VERHANDELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN

AFDEELING LETTERKUNDE

NIEUWE REEKS

DEEL 2

AMSTERDAM — JOHANNES MÜLLER
1904

VERHANDELINGEN

DER

NKLIJKE AKADEMIE

VAN

ETENSCHAPPEN

EELING LETTERKUNDE

NIEUWE REEKS

DEEL II

MET 8 KAARTEN.

AMSTERDAM — JOHANNES MÜLLER
1900

VERHANDELINGEN

DER

NKLIJKE AKADEMI

VAN

ETENSCHAPPEN

EELING LETTERKUNDE

NIEUWE REEKS

DEEL II

MET 8 KAARTEN.

AM ... NES MÜLLER

Gedrukt bij Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem.

INHOUD.

DE CIVITATES VAN GALLIË.

DOOR

Mr. S. MULLER Hzn.

Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

AFDEELING LETTERKUNDE.

NIEUWE REEKS.

Deel II. N°. 1.

(Met 2 kaarten.)

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1898.

DE CIVITATES VAN GALLIË,

DOOR

Mr. S. MULLER Hzn.

In geheel West-Europa is de politieke verdeeling van het Romeinsche Rijk de grondslag geweest van de territoriale indeeling der Katholieke Kerk. De civitates werden door deze gebezigd als bisdommen en de provinciae als aartsbisdommen, die ten gevolge daarvan in haar taal nog steeds meestal provinciae heeten. Dit is een even bekend als vaststaand feit. Ten aanzien der aartsbisdommen behoeft men slechts de oudste bekende kerkelijke indeeling te vergelijken met de provinciae in de Praefectura Galliarum van Constantinus (zie b. v. J. MARQUARDT, Handbuch der Römischen Alterthümer IV 1873, p. 330).

Provinciae van Augustus.	Provinciae van Diocletianus volgens den Laterculus Veronensis van ± 297.	Provinciae volgens de Notitia Dignitatum van het eind der 4e eeuw (Occ. III).	Oudste bekende Indeelin der Kerk in Provinciae.
	Dioecesis Hispaniarum.	*Dioecesis Hispaniarum.*	
(Pars Mauretaniae).	Mauritania Tingitania.	Tingitania.	Tingis.
Hispania Baetica.	Betica.	Baetica.	Hispalis.
Lusitania.	Lusitania.	Lusitania.	Emerita.
	Gallecia.	Callaecia.	Lucus [Bracara
Hispania Tarraconensis.	Kartaginiensis.	Carthaginensis.	Toletum.
		Baleares.	
	Tharraconensis.	Tarraconensis.	Tarraco.
	Dioecesis Biennensis.	*Dioecesis VII Provinciarum.*	
	Novem populi.	Novem populi.	Elusa [Auscii].
Gallia Aquitanica.	Aquitanica Prima.	Aquitania Prima.	Bituriges.
	Aquitanica Secunda.	Aquitania Secunda.	Burdigala.

Provinciae van Augustus.	Provinciae van Diocletianus volgens den Laterculus Veronensis van ± 297.	Provinciae volgens de Notitia Dignitatum van het eind der 4e eeuw (Occ. III).	Oudste bekende Indeeling der Kerk in Provinciae.
Gallia Narbonensis.	Narbonensis Prima.	Narbonensis Prima.	Narbona
	Narbonensis Secunda.	Narbonensis Secunda.	Aquae.
	Biennensis.	Viennensis.	Vienna. [Arelate. [1]]
Alpes Maritimae. Regnum Cottii.	Alpes Maritimae.	Alpes Maritimae.	Eboredunum.
	Dioecesis Galliarum.		
(Pars Raetiae).	Alpes Graiae et Poeninae.	Alpes Poeninae et Graiae.	[Tarantasia. [2]]
Gallia Lugdunensis.	Lugdunensis Prima.	Lugdunensis Prima.	Lugdunum.
		Lugdunensis Senonia.	Senones.
	Lugdunensis Secunda.	Lugdunensis Secunda.	Rotomagus.
		Lugdunensis Tertia.	Turones.
Gallia Belgica.	Belgica Prima.	Belgica Prima.	Treviri.
	Belgica Secunda.	Belgica Secunda.	Remi.
	Germania Prima.	Germania Prima.	[Mogontia. [2]]
	Germania Secunda.	Germania Secunda.	[Colonia. [2]]
	Sequania.	Maxima Sequanorum.	Vesontio.
	Dioecesis Brittaniarum.	*Dioecesis Britaniarum.*	
Britannica.	(Britannia) Secunda.	Britannia Secunda.	Menevia.
	(Britannia) Prima.	Britannia Prima.	Canturia.
	Flavia Caesariensis.	Flavia Caesariensis.	
	Maxima Caesariensis.	Maxima Caesariensis.	Eboracum.
		Valentia.	

Evenzoo staat in het algemeen het ontstaan der bisdommen uit de civitates vast: talrijk zijn de besluiten van conciliën en synodes, ja zelfs nog capitularia van de Karolingen, dat in elke civitas één episcopus moest en slechts één mocht zijn (zie de aangehaalde bij B. GUÉRARD, Essai sur le Système des Divisions Territoriales de la Gaule, 1832, p. 84). Maar dat die regel ook in de praktijk werd gevolgd, is alleen afdoende te bewijzen voor Gallië, omdat wij alleen daarvan de civitates van den laatsten keizertijd voldoende kennen door de Notitia Galliarum. Men moet zich niet, zooals o.a. CHARLES PIOT (Les Pagi de la Belgique et leurs Subdivisions pendant le Moyen Age, 1879), op een dwaalspoor laten brengen door

[1]) Tegen het eind der vierde eeuw tot metropolis verheven (De la Barre, Acad. d. Inscr., Mém. VIII 423, 428.)

[2]) De aartsbisdommen Tarantasia, Mogontia en Colonia dagteekenen van het eind der achtste eeuw. Te voren ressorteerden Mogontia en Colonia onder Treviri en Tarantasia ten deele onder Vienna ten deele onder Mediolanum (vide infra).

het feit, dat de bisdommen en de archidiaconaten in de middeleeuwen volstrekt niet met de gouwen overeenstemden. Want de archidiaconaten zijn, zooals reeds door GUÉRARD werd aangetoond (l.l. p. 87—96), nergens ouder dan het laatst der achtste eeuw en meerendeels nog eeuwen jonger; en de gouwindeeling van het Frankische Rijk, hoewel bewesten den Rijn evenals de bisdommen van de Romeinsche civitates uitgegaan, stemde reeds spoedig bijna nergens meer met deze overeen en is er door veelvuldige wijzigingen steeds verder van afgeweken, terwijl daarentegen de bisdommen — behoudens enkele wijzigingen, die alle bekend zijn — tot aan het concordaat toe constant zijn gebleven, vooral ten opzichte hunner begrenzing. In het Frankische tijdvak werd de identiteit tusschen civitates en episcopatus nog zoo sterk gevoeld, dat de Notitia Galliarum, die oorspronkelijk stellig de politieke indeeling op het oog had, gebruikt werd als statistiek der bisdommen, en alleen als zoodanig voortdurend werd bijgewerkt (zie de edities van WESSELING en van O. SEECK, Notitia Dignitatum, 1876). Bij de geestelijkheid en daardoor ook in de literatuur was de kerkelijke (Romeinsche) indeeling de meest gangbare (GUÉRARD p. 45), en het is vermoedelijk daaraan toe te schrijven, dat de aartsbisdommen Mainz, Keulen en Tarantaise, die eerst in de achtste eeuw onder de Karolingen daartoe werden verheven, toen de politieke provinciae der Romeinsche keizers reeds eeuwen verdwenen waren, desniettemin werden gevormd niet op den grondslag der toenmalige ducatus, maar uit de voormalige provinciae Germania Prima en Secunda en Alpes Graiae et Poeninae. Zonder eenig gevaar voor mistasting kan men in Gallië, zooals trouwens ook door nagenoeg alle schrijvers over het onderwerp is aangenomen, de oudste indeeling der kerk gelijkstellen met die der Gallische provincies in civitates in de vierde en vijfde eeuwen, toen de episcopale organisatie aldaar definitief haar beslag kreeg.

Evenzeer kunnen wij tegenwoordig als vaststaande aannemen, dat de Gallische civitates van den laatsten keizertijd over het algemeen op enkele wijzigingen na dezelfde waren als die van Augustus, en dat deze op de voor-Romeinsche stamverdeeling berustten (J. MARQUARDT l.l. 110—130 en TH. MOMMSEN, Röm. Gesch. V^2 84 sqq). De wijzigingen gedurende den keizertijd hebben zich bepaald tot een paar samenvoegingen van twee civitates tot één enkele en tot een aantal splitsingen van civitates in tweeën of drieën. Uit de bekende woorden van Caesar (BG. VI 11), „in Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene in singulis domibus factiones sunt," en uit de herhaaldelijk

door hem vermelde fines tusschen twee stammen (civitates) blijkt, dat de civitates, d. z. de stammen, die zelfstandig, geen clientes van een anderen stam waren, reeds vóór zijn tijd nauwkeurig begrensd en in pagi onderverdeeld waren. Wij kennen slechts enkele dier onderafdeelingen bij name, b.v. den pagus Arebrignus der Aedui, den pagus Chersiacus der Morini, maar de overname van den term pagus voor de Merovingische gouwen en de omvang van deze maken het alleszins waarschijnlijk, dat de allereerste gouwindeeling evenzoo berustte op de pagi (onderdeelen der civitates) van den laatsten keizertijd, als de kerkelijke in bisdommen op de civitates. Ook de zoogenaamde clienteelstammen moeten zulke pagi hebben gevormd, en daar, zooals beneden zal worden aangetoond, de nieuwe in den keizertijd door splitsing gevormde civitates aan vroegere clienteelstammen beantwoordden, moeten ook de wijzigingen in de civitates gedurende den keizertijd indirect op de oude stamverdeeling berusten.

Een volkomen betrouwbaar overzicht der civitates is nog nooit geleverd: ook de twee beste, die van Guérard (p. 123—126) en die van E. Desjardins (Géographie de la Gaule III 1885, p. 238—240), wijken onderling op verschillende punten af en zijn geen van beide in allen deele juist. En toch stellen ons de bronnen wel degelijk in staat om het geheele verloop der verdeeling in civitates gedurende den keizertijd nagenoeg volledig te reconstrueeren, waarbij slechts enkele dubia overblijven. Het vaste uitgangspunt voor het onderzoek daarnaar vormt de Notitia Galliarum van het eind der vierde eeuw, de eenige werkelijke statistiek der civitates, die wij bezitten. Door de vaststaande identiteit der bisdommen en civitates juist in dien tijd en door de volkomen bekende begrenzing der bisdommen is het mogelijk om de verdeeling, die de Notitia weergeeft, volledig in kaart te brengen. Mutatis mutandis kunnen daarom de kaarten der Gallische bisdommen, b. v. die van Th. Menke in K. von Spruners Historischer Atlas (II n° 53, 1872), als kaarten van de civitates der Notitia dienst doen (zie hierachter Kaart B).

Een gansch ander beeld schijnt bij den eersten aanblik de oudste verdeeling, die der eerste eeuw, op te leveren. De organisatie der Tres Galliae dagteekent zooals men weet niet van Caesar maar van den in 27 v. C. door Augustus te Narbo gehouden conventus (Dio LIII 22,5, Livii Epitome 134), doch ze heeft naar het schijnt eerst volledig haar beslag gekregen in 10 v. C. bij de inwijding van het twee jaren te voren gebouwde altaar van Rome en Augustus te Lugdunum (Dio LIV 32, Suetonii Vita Claudii, 2). In elk geval moet het cijfer van 60, door Strabo (Δ III 2, p. 192) opgegeven

als het aantal der civitates, wier namen het altaar vermeldde, noodwendig op de civitates in het jaar der wijding slaan. Maar nog bij het leven van Augustus of in de allereerste jaren van Tiberius moeten er 4 nieuwe gevormd zijn, want bij den opstand van Sacrovir in 21 n. C. waren volgens Tacitus (Ann. III 44) 64 civitates betrokken, en er is geen reden om de juistheid hetzij van dit cijfer of van dat van Strabo in twijfel te trekken. In de Notitia daarentegen worden in de met de Tres Galliae corresponderende provincies 77 civitates genoemd, zoodat hun aantal in den keizertijd met 17 vermeerderd is geworden, waarbij dan nog de 5 civitates trans Renum van den Laterculus Veronensis komen, die vermoedelijk onder Traianus gevormd en onder Gallienus door de Germanen heroverd zijn.

Voor de reconstructie der organisatie van Augustus wordt de grondslag geleverd door Ptolemaeus, daar deze (of zijn bron Marinus van Tyrus) de eenige is onder de schrijvers over de ethnographie van Gallië, die bedoeld heeft de politieke indeeling in civitates weer te geven. Dit blijkt zoowel hieruit, dat hij bij elk volk de hoofdplaats der civitas vermeldt, die ons op slechts weinige uitzonderingen na alle ook van elders bekend zijn, als vooral uit de omstandigheid, dat hij slechts enkele volken opnoemt, waarvan het niet op de een of andere wijze vaststaat, dat het vroeger of later een civitas heeft uitgemaakt, en dat het ook van die enkele kan worden bewezen. Maar zijn lijst is, hoewel zonder lacunes, ongelukkig vol fouten, en, wat het ergste is, hoewel het feit, dat hij van elke stad tevens de astronomische plaatsbepaling geeft, op het eerste gezicht vertrouwen zou doen schenken althans aan zijn opgaven omtrent de onderlinge ligging der steden (en ten gevolge daarvan aan die omtrent de civitates), zoo zijn juist bewijsbaar die plaatsbepalingen en opgaven volstrekt waardeloos en schijnt het zelfs onmogelijk om de oorzaken der tallooze door hem daarbij gemaakte fouten op te sporen, zoodat men nog het beste doet met het geheele cartographische deel zijner beschrijving van Gallië — behalve ten opzichte der kusten, waar zijn astronomische plaatsbepalingen kennelijk uit een andere bron zijn voortgekomen — zonder meer ter zijde te leggen. [1])

[1]) Het was aanvankelijk mijn voornemen geweest aan deze verhandeling een kaart toe te voegen van de ligging der steden volgens Ptolemaeus, doch het bleek mij bij de uitwerking daarvan, dat ze tot toelichting een verhandeling zou eischen, die het kader van dit opstel verre zou overschrijden. Ik reserveer daarom het bewijs van het boven gestelde tot een latere gelegenheid.

Ook Strabo heeft, ofschoon hij de ethnographie, niet de politieke indeeling van Gallië schijnt te hebben willen beschrijven, als hoofdbron een lijst der civitates gebruikt, zoodat hij meer dan eens kan dienen om fouten van Ptolemaeus te verbeteren.

En dit is ook het geval met Caesar. Wel betreffen diens opgaven natuurlijk de politieke indeeling vóór zijn komst in Gallië en tijdens de door hem gevoerde oorlogen, maar, daar Augustus zijn organisatie van Gallië ongetwijfeld op hetgeen hij vond gebaseerd heeft, al heeft hij er op zeer veel punten wijzigingen in aangebracht, zoo verschaft Caesar soms licht bij twijfelachtige onderdeelen der organisatie.

Maar de beste en waardevolste bron is Plinius. Hij heeft uitsluitend de ethnographie op het oog, en vermeldt behalve al de volken, die civitates vormden, daarenboven een groot aantal clienteelstammen, die in zijn tijd nog slechts pagi uitmaakten, doch vóór de Notitia, of zelfs nog daarna, tot civitates zijn verheven, zoodat hij als het ware de brug vormt van de schrijvers der eerste eeuwen tot de Notitia. Zijn betrouwbaarheid komt vooral hierdoor uit, dat zijn voorstelling van de woonplaatsen der volken blijkens de volgorde der namen doorgaans juist is, hoewel hij volstrekt niet kan bedoeld hebben om evenals Ptolemaeus de onderlinge ligging dier woonplaatsen mede te deelen. Terwijl Ptolemaeus, die met veel geleerdheid de hoogte en breedte van elke stad vermeldt, juist voor de cartographie van Gallië waardeloos is, doch daarentegen de hoofdbron voor de politieke organisatie, is Plinius omgekeerd, zooals beneden zal blijken, voor de woonplaats van meer dan één volk de eenige betrouwbare gids.

Om een en ander zal het onderzoek naar de civitates vooral moeten berusten op een vergelijking van Ptolemaeus, Plinius en de Notitia. Bij die volken, wier namen en woonplaatsen volkomen vaststaan, kan met hun vermelding worden volstaan.

1. GALLIA BELGICA.

In Gallia Belgica, door Diocletianus in vijf provinciën gesplitst, vinden wij op het eind der vierde eeuw volgens de Notitia Galliarum de volgende civitates, en onder de eerste Merovingen de volgende diocesen:

Provinciae Imperii.	Civitates.	Dioeceses.	Provinciae Ecclesiae.
Belgica Secunda.	Metropolis C. Remorum.	Remis [1]) Metropolis.	Provincia Remensis.
	C. Suessionum.	Suessionis.	
	C. Catalaunorum.	Catalaunis.	
	—	Lauduno.	
	C. Veromanduorum.	Noviomago.	
	C. Atrabatum.	Atrabatis.	
	C. Camaracensium.	Camaraci.	
	C. Turnacensium.	Tornaci.	
	C. Silvanectum.	Silvanectis [Senletis].	
	C. Bellovacorum.	Bellovacis.	
	C. Ambianensium.	Ambianis.	
	C. Morinum.	Taruenna.	
	C. Bononiensium.	Bononia.	
Belgica Prima.	Metropolis C. Treverorum.	Treviris Metropolis.	Provincia Trevirensis.
	C. Mediomatricum.	Mettis.	
	C. Leucorum Tullo.	Tullo.	
	C Verodunensium.	Veroduno.	
Germania Secunda.	Metropolis C. Agrippinensium.	Colonia.	
	C. Tungrorum.	Tungris [Traiecto, Leodio].	
Germania Prima.	Metropolis C. Mogontiacensium.	Mogontia.	
	C. Argentoratensium.	Argentorate.	
	C. Nemetum.	Spiracia.	
	C. Vangionum.	Wormacia.	
Maxima Sequanorum.	Metropolis C. Vesontiensium.	Vesontione Metropolis.	Provincia Vesontina.
	—	Belica.	
	C. Equestrium Noiodunus.	(Noioduno).	
	C. Helvetiorum Aventicus.	Aventicus [Losanna].	
	C. Basiliensium.	Basilea.	
	Castrum Vindonissense.	—	
	Castrum Ebrodunense.	- -	
	Castrum Argentariense.	- -	
	Castrum Rauracense.	- -	
	Portus Abucini.	—	

Het is in hooge mate merkwaardig, dat de beide Germaniae in den eersten Merovingischen tijd geen afzonderlijke kerkelijke provincies vormden, want het staat volkomen vast, dat tot dien tijd de kerkelijke provincies steeds identiek waren met de politieke. Wel zijn zij daartoe later onder de Karolingen verheven (Mogontia in 747, Colonia in 799), maar er is geen enkele aanwijzing, dat zij het reeds vroeger onder de keizers ooit zouden zijn geweest, en de gissing van Guérard (p. 82), dat Mogontia den rang van metropolis bij de verwoesting door de Vandalen in 407 zou hebben

[1]) De hoofdplaatsen der diocesen zal ik opgeven in de vormen, waaruit hun moderne namen zijn ontstaan.

verloren, is niet bewijsbaar. Integendeel worden herhaaldelijk bisschoppen van Mogontia en Colonia als suffraganen van den aartsbisschop van Treviris genoemd. Het feit is om deze reden zoo merkwaardig, dat dat gemis aan kerkelijke zelfstandigheid der beide Germaniae in de eerste eeuwen volkomen overeenstemt met de bekende omstandigheid, dat zij ook in het politieke aanvankelijk alleen militair zelfstandig waren, doch administratief onder Belgica ressorteerden, zoodat men op het vermoeden zou komen, dat die verhouding in zekere mate gedurende den geheelen keizertijd is blijven bestaan, want de kerkelijke indeeling volgde natuurlijk de administratieve, niet de militaire van den keizertijd. Dan, hoe dit zij, in de achtste eeuw zijn ze beide ook kerkelijk afzonderlijke provincies geworden, waarbij, zooals reeds werd gereleveerd, niet de toenmalige ducatus, maar de reeds lang verdwenen Romeinsche provincies tot grondslag hebben gediend.

Over de bisdommen Lauduno en Belica later. Bononia komt bij de meesten (o. a. op de aangehaalde kaart van Menke) niet voor als bisdom. Dat het dit echter wel degelijk geweest is, blijkt uit een brief van Hincmar, aartsbisschop van Reims (Epistola ad Episcopos Remensis Dioecesis, cap. 18, in Caroli a S. Paulo Geographia Sacra, Amst. 1704, p. 149), en de twijfel van C. a S. Paulo, of Bononia wel een afzonderlijke diocese zou geweest zijn, omdat die nergens elders wordt vermeld, wordt afdoende wederlegd juist door de civitas Bononiensium der Notitia. Het bisdom schijnt echter reeds in de negende eeuw met dat van Taruenna vereenigd te zijn (D. Vaissette, Géogr. Histor. III 213).

De civitas Equestrium Noiodunus was oorspronkelijk geen civitas in denzelfden zin als de andere, maar een colonie. Haar gebied behoorde blijkens de woorden van Caesar (BG. I 6), „inter fines Helvetiorum et Allobrogum Rhodanus fluit", aan de Helvetii, maar werd later, evenals de meeste coloniën en municipiën in Narbonensis, administratief zelfstandig. [1]) Daaraan is het toe te schrijven, dat het kerkelijk niet behoorde tot het bisdom Losanna, de opvolgster der civitas Helvetiorum, maar tot het in de provincia Viennensis gelegen bisdom Genava, dat aan een deel der vroegere civitas Allobrogum beantwoordde: blijkens de Notitia moet Noioduno tegen het einde der vijfde eeuw een afzonderlijke bisschopszetel zijn ge-

[1]) Zie b.v. de bij A. Riese (Das Rheinische Germanien in der Antiken Litteratur, 1892, p. 425) aangehaalde plaats uit Siculus Flaccus de Conditione Agrorum (Grom. p. 163): „territoria inter civitates, id est inter municipia et colonias et praefecturas, alia fluminibus finiuntur, etc.", alwaar praefecturae de oude civitates in engeren zin omvatten, de civitates stipendiariae, liberae et foederatae.

weest, al wordt er toevallig nergens melding van gemaakt, terwijl die vroegtijdig moet zijn opgeheven en met Genava (in plaats van met Aventicus, waarvan het oorspronkelijk een afsplitsing was geweest) vereenigd zijn geworden. Dat de zetel naar Belica zou zijn verplaatst, zooals Guérard (p. 108) zegt met een beroep op Gallia Christiana (II 356), is onjuist, want Noioduno heeft nooit onder Belica geressorteerd. Het waren twee geheel verschillende territoria.

Ook de castra hadden in de vierde eeuw een afzonderlijk gebied, doch slechts bij uitzondering zijn daaruit afzonderlijke bisdommen ontstaan. Het bisdom Vindonissa, omstreeks 570 naar Constantia verplaatst (Guérard p. 114), is dan ook geenszins een voorzetting van het castrum Vindonissense der Notitia, en evenmin — zooals men aanvankelijk geneigd zou zijn te meenen, omdat het onder meer een deel der oude civitas Helvetiorum omvatte — ontstaan uit een latere splitsing van het bisdom Aventicus, in 590 naar Losanna verplaatst, want het omvatte behalve Zwitserland beoosten de Aar (die de grens vormde tusschen Aventicus — Losanna en Vindonissa — Constantia) tevens het geheele latere hertogdom Zwaben met uitzondering alleen van de onder Strassburg ressorteerende Mortenouwa en van het nog later gevormde bisdom Augstburg. Dit wijst erop, dat het in de eerste kwart der zesde eeuw, toen de Aar de grens was tusschen Burgundia en Alemannia, moet zijn opgericht als het bisdom der Alemannen, want, indien het uit een splitsing van het bisdom Aventicus was ontstaan, dan zou er stellig wel een ander daarnaast voor de Alemannen zijn gevormd evenals Salisburga voor de Baiovarii.

Vergelijkt men nu met de Notitia de volken en steden, die Ptolemaeus in Belgica opnoemt, dan vindt men het volgende: [1])

Ptolemaeus.		Tabula Peutingeriana. Oppida.	Notitia Galliarum. Civitates.
Populi.	Oppida.		
Ἀτριβάτιοι.	Νεμέτακον.	Nemetaco.	C. Atrabatum.
Βελλοὐακοι.	Καισαρόμαγος.	Casaromago.	C. Bellovacorum.
Ἀμβιανοί.	Σαμαροβρίουα.	Sammarobriua.	C. Ambianensium.
Μορινοί.	Ταρουάννα.	Tervanna.	C. Morinum.
	Γησοριακόν.	Gesogiaco quod nunc Bononia.	C. Bononiensium.
Τοῦνγροι.	Ἀτουάτουκον.	Atuaca.	C. Tungrorum.
Μενάπιοι.	Κάστελλον.	Castello Menapiorum.	C. Turnacensium.
Νερούιοι.	Βάγακον.	Bacaco Nervio.	C. Camaracensium.
Σουβάνεκτοι.	Ῥατόμαγος.	Augustomagus.	C. Silvanectum.
Οὐιρομάνδυες.	Αὔγουστα Οὐιρομανδύων.	Augusta Viromuduorum.	C. Veromanduorum.
Σουεσσίονες.	Αὔγουστα Σουεσσιόνων.	Augusta Suessorum.	C. Suessionum.

[1]) Om redenen, die later zullen blijken, voeg ik er de namen van die steden op de Tabula Peutingeriana (± 365) bij.

Ptolemaeus.		Tabula Peutingeriana.	Notitia Galliarum.
Populi.	Oppida.	Oppida.	Civitates.
Ῥῆμοι.	Δουροκόττορον.	Durocortoro.	C. Remorum.
—	—	—	C. Catalaunorum.
Τρίβηροι.	Αὔγουστα Τριβήρων.	Augusta Tresvirorum.	C. Treverorum.
—	—	—	C. Verodunensium.
Μεδιομάτρικες.	Διουόδουρον.	Diuoduri Mediomatricorum.	C. Mediomatricum.
Λεῦκοι.	Τούλλιον.	Tullio.	C. Leucorum Tullo.
	Νάσιον.	Nasie.	
Βαταυοί.	Βαταυόδουρον.	—	—
	Οὐέτερρα.	Veteribus.	
— [1]	Ἀγριππινησίς.	Agripina.	C. Agrippinensium.
	Βόννα.	Bonnae.	
	Τραιανή.	Colo. Traiana.	
	Μοκοντιακόν.	Mogontiaco.	C. Mogontiacensium.
Νέμητες.	Νοιόμαγος.	Nouiomago.	C. Nemetum.
	Ῥουφινίανα.	—	
Οὐαγγίονες.	Βορβητόμαγος.	Borgetomagi.	C. Vangionum.
	Ἀργεντόρατον.	Argentorate.	
Τρίβοκοι.	Βρευκόμαγος.	Brocomacus.	C. Argentoratensium.
	Ἔλκηβος.	Helellum.	
Ῥαυρικοί.	Αὔγουστα Ῥαυρικῶν.	Augusta Ruracum.	C. Basiliensium.
	Ἀργεντοουάρια.	Argentouaria.	
Λόγγονες.	Ἀνδομάτουννον.	Andemantunno.	(C. Lingonum. [2])
Ἐλουήτιοι.	Γαννόδουρον.	Salodurum.	
	Φόρος Τιβερίου.	—	C. Helvetiorum Aventicus.
	Αὐαντικόν.	Auenticum Heletiorum.	
Σηκοανοί.	Ἐκουεστρίς.	Colonia Equestris.	C. Equestrium Noiodunus.
	Διτταύιον.	—	
	Οὐισόντιον.	Vesontine.	C. Vesontiensium.

De lijst van Ptolemaeus is aan den Rijn vol fouten: Argentoratum noemt hij een stad der Vangiones, hoewel het vaststaat, dat het aan de Triboci behoorde; Aventicum en Equestris rekent hij tot de Sequani in plaats van tot de Helvetii; en, wat het ergste is, Mocontiacum brengt hij tot Germania Inferior, terwijl het van den aanvang af het centrum is geweest van Germania Superior, het gevolg van een andere fout, nl. het plaatsen van de grens tusschen de twee provincies Germania bezuiden Mainz. De Abrinca, die ook volgens hem die grens vormde, was de Vinxtbach, die tot de 19[e] eeuw de dioecesen Keulen en Trier scheidde: zij moet dus van den beginne af de grens zijn geweest tusschen de twee civitates, waarvan dat de hoofdplaatsen waren, de Ubii en de Treviri.

Caesar en Strabo verklaren beiden, dat de Treviri aan den

[1]) Met de Βαταυοί samen de beschrijving uitmakende van Γερμανία ἡ κάτω.

[2]) Onder Lugdunensis Prima.

Rijn woonden, en ook het bisdom Trier strekte zich tot den Rijn uit, waaruit volgt, dat dit ook met de civitas Trevirorum van den keizertijd het geval moet geweest zijn. Doch deze heeft omnium consensu steeds tot Belgica behoord, nooit tot Germania Superior, terwijl het daarentegen evenzeer vaststaat, dat de geheele Rijnoever onder de beide Germaniae ressorteerde, niet onder Belgica. Deze schijnbare tegenspraak kan alleen worden opgelost door de op het eerste gezicht minder aannemelijk schijnende onderstelling, dat een zelfde civitas tot twee verschillende provincies kon behooren; doch dat dit inderdaad het geval moet geweest zijn, zal ons beneden uit verschillende andere volkomen analoge voorbeelden blijken. Het benedendeel der civitas Trevirorum aan den Rijn moet steeds onder Germania Superior hebben gestaan en het bovendeel steeds onder Belgica, zonder dat daardoor de eenheid der civitas werd verbroken; en dit blijft waar, zoowel wanneer men aanneemt, dat in den lateren keizertijd de beide Germaniae ook administratief volkomen zelfstandige provincies zijn geweest, wat m. i. nog niet volkomen vaststaat (zie boven p. 10), als wanneer ze steeds zuiver militaire districten zijn gebleven.

De Ubii worden in onzen tekst van Ptolemaeus niet genoemd. Dit kan niet anders dan een fout zijn, hetzij, zooals ik vermoed, van de handschriften [1]), of wel van Ptolemaeus zelf of van zijn bron. Maar in geen geval mag men uit het ontbreken van den naam in onzen tekst de conclusie trekken, dat de Ubii bij de samenstelling daarvan geen afzonderlijke civitas zouden hebben gevormd en b.v. tot de civitas Batavorum zouden hebben behoord; want de vermelding der civitas Ubiorum socia nobis in 58 n. C. bij Tacitus (Ann. XIII 57) heft elken twijfel dienaangaande op, en zij was natuurlijk ouder dan die der wel door Ptolemaeus onder Belgica vermelde Batavi, welke eerst door Drusus bij het rijk werden gevoegd. En evenmin geeft Ptolemaeus' tekst steun aan de meening van Mommsen (l.l. 107), dat de Ubii door Augustus buiten de organisatie van Gallië zouden zijn gelaten, omdat hij er het centrum van de door hem gewenschte groote provincie Germania van wilde maken. Want dan hadden ook de andere volken aan den linker

---

[1]) De tekst heeft: . . . Γερμανιά ἡ κάτω· ἐν ᾗ πόλεις ἀπὸ δυσμῶν τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ τῶν μὲν Βαταυῶν μεσόγειος Βαταυόδουρον. ὑφ'ἣν Οὐέτερρα, λεγίων Λ' Οὐλπία, εἶτα Ἀγριππιγηνσίς, εἶτα Βόννα, λεγίων Α' Ἀθηναϊκή, εἶτα Τραϊανή, λεγίων ΚΒ', εἶτα Μοκοντιακόν. Hierin is m. i. ὑφ'ἣν foutief; vooreerst wordt bij de steden door Ptolemaeus nooit ὑπό of ὑπέρ gebruikt zooals constant bij de volken; vervolgens wijst μέν bij τῶν Βαταυῶν op een tegenstelling, die in den tekst ontbreekt; en ten derde mist men juist daar den naam Ubii. Ik geloof daarom, dat in plaats van ὑφ'ἣν te lezen is τῶν δὲ Οὐβίων of ὑφ' ὧν δὲ Οὐβίων.

Rijnoever, die later de beide Germaniae vormden (volgens Ptolemaeus de Batavi, Vangiones, Nemetes, Triboci en Raurici), buiten die organisatie moeten zijn gebleven: de provincie Germania, die Augustus zich tot den Varusslag gedacht heeft, omvatte op den linkeroever natuurlijk niet alleen de Ubii, maar blijkens de twee provincies Germania, die er het overschot van waren, alle Germaansche volken van de bron tot de monding. Van daar ook, dat de civitas Tungrorum later tot Germania Inferior gebracht werd, niet tot Belgica, want de hoofdstam ervan was Germaansch, al behoorde natuurlijk een groot deel der bevolking tot de oorspronkelijke Keltische; en van daar, dat de civitates Nerviorum en Trevirorum bij Belgica gelaten werden, omdat de hoofdstammen niet of — zooals de oorspronkelijk Germaansche Nervii — niet meer tot de Germaansche stammen konden gerekend worden.

Nemen wij thans Plinius ter hand. Zijn beschrijving van Belgica luidt aldus (IV 106, volgens de lezing van Müllenhoffs Germania Antiqua 1873, doch met een ietwat gewijzigde interpunctie): „A Scaldi incolunt Texuandri pluribus nominibus, dein Menapi Morini ora Marsacis iuncti, pago qui Chersiacus vocatur Britanni, Ambiani, Bellovaci Bassi. Introrsus Catuslogi, Atrebates, Nervi liberi, Viromandui, Suaeuconi, Suessiones liberi, Ulmanectes liberi, Tungri Sunuci Frisiavones Baetasi, Leuci liberi, Treveri liberi antea et Lingones foederati, Remi foederati, Mediomatrici, Sequani, Raurici, Helveti, coloniae Equestris et Raurica. Rhenum autem accolentes Germaniae gentium in eadem provincia Nemetes, Triboci, Vangiones, in Ubis colonia Agrippinensis, Cugerni, Batavi et quos in insulis diximus Rheni.” De vermelding der coloniae, de opgave van de civitates liberae en foederatae en het niet ontbreken van één enkele van elders bekende civitas bewijzen, dat Plinius (of zijn bron, de Commentarii van Agrippa) aan zijn beschrijving een lijst der civitates van zijn tijd ten grondslag legde. Een aantal der door hem genoemde stammen kunnen echter in zijn tijd geen afzonderlijke civitates hebben gevormd, want er zijn eronder, die nergens als civitas worden genoemd, ja, die alleen hier voorkomen. Het moeten dus clienteelstammen zijn geweest, die in zijn tijd pagi vormden van de civitates der hoofdstammen, wat vooral hierdoor wordt bevestigd, dat verschillende dier pagi in den lateren keizertijd tot afzonderlijke civitates verheven zijn.

Bij de lezing van Plinius' beschrijving moet het een ieder duidelijk zijn, dat hij de volken in geographische volgorde heeft willen opnoemen. De eerste rij tot „Introrsus” omvat de westelijkste stammen van het noorden naar het zuiden. Wel is het begin bij den eersten

aanblik eenigszins vreemd, want het staat vast, dat de Texuandri hoofdzakelijk in den later naar hen genoemden pagus, het tegenwoordige Noordbrabant, woonden; maar, wanneer men overweegt, dat de naam, die „zuiderlingen" beteekent (Kern in Verh. d. K. A. v. W.), eigenlijk geen volksnaam, maar een appellativum was, en dat hij dit blijkens het pluribus nominibus van Plinius nog in diens tijd moet geweest zijn, dan belet niets de onderstelling, dat een deel van hen bewesten de Schelde in het Land van Waas gevonden werd en dat Plinius dezen hier op het oog heeft.

Op de Texuandri volgen Menapi [et] Morini ora Marsacis iuncti, wat volkomen overeenstemt met alles, wat wij overigens van de woonplaatsen dier volken weten. De Marsaci noemt Plinius (IV 101) onder de stammen, die woonden op de insulae quae sternuntur inter Helinium (de monden der Maas en Schelde) ac Flevum (het Vlie), en moeten dus, in verband met het feit, dat zij aan de Menapi grensden, in Zeeland worden gedacht. Blijkens de kerkelijke indeeling was de IJzer de grens tusschen de Menapi (de dioecesis Tornacensis) ten oosten en de Morini (de dioecesis Taruennensis) ten westen. We komen aanstonds hierop terug.

Na de Morini vervolgt Plinius: pago qui Chersiacus vocatur Britanni, Ambiani, Bellovaci Bassi. De Britanni komen nergens elders voor, en in de middeleeuwen grensden de bisdommen Taruenna en Ambianis ook onmiddellijk aan elkander. Nu schuift Plinius tusschen de Morini en de Ambiani een overigens volkomen onbekenden stam Britanni in, terwijl de Notitia Galliarum daar eveneens een civitas Bononiensium vermeldt, en o. a. de brief van Hincmar van Reims ons een bisdom Bononia leert kennen. De plaats des Britanni tusschen de Morini en de Ambiani stemt daarmede zoo volkomen overeen, dat de eenige mogelijke conclusie deze is, dat die Britanni een clienteelstam waren van de Morini, die in den lateren keizertijd tot een afzonderlijke civitas werd verheven met Bononia [1]) tot hoofdplaats.

Op de Ambiani (hoofdplaats Samarobriva, d. i. Amiens) volgen Bellovaci Bassi (hoofdplaats Caesaromagus, d. i. Beauvais). Bassi kan m. i. onmogelijk een afzonderlijken stam bedoelen, waarvoor nergens ruimte is, en moet als adiectivum in de beteekenis humilis, inferior, bij Bellovaci behooren, al schijnt het woord in de literatuur niet voor Isidorus gevonden te worden.

---

[1]) De namen Chersiacus van den pagus en Gesoriacus (d. i. Gaisoriacus) van de haven, die blijkens de Peutingeriana later Bononia heette, mogen niet worden verward.

De tweede rij van Plinius noemt achtereenvolgens Catuslogi, Atrebates, Nervi, Viromandui, Suaeuconi, Suessiones en Silvanectes. Daar het vaststaat, dat de civitas Nerviorum (later Camaracensium), het bisdom Camaracus, waarin ook de oudste hoofdplaats der Nervii, Bagacus (d. i. Bavay), lag, ten noorden aan de Texuandri grensde, en zij met de Veromandui en de Suessiones een doorloopende rij van het noorden naar het zuiden vormden, evenals de eerste rij aan zee, zoo moeten de Catuslogi en de Atrebates samen in de oogen van Plinius een afzonderlijke rij tusschen die twee in geweest zijn. En dit komt uit, wat de Atrebates (hoofdplaats Nemetacus d. i. Arras) betreft, daar dezen inderdaad tusschen de Morini en de Nervii woonden en ten zuiden aan de Ambiani en deViromandui grensden. De Catuslogi, die van de binnenslands wonende stammen het eerst worden genoemd, kunnen dus nergens anders worden gezocht dan ten noorden van de Atrebates tusschen de Menapi en de Morini der eerste rij en de Nervii der derde, d. i. in Oost- en Fransch-Vlaanderen bezuiden het Land van Waas der Texuandri. Blijkens de kerkelijke indeeling in verband met de Notitia behoorde dat land met de kust der Menapii en het land van Waas samen tot één civitas, waarvan eerst Castellum Menapiorum (d. i. Cassel) [1]) en later Tornacus (d. i. Doornik) de hoofdplaats was; maar het is duidelijk, dat Plinius in de Catuslogi een afzonderlijken volksstam zag, onderscheiden van al de omringende stammen. Het loont de moeite, hierop in parenthesi nader in te gaan.

Catuslogi is volgens Glück (Die bei Caesar vorkommenden Keltischen Namen, 1857, p. 48) en Brugmann (Grundriss der Vergl. Gramm., 1892 II 63) een Gallisch appellativum catu-slōg, identisch met het Oudiersche cathlach, dat „kriegsschaar, gesammte kampffähige mannschaft" beteekent. Het was dus geen eigenlijke volksnaam, doch als het ware een synoniem van het begrip clienteelstam. Dit stemt wonderwel overeen met het feit, dat noch vroeger noch later

[1]) Daar zoowel Ptolemaeus Κάστελλον als hoofdplaats der Μενάπιοι opgeeft, als de Peutingeriana de plaats, die nu Cassel heet, uitdrukkelijk Castellum Menapiorum noemt, is het volstrekt ongeoorloofd beiden van een fout te beschuldigen, en het Castellum van Ptolemaeus in Kessel aan de Maas te zoeken en op de Peutingeriana Menapiorum in Morinorum te veranderen op grond van het feit, dat in de middeleeuwen Cassel tot het bisdom Taruenna, d. i. de civitas Morinorum, behoorde. Dit feit dwingt ons aan te nemen, dat Castellum met het omliggende land oorspronkelijk tot de civitas Menapiorum behoorde en voor of onder de Merovingen tot de civitas Morinorum (of alleen kerkelijk tot de dioecesis Taruennensis) is overgegaan. Dat het politisch tot den pagus Mempiscus behoorde, zou dan een reminiscentie aan de vroegere indeeling wezen, en dus op deze éene plaats de politieke gouwindeeling archaistischer zijn dan de kerkelijke. Een analogon daarvan in het Frankische rijk is mij niet bekend.

de naam meer voorkomt, en dat daarentegen Caesar een aantal clienteelstammen der Nervii vermeldt, Ceutrones, Grudii, Levaci, Pleumoxii, Geidumni (BG. V 39), waarvoor nergens ruimte is dan ten noorden en ten westen der Nervii in de latere pagi Rien en Tornacensis. De Catuslogi van Plinius kunnen daarom m. i. niets anders zijn dan een collectiefnaam voor de ten westen der Nervii wonende clienteelstammen. Nu vinden wij in den Merovingischen tijd noch de Catuslogi noch de Menapi terug, doch in dezelfde streek een nieuwen volksnaam, Vlamen. De oudste vermelding daarvan schijnt te zijn het municipium Flandrense, dat in het omstreeks 672 te St. Ouen opgestelde leven van S. Eligius wordt genoemd onder de steden, die dezen waren toegevoegd (Ch. Piot bl. 15). De naam Flandria bestond dus toen reeds, en het staat vast, dat hij oorspronkelijk de kuststreek aanduidde, dus juist de woonplaats der Menapii. Den naam der bewoners zelf echter, Flāmi, Vlāmen (Vlaamsch, Flemish), Vlāmingen (Flamands), treffen we eerst veel later aan, doch het spreekt van zelf, dat hij ouder was dan die van het naar hen genoemde land, waarvan de oudste vorm Flamðria [1]) moet geweest zijn; en de fl bewijst, dat de naam Germaansch was. Hiermede is echter volstrekt niet bewezen, dat ook het volk, dat dien naam droeg, Germanen waren, want, evenals er verschillende ontwijfelbaar Germaansche stammen waren, die bij de Romeinen Keltische namen droegen, zoo komt het omgekeerde in den Frankischen tijd ook herhaaldelijk voor. Nu is het niet onmogelijk, dat die Flami een der Frankische stammen waren, die in de vijfde eeuw bezit namen van Zuid-Nederland, maar waarschijnlijk is dat niet, daar wij hen dan vermoedelijk wel bij Gregorius van Tours of een der andere Frankische historici als zoodanig zouden vermeld vinden. Veel aannemelijker schijnt mij de volgende verklaring. Flāmi, Vlāmen wijst op Westgerm. *Flāman, Germ. *Flēman, waaraan in het Grieksch regelmatig zou beantwoorden *πλήμων of *πολέμων („krijger"): met andere woorden, Germ. Flami kan volkomen synoniem geweest zijn met Gall. Catuslogi. Deze overeenkomst schijnt mij veel te groot om toevallig te kunnen zijn: de twee namen van dezelfde beteekenis in dezelfde streek moeten d. m. dezelfde stammen hebben aangeduid, en de een slechts de vertaling van den anderen zijn geweest. Nu waren de Menapii niet de oorspronkelijke bevolking der kust, doch blijkens Caesar (BG.

---

[1]) Vlaanderen schijnt mij dat. plur. van den landsnaam, overeenstemmend met MELat. Flandriae, Fr. les Flandres, niet van een volksnaam zooals Polen, Zweden, enz.

IV 4) eerst in 55 v. C. van den Rijnoever, d. i. vermoedelijk het Kleefsche, naar de kust verhuisd. Hoe de stam heette, dien zij daar vonden, is onbekend; doch in elk geval moet die tot hen in dezelfde verhouding zijn gekomen, waarin de BG V 39 vermelde stammen tot de Nervii stonden, „sub eorum imperio." Bedenkt men nu, dat deze stammen, de Catuslogi van Plinius, onder de keizers met de Menapii één civitas uitmaakten, dan schijnt mij de onderstelling gewettigd, dat dezen, de hoofdstam der civitas, zoowel de andere stammen, die sub eorum imperio waren gekomen, als ook dien, waartusschen zij zichzelf hadden neergezet, met den algemeenen naam Catuslogi aanduidden, en dat Flami niets anders is dan de latere Germaansche vertaling van dien Gallischen door de Menapii aan hun onderzaten gegeven naam.

Doch keeren wij tot Plinius terug. De derde rij bestaat uit de Nervii (hoofdplaats eerst Bagacus, d. i. Bavay, later Camaracus d. i. Cambrai), Veromandui (hoofdplaats Augusta Veromanduorum, d. i. Vermand, niet St. Quentin, zooals gewoonlijk wordt gezegd, Guérard p. 18), Suaeuconi, Suessiones (hoofdplaats Augusta Suessionum, d. i. Soissons) en Silvanectes (hoofdplaats Augustomagus [1]). De laatsten worden door Caesar niet vermeld, en moeten dus in zijn tijd een clienteelstam zijn geweest, hetzij van de Suessiones, zooals men uit de geographische ligging der stammen zou opmaken en uit de kleinheid van het latere gebied der Suessiones, die toch vóór en nog in Caesars tijd zulk een belangrijke rol speelden, of wel van de Bellovaci, zooals men wellicht uit de tegenstelling tegen het Bassi van Plinius zou kunnen afleiden. De Suaeuconi komen nergens voor dan te dezer plaatse, en zijn dan ook veelal voor een dittographie van het volgende Suessiones gehouden. Geheel ten onrechte. Hier doet zich weder evenals bij de civitas Bononiensium het feit voor, dat een alleen bij Plinius voorkomende volksnaam geographisch wordt gedekt door een bisdom, waarvoor de andere bronnen der eerste eeuw, en hier zelfs de Notitia, geen correspondeerende civitas vermelden, nl. Lauduno. De Suaeuconi moeten daarom een clienteelstam zijn geweest, die eerst in de vijfde eeuw, nà de Notitia, tot een afzonderlijke civitas werd verheven (D. Vaissette, Geogr. Hist. III 213) en te voren slechts een pagus had gevormd, en wel vermoedelijk van de Remi, daar Bibrax, dat Caesar (BG. II 6) tot het grondgebied van dezen rekent,

[1]) Gewoonlijk wordt Augustomagus geïdentificeerd met Senlis. Ten onrechte; want de oudste vorm hiervan is Senletis, en dit kan met geen mogelijkheid hetzelfde woord zijn als Silvanectes. Blijkens de Peutingeriana moet Augustomagus echter in de onmiddellijke nabijheid ervan hebben gelegen.

in de dioecesis Laudunensis lag. Wellicht is in het stadje Sissonne bij Laon hun naam bewaard gebleven.

Op de Silvanectes volgen de stammen, die samen de civitas Tungrorum (hoofdplaats Aduatuca, d. i. Tongeren, waar ook de eerste bisschopszetel gevestigd was, die in 450 naar Maastricht en omstreeks 768 naar Luik verplaatst werd; cf. Gallia Christ. III 806 sq., 830 sq.) vormden, Tungri Sunuci Frisiavones Baetasi. Daar Tungri blijkens de beroemde plaats in c. 2 der Germania van Tacitus de jongere naam was der Germani, d. i. blijkens Caesar (II 4) der Condrusi, Eburones, Caeroesi en Paemani [1]) (waarbij nog te voegen zijn de Segni van VI 32), en vermoedelijk ook de bewesten de Eburones wonende Aduatuci omvatte, zoo moeten de Sunuci [2]), Frisiavones en Baetasi gezamenlijk benoorden de Tungri worden gezocht in Noordbrabant en de beide provinciën Limburg. En wel de Sunuci blijkens Tacitus (Hist. IV 66) in het op den rechter Maasoever benoorden de Tungri gelegen deel der civitas, zoodat de Baetasi en de Frisiavones [3]) bewesten de Maas gewoond en tot de plurima nomina moeten behoord hebben, die door hun noordelijke buren in den collectiefnaam Texuandri werden samengevat; terwijl uit het feit, dat de Frisiavones door Plinius tevens genoemd worden onder de stammen op de insulae quae sternuntur inter Helinium ac Flevum, is af te leiden, dat zij in het noordwesten der civitas Tungrorum (d. i. in den lateren pagus Strien) en in het aangrenzende land benoorden de Maas (d. i. in het latere Zuidholland) woonden, zoodat de Baetasi [4]) in de Meijerij te zoeken zijn.

Na de Baetasi wijkt Plinius van de geographische volgorde af. Men zou na de stammen der civitas Tungrorum verwacht hebben: Remi, Treviri, Mediomatrici, Leuci, Sequani, enz.; doch in plaats daarvan worden de Leuci (hoofdplaats Tullium, d. i. Toul) het eerst genoemd, en de Remi (hoofdplaats Durocortorum, d. i. Reims) tusschen de Treviri (hoofdplaats Augusta Trevirorum, d. i. Trier) en de Mediomatrici (hoofdplaats Divodurum, d. i. Metz) ingescho-

---

[1]) Deze stammen waren blijkens BG. IV 6 bij Caesars komst alle clienten der Treviri, doch alleen de Caeroesi, de bewoners van den lateren onder de diocese Trier ressorteerenden pagus Caroascus, zijn door Augustus in dat verband gelaten.

[2]) Daar de Sunuci hier zoowel als bij Tacitus als afzonderlijk volk naast de Tungri vermeld worden, en de Eburones een deel der Germani, d. i. der Tungri, waren, zoo kunnen de Sunuci onmogelijk de Eburones van Caesar zijn, zooals Much wil.

[3]) Beide stammen komen nog in de Notitia Dignitatum van het laatst der vierde eeuw voor onder de cohorten, die in Brittannië lagen.

[4]) Tacitus (Hist. IV 56, 66) geeft geen licht omtrent hun woonplaatsen.

ven. Dan, de plaatsing heeft hier weinig belang, daar de civitates en bisdommen, die uit die volken gevormd zijn, volkomen vaststaan. In den keizertijd is er alleen deze wijziging in gekomen, dat er twee nieuwe civitates zijn gevormd, de Catalauni (hoofdplaats Durocatalaunum, d. i. Chalons s. Marne) in een gedeelte van het vroegere grondgebied der Remi en dus oorspronkelijk een clienteelstam van dezen, en de Verodunenses, het bisdom Veroduno. Wie dit waren, is uit Plinius en Strabo op te maken. Gene vermeldt tusschen de Treviri en de Remi de Lingones, en Strabo zegt (Δ IV 4 p. 193): ὑπὲρ οὖν τῶν Ἐλουηττίων καὶ τῶν Σηκοανῶν Αἴδουοι καὶ Λίγγονες οἰκοῦσι πρὸς δύσιν, ὑπὲρ δὲ τῶν Μεδιοματρικῶν Λεῦκοι καὶ τῶν Λιγγόνων τι μέρος, waaruit blijkt, dat een deel der Lingones, van het hoofdvolk gescheiden, bewesten de Mediomatrici woonde, d. i. in de civitas Verodunensium, waarmede geen enkele andere stam correspondeert; en het is duidelijk, dat ook Plinius dat deel voor oogen had, toen hij de Lingones tusschen de Treviri en de Remi in Belgica plaatste. Het hoofdvolk moet echter tot Lugdunensis, niet tot Belgica hebben behoord, want op het laatst der vierde eeuw ressorteerde het onder Lugdunensis Prima; en de omstandigheid, dat Ptolemaeus hier in dezelfde fout als Plinius is vervallen van hen onder Belgica te plaatsen, weegt natuurlijk niet daartegen op. Het is als ik wel zie het tweede voorbeeld van een civitas (vgl. p. 13 over de Treviri), die tot twee provincies behoorde zonder daarom op te houden slechts één civitas te vormen.

Op de Mediomatrici volgen de Keltische volken der latere provincie Maxima Sequanorum, de Sequani (hoofdplaats Vesontio, d. i. Besançon), de Rauraci (hoofdplaats eerst Augusta Rauracorum, d. i. Augst, en later Basilea, d. i. Bazel) en de Helvetii (hoofdplaats Aventicus, d. i. Avenches), en dan de Germaansche van Germania Superior, de Nemetes (hoofdplaats Noviomagus, d. i. Spiers), de Triboci (hoofdplaats Argentorate, d. i. Strassburg) en de Vangiones (hoofdplaats Borbetomagus, d. i. Worms), alle zes een afzonderlijke civitas en later een bisdom vormende. Voor de civitas Mogontiacensium der Notitia is noch bij Plinius noch elders een correspondeerende volksnaam te vinden. De Caeracates, die Tacitus (Hist. IV 70) vermeldt als met de Triboci en de Vangiones de bondgenooten der Treviri zijnde bij hun opstand in 69 en die MENKE op zijn kaart van Gallia in K. VON SPRUNERS Histor. Atlas (I n° 19, 1868) met een vraagteeken in de civitas Mogontiacensium plaatst, zullen wel dezelfde stam zijn als de Caeroesi van Caesar [1]), daar de Merovingi-

[1]) Ook C. W. GLÜCK, Die bei C. J. Caesar vorkommenden Keltischen Namen, 1857 p. 41,

sche pagus Caroascus in de diocese Trier lag. De civitas Mogontiacensium moet een afsplitsing zijn uit de derde of vierde eeuw hetzij van de civitas Trevirorum of van de civitas Vangionum. Het eerste zou men wellicht willen afleiden uit de omstandigheid, dat Ptolemaeus Mocontiacum in Germania Inferior plaatst, maar de talrijke fouten in diens beschrijving van den Rijn (zie boven p. 12) ontnemen daaraan m. i. alle waarde. Tijdens Caesar behoorde de linker Rijnoever althans tusschen Bingen en Mainz aan de Ubii (BG. I 54), maar wij weten niet, welk volk hun plaats innam, toen Agrippa hen in 38 v. C. naar het Keulsche verplaatste. Het is denkbaar, dat een deel van hen daar achterbleef, zooals DESJARDINS schijnt te vermoeden, die een afzonderlijke civitas Ubiorum Superiorum met Moguntiacum tot hoofdplaats reeds onder Tiberius schept (III 172), maar die gissing is zuiver phantasie, mist elk bewijs, en is niet waarschijnlijk. Voorshands schijnt mij het eenig aannemelijke, dat de civitas Mogontiacensium een afsplitsing was van de civitas Vangionum met een ethnographischen grondslag, dien het tot nog toe niet gelukt is te vinden.

Opmerkelijk is de beschrijving van dit gedeelte bij Strabo (Δ III 4, p. 193): *Μετὰ δὲ τοὺς Ἐλουηττίους Σηκοανοὶ καὶ Μεδιοματρικοὶ κατοικοῦσι τὸν Ῥῆνον, ἐν οἷς ἵδρυται Γερμανικὸν ἔθνος περαιωθὲν ἐκ τῆς οἰκείας Τρίβοκχοι.... Μετὰ δὲ τοὺς Μεδιοματρικοὺς καὶ Τριβόκχους παροικοῦσι τὸν Ῥῆνον Τρήουιροι*; wat volkomen overeenstemt met de beschrijving van den Rijnloop bij Caesar (IV 10): „Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricum, Tribocorum, Trevirorum citatus fertur." Het loopt in het oog, dat deze twee beschrijvingen uit eenzelfde bron van voor Caesars tijd moeten gevloeid zijn, want de Vangiones en de Nemetes, die reeds eenige jaren voor zijn komst in Gallië van Ariovistus hun nieuwe woonplaatsen op den linkeroever hadden gekregen, worden er nog niet in genoemd, en de vermelding der Mediomatrici in hun plaats als Rijnvolk toont aan, dat ze niet vergeten zijn, maar inderdaad tijdens de opstelling der beschrijving nog niet waren aangekomen, en dat deze dus, daar de Triboci wel worden genoemd, van den eersten tijd van Ariovistus moet dagteekenen. Het is betrekkelijk onverschillig, van wien ze afkomstig is, van Posidonius of van een ander; maar stellig is ze niet van Caesar zelf. Er zijn echter een paar conclusies uit de beschrijving te trekken, die niet zonder belang zijn. Vooreerst, dat gelijk

---

brengt Caeroesii en Caeracates met elkander in verband. Het verschil in uitgang is geen bezwaar tegen de identificatie, getuige b.v. Pictones en Pictavi.

gezegd de Mediomatrici toen nog aan den Rijn woonden, en dat dus de Vangiones en de Nemetes deelen van het gebied van dat volk bezet hadden, niet van de Sequani, zooals men anders misschien uit BG. I 31 zou vermoeden. En dan, dat de Sequani toen nog slechts een zeer klein deel van hun gebied aan de Triboci konden verloren hebben, terwijl Divitiacus in 58 v. C. als gezant der Sequani aan Caesar zeide (BG. I 31), dat Ariovistus in dat jaar reeds een derde deel van hun gebied in bezit had en voor de 24000 onlangs aangekomen Harudes een tweede derde ervan vorderde, hetgeen alleen dan juist kon zijn, indien hem toen reeds minstens de geheele Elzas toebehoorde. Maar het zuidelijke deel hiervan behoorde later noch aan de Triboci, noch aan de Sequani, doch aan de Rauraci. Een clienteelstam der Sequani waren dezen niet, zoodat zij niet kunnen bedoeld zijn met de aan den Rijn wonende Sequani der aangehaalde plaatsen van Strabo en Caesar. De schijnbare tegenspraak is alleen op te heffen door aan te nemen, dat de zuidelijke Elzas in den tijd tusschen de beschrijving van den Rijnloop (van Posidonius?) en den oorlog van Caesar met Ariovistus aan de Sequani ontnomen werd door een der andere stammen, die de strijdmacht van Ariovistus uitmaakten (I 51; misschien de onvindbare Sedusii?), en dat die Germaansche stam met de Keltische Rauraci, die om dezelfde redeneering niet in den Elzas kunnen gewoond hebben, tot één civitas vereenigd is geworden.

Tot de kerkelijke provincia Vesontina behoorde behalve de diocesen Vesontio, Aventicus—Losanna en Basilea ook nog een bisdom Belica, niettegenstaande dit, geheel van de drie andere gescheiden, geënclaveerd lag tusschen Lugduno en Genava in het latere landschap Bugey met de hoofdplaats Belley. Dit is hoogst merkwaardig. Caesar zegt ons (BG. I 6), dat de rechteroever der Rhône bij Genève aan de Helvetii behoorde (ex oppido Genava pons ad Helvetios pertinet), maar uit de omstandigheid, dat de eene der twee wegen, die voor de Helvetii openstonden, die inter montem Juram et flumen Rhodanum (d. i. bij de Perte du Rhône), per Sequanos voerde, blijkt, dat de rechteroever bezuiden den pas, dat is dus juist het latere bisdom Belica, reeds toen tot het gebied der Sequani behoorde. De diocesen Vesontio en Belica, hoewel door die van Lugduno en Genava van elkander gescheiden, moeten daarom samen uit de civitas Sequanorum ontstaan zijn, en deze evenals de civitas Lingonum (zie boven pag. 20) uit twee afzonderlijke deelen bestaan hebben, die — blijkens het ontbreken eener civitas Beliacensis [1]) in de Notitia — nog in het laatst der vierde

[1]) Dat eenige handschriften der Notitia bij de civitas Albensium in de provincia

eeuw vereenigd waren. En toch wordt de Beliacensis in de Notitia wel degelijk vermeld, nl. in den naam Portus Abucini aan het slot der provincie Maxima Sequanorum. Het oudste en beste handschrift heeft daarvoor den vorm Buceni; houdt men dezen naast den naam van het landschap Bugey, dan is het d. m. duidelijk, dat er niets anders mede bedoeld *kan* zijn. Van een „haven" aan de Saône, Ain of Doubs is natuurlijk te midden der civitates en castra van de Notitia geen sprake: portus moet een verkeerde oplossing zijn van de sigla voor pagus.

Ten slotte noemt Plinius de volken van Germania Inferior: in Ubiis colonia Agrippinensis, Cugerni, Batavi et quos in insulis diximus Rheni, d. z. (c. 101) Cannenefates Frisii Chauci Frisiavones Sturii en Marsaci. Dezen allen vormden samen twee civitates: vooreerst de in 38 v. C. door Agrippa uit den Rheingau en den tegenoverliggenden Rijnoever naar het Keulsche overgevoerde Ubii, waarbij blijkens de latere kerkelijke indeeling gevoegd waren de Cugerni, d. i. vermoedelijk het door Tiberius in 9 v. C. op den linkeroever overgeplaatste deel der Sigambri, en het overschot der Menapii (cf Strabo Δ III 4 p. 194 *κατὰ τοὺς Μεναπίους δ'ἵδρυνται Σούγαμβροι Γερμανοί*), samen de civitas Agrippinensium der Notitia en de dioecesis Coloniensis vormende; en in de tweede plaats blijkens Ptolemaeus de Batavi met de andere stammen in insulis Rheni samen en met Batavodurum tot hoofdplaats [1]. Het zou ons te ver voeren om hier thans te onderzoeken, hoe de Batavi, Cannenefates enz. over de civitas verdeeld waren, en hoever deze zich naar het oosten uitstrekte; voor ons doel kunnen wij ditmaal volstaan met te constateeren, dat Plinius hier geen enkelen der stammen noemt, die beoosten den IJssel in het latere Saksische deel van ons vaderland gewoond hadden of woonden, noch de Bructeri van Germanicus' tweeden tocht in 15 n. C. (Tac. Ann. I 60), noch de Bructeri Minores en Sugambri van Ptolemaeus (II 11), noch de Chamavi en Angrivarii van de Germania (c. 33); noch de Chamavi van de wereldkaart van het midden der derde eeuw [2], zoodat in de oogen van Plinius de IJssel de rijksgrens moet gevormd hebben. In de Notitia ontbreekt de civitas Batavorum, een gevolg van het feit, dat die reeds

---

Viennensis voegen: hoc est Belisio, is, zooals later zal worden aangetoond, een aperte fout.

[1]) Het door Ptolemaeus aan Batavodurum toegevoegde *μεσόγειος* verbiedt om dat met Noviomagus, Dorestat of welke andere plaats ook aan den Rijn, de Waal of de Maas te identificeeren. Waar het lag zal wel altijd onbekend blijven.

[2]) Zie mijn „De Germaansche Volken bij Julius Honorius en Anderen" in de Werken der Kon. Acad. v. Wet. Afd. Lett. N.R. I No. 4, 1895, p. 30.

lang te voren was opgegeven, en de rijksgrens reeds tot de Maas of nog zuidelijker was teruggetrokken (Gregorius Turon. II. 9); en het bisdom Dorestat (Utrecht) is dan ook geenszins als een voortzetting dier civitas te beschouwen, maar een nieuwe schepping der Merovingen.

Overzien wij het besprokene, dan blijken er bij de organisatie van Gallië door Augustus in Belgica de volgende 21 civitates te zijn behouden of gevormd (in de volgorde van Plinius): Menapii, Morini, Ambiani, Bellovaci, Atrebates, Nervii, Viromandui, Suessiones, Silvanectes, Tungri, Leuci, Treviri, Remi, Mediomatrici, Sequani, Rauraci, Helvetii, Nemetes, Triboci, Vangiones en Ubii, waarbij vóór de wijding van het altaar te Lugdunum nog de Batavi kwamen, die enkele jaren te voren door Drusus onderworpen waren, zoodat er van de 60 op het altaar vermelde volken 22 tot Belgica behoorden. Op den rechter Rijnoever zijn daar, vermoedelijk onder Traianus, 5 nieuwe civitates bijgevoegd in het gebied tusschen den Rijn, den Limes en de provincie Raetia, het bekende vijftal van den Laterculus Veronensis, Usipii, Taunenses, Nicerenses, Chasuarii en Novariscarii (Novaraetiarii?), welke onder Gallienus door de Germanen heroverd zijn. En overigens zijn er in de vier eeuwen, die de organisatie van Augustus scheidden van de Notitia, in Belgica nog 5 andere civitates bijgekomen, Bononienses, Catalauni, Verodunenses, Mogontiacenses en Equestres Noioduni, terwijl daarentegen intusschen de Batavi hadden opgehouden tot het rijk te behooren. En in de vijfde eeuw zijn nog de Suaeuconi te Lauduno en de Sequani te Belica tot civitates of bisdommen verheven, zoodat de kerkelijke organisatie bij het begin van het Merovingische tijdvak in het voormalige Belgica 28 dioecesen telde.

2. GALLIA LUGDUNENSIS.

Beginnen wij eerst weder met een vergelijking van de civitates der Notitia met de dioecesen.

Provinciae Imperii.	Civitates.	Dioceses.	Provinciae Ecclesiae.
Lugdunensis Prima.	Metropolis C. Lugdunensium.	Lugduno Metropolis.	Provincia Lugdunensis.
	C. Aeduorum.	Augustodunum.	
	C. Lingonum.	Lingones.	
	Castrum Cabillonense.	Cabillonis.	
	Castrum Matisconense.	Matiscone.	
Lugdunensis Secunda.	Metropolis C. Rotomagensium.	Rotomagum Metropolis.	Provincia Rotomagensis.
	C. Baiocassium.	Baiocis.	
	C. Abrincatum.	Abrincatis.	
	C. Ebroicorum.	Ebroicis.	
	C. Saiorum.	Oxismis [Sagiis].	
	C. Lexoviorum.	Lexoviis.	
	C. Constantia.	Constantiis.	
Lugdunensis Tertia.	Metropolis C. Turonorum.	Turonis Metropolis.	Provincia Turonensis.
	C. Cenomannorum.	Cenomannis.	
	C. Redonum.	Redonis.	
	C. Andecavorum.	Andegavis.	
	C. Namnetum.	Namnetis.	
	C. Coriosolitum.	Aleto [Maclovio].	
	C. Venetum.	Venetis.	
	C. Ossismorum.	Coriosopitum. St. Pauli Leonensis.	
	C. Diablintum.	—	
Lugdunensis Senonia.	Metropolis C. Senonum.	Senonis Metropolis.	Provincia Senonensis.
	C. Carnotum.	Carnutenis.	
	C. Autisiodorum.	Autessiodoro.	
	C. Tricassium.	Trecis.	
	C. Aurelianorum.	Aurelianis.	
	C. Parisiorum.	Parisiis.	
	C. Melduorum.	Meldis.	
	—	Nevernis.	

De verschilpunten zijn hier iets talrijker dan in Belgica, maar toch nog gering. De civitas Ossismorum is in twee bisdommen gesplitst, gevestigd te Coriosopitum en te St. Pauli Leonensis [1]; de civitas Diablintum, wier naam in het stadje Jablains ten zuidoosten van Mayenne bewaard is gebleven, dat in het bisdom Cenomannis lag, is reeds zeer vroeg hiermede vereenigd; de beide castra Cabillonis en Matiscone hebben ieder een afzonderlijken bisschop gekregen; en eindelijk is ook Nevernis, waaraan noch een civitas noch een castrum beantwoordt, tot een bisdom verheven.

[1]) De splitsing van het bisdom Aleto in vier diocesen, Dolo, Maclovio, Trecora, en St. Brioci, en de verheffing van Dolo tot metropolis van Britannia (wat het tot omstreeks 1200 bleef) zijn eerst in 844 door den hertog Nomenoe van Bretagne tot stand gebracht (Gall. Christ. III' 1090, II 433, 679).

Veel grooter is het onderscheid tusschen de Notitia eenerzijds en Ptolemaeus en Plinius (die hier de volken door elkander noemt zonder eenige geographische volgorde) anderzijds.

Ptolemaeus.		Plinius.	Tabula Peutingeriana.	Notitia Galliarum.
Populi.	Oppida.	Populi.	Oppida.	Civitates.
Βιδουκάσιοι.	Ἀρηγενούα.	Viducasses.	Araegenue.	—
Οὐένελλοι.	Κρουκιάτοννον.	Venelli.	Crouciaconnum.	C. Constantia.
Ληξούβιοι.	Νοιόμαγος.	Lexovii.	—	C. Lexoviorum.
Καλῆται.	Ἰουλιόβονα.	Caleti.	Iuliobona.	—
Ὀσισμίοι.	Οὔοργον.	Ossismi.	Vorgium.	C. Ossismorum.
Οὐένετοι.	Δαριόριτον.	Veneti.	Dartoritum.	C. Venetum.
Σαμνῖται.	—	—	—	—
Αὐλίρκιοι οἱ Διαβλίται.	Νοιόδουνον.	Diablinti.	—	C. Diablintum.
Ἀρούιοι.	Οὐαγόριτον.	- -	—	—
—	—	Coriosolites.	--	C. Coriosolitum.
Οὐελιοκάσιοι.	Ῥατόμαγος.	Veliocasses.	Ratumagus.	C. Rotomagensium.
Ἀνδικαοῦαι.	Ἰουλιόμαγος.	Andicavi.	Iuliomago.	C. Andecavorum.
Αὐλίρκιοι οἱ Κενομανοί.	Οὐίνδινον.	Aulerci Cenomani.	Subdunnum.	C.Cenomannorum.
Ναμνῆται.	Κονδηούινκον.	Namnetes.	—	C. Namnetum.
Ἀβρινκάτουοι.	Ἴνγενα.	Abrincatui.	—	C. Abrincatum.
Αὐλίρκιοι οἱ Ἐβουρουικοί.	Μεδιολάνιον.	Aulerci Eburovices.	Mediolano Aulercorum.	C. Ebroicorum.
Ῥήδονες.	Κόνδατε.	Redones.	Condate.	C. Redonum.
—	—	—	—	C. Saiorum.
Σένονες.	Ἀγήδικον.	Senones.	Agetincum.	C. Senonum.
—	—	Atesui.	Autessioduro.	C. Autisiodorum.
Καρνοῦται.	Αὔτρικον. Κήναβον.	Carnuteni foederati.	Autricum. Cenabo.	C. Carnotum. C. Aurelianorum.
Παρίσιοι.	Λουκοτεκία.	Parisi.	Luteci.	C. Parisiorum.
Τρικάσιοι.	Αὐγουστόβονα.	Tricasses.	Augustobona.	C. Tricassium.
Τουρόνιοι.	Καισαρόδουνον.	Turones.	Casaroduno.	C. Turonorum.
Σεγουσιαῦοι.	Ῥοδούμνα. Φόρος Σεγουσιαύων.	Secusiavi liberi in quorum agro Lugdunum.	Roidomna. Foro Segusiavorum.	—
Μέλδαι.	Ἰάτινον.	Meldi liberi.	—	C. Melduorum.
Οὐαδικάσιοι.	Νοιόμαγος.	—	—	—
—	—	Bodiocasses.	Augustoduro.	C. Baiocassium.
	Αὐγουστόδουνον.	Aedui foederati.	Augustodunum.	C. Aeduorum.
Αἴδουοι.	Καβύλλινον.	- -	Cabillione.	Castrum Cabillonense.
	Λούγδουνον μητρόπολις.	—	Lugduno.	C.Lugdunensium.
—	—	—	Matiscone.	Castrum Matisconense.
—	—	Boii.	—	—
(Λόγγονες. [1])	Ἀνδομάτουννον.	(Lingonesfoederati.[1])	Andematunno.	C. Lingonum.

[1]) Onder Belgica, zie boven pag. 20.

Hier zijn de verschilpunten vrij talrijk, en sommige daarvan zoo duister, dat slechts gissingen mogelijk zijn. Doch de meeste dubia kunnen worden opgeheven vooral met behulp der plaatsnamen. Om verschillende redenen is het het beste de geographische volgorde in acht te nemen.

De noordelijkste civitas bij Ptolemaeus en Plinius is die der Caletes (hoofdplaats Juliobona, d. i. Lillebonne), de Merovingische pagus Caletensis, die tot de diocese Rotomagum behoorde. Daar de civitas in de Notitia ontbreekt, moet zij in de derde of vierde eeuw als pagus aan de civitas Veliocassium (hoofdplaats Ratomagus, d. i. Rouen) zijn toegevoegd.

Daarop volgen de Lexovii met de hoofdplaats Noiomagus (d. i. Lisieux), en ten oosten daarvan de Aulerci Eburovices met de hoofdplaats Mediolanium (d. i. Evreux.) Ten westen grensden aan de Lexovii de Viducasses, wier naam vaststaat door hun vermelding als civitas Viducassium libera op de inscriptie van 238, gewoonlijk le marbre de Thorigny genoemd, doch gevonden te Vieux ten zuiden van Caen (Desjardins III 200). Dit Vieux moet op dezelfde wijze uit Vidúcasses zijn ontstaan als Dreux uit Durócasses en Bayeux uit Baiócasses (Brugmann, Vergl. Gramm. I 553), en was dus eenmaal de hoofdplaats der civitas, wier naam het had overgenomen, evenals dat bij de meeste andere hoofdplaatsen van civitates is geschied. Doch het was niet identisch met Aregenua, de hoofdplaats der Βιδουκάσιοι bij Ptolemaeus, want dit lag volgens de Peutingeriana 24 leugae van Augustoduro, en was dus vermoedelijk het tegenwoordige Argences.

Wij vinden de Viducasses noch in de Notitia noch onder de bisdommen terug, maar in hun plaats een civitas Baiocassium en een bisdom Baiocis (d. i. Bayeux). Hoe sterk de twee namen Viducasses en Baiocasses ook op elkander mogen gelijken, zoo verbiedt toch het feit, dat ze elk een representant hebben achtergelaten in Vieux en Bayeux, om ze te identificeeren, en bewijst het, dat het twee verschillende stammen waren. En staat dat eenmaal vast, dan is het ook duidelijk, dat de Baiocasses der Notitia identisch moeten zijn met de Bodiocasses van Plinius en de Οὐαδικάσιοι van Ptolemaeus. Men moet zich niet op een dwaalspoor laten leiden door hun plaatsing bij Ptolemaeus μετὰ τοὺς Μέλδας πρὸς τῇ Βελγικῇ, want daar is niet de minste ruimte voor een totaal onbekend volk, als de Vadicasii daar zouden zijn, en de Bodio- of Baiocasses zouden dan de eenige civitas van Lugdunensis wezen, die bij Ptolemaeus ontbrak, wat evenmin aannemelijk is. Het is blijkbaar een der grove geographische fouten, waarvan zijn beschrijving wemelt (misschien

gesplitst waren in Eburovices, Cenomanni, Diablintes en Brannovices. Deze onderstelling wordt bevestigd vooreerst hierdoor, dat de Abrincates het eenige volk van Gallië waren, dat een geographischen naam droeg (naar de Abrinca fluvius, d. i. de Sée, of eerder naar Abrinca, d. i. golf, cf. l'Aber-Benoit en l'Aber-Vrach benoorden Brest), en vervolgens doordat ook de andere stammen op -casses oorspronkelijk clienteelstammen of pagi schijnen te zijn geweest: de Tricasses ontbreken bij Caesar, en waren dus toen een onderdeel van een anderen stam, vermoedelijk van de Senones, de Dorocasses waren een pagus der Carnuti, en de Veliocasses komen wel reeds bij Caesar als civitas voor, maar moeten toch te voren tot de Caletes hebben behoord, daar zij later met dezen werden vereenigd (vide infra).

Beoosten de Redones treffen we twee stammen van het volk der Aulerci aan, de Diablintes met de hoofdplaats Noiodunum (d. i. Jablains) en de Cenomanni met de hoofdplaatsen Vindinnum en Subdinnum [1]) (d. i. Le Mans), beiden tot in de vijfde eeuw een afzonderlijke civitas vormend en toen vereenigd. Het daaruit ontstane bisdom Cenomannis werd van dat van den anderen stam der Aulerci, de Eburovices, gescheiden door een diocese, die eerst Oxismis (d. i. Exmes), vanwaar de pagus Oxismensis bleef heeten, en later Sagiis (d. i. Sées) tot hoofdplaats had. Deze beantwoordt aan de civitas Saiorum der Notitia, die te voren nergens wordt vermeld, en dus een pagus eener andere civitas was geweest. Bedenkt men nu, dat ze juist tusschen de verschillende stammen der Aulerci in lag, en dat ze in de vierde eeuw tot Lugdunensis Secunda behoorde, dan schijnt het mij het waarschijnlijkst, dat ze een afsplitsing was van de civitas Eburovicum.

De overige civitates in het zuidoosten van Lugdunensis staan alle vast. Aan de Seine heeft men achtereenvolgens beoosten de Eburovices de Carnutes met de hoofdplaats Autricum (d. i. Chartres), de Parisii met de hoofdplaats Lutecia (d. i. Parijs), de Meldae met de hoofdplaats Iatinum (d. i. Meaux), de Tricasses met de hoofdplaats Augustobona (d. i. Troyes), de Lingones met de hoofdplaats Andomatunnum (d. i. Langres) en de Aedui met de hoofdplaats Augustodunum (d. i. Autun). En aan de Loire beoosten de Namnetes de Andegavi met de hoofdplaats Juliomagus (d. i. Angers), de Turones met de hoofdplaats Caesarodunum (d. i. Tours) de Carnutes Aureliani met de hoofdplaats Cenabum (d. i. Orléans),

---

[1]) Ik geloof niet, dat die twee namen dezelfde plaats kunnen voorstellen. Dat Subdinnum het tegenwoordige le Mans was, bewijzen de afstanden tot de omliggende steden op de Peutingeriana.

de Senones met de hoofdplaats Agedincum (d. i. Sens), en tijdens de Notitia de afsplitsing van dezen, de Autessiodorenses met de hoofdplaats Autessiodorum (d. i. Auxerre), welke stad blijkbaar naar de Atesui (lees Autesii) van Plinius heette, waaruit volgt, dat dit een clienteelstam der Senones was geweest, evenals de bij Caesar ontbrekende Tricasses. De Meldae, die Caesar wel noemt maar niet als civitas, zullen te voren wel evenzeer onder een der naburige hoofdstammen hebben gestaan, hetzij de Senones hetzij de Suessiones.

Bezuiden Autessiodorum vinden wij sedert het eind der vijfde eeuw (Gall. Christ. XII 625) een tot de provincia Senonensis behoorend bisdom Nevernis (op de Peutingeriana Ebirno genoemd, en vermoedelijk dezelfde plaats als het Noviodunum der Aedui van BG. VII, 55), dat aan geen enkele civitas beantwoordt. Maar door Caesar weten we, dat de Boii na den Helvetischen krijg nieuwe woonplaatsen hadden verkregen in het gebied der Aedui (BG. I 28), en wel blijkens BG. VII 9 — al is de juiste ligging van het oppidum Boiorum Gorgobina (ten westen van Corbigny?) onbekend — aan de grenzen der Bituriges, dat is juist in het latere bisdom Nevernis. Dit moet dus aan den ook door Plinius vermelden stam der Boii beantwoorden, die, hoewel hij in den oorlog tegen Vercingetorix als een afzonderlijke civitas naast de Aedui was opgetreden (BG. VII 75), blijkens het ontbreken van hun naam zoowel bij Ptolemaeus als in de Notitia door Augustus weder in navolging van Caesar aan de civitas Aeduorum als pagus was toegevoegd (VII 9), en dat tot de vijfde eeuw is gebleven. Onder de Merovingen is het kerkelijk van de provincia Lugdunensis naar de provincia Senonensis overgebracht.

Een andere afsplitsing van het gebied der Aedui, maar reeds door Augustus gemaakt, was de civitas Segusiavorum van Ptolemaeus en Plinius, de civitas Lugdunensium der Notitia. De identiteit dezer twee staat vast, doordat Roidomna (d. i. Roanne) en Forum (d. i. Feurs), de beide door Ptolemaeus in de civitas Segusiavorum geplaatste steden, later in de diocese Lugduno lagen, en Plinius had dus gelijk met het caput Galliae in deze civitas te plaatsen, terwijl Ptolemaeus weder een archaisme beging door de metropolis aan de Aedui toe te kennen, omdat de Segusiavi (evenals de Mandubii, de Ambarri, de Ambivareti en de Aulerci Brannovices) vóór Augustus clienten der Aedui waren geweest (BG. VII 75), en Lugdunum dus toen kon gezegd worden tot het gebied der Aedui te behooren. Uit de identiteit van de civitas Segusiavorum en de civitas Lugdunensium volgt ook, dat de Segusiavi niet de eenige stam der civitas waren, want de Ambarri, necessarii

et consanguinei Aeduorum, woonden blijkens BG. I 11 in het latere pays de Bresse [1]), dat tot de diocese Lyon behoorde.

Van de andere clienten der Aedui staat de woonplaats der Mandubii vast door hun hoofdplaats Alesia, dat men thans wel mag aannemen, dat Alise bij Flavigny is, zoodat de Aulerci Brannovices [2]) en de Ambivareti van BG. VII 75 slechts op den rechteroever van den Arar benoorden de Segusiavi kunnen gezocht worden, dat is in de streken, die in de vierde eeuw het gebied der castra Cabillonis (d. i. Chalons s. Saône) en Matiscone (d. i. Mâcon) en later de bisdommen van die namen vormden. Dit verklaart, waarom die castra, bij uitzondering, in de vijfde eeuw afzonderlijke bisschopszetels verkregen: hun gebied moet te voren afzonderlijke pagi hebben gevormd, bewoond door afzonderlijke stammen. Een andere vraag is het, of die pagi tot de civitas Aeduorum of tot de civitas Segusiavorum hadden behoord. Het eerste zou men geneigd zijn af te leiden uit het feit, dat de stammen in Caesars tijd clienten der Aedui waren geweest. Doch het laatste schijnt mij waarschijnlijker, èn om geographische redenen, èn vooral omdat Augustus het meerendeel der vroegere clienteelstammen aan het clienteelverbond heeft onttrokken en hetzij, zooals bij de clienten der Arverni, van elk een afzonderlijke civitas heeft gemaakt, of wel, waar daartoe gelegenheid was, zooals bij de clienten der Nervii en die der Treviri, ze gezamenlijk tot één civitas heeft vereenigd. En daar we gezien hebben, dat de civitas Segusiavorum althans twee der vroegere clienteelstammen van de Aedui bevatte, de Segusiavi en de Ambarri, is het m. i. wel zoo waarschijnlijk, dat ook de Ambivareti en de Brannovices door Augustus daarbij zijn gevoegd. Dat Ptolemaeus Καβύλλινον een stad der Aedui noemt, is geen bezwaar tegen die opvatting, daar dat even goed als bij Λούγδουνον een archaisme kan wezen.

Ons resultaat in Lugdunensis is, dat wij voor de organisatie van Augustus 25 civitates vinden: Caletes, Veliocasses, Eburovices, Lexovii, Viducasses, Bodiocasses, Venelli, Abrincates, Coriosolites of Arvii, Osismii, Venetes, Namnetes, Redones, Diablintes, Cenomanni, Andegavi, Turones, Carnutes, Parisii, Meldae, Senones, Tricasses,

---

[1]) De oudste vorm van Bresse is Brixia. Kan dit ook in verband staan met den pagus Arebrignus der Aedui? Het is niet onmogelijk, want Arebrignus beteekent „voor de bergen" evenals Aremorica „voor de zee", en die naam zou in het geheele gebied der Aedui met recht alleen aan het land tusschen Saône en Ain, het landschap Brixia der eerste middeleeuwen, toekomen.

[2]) De identificatie der Brannovices met le Briennois benoorden de Segusiavi, die blijkbaar alleen op de gelijkenis der twee namen berust, schijnt mij taalkundig niet houdbaar.

Lingones, Aedui en Segusiavi. Vóór de Notitia werden daarvan de Caletes en de Viducasses als civitates opgeheven en met de civitates der Veliocasses en Bodiocasses vereenigd; doch daarentegen de Sagii (een pagus vermoedelijk van de Eburovices), de Aureliani (een deel der Carnutes) en de Autesii (een pagus der Senones) tot civitates verheven. En in de vijfde eeuw verdween nog de civitas Diablintum, terwijl de Boii te Nevernis en de Ambivareti en de Brannovices te Cabillonis en Matiscone afzonderlijke civitates werden, en de civitas Osismiorum in tweeën werd gesplitst, zoodat wij bij het begin van den Merovingischen tijd 29 diocesen vinden.

3. GALLIA AQUITANICA.

Strabo deelt ons mede, dat Augustus de provincie Gallia Aquitanica vormde door aan de Aquitani bezuiden de Garumna 14 Keltische volken toe te voegen (Δ II 1 p. 189), zoodat de provincie uit twee deelen bestond, die ethnographisch niets met elkander gemeen hadden en door de Garonne werden gescheiden. Het is zaak die twee deelen afzonderlijk te behandelen.

Over het grootste Keltische gedeelte, behoeft niet veel te worden gezegd, want daar zijn in den keizertijd nagenoeg geen wijzigingen in de indeeling voorgekomen, en dat zonder eenige dubia.

Ptolemaeus.		Plinius.	Tabula Peutingeriana.	Notitia Galliarum.		Ecclesia.	
Populi.	Oppida.	Populi.	Oppida.	Prov.	Civitates.	Dioeceses.	Prov.
Πίκτονες.	Λίμονον. 'Ρατίατον.	Pictones.	Lemuno.	Aquitania Secunda.	C. Pictavorum.	Pictavis. Ratiate.	Provincia Burdigalensis.
Σάντονες.	Μεδιολάνιον.	Santoni liberi.	Mediolano Santorum.		C. Santonum. C. Ecolismensium.	Santonis. Encolisma.	
Βιτούριγες οἱ Οὐιβίσκοι.	Νουιόμαγος. Βουρδίγαλα.	Bituriges liberi Vivisci.	— Burdigalo.		Metropolis C. Burdigalensium.	Burdigalis Metropolis.	
Νιτιόβριγες.	Ἄγιννον.	Antobriges.	Aginnum.		C. Agennensium.	Aginnum.	
Πετροκόριοι.	Οὐέσουνα.	Petrocori.	Vesonna.		C. Petrecoriorum.	Petrocoriis.	
Βιτούριγες οἱ Κοῦβοι.	Αὐαρικόν.	Bituriges liberi Cubi.	Avaricum.	Aquitania Prima.	Metropolis C. Biturigum.	Biturigis Metropolis.	Provincia Biturigensis.
Λιμουίκοι.	Αὐγουστόριτον.	Lemovices.	Augustorito.		C. Lemovicum.	Lemovicis.	
Ἀρουέρνοι.	Αὐγουστονέμετον.	Arverni liberi.	Augustonemeto.		C. Arvernorum.	Arvernis.	
Οὐέλαυνοι.	'Ρουέσσιον.	—	Revessione.		C. Vellavorum.	Vellava.	
Γάβαλοι.	Ἀνδέρηδον.	Gabales.	Anderitum.		C. Gabalum.	Gabalis.	
'Ρουτανοί.	Σεγόδουνον.	Ruteni.	Segodum.		C. Rutenorum.	Rutinis.	
—	—	(Ruteni in Narbonensi).	—		C. Albigensium.	Albiga.	
Καδοῦρκοι.	Δηούονα.	Cadurci.	Dibona.		C. Cadurcorum.	Cadurcis.	

Evenals in Belgica heeft Plinius hier de geographische orde gevolgd, en is zoowel daarom als om andere redenen, die aanstonds zullen blijken, de beste gids. Zijn beschrijving luidt aldus (volgens de editie van L. JAHN, 1870): „Aquitanicae sunt Ambilatri, Anagnutes, Pictones, Santoni liberi, Bituriges liberi cognomine Vivisci, Aquitani unde nomen provinciae, Sediboviates. Mox in oppidum contributi Convenae, Begerri, Tarbelli Quattuorsignani, Cocosates Sexsignani, Venami, Onobrisates, Belendi, saltus Pyrenaeus, infraque Monesi, Oscidates montani, Sybillates, Camponni, Bercorcates, Pimpedunni, Lasunni, Suellates, Toruates, Consoranni, Ausci, Elusates, Sottiates, Oscidates campestres, Succasses, Latusates, Basaboiates, Vassei, Sennates, Cambolectri, Agessinates. Pictonibus iuncti autem Bituriges liberi qui Cubi appellantur, dein Lemovices, Arverni liberi, Gabales. Rursus Narbonensi provinciae contermini Ruteni, Cadurci, Antobriges, Tarneque amne discreti a Tolosanis Petrocori." De door Plinius bedoelde volgorde is kennelijk deze: 1°. na de twee onbekende stammen Ambilatri en Anagnutes (waarover aanstonds) de aan zee wonende van het noorden naar het zuiden, Pictones, Santoni, Bituriges Vivisci en Aquitani; 2°. dan een reeks bekende en onbekende stammen (tot en met Agessinates), waarvan alle bekende tot de Aquitanische bezuiden de Garumna behooren; 3°. vervolgens, aansluitend aan de Pictones, de drie noordelijke stammen van het binnenland, Bituriges Cubi, Lemovices en Arverni; 4°. de aan de provincie Narbonensis grenzende stammen van het oosten naar het westen, Gabales, Ruteni, Cadurci en Nitiobriges; en als slot de ongeveer in het midden van alle wonende Petrocorii.

Is dit juist, dan zijn er twee conclusies van gewicht uit te trekken. Vooreerst, dat Plinius zich de onbekende Ambilatri en Anagnutes als benoorden de Pictones aan zee wonend moet hebben gedacht. En dan, dat *alle* namen van Sediboviates tot Agessinates toe aan stammen van het eigenlijke Aquitanië bezuiden de Garonne moeten toebehooren, en dus gezamenlijk als het ware een nadere bepaling zijn van Aquitani unde nomen provinciae. Beide conclusies verdienen afzonderlijk te worden bezien.

De Ambilatri en Anagnutes zou Plinius zich als aan de zee wonend tusschen de Namnetes en de Pictones hebben gedacht. Nu is het niet geheel juist, dat die namen beide geheel onbekend zouden zijn. Caesar vertelt (BG. III 9), dat de Veneti in hun strijd door de hen omringende volken werden bijgestaan, waaronder ook de Ambiliati worden genoemd en onder de Aremorische (d. i. „aan de zee wonende") volken, die aan den oorlog van Vercingetorix als afzonderlijke groep deelnamen (VII 75), vermeldt hij de Ambibari; welke beide volken de eenige on-

der de Aremorische zijn, die onvindbaar schijnen. Houdt men echter die twee namen naast de Ambilatri van Plinius, dan kan het dunkt mij niet twijfelachtig zijn, dat ze alle drie hetzelfde volk voorstellen, dat ten zuiden der Namnetes op den linkeroever van den Liger woonde, en dat ik vermoed, dat Ambiliati [1]) heette. En nu we eenmaal op dezen weg zijn, is ook bij Ptolemaeus een spoor van hun bestaan te vinden, want van de twee steden, die hij aan de Pictones toekent, lag er een, Ratiaton (d. i. Rezé tegenover Nantes, DESJARDINS I 286), in of dicht bij hun gebied. En daar wordt in 511 een civitas Ratiate genoemd, die blijkbaar de pagi Ratiatensis en Theofalgicus (en misschien daarenboven den Herbaliticus) omvatte, en dus het noordwesten der civitas Pictonum besloeg. Vat men dat alles samen, dan behoeft er niet de minste aarzeling over te blijven om die civitas Ratiate voor identisch te houden met de Ambiliati van Caesar en Plinius. Augustus moet ze als afzonderlijken pagus aan de civitas Pictonum hebben toegevoegd, waarvan ze in de vijfde of het begin der zesde eeuw werden losgemaakt; en het daar gevestigde bisdom is later met dat te Namnetis vereenigd. De Anagnutes moeten dus ten zuiden der Ambiliati in den Merovingischen pagus Herbaliticus worden gezocht, hetgeen bevestigd wordt door de plaats van Artemidorus (bij Stephanus Byz. i. v.), Ἀγνῶτες· ἔθνος Κελτικῆς παρὰ τὸν ὠκεανόν, die tevens vermoedelijk den juisten naam bewaard heeft.

Voor wij de andere conclusie uit den tekst van Plinius behandelen, is het zaak eerst de overige Keltische volken der provincie af te doen. Op de Pictones met eerst Limonum (d. i. niet Poitiers, maar ten zuidwesten van Châtellerault gelegen) en later Novum Pictavis (d. i. Poitiers) tot hoofdplaats, volgen de Santones met Mediolanium (d. i. Saintes), waarvan in de derde of vierde eeuw een nieuwe civitas werd afgesplitst met de hoofdplaats Icolisma (d. i. Angoulême), dan de Bituriges Vivisci met de hoofdplaats Burdigala (d. i. Bordeaux), en de Aquitani en Aquitanische stammetjes, die we tot straks reserveeren. In de tweede rij komen eerst de Bituriges Cubi met de hoofdplaats Avaricum (d. i. Bourges), de Lemovices met de hoofdplaats Augustoritum (d. i. Limoges) en de Arverni met de hoofdplaats Augustonemetum, later Clarus Mons (d. i.

---

[1]) C. W. GLÜCK, Die bei C. Julius Caesar vorkommenden Keltischen Namen 1857, verklaart beide namen Ambibarii en Ambiliati voor goed Keltisch, het eerste = furiosi, van bari = ira, furor (van waar Kymr. morfar = maris aestus), en het tweede = aestuosi van ili = ira, calor. Zij schijnen mij echter vrijwel synonyma met de beteekenis „de aan de branding wonenden" te zijn.

Clermont-Ferrand); dan de Vellavi met eerst Revessio (d. i. St. Paulien) en later Podium (d. i. Puy) tot hoofdplaats, die wel bij Plinius ontbreken, maar waarvan het door de overeenstemming van Strabo, Ptolemaeus en de Notitia volkomen vaststaat, dat ze een civitas van Aquitanië vormden, en de Gabali met eerst Anderitum (d. i. Javoulx) en later Memmate (d. i. Mende) tot hoofdplaats.

Bij de volgende rij is er in den tekst van Plinius een aperte fout. Er staat „Ruteni, Cadurci, Antobriges, Tarneque amne discreti a Tolosanis Petrocori", maar dat is niet waar. De Tarn was wel voor een deel de grens der Tolosani, doch niet tegen de Petrocorii, die door de Cadurci en Nitiobriges van genen waren gescheiden, maar uitsluitend tegen de Cadurci. Er moet dus gelezen worden: „Rursus Narbonensi provinciae contermini Ruteni, Tarneque amne discreti a Tolosanis Cadurci, Nitiobriges, Petrocori." De Ruteni hadden tot hoofdplaats Segodunum (d. i. Rodez), de Cadurci Divonna (d. i. Cahors), de Nitiobriges Aginnum (d. i. Agen) en de Petrocorii Vesonna (d. i. Périgueux).

Naast de Ruteni in Aquitanica vermeldt Plinius hetzelfde volk nog eens onder Narbonensis, wat bevestigd wordt door de Ruteni provinciales van Caesar BG. VII 7 tegenover de Ruteni (liberi) van BG. VII 5, 64, 75 en 90: het vierde voorbeeld dus (naast de Treviri, de Lingones en de Sequani) van een civitas, die onder twee provincies ressorteerde. Het was dat andere, zuidelijke deel der Ruteni, waaruit vóór de Notitia de civitas Albigensium gevormd werd, die toen tegelijk — het is het eenige voorbeeld hiervan — onder een andere provincie werd gebracht. Zij heeft later steeds tot Aquitania Prima behoord.

Strabo vertelt ons, zeiden wij, dat Augustus om de provincie Aquitanica te vormen 14 Keltische volken aan de Aquitani had toegevoegd. Maar, merkt terecht DESJARDINS op, hij noemt er slechts 13 op, nl. de bovengenoemde 12 civitates van Augustus, Pictones, Santones, Bituriges Vivisci, Bituriges Cubi, Lemovices, Arverni, Vellavi, Gabales, Ruteni, Cadurci, Nitiobriges en Petrocorii, en daarenboven de Ἑλουοί, d. i. Helvii, die hij zelfs ten onrechte tot Aquitanica brengt, daar ze blijkens de overeenstemmende berichten van Plinius en de Notitia tot Narbonensis behoorden. En toch is het onjuist om, zooals DESJARDINS wil, dat cijfer 14 van Strabo in 12 te veranderen; want de twee andere volken zijn blijkbaar de door Plinius genoemde Ambiliati en Agnotes, die alleen omdat ze aan een andere civitas werden toegevoegd, door Strabo niet met name worden vermeld.

4. DE AQUITANI.

Zoo weinig bezwaren als de reconstructie der civitates in de tot dusverre behandelde Keltische deelen van Gallië ten slotte blijkt op te leveren, indien ze slechts richtig met alle voorhanden bouwstoffen wordt beproefd, zoo moeielijk is die daarentegen in den ons resteerenden zuidwestelijken hoek, het eigenlijke Aquitanië bezuiden de Garonne. Ptolemaeus noemt daar 5 volken op, de Τάρβελλοι met Ὕδατα Αὐγούστου, de Οὐασάριοι met Κόσσιον, de Δάτιοι met Τάστα, de Αὔσκιοι met Αὔγουστα en de Κομούενοι met Λούγδουνον; Strabo slechts 3, de Τάρβελλοι, Αὔσκοι en Κωνουεναί, doch hij voegt er bij (Δ II 1, p. 189: ἔστι δὲ ἔθνη τῶν Ἀκυιτανῶν πλείω μὲν τῶν εἴκοσι, μικρὰ δὲ καὶ ἄδοξα τὰ πολλὰ· [τὰ] μὲν παρωκεανιτικὰ τὰ δὲ εἰς τὴν μεσόγαιαν καὶ τὰ ἄκρα τῶν Κεμμένων ὀρῶν μέχρι Τεκτοσάγων ἀνέχοντα. En hiermede stemt ten deele Plinius in, daar hij 29 Aquitanische stammetjes opnoemt, terwijl hij daarentegen in zooverre van Strabo en Ptolemaeus afwijkt, dat het allen schijn heeft, alsof die 29 in zijn oogen slechts één civitas Aquitanorum vormden [1]).

Toch moeten de opgaven van Ptolemaeus en Plinius juist zijn, maar op verschillende tijden slaan, terwijl op dit punt Strabo geen blind vertrouwen verdient, daar hij wel zeer correct is, maar herhaaldelijk volken heeft overgeslagen, die ontwijfelbaar civitates vormden. Wij weten door hem, dat op het altaar te Lugdunum 60 civitates vermeld waren. Daarvan leerden wij er reeds 59 kennen, nl. 22 in Belgica, 25 in Lugdunensis en 12 in Aquitanica. De Aquitani kunnen daarop dus slechts als één enkele civitas vermeld zijn geweest, en het is daarop, dat de opgave van Plinius moet slaan. Doch tijdens den opstand van Sacrovir waren er volgens Tacitus 64 civitates, terwijl zich tot nog toe nergens een aanleiding voordeed om een onderscheid te vermoeden tusschen de lijst, die op het altaar te Lugdunum stond en de organisatie tijdens den opstand. Hier ligt die echter voor de hand: met de 5 Aquitanische civitates van Ptolemaeus krijgen wij juist de 64

---

[1]) De tekst bevat hier weder een paar fouten. Het onmogelijke Sediboviates kan niet bij de eraan voorafgaande groep behooren, maar moet den eersten naam bevatten van het lijstje, dat Aquitani unde nomen provinciae nader bepaalt, zoodat de punt ervoor, niet erachter is te plaatsen. En dan moet het verband worden hersteld door Sediboviates te veranderen in Sed hi Boviates, zooals in enkele handschriften staat, zoodat te lezen is: „..... Aquitani unde nomen provinciae. Sed hi Boviates, mox in oppidum ontributi Convenae..... Agessinates. Pictonibus autem....."

van Tacitus. Dit sluit zoo goed in elkander, dat er geen reden tot twijfel meer schijnt over te blijven.

Men zou wellicht geneigd zijn om de vier tusschen 10 v. C. en 21 n. C. nieuw gevormde civitates liever te zoeken onder de Germaansche volken aan den Rijn; doch dat denkbeeld is m. i. uitgesloten. Vooreerst waren er niet vier maar minstens vijf civitates op den linkeroever, die volgens de plannen van Augustus, welke met den Varusslag in duigen vielen, tot de toekomstige provincie Germania hadden moeten behooren, nl. de Batavi, Ubii, Vangiones, Nemetes en Triboci, en vermoedelijk ook nog de Tungri [1]); maar vooral zou men dan over het hoofd zien, dat die plannen van een Germania Magna tijdens den conventus te Narbo van 27 v. C., toen Augustus de organisatie van Gallië vaststelde, bij dezen nog kwalijk kunnen hebben bestaan, althans niet zulk een vasten vorm kunnen hebben gehad, dat ter wille daarvan de linker Rijnoever buiten de organisatie zou zijn gehouden. Deze moet m. i. van 27 v. C. af altijd tot Belgica hebben behoord.

De vijf civitates der Aquitani van Ptolemaeus hebben niet lang stand gehouden. Een inscriptie van het jaar 105 (DESJARDINS II 365, MOMMSEN l.l. 88) leert ons een procurator provinciarum Lugdunensis et Aquitanicae item Lactorae kennen, waaruit blijkt, dat het eigenlijke Aquitanië bezuiden de Garonne toen in sommige niet nader bekende administratieve opzichten tot een afzonderlijk onderdeel der provincie met Lactora als hoofdplaats was vereenigd, hoewel vaststaat, dat het overigens tot aan de splitsing der provincies door Diocletianus tot Gallia Aquitanica is blijven behooren. Die gedeeltelijke afscheiding is het blijkbaar, welke de zoogenaamde inscription d'Hasparren (DESJARDINS III 158) op het oog heeft, waarin een zekere Verus zich erop beroemt die afscheiding te Rome te hebben bewerkt, „pro novem optinvit popvlis seivngere Gallos"; en in overeenstemming daarmede draagt het afgescheiden stuk later, tot diep in de middeleeuwen toe, constant den naam Novempopuli, Novempopulana. Doch reeds onder Antoninus Pius wordt van een dilectator per Aquitanicae XI populos gesproken (MOMMSEN l.l. 88), terwijl de Notitia 12 civitates vermeldt, en ook de kerk, gelijk wij zien zullen, aanvankelijk 12 diocesen telde. De novem populi kunnen dus dien naam alleen gekregen hebben vóór Anto-

[1]) Indien men de Tungri zou willen schrappen op grond, dat Ptolemaeus hen tot Belgica in plaats van tot Germania rekent, dan zou men op denzelfden grond omgekeerd er de Rauraci aan moeten toevoegen, die hij onder Germania brengt, zoodat het op hetzelfde neerkomt.

ninus Pius, bij de afscheiding, die Verus bewerkte, en waarop de procurator item Lactorae doelt; en de naam laat zich ook alleen zóó begrijpen, daar het district niet geheel van Aquitanica werd afgescheiden en daarom ook geen officiëelen naam kreeg, doch alleen een eigen centrum te Lactora, terwijl daarenboven de volksnaam Aquitani niet meer disponibel was. De 5 civitates van Ptolemaeus moeten dus voor of tegelijk met die gedeeltelijke afscheiding in 9 zijn gesplitst, waarvan er voor of onder Pius 11 zijn gemaakt.

Grooter moeielijkheden levert de identificatie dier 5, 9, 11 en 12 civitates op, en op enkele punten blijven ons dienaangaande slechts gissingen over. Ook hier is de veiligste weg om van de bekende kerkelijke indeeling en de Notitia uit te gaan.

De provincie Novempopulana van Diocletianus heeft tot op het concordaat van 1801 één kerkelijke provincie uitgemaakt, waarvan de aartsbisschop aanvankelijk te Elusa (d. i. Eauze) en sedert 879 te Auscii (d. i. Auch) zetelde, waarnaar de provincie Auxitana heette. Die verplaatsing heeft een fout veroorzaakt in de meeste handschriften der Notitia. Deze hebben hier twee uiteenloopende lezingen: de klasse A, die in het algemeen stellig den oudsten tekst bewaard heeft, noemt eerst Metropolis civitas Elusacium en onmiddellijk daarop civitas Ausciorum, terwijl de handschriften der jongere klassen B en C eerst in overeenstemming met de verplaatsing de Metropolis civitas Ausciorum noemen, en dan aan het slot der provincie civitas Elusatium, doch ten onrechte, want na 879 heeft Elusa geen afzonderlijke diocese meer uitgemaakt (Gall. Christ. I 965, 970). Nu zou men allicht op het vermoeden komen, dat dan ook in de klasse A der handschriften de civitas Ausciorum moest worden geschrapt, want het feit is, als ik mij niet bedrieg, in de geschiedenis der kerkelijke indeeling gedurende de middeleeuwen uniek, dat tegelijk met de toch reeds zeer zeldzame verplaatsing van een aartsbisschopszetel tevens de diocese werd opgeheven en met die van de nieuwe metropolis werd vereenigd. Maar de vermelding van beide plaatsen, Elusa en Auscius, als civitates in het Itinerarium Hierosolytanum van 333 (Ed. Wesseling p. 550) heft allen twijfel dienaangaande op.

Vergelijken wij thans de civitates der Notitia met de latere diocesen.

Provincia Imperii.	Civitates.	Dioeceses.	Provincia Ecclesiae.
Provincia Novempopulana.	Metropolis C. Elusatium.	Elusa [Auscii] Metropolis.	Provincia Auxitana.
	C. Ausciorum.	Auscii.	
	C. Aquensium.	Aquis.	
	C. Lactoratium.	Lactora.	
	C. Convenarum.	Comvenis.	
	C. Consorannorum.	Consorannis.	
	C. Boatium.	Baionna.	
	C. Benarnensium.	Beneharnum siue Lescara.	
	C. Aturensium.	Aturum.	
	C. Vasatica.	Vasatis.	
	C. Turba ubi castrum Bogorra.	Tarbis.	
	C. Illuronensium.	Olerone.	

Slechts één dezer gelijkstellingen behoeft toelichting, nl. die van het bisdom Baionna met de civitas Boatium. Tot nog toe wordt de laatste meestal in verband gebracht met een plaatsje Boios, Bosos of Bolas, dat volgens het Itinerarium Antonini op een afstand van 10 milia van Burdigala lag, vermoedelijk in westelijke richting, blijkbaar op grond van de toevoeging in een der jongere klassen van de handschriften der Notitia aan de civitas Boatium van de noot „quod est Boiis (of Boius) in Burdigalensi." En men leidde daaruit zelfs af, dat het stammetje een loot van het groote Keltische volk der Boii zou geweest zijn (Desjardins II 374). Noch het eene noch het andere kan juist zijn. Juist de aanduiding der ligging van het bedoelde plaatsje in Burdigalensi, die geheel met den afstand van 10 milia in het Itin. Anton. overeenstemt, bewijst dat dat onmogelijk iets te maken kan hebben met de civitas Boatium, of juister, zooals uit een inscriptie (ib. 373) blijkt, Boiatium, de Bo(v)iates [1]) van Plinius, het eerste der door hem opgenoemde Aquitanische stammetjes (zie boven p. 37 noot). De reeds door Scaliger, Valois, Gall. Christ. (I 305) en de Commission de la Carte des Gaules (Desjardins II 374) gemaakte vergelijking met het bisdom Bayonne wordt m. i. boven allen twijfel verheven door de omstandigheid, dat anders noch een bisdom voor de civitas noch een civitas voor het bisdom zou zijn aan te wijzen, terwijl de namen zelf het bovendien wel bezien bevestigen. De stad Bayonne heette in den keizertijd Lapurdum,

[1]) Hun naam komt in de handschriften van Plinius nog eens voor in het monster Basaboiates, dat kwalijk iets anders kan zijn dan Basates, d. i. Vasates, met een correctie Boia erboven geschreven.

maar zij moet dien naam aan het landschap ontleend hebben, dat in de middeleeuwen le Labourd (niet Labourdan) heette, niet omgekeerd het landschap zijn naam aan dien der stad. En de volksnamen op -ates, die hoofdzakelijk bij Iberische en Ligurische stammen schijnen voor te komen, zijn meestal ontleend aan de plaatsnamen, b. v. Tolosates aan Tolosa, Elusates aan Elusa, Lactorates aan Lactora (en Sontiates aan Sonties, d. i. Sos?). Ik vermoed daarom, dat ook de Boiates naar de hoofdplaats Boia (later Boionna, Baionna [1]) heetten, en dat deze slechts tijdelijk ook met den naam van het landschap is genoemd. [2]) Een andere verklaring der vervanging van den naam Lapurdum door dien van Bayonne is m. i. niet wel mogelijk.

De overige elf civitates staan alle vast. Benoorden de Boiates aan de kust lag de civitas Aquensium, d. i. de door Caesar, Strabo, Plinius en Ptolemaeus vermelde Tarbelli met Aquae Tarbellicae of Augustae (d. i. Dax, ouder Acqs) tot hoofdplaats. Beoosten dezen van het noorden naar het zuiden eerst de Vasates, door Ptolemaeus Vasarii genoemd, en blijkens BG. III 23 dezelfden als de Vocates (lees Vasates) van Caesar, met de hoofdplaats Cossium (d. i. Bazas) en dan de eerst in de Notitia voorkomende Aturenses met de hoofdplaats Aturum (d. i. Aire), de Beneharnenses met de hoofdplaats Lascara (d. i. Lescar) en de Illuronenses met de hoofdplaats Illuro (d. i. Oloron). Ten oosten van de civitas Aturensium lag de civitas Elusatium met de hoofdplaats Elusa (d. i. Eauze) en beoosten deze de civitas Ausciorum met de hoofdplaats Elimberris of Augusta Ausciorum (d. i. Auch); en ten oosten der Beneharnenses eerst de Bigorriones van Caesar en Plinius, die kennelijk evenals hun buren hun naam ontleenden aan die der landschappen Beneharnum en Bigorra, met Tarba (d. i. Tarbes) tot hoofdplaats [3]); vervolgens de reeds door Pompejus in 72 v. C. tot één civitas vereenigde volkjes onder den gemeenschappelijken naam Comvenae (want zóó, niet Convenae, luidde hij blijkens de Κομουενοί van Ptolemaeus, en het daarmede overeenstemmende Fransche Comminges) met de hoofdplaats Lugdunum Comvenarum (d. i. St. Bertrand de Comminges);

[1]) Cf. Bayeux uit Bodiocasses, Mayence uit Moguntia (waarin de overgang van *o* in *a* wel parallel met dien in het Germaansch, maar vermoedelijk onafhankelijk daarvan heeft plaats gehad), Forcalquier uit Forum Colcherii, enz.

[2]) Een analogon levert de stad Lascara (d. i. Lescar), die eveneens langen tijd daarnaast den aan het landschap ontleenden naam Benearnum (d. i. Béarn) heeft gedragen, doch dien eveneens ten slotte weer heeft laten vallen.

[3]) Vóór Tarbes moet Cieutat blijkens den naam de hoofdplaats zijn geweest. De Iberische naam dier plaats is onbekend (misschien Tasta, zie beneden).

en ten slotte de Consoranni met de gelijknamige hoofdplaats (d. i. St. Lizier), waarvan de Iberische naam onbekend is; terwijl eindelijk de Lactorates met de hoofdplaats Lactora (d. i. Lectoure) ten noordoosten der Auscii woonden. De Consoranni worden door Plinius zoowel onder Aquitanica als onder Narbonensis vermeld, zoodat ze vermoedelijk evenals de Treviri, de Lingones, de Sequani en de Ruteni, tot twee provincies behoorden.

De twaalf civitates, die in de vierde en vijfde eeuwen de provincie Novempopulana vormden, waren dus de Tarbelli, Boiates, Vasates, Aturenses, Beneharnenses, Illuronenses, Elusates, Auscii, Bigorriones, Comvenae, Consoranni en Lactorates. Nu valt het op, dat van die namen vier een Latijnschen vorm hebben, de Aturenses, Illuronenses, Beneharnenses en Bigorriones, waarvan de twee eerste naar een stad (Aturum en Illuro), en de twee laatste naar een landstreek (Beneharnum en Bigorra) zijn genoemd. Dit schijnt mij een duidelijke aanwijzing, dat die civitates tot de jongere, eerst door de Romeinen geschapene moeten behooren. De drie civitates, die later bij de Novem populi der eerste eeuw zijn gekomen, zou ik liefst in de twee naar een stad genoemde Aturenses en Illuronenses en in de Consoranni, die mij een afsplitsing der Comvenae toeschijnen, willen zoeken; doch ik erken, dat dit louter gissing is, want een opgave van dat negental wordt nergens gevonden.

En thans kunnen we tot het vijftal van Ptolemaeus terugkeeren. Het waren de Tarbelli, Vasarii, Datii, Auscii en Comvenae. Behalve den middelsten naam vonden wij ze alle onder de twaalf latere civitates terug; en als men de kaart beziet, dan kan het niet twijfelachtig zijn, dat aanvankelijk de Boiates met de Tarbelli, (cf. μέχρι τῆς Πυρήνης τοῦ ὄρους Τάρβελλοι bij Ptolemaeus), de Aturenses (of liever, zooals vermoedelijk hun in het vicomté de Tursan bewaard gebleven oudere naam luidde, de Tarusates van Caesar en Plinius) met de Tarbelli (of met de Vasates?), de Lactorates en de Elusates met de Auscii en de Consoranni met de Comvenae tot één civitas waren samengevoegd. Is dit juist, dan volgt daaruit, dat de Datii van Ptolemaeus met hun onvindbare hoofdplaats Tasta, beide ἅπαξ εἰρήμενα en ware cruces interpretum, aan de latere civitates Bigorra, Beneharnum en Illuro samen moeten beantwoorden, hetgeen steun vindt in de omstandigheid, dat juist die drie civitates geographische namen hadden en er geen andere volksnaam voor ze bekend is. En wel bezien schijnt ook de plaatsbepaling van het volk bij Ptolemaeus — hoe weinig waarde daaraan in het algemeen ook zij toe te kennen — deze opvatting te steunen. Ptolemaeus noemt eerst langs de kust van het noorden naar het

zuiden Pictones, Santones, Bituriges Vibisci en Tarbelli, dan ἐν τῇ μεσογείᾳ Lemovici, Cadurci en Petrocorii (de twee laatsten verkeerd), dan de Bituriges Cubi, die hij voor de Lemovici had moeten noemen, en daarna ὑπὸ τοὺς Πετροκορίους Nitiobriges, Vasarii, Gabali, Datii en Auscii, om met Arverni, Velauni, Rutani en Comvenae te sluiten. Het is duidelijk, dat de Nitiobriges, Vasarii en Auscii op hun plaats staan, doch niet de Gabali, die tusschen de Velauni en de Ruteni hadden moeten genoemd zijn. Denkt men de Gabali echter daar, waar Ptolemaeus ze verkeerdelijk plaatst, ὑπὸ τοὺς Οὐασαρίους, d. i. in de streek der Tarusates, dan komen de Datii ὑπὸ τοὺς Γαβάλους juist in Beneharnum te liggen [1]). Men zou de Datii gaarne voor hetzelfde volk houden als de Gates van Caesar (BG. III 27), die eveneens nergens elders genoemd worden, en dezen, omdat Caesar daarnaast ook de Bigerriones vermeldt, in Béarn plaatsen; terwijl dan wellicht Tasta hetzelfde zou kunnen zijn als het Tasca der eerste middeleeuwen, dat bij Castelnau rive basse in het uiterste noorden van Bigorra lag, of liever nog in Cieutat, dat blijkens zijn naam vóór Tarba de hoofdplaats der civitas moet geweest zijn. Maar dit zijn alles niets meer dan gissingen, en, tenzij de Datii of Gates nog eens op een inscriptie worden teruggevonden, zal hun woonplaats wel altijd even onzeker blijven als die van de twintig andere door Plinius genoemde stammetjes, die spoorloos verdwenen zijn.

5. RECAPITULATIE DER TRES GALLIAE.

Voor wij tot Gallia Narbonensis overgaan, is het zaak eerst de verkregen resultaten in de Tres Galliae te overzien. Uitgaande van de bekende kerkelijke indeeling hebben wij de organisatie van het laatst der vierde eeuw gereconstrueerd, die ons door de Notitia Galliarum is overgeleverd (zie kaart B), en uit deze met behulp der beschrijvingen van Plinius en Ptolemaeus zoowel de 60 civitates teruggevonden, wier namen in 10 v. C. op de ara Romae et Augusti te Lugdunum werden gebeiteld, als de 64, die in 21 n. C. deelnamen aan den opstand van Sacrovir, m. a. w. de organisatie, die Augustus in 27 v. C. te Narbo had tot stand gebracht (zie kaart A).

---

[1]) Doordat men tot nog toe niet had opgemerkt, dat juist de Gabali geheel ter verkeerder plaatse genoemd zijn, heeft men zich door de plaatsing der Datii ὑπὸ τοὺς Γαβάλους altijd op een dwaalspoor laten leiden.

Vergelijkt men nu deze organisatie met die, welke Caesar in Gallië vond, dan blijkt, dat Augustus wel een aantal wijzigingen heeft aangebracht, maar tevens, dat deze uitsluitend de groepeering der stammen in civitates betroffen, en dat zijn indeeling van Gallië in civitates overal op de bestaande stamindeeling berustte. De door hem aangebrachte wijzigingen schijnen zich voor de civitates tot de volgende te bepalen. Vooreerst maakte hij de meeste stammen, die vóór Caesar clienten van andere stammen waren geweest, tot afzonderlijke civitates, nl. de Cadurci, de Gabali, de Vellavi en vermoedelijk ook de Ruteni der Arverni, de Segusiavi met de Ambarri, de Aulerci Brannovices en de Ambivareti der Aedui, de onder de namen Germani of Tungri begrepen stammetjes (met uitzondering der Caeroesi of Caeracates) der Treviri, de Meldae (der Senones?) en de door Caesar nergens genoemde Silvanectes en Tricasses, vermoedelijk clienten der Suessiones en der Senones. Vervolgens bracht hij een deel van de clienteelstammen der Nervii, samen Catuslogi genaamd, over naar de civitas Menapiorum; de Ambiliati, bij Caesar een afzonderlijk volk van den Aremorischen bond, stelde hij onder de Pictones; de Aduatuci en de in den generieken naam Texandri begrepen Frisiavones en Baetasi onder de Tungri; en de Boii, die in den oorlog van Vercingetorix reeds als een afzonderlijk volk waren opgetreden, bracht hij onder de Aedui terug, van wie ze vroeger een pagus ter bewoning hadden gekregen (BG. I 28, VII 9). De Esuvii eindelijk splitste hij in drie deelen, Abrincates, Viducasses en Bodiocasses, evenals reeds voor Caesar met de Aulerci was geschied; terwijl hij omgekeerd alle Iberische stammetjes bezuiden de Garonne tot één civitas Aquitanorum vereenigde.

Alles tezamen genomen waren echter die wijzigingen betrekkelijk gering in aantal, vergeleken met de civitates, die hij in hun bestaanden toestand liet. De meeste clienteelstammen zijn door hem pagi gelaten, en slechts een deel daarvan zijn in den keizertijd nog tot afzonderlijke civitates verheven, nl. de Britanni in den pagus Chersiacus der Morini, de Suaeuconi en de Catalauni der Remi, de Sagii (der Aulerci Eburovices?), de Ambiliati (met de Agnotes?) der Pictones, de Carnutes Aureliani, de Lingones Verodunenses, de Autesii der Senones, de Boii der Aedui, de Aulerci Brannovices en de Ambivareti der Segusiavi, de Sequani Beliacenses, en eindelijk het elftal, dat vóór Pius uit de civitas Aquitanorum van Augustus was voortgekomen. Van de stammen, die te allen tijde pagi zijn gebleven en die vooral in het noordoosten blijkens de latere gouwindeeling zeer talrijk moeten zijn geweest, kennen wij slechts zeer weinige bij name, de Cugerni der Ubii, de Mar-

saci, Sturii, Cannenefates, Frisiavones, Frisii en Chauci der Batavi, de Sunuci, Frisiavones, Baetasi, Condrusi, Paemani, Aduatuci (en Segni?) der Tungri, de Caeroesi of Caeracates der Treviri, de Dorocasses der Carnutes, de Mandubii der Aedui, de Agnotes der Pictones, en de Ambarri der Segusiavi. Een veel grooter aantal (z.a. de Eleuteti der Arverni, de Ceutrones, Grudii, Levaci, Pleumoxii en Geidumni der Nervii en later der Menapii, de 20 Aquitanische stammetjes van Plinius, enz.) is te gronde gegaan zonder een spoor achter te laten.

Onder al de 90 civitates, die er in den keizertijd in de Tres Galliae bestaan hebben, zijn er slechts vier, waarvoor tot nog toe geen correspondeerende stammen zijn aan te wijzen, nl. Mogontiacum, de colonia Equestris Noioduno, Icolisma en Albiga. Een sterk bewijs, hoezeer de indeeling in civitates op ethnographischen grondslag berustte. Zelfs de weinige opheffingen van civitates zijn alle op één na bewijsbaar slechts hereenigingen van vroeger gescheiden deelen van één geheel: de Bononienses zijn hereenigd met de Morini, de Viducasses met de Bodiocasses, beide Esuvii, en de Diablintes met de Cenomanni, beide Aulerci. Vermoedelijk zal daarom ook wel de samenvoeging der Caletes met de Veliocasses op een vroegeren band tusschen die twee stammen hebben berust, waarop ook de naam der laatsten schijnt te wijzen [1].

Vreemd is het, dat van de zeven bekende coloniën in de Tres Galliae, nl. Agrippinensis, Augusta Rauracorum, Aventicus, Equestris Noiodunus, Lugdunum Metropolis, Revessio Vellaviorum en Lugdunum Comvenarum, slechts één, Noiodunus, een afzonderlijke civitas is geworden, terwijl in Narbonensis de groote meerderheid der bekende coloniae en municipia later civitates hebben gevormd, zooals wij aanstonds zullen zien; en de boven (p. 10 noot) aangehaalde plaats van Siculus Flaccus toont aan, dat dit ook de regel was. Een aannemelijke verklaring voor die afwijking van den regel in de Tres Galliae heb ik nog niet gevonden: terwijl b.v. stellig mag worden aangenomen, dat de metropolis Lugdunum aanvankelijk niet onder de haar omringende civitas Segusiavorum ressorteerde, is er van een gelijktijdig naast elkander bestaan eener civitas Lugdunensis en eener civitas Segusiavorum niets bekend, en was gene alleen een jongere naam van deze. Slechts dit blijkt eruit, dat het stamverband, waarop de civitates in Gallië rustten, zeer sterk was, sterker zelfs dan de zelfstandigheid der coloniae.

Had Augustus de indeeling in civitates geheel op de bestaande

---

[1]) Het is opmerkelijk, dat de drie vereenigingen, die vóór de Notitia geschied zijn, alle in het noordwesten van Lugdunensis gevonden worden.

stamindeeling gevestigd, zoo handelde hij geheel omgekeerd bij de indeeling in provincies. Met volkomen verwaarloozing der ethnographische verschillen vormde hij de Tres Galliae uitsluitend op geographischen grondslag. Het door Caesar veroverde Gallië bevatte drie volken: 1°. de Germanen met overblijfsels der vroegere Keltische bevolking in de civitates, waaruit door Diocletianus de beide provincies Germania Prima en Secunda werden geschapen, en vermoedelijk ook nog in een deel der civitas Rauracorum, en als heerschend volk, doch blijkens hun spoedige keltiseering in de minderheid, in de civitas Nerviorum; 2°. de Iberische Aquitani in de latere provincie Novempopulana; en 3°. de twee Gallische volken der Belgae en Celtae [1]) in het overige Gallië, waarvan genen slechts omvatten de civitates der latere provincie Belgica Secunda benevens de Veliocasses en Caletes (en wellicht ook de Meldae). De grenzen der drie provincies, welke Augustus schiep, liepen echter dwars door de Belgae en de Celtae heen, zóó, dat een klein deel van genen bij Lugdunensis werd gevoegd, en dezen in drie ongelijke deelen tusschen de drie provincies werden verdeeld. Het verschil tusschen die twee volken was echter gering [2]) en verdween bij de spoedige romaniseering geheel. Doch het onderscheid tusschen de Galliërs eenerzijds en de Iberische Aquitani en de Germanen anderzijds was niet zoo spoedig uitgewischt. De Aquitani werden reeds in de eerste eeuw gedeeltelijk van Gallia Aquitanica losgemaakt en als een ethnographisch homogeen onderdeel administratief tot op zekere hoogte zelfstandig, waaruit door Diocletianus een af-

---

[1]) De twijfel van Kiepert en Müllenhoff (D.A. I 167) aan de waarheid van Caesars mededeeling (BG. I 1), dat de Gallische niet-Belgische stam „ipsorum lingua Celtae appellantur," schijnt mij niet gerechtvaardigd. Caesar was van de ethnographische verschillen in Gallië buitengewoon goed op de hoogte, getuige bijv. zijn scherpe onderscheiding van Germani en Galli; en dan zou hij geen Gallisch verstaan hebben? En juist de geschiedenis van den naam Celtae schijnt mij zijn mededeeling volkomen te bevestigen. Men weet, dat de naam het eerst door Herodotus, en wel uit het zuidwesten van Spanje bekend werd (II 33, οἱ δὲ Κελτοί εἰσιν ἔξω Ἡρακλέων στηλέων), en uitsluitend door de Grieken in gebruik kwam; dat dezen, nadat zij door den tocht der Volcae van 281 v. C. e. v. j. met het volk zelf in aanraking waren gekomen, naast den naam Κελτοί dien van Γαλαταί opnamen; en dat de Italische volken, die er het eerst in 399 v. C. e. v. j. mede kennis maakten, hen Galli noemden. Daar nu de Keltische bevolking van Iberië ontwijfelbaar van Gallia Celtica was uitgegaan, terwijl de Italisch-Pannonische tocht van 399 even zeker niet *alleen* daarvan uitging, en de Grieksche van 281 in het geheel niet, zoo ligt het vermoeden voor de hand, dat de uit Gallia Celtica in het laatst der zesde eeuw v. C. naar Iberië vertrokken stammen zich zelf Celtae moeten genoemd hebben (cf. D.A. I 97).

[2]) Het komt mij niet ondenkbaar voor, dat er dialectverschil schuilt in sommige spellingsverschillen, als Λουγόδουνον Βαταυῶν tegenover Λούγδουνον Μητρόπολις en Λούγδουνον

zonderlijke provincie werd gevormd. En deze vereenigde evenzoo de door Germaansche stammen bewoonde civitates tot twee afzonderlijke provincies Germania Prima en Secunda. Maar daar het onbekend is, wanneer de Germaniae van Belgica werden afgescheiden, en speciaal, wanneer de civitas Tungrorum, die door Ptolemaeus niet tot Germania werd gerekend, daarbij is gevoegd, zou het gewaagd zijn te concludeeren, dat het onderscheid tusschen de Galliërs van Belgica Prima en Secunda en de Germanen der beide Germaniae nog ten tijde van Diocletianus bestond. Doch wel kan men met zekerheid zeggen, dat het nog in wezen was, toen de Germaniae van Belgica werden afgescheiden, want de grens daartusschen was volkomen dezelfde als de ethnographische tusschen Germanen en Galliërs.

6. GALLIA NARBONENSIS EN DE PROVINCIAE ALPINAE.

Daar het mij bij dit opstel er voornamelijk om te doen is, in détails aan te toonen, dat de diocesen-indeeling der kerk in Gallië indirect, door bemiddeling der civitates van den keizertijd, geheel en al op de voor-Romeinsche stamindeeling berustte, zou ik desnoods met het bovenstaande kunnen volstaan. Doch uit een ander oogpunt verdient het geloof ik aanbeveling het onderzoek ook uit te strekken tot Gallia Narbonensis en de Provinciae Alpinae, al ware het slechts, omdat de volkomen analoge ontwikkeling der civitates aldaar met die in de Tres Galliae het gevonden resultaat indirect bevestigt. Het kan echter niet even volledig en afdoend worden; want hoewel Narbonensis reeds ruim een halve eeuw vroeger onder de heerschappij der Romeinen was gekomen, en wij daarom en om de meerdere nabijheid hadden mogen verwachten er beter over onderricht te zijn dan over de verder van Rome verwijderde Tres Galliae, is feitelijk het omgekeerde het geval, in die mate zelfs, dat, wat

---

Κομουένων bij Ptolemaeus, Νοιόμαγος der Lexovii, Vadicasses, Nemetes en Tricastini en Νοιόδουνον der Diablintes bij Ptolemaeus (cf. Nudionnum, l. Nuiodunum, op de Peutingeriana) tegenover Νουιόμαγος bij Bordeaux bij Ptolemaeus en de vier Noviomagi der Peutingeriana in Belgica (nl. Nimwegen, Neumagen bij Trier, een bij Reims en een bij Toul); en evenzoo Noyon en Vermandois tegenover Nyon bij Genève en Nyons en Dauphiné.

ons tot nog toe niet voorkwam, een paar civitates der vierde eeuw uit de Notitia niet met zekerheid zijn aan te wijzen; hetgeen des te opvallender is, omdat wij hier nog geholpen worden door de Burgundische en Westgothische gouwindeeling, die zich veel nauwer aan de civitates van den laatsten keizertijd aansloot dan die van het Frankische rijk. En vervolgens missen wij in Narbonensis en de Provinciae Alpinae voor de indeeling in den eersten keizertijd den grooten steun, dien ons in de Tres Galliae de beide cijfers van 60 en 64 civitates van Strabo en Tacitus verschaften, feitelijk de sluitsteenen van het bovenstaande onderzoek; waardoor wij genoodzaakt zijn om voor de reconstructie dier indeeling uit te gaan van de onderstelling, dat Strabo, Plinius en Ptolemaeus — of hun bronnen — daar wel elk naar dezelfde methode zullen hebben gewerkt als bij hun beschrijvingen der Tres Galliae. Is dat vermoeden gewettigd, dan kan men aannemen, dat Ptolemaeus, wiens beschrijving der Tres Galliae wij gezien hebben niets anders te zijn dan een volledige lijst der civitates van de eerste eeuw, ook voor Narbonensis zulk een lijst zonder meer heeft weergegeven; dat Strabo die ook wel voor zich heeft gehad, doch daaruit meer dan eens namen kan hebben weggelaten; en dat daarentegen Plinius behalve al die stammen, welke civitates vormden, tevens dezulke heeft opgenoemd, die, hoewel bij anderen ingedeeld, toch in zeker opzicht een afzonderlijke eenheid vormden.

Houdt men dit in het oog, dan is ook hier weder de beste en volledigste beschrijving te vinden bij Plinius; en het verdient geloof ik aanbeveling, haar hier in extenso op te nemen, al is ze wat lang, daar op verschillende punten juist het onderlinge verband het grootste gewicht in de schaal legt. Voor het gemak zal ik daarbij cursiveeren al hetgeen met zekerheid beoosten den Rhône is te plaatsen en op onze provincies betrekking heeft. Zij luidt: „Narbonensis provincia appellatur pars Galliarum quae interno mari adluitur, Bracata antea dicta, amne Varo ab Italia discreta Alpiumque vel saluberrimis Romano imperio iugis, a reliqua vero Gallia latere septentrionali montibus Cebenna et Juribus, agrorum cultu, virorum morumque dignatione, amplitudine opum nulli provinciarum postferenda breviterque Italia verius quam provincia. In ora regio Sordonum intusque Consuaranorum, flumina Tetum, Vernodubrum, oppida Eliseberrae magnae quondam urbis tenue vestigium, Ruscino Latinorum, flumen Atax e Pyrenaeo Rubrensem permeans lacum, Narbo Martius decumanorum colonia XII milia passuum a mari distans, flumina Araris, Liria, Agatha quondam Massiliensium et regio Volcarum Tectosagum, atque ubi Rhoda Rhodiorum fuit,

unde dictus multo Galliarum fertilissimus Rhodanus amnis ex Alpibus se rapiens per Lemannum lacum segnemque deferens Ararem *nec minus se ipso torrentes Isaram et Druantiam*. Lybica appellantur duo eius modica ora, ex his alterum Hispaniense alterum Metapium, tertium idemque amplissimum Massilioticum. Sunt auctores et Heracleam oppidum in ostio Rhodani fuisse. *Ultra fossae ex Rhodano C. Mari opere et nomine insignes, stagnum Mastramela, oppidum Maritima Abaticorum, superque Campi Lapidei, Herculis praeliorum memoria, regio Anatiliorum, et intus Dexuiatium Cavarumque, rursus a mari Tricoriorum et intus Tritollorum Vocontiorumque et Segovellaunorum, mox Allobrogum. At in ora Massilia Graecorum Phocaeensium foederata, promunturium Zao, Citharista portus, regio Camactulicorum, dein Suelteri supraque Verucini. In ora autem Athenopolis Massiliensium, Forum Iulii octavanorum colonia quae Pacensis appellatur et Classica, amnis inde Argenteus, regio Oxubiorum Ligaunorumque, super quos Suetri, Quariates, Adunicates. At in ora oppidum Latinum Antipolis, regio Deciatium, amnis Varus ex Alpium monte Caenia profusus. In mediterraneo coloniae Arelate sextanorum,* Beterrae septimanorum, *Arausio secundanorum, in agro Cavarum Valentia, Vienna Allobrogum. Oppida Latina Aquae Sextiae Salluviorum, Avennio Cavarum, Apta Iulia Vulgientium, Alebece Reiorum Apollinarium,* Alba Helviorum, *Augusta Tricastinorum, Anatilia, Aerea, Bormanni, Comani, Cabellio,* Carcasum Volcarum Tectosagum, Cessero, *Carbantoracte Meminorum,* Caenicenses, Cambolectri qui Atlantici cognominantur, *Forum Voconii, Glanum Livii,* Lutevani qui et Foroneronienses, Nemausum Arecomicorum, Piscinae, Ruteni, Samnagenses, Tolosani Tectosagum Aquitaniae contermini, Tasgoduni, *Tarusconienses,* Umbranici, *Vocontiorum civitatis foederatae duo capita Vasio et Lucus Augusti.* Oppida vero ignobilia xviiii, sicut xxiiii Nemausiensibus attributa. *Adiecit formulae Galba imperator ex Inalpinis Acanticos et Bodionticos, quorum oppidum Dinia.* Longitudinem provinciae Narbonensis ccclxx m. passuum Agrippa tradit, latitudinem ccxlviii." (III 4).

Hieraan dient te worden toegevoegd hetgeen hij van de Alpenstammen zegt: „Incolae Alpium multi populi, sed inlustres. A Pola ad Tergestis regionem Secusses, Subocrini, Catali, Menoncaleni, iuxtaque Carnos quondam Taurisci appellati, nunc Norici. His contermini Raeti et Vindelici, omnes in multas civitates divisi. Raetos Tuscorum prolem arbitrantur a Gallis pulsos duce Raeto. Verso deinde Italiam pectore Alpium Latini iuris Euganeae gentes, quarum oppida xxxiiii enumerat Cato. Ex his Trumpilini, venalis cum agris suis populus, dein Camunni, compluresque similes finitimis adtributi

municipiis. Ceteri fere Lepontios relictos ex comitatu Herculis interpretatione Graeci nominis credunt práeustis in transitu Alpium nive membris. Caput eorum Stoenos. Raetorum Vennonenses Sarunetesque ortuus Rheni amnis adcolunt, *Lepontiorum qui Uberi vocantur fontem Rhodani eodem Alpium tractu. Sunt praeterea Latio donati incolae, ut Octodurenses et finitimi Ceutrones, Cottianae civitates, Caturiges et ex Caturigibus orti Vagienni Ligures et qui Montani vocantur, Capillatorumque plura genera ad confinium Ligustici maris.* Non alienum videtur hoc loco subicere inscriptionem e tropaeo Alpium, quae talis est: „Imperatori Caesari Divi F. Aug. pontifici maximo, imp. XIIII, tribuniciae potestatis XVII, S. P. Q. R., quod eius ductu auspiciisque gentes Alpinae omnes quae a mari supero ad inferum pertinebant sub imperium populi Romani sunt redactae. Gentes Alpinae devictae Triumpilini, Camunni, Venostes, Vennonetes, Isarchi, Breuni, Caenaunes, Focunates, Vindelicorum gentes quatuor, Consuanetes, Rucinates, Licates, Catenates, Ambisontes, Rugusci, Suanetes, Calucones, Brixentes, Lepontii, *Uberi, Nantuates, Seduni, Varagri, Salassi, Acitavones, Medulli, Uceni, Caturiges, Brigiani, Sogionti, Brodionti, Nemaloni, Edenates, Esubiani, Veamini, Gallitae, Triulatti, Ecdini, Vergunni, Eguituri, Nementuri, Oratelli, Nerusi, Velauni, Suetri. Non sunt adiectae Cottianae civitates xv, quae non fuerunt hostiles,* item adtributae municipiis lege Pompeia.”

In de provincie Narbonensis Prima, het latere aartsbisdom Narbona, vermeldt de Notitia de volgende civitates: Metropolis C. Narbonensium, C. Tolosatium, C. Beterrensium, C. Agatensium, C. Lutevensium, C. Magalonensium, C. Nemausensium, en Castrum Ucceiense. Daarmede stemt de oudste indeeling der kerk volkomen overeen, en evenzoo de Westgotische gouwindeeling met deze uitzondering, dat de civitas Narbonensium daarbij in vijf (later acht) pagi was gesplitst, de Elenensis, Fenioletensis, Redensis, Carcassensis en Narbonensis, terwijl de kerk dit voorbeeld in zooverre heeft gevolgd, dat in de zesde eeuw van de pagi Elenensis en Carcassensis nog afzonderlijke diocesen zijn gemaakt. Vergelijkt men daarmede de schrijvers der eerste eeuwen, dan krijgt men echter een geheel ander beeld. Ptolemaeus vermeldt bewesten den Rhône in Narbonensis slechts twee stammen, de Volcae Tectosages en de Volcae Arecomici. Daar hij aan de eersten Tolosa, Illiberis (d. i. Elne), Ruscino (d. i. Castel Roussillon), Carcasso, Narbo, Baeterrae (d. i. Béziers) en Cessero (d. i. St. Thibéry aan de Hérault) toekent, en aan de laatsten alleen Nemausus (d. i. Nîmes) en Vindomagus (onbekend), zoo heeft het allen schijn, dat al de latere civitates

bewesten de Hérault in den eersten keizertijd de civitas Tectosagum gevormd hebben, en kan men alleen van de civitas Nemausensium en het castrum Uceciense (d. i. Uzès) met zekerheid zeggen, dat ze uit de civitas Arecomicorum ontstaan zijn. [1]) Dit wordt indirect door Plinius bevestigd, die weliswaar alleen Tolosa en Carcasso uitdrukkelijk aan de Tectosages toekent, terwijl hij bij de eveneens door hem genoemde steden Illiberis, Ruscino, Baeterrae, Cessero, Luteva en Piscinae geen volk vermeldt, doch aan de kust de regio Volcarum Tectosagum op Agathe laat volgen, zoodat ook in zijn oogen hun civitas zich van de Garonne en de Pyrenaeën tot voorbij de Hérault moet hebben uitgestrekt. In dien omvang was zij een schepping van na Caesars Gallische oorlogen, want deze noemt nog uitdrukkelijk Tolosa en Narbo civitates provinciae (BG. III 20). Trouwens de latere gouwindeeling in verband met de civitates der Notitia en de diocesen der kerk wijzen er duidelijk op, dat zij in een aantal pagi was verdeeld, waarvan een groot deel reeds in de eerste eeuw het ius Latinum hadden verworven; en die verdeeling berustte op ethnographischen grondslag.

De Keltische bevolking van Narbonensis is daar eerst in historischen tijd gekomen. Bij de stichting van Massilia worden daar slechts Liguriers gevonden, en het origineel van den Periplus uit het laatst der zesde eeuw voor Christus, waaruit Avienus zijn Ora Maritima samenstelde, kent aan de Gallische kust alleen Iberische en Ligurische stammen (MÜLLENHOFF D.A. I 181—203), en wel van de Pyrenaeën af eerst de Iberische Sordi, daarna de vermoedelijk eveneens Iberische Elisyci met de hoofdplaats Narbo tot aan een riviertje, Oranus geheeten (ib. 191), en dan de Ligurische Clachilii, Nearchi en Salyes, terwijl er langs den Rhône tot aan Lyon de Ligurische Daliterni en Tylangii genoemd worden. Eerst bij den tocht van Hannibal worden de Volcae in Narbonensis vermeld (M. DUNCKER, Origines Germ., 1840, p. 33), en zij kunnen daar niet voor omstreeks 300 v. C. zijn aangekomen (MÜLLENHOFF D.A. II 279); doch uit de mededeeling van Cato bij Plinius (III 130), dat de Cenomani van Brixia tevoren om Nemausus hadden gewoond, volgt, dat de Keltische bevolking aan den Rhône ouder

---

[1]) Strabo noemt Narbo ἐπίνειον τῶν Ἀρηκομίσκων. Op dien grond, en omdat Strabo testis non solum antiquior sed etiam diligentior zou zijn dan Ptolemaeus, wat in het algemeen volkomen juist is, kent E. HERZOG (Galliae Narbonensis Historia, 1864, p. 122) alle steden benoorden Narbo aan de Arecomici toe; ten onrechte, daar het feit, dat de civitas Narbonensium zich tijdens de Notitia en de diocese Narbona zich in de vijfde eeuw tot aan de Pyrenaeën uitstrekten, Strabo op dit punt voldoende wederlegt.

was: die moet in het laatst der vierde eeuw zich daar hebben gevestigd (ib. 247, 259). Hoewel er dus ten tijde van Augustus reeds een aantal eeuwen sedert die vestigingen verloopen waren, vinden wij toch nog bij Plinius de Sordi en de Salyes van den Periplus terug (onder de vormen Sordones en Salluvies), een bewijs, dat de oorspronkelijke bevolking zelfs toen nog niet in de Keltische was opgegaan. En wanneer wij dan later een pagus Elenensis en een bisdom Elena vinden met precies dezelfde grens tegen den pagus en de diocese Narbona, die volgens den Periplus de Sordi en de Elisyci scheidde, dan is het d. m. duidelijk, dat dat bisdom niets anders kan zijn dan de voortzetting van den pagus der Sordi of Sordones van de civitas Tectosagum.

Evenzoo zijn de civitates Tolosatium en Albigensium der Notitia uit pagi der Tectosages ontstaan, gene blijkbaar beantwoordende aan Caesars civitas Tolosa en de Tolosates, vermoedelijk een Iberische stam, deze aan de Ruteni provinciales van Caesar en Plinius, welke in den lateren keizertijd van Narbonensis naar Aquitanica zijn overgebracht. Doch de civitates Baeterrensis, Lutevensis en Agatensis der Notitia zijn ontstaan uit de colonie Baeterrae en de municipia Luteva en Cessero, en het is alleen te verwonderen, dat niet ook Ruscino, Carcasso en Piscinae (d. i. vermoedelijk Cessenon in den lateren pagus Minervensis) reeds tijdens de Notitia afzonderlijke civitates waren geworden. Trouwens Plinius noemt nog meer oppida Latina op, die spoorloos verdwenen zijn, en waarvan er sommige, zooals de Tasconi (aan de Tescou bij Montauban benoorden Toulouse?), de Cambolectri Atlantici, en misschien ook de Tarasconienses (indien dezen naar Tarascon aan de Ariège en niet naar dat aan den Rhône heetten), waarschijnlijk bewesten de Cevennes in den pagus Tolosanus lagen en in dezen zijn opgegaan.

De Comvenae waren in 72 v. C. door Pompeius onderworpen, en zullen dus toen wel door hem aan de Provincia zijn toegevoegd. Maar zij moeten reeds door Augustus naar Aquitanica zijn overgebracht (cf. p. 42), daar Plinius in overeenstemming met alle latere opgaven hen daar en niet onder Narbonensis vermeldt.

Twijfelachtig is het, of de latere civitas Magalonensium te voren tot het gebied der Tectosages of tot dat der Arecomici behoord had. De Oranus flumen, waarvan in de Ora Maritima wordt gezegd, dat huius alveo Hibera tellus atque Ligyes asperi intersecantur, hetgeen alleen op den tijd vóór de aankomst der Kelten aan den Rhône kan slaan, wordt door MÜLLENHOFF met de Lez (bij Montpellier) geïdentificeerd (I 191), doch het komt mij waarschijnlijker voor, dat het de Vidourle was, die in de middeleeuwen de diocesen Magalona

(later Montpellier) en Nîmes scheidde [1]), om andere redenen en ook omdat de Tectosages blijkbaar onder meer ook den geheelen stam der Elisyci onderworpen hadden, en de Lez later nooit een grens is geweest. Uit den eersten keizertijd kunnen wij geen enkel municipium aanwijzen, dat stellig in de civitas Magalonensium lag: Magalona zelf dagteekent eerst van den laatsten keizertijd. Doch uit een inscriptie weten wij, dat de Samnagenses, die door Plinius onder de oppida Latina worden vermeld, vermoedelijk buren waren van de Nemausenses, en met HERZOG (l.l. 124) komt het mij waarschijnlijk voor, dat zij op den rechteroever van den Rhône moeten worden gezocht. Is dat juist, dan schijnt er wel eenige aanleiding om het municipium Samnagum voor identisch te houden met de latere civitas Magalonensium en voor een pagus der Tectosagi.

Uit de civitas Volcarum Arecomicorum zijn ontstaan de civitas Nemausensium en het castrum Ucceciense, het laatste vermoedelijk beantwoordende aan het oppidum Latinum Umbranicorum van Plinius, daar de Peutingeriana Umbranicia als streeknaam plaatst rechts van Volcae Tectos(ag)i tusschen Nemausus en de Cevennes.

De noordelijkste uit de voormalige Narbonensis gevormde provincie der Notitia, Viennensis, omvatte de Metropolis civitas Viennensium, C. Genavensium, C. Gratianopolitana, C. Deensium, C. Valentinensium en C. Albensium, waarmede wederom de oudste kerkelijke indeeling volkomen overeenstemde. De westelijkste daarvan, de civitas Albensium, beantwoordde aan den stam der Helvii met eerst Alba Augusta (d. i. Aps ten noordwesten van Viviers) en later Vivarium (d. i. Viviers) tot hoofdplaats. Daar de Burgundische pagus Vivariensis heette, was de naam der civitas reeds toen een archaisme, en terecht voegen dan ook een deel der handschriften er als toelichting aan toe: „hoc est Vivarium," terwijl het alleen aan de volslagen onbekendheid van de latere afschrijvers der Notitia met de Albenses kan te wijten zijn, dat zij, er overal naar zoekende, ten deele op het denkbeeld zijn gekomen „hoc est Belisio", dat een ander deel der handschriften heeft, en dat natuurlijk een aperte fout is (cf. pag. 22). In den eersten keizertijd schijnen de Helvii een pagus van een anderen stam te zijn geweest. Hunne verzwijging door Ptolemaeus is althans beter te verklaren door die onderstelling dan door het aannemen eener omissie; en ook Plinius vermeldt hen niet onder de volken van Narbonensis, doch alleen Alba Helviorum onder de oppida Latina, die meerendeels slechts

[1]) De Classius van vs. 614 bij Avienus is dan m. i. de Vistre.

pagi waren. Wellicht is ook daaraan de fout van Strabo te wijten om ze in Aquitanië te plaatsen. Dat ze steeds tot Narbonensis behoord hebben, weten wij met zekerheid door Caesar: het waren evenals de Ruteni provinciales en de Allobroges clienten der Arverni, die in 121 v. C. onder Romeinsche heerschappij waren gekomen, en daarom vermoed ik ook, dat zij met de Allobroges tot één civitas waren samengevoegd, evenals wij zagen, dat later met een aantal clienteelstammen der Aedui geschied is.

De drie noordelijkste civitates, Vienna, Genava en Gratianopolis, besloegen samen het gebied der Allobroges, blijkens hun naam, die „aliegena" beteekent (GLÜCK l.l. 26), een der Keltische volken, die zich in het laatst der vierde eeuw aan den Rhône hadden gevestigd. Zij moeten evenals de Tectosages in een vrij groot aantal pagi verdeeld zijn geweest, blijkens de latere gouwindeeling en blijkens de vele op inscipties genoemde vici in hun gebied (HERZOG l.l. 147); en van daar ook, dat de civitas evenals die der Tectosages in de derde of vierde eeuw in meerdere is gesplitst. De hoofdstad van den stam schijnt steeds Vienna te zijn gebleven, hoewel dit een colonie was, en dat zal ook wel de reden zijn, dat het later, evenals het naburige Lugdunum, geen afzonderlijke civitas is geworden maar weder in het gebied van den omringenden stam is opgelost.

De civitates bezuiden de Allobroges zijn alleen te behandelen tegelijk met die der beide ten zuiden van Viennensis gelegen provincies, de reeds in het eind der vierde eeuw (DE LA BARRE, Acad. des Inscr., Mém. VIII 423, 428) van Viennensis afgescheiden Arelatensis [1]) en Narbonensis Secunda, later als aartsbisdom Aquensis geheeten. In Arelatensis lagen de civitates Tricastinorum, Vasiensium, Arausicorum, Carpentoractensium, Cabellicorum, Avennicorum, Arelatensium en Massiliensium, en in Narbonensis Secunda de Metropolis civitas Aquensium en de civitates Aptensium, Reiensium, Segesteriorum, Vappincensium, Foriuliensium en Antipolitana. In de eerste helft der vijfde eeuw (Gall. Christ. I[2] 742) is uit de diocese Massilia een nieuwe Toloniensis afgesplitst, aan den Westgotisch-Burgundischen pagus Telonensis beantwoordende, maar overigens dekken ook hier de gouwindeeling der Germaansche rijken en de indeeling der kerk volkomen die van den laatsten keizertijd.

Ptolemaeus vermeldt op den linker Rhôneoever bezuiden de Allo-

---

[1]) Zij wordt nog niet in de Notitia vermeld, en het komt mij daarom niet onwaarschijnlijk voor, dat deze iets ouder is dan ze gewoonlijk wordt gesteld.

broges van het noorden naar het zuiden eerst de Segallauni met de colonie Valentia (d. i. Valence) tot hoofdplaats, dan de Cavari met de colonies Acusio [1]), Avennio (d. i. Avignon), Arausio (d. i. Orange), en Cabellio (d. i. Cavaillon); daarna de Salyes met Tarusco (d. i. Tarascon), Glanum (d. i. St. Rémy), de colonie Arelate (d.i. Arles), Aquae Sextiae (d. i. Aix, ten onrechte door hem colonie genoemd), en Ernaginum (d. i. St. Gabriel); en dan aan zee de Avatici met Maritima (d. i. Martigues) en de Comani met Massilia. Beoosten die rij, eveneens van het noorden naar het zuiden, eerst de Tricastini met Noiomagus (d. i. Nyons), dan de Vocontii met Vasio (d. i. Vaison), daarna de Memini met Forum Neronis (d. i. vermoedelijk Carpentras), en eindelijk de Elycoci met Alba Augusta (vide infra). Terwijl hij ten slotte ten oosten der Vocontii en Memini de Sentii plaatst met Dinia (d. i. Digne), en in den zuidoosthoek der provincie aan zee de Deciates met Antipolis (d. i. Antibes). De geographie is hier op een paar punten stellig in de war, want de Tricastini woonden, blijkens de ligging hunner latere hoofdplaats, bij Plinius Augusta Tricastinorum, later Tricastinum geheeten (d. i. St. Paul) [2]), bezuiden en niet beoosten de Segovellauni [3]); Valentia wordt door Plinius uitdrukkelijk aan de Cavares, niet aan de toch ook door hem genoemde Segovellauni toegekend, en de Elycoci met hun hoofdstad Alba Augusta komen nergens dan bij Ptolemaeus voor. Strabo verzwijgt niet alleen de Segovellauni en de Tricastini, maar rekent den geheelen linker Rhôneoever tusschen de Isère en de Durance tot het gebied der Cavares en al

---

[1]) Dit wordt meestal geïdentificeerd met het op de Peutingeriana voorkomende Acunum (d. i. Anconne bij Montélimar), maar daar dit in de civitas Tricastinorum lag, twijfel ik aan de juistheid ervan. Nog eer zou ik er den ouden naam van de latere hoofdplaats zelf der Tricastini in willen zien.

[2]) Dat op de kaart van Gallië van TH. MENKE in K. VON SPRUNERS Atlas Antiquus (N°. XVIII 1868) Augusta Tricastinorum bij Crest aan de Drôme wordt geplaatst, berust op een onjuiste identificatie (ook door HERZOG l.l. 143 aangenomen) van de door Plinius genoemde stad met een ander Augusta (d. i. Aouste en Diois), dat daar ter plaatse voorkomt op de Peutingeriana en in de Itineraria (ED. WESSELING, p. 358, 554, niet 346, waar Aouste St. Genix bedoeld is), en dat vermoedelijk evenals de ten oosten ervan gelegen Dea (d. i. Die) en Lucus (d. i. Luc en Diois) aan de Vocontii behoorde.

[3]) Ook Livius is bij het noemen der Tricastini op den weg van Hannibal over de Alpen in de war. Hij zegt (XXI 31): „Sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum cum iam Alpes peteret non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit". Daar Hannibal uit de Insula Allobrogum over den Mont du Chat en Chambéry het dal der Isère bereikte (MOMMSEN, Röm. Gesch. I[4] 589), zouden volgens die beschrijving de Tricastini tusschen den boven-Rhône en de Isère moeten gewoond hebben, en daarvan kan geen sprake zijn.

het land bezuiden de Durance tot aan de kust van den Rhône af tot aan Antipolis toe tot dat der Salyes, terwijl hij boven d. i. beoosten de Cavares de Vocontii, Tricorii, Iconii en Medulli plaatst, benoorden de Salyes behalve de Vocontii ook nog de Albieis en Albioeci, en in den zuidoosthoek de Oxybii en Deciates (Δ I 11 p. 185, VI 2—5 p. 203), waarbij echter moet worden gereleveerd, dat uit niets valt af te leiden, welke volken door hem tot Narbonensis, welke tot de Alpenprovincies worden gerekend. [1])

Plinius heeft in het ethnographische overzicht, dat met „Ultra fossae ex Rhodano" begint, blijkbaar evenals in Belgica en in Aquitanica de stammen in geographische rijen opgenoemd, hier telkens van het zuiden naar het noorden. De eerste rij vormen stagnum Mastramela, oppidum Maritima Avaticorum, Campi Lapidei en de regiones Anatiliorum, Dexuiatium en Cavarum. Daar hij, in volle overeenstemming met Strabo, zoowel Valentia als Avenio aan de Cavares toekent, moet hij zich de Anatilii en Dexuiates beiden bezuiden de Durance gedacht hebben, en wel — daar de Campi Lapidei natuurlijk geen afzonderlijke regio vormden — vermoedelijk de Anatilii tusschen den Etang de Berre en de Chaîne des Alpines, en de Dexuiates tusschen deze en de Durance. In hun gebied lagen de oppida Latina Anatilia, Tarasco, Ernaginum en Glanum Livii — de ligging der twee laatste staat vast door hun vermelding op de Peutingeriana —, doch daar Ptolemaeus die steden (behalve het niet bij hem voorkomende Anatilia) aan de Salyes toekent, waarmede Strabo overeenstemt, kunnen het alleen pagi zijn geweest van de civitas Salluvium [2]). En dit moet ook met de Avatici van Maritima in den lateren keizertijd het geval geweest zijn, want zij stonden toen evenals de andere vier genoemde steden onder Arelate; terwijl men uit hun afzonderlijke vermelding bij Ptolemaeus wellicht zou moeten afleiden, dat zij in de tweede eeuw een afzonderlijk gebied hadden, van dat der Salluvies onafhankelijk. Ik kom daarop straks terug.

De tweede rij omvat de Tricorii, Tritolli, Vocontii en Segovellauni, waarvan, omdat Plinius onder de oppida Latina Vasio Vocontiorum (d. i. Vaison), Carpentoracte Meminorum (d. i. Carpentras) en Apta Iulia Vulgientium (d. i. Apt) noemt, de Tricorii en Tritolli respectief in het deel der Arc en in dat der Durance moeten gezocht worden, genen later onder Arelate staande, dezen onder

---

[1]) HERZOG vergist zich m. i. te eenenmale met te beweren, dat Ptolemaeus non minus quam Strabo Medullos Provinciae tribuit (l.l. 131/4).

[2]) Hun juiste naam was blijkens verschillende inscipties Sallvvieis.

Aquae, doch beiden te voren pagi der Salluvies geweest zijnde. DESJARDINS (II 88) plaatst daar ook het oppidum Latinum Caenicensium van Plinius, overigens alleen bekend door een medaille met het opschrift Καινικήτων, op dezen grond, dat Caenicum naar de door Ptolemaeus vermelde rivier Καινός zou heeten en dit de Touloubre zou zijn. Het is mogelijk, en in elk geval bewijst het Grieksche opschrift, dat de stad sterk onder Massiliotischen invloed stond, en dus vermoedelijk niet ver in het binnenland lag; maar de plaats is overigens volkomen onbekend. Opvallend is de plaatsing der Segovellauni in deze rij, want Ptolemaeus kent aan hen, niet aan de Cavares, Valentia toe, zoodat zij, indien de opgave van Ptolemaeus juist is, aan het eind der eerste rij hadden moeten genoemd zijn. Een van beiden heeft hier apert een fout; en het komt mij voor, dat er hier bij uitzondering meer voor Ptolemaeus pleit, omdat de latere civitas Valentinorum te groot was om alleen uit het gebied van een colonie te zijn ontstaan, en slechts de Segovellauni in aanmerking komen, indien het tevoren een stam-civitas was geweest, terwijl anderzijds de pagus ten noorden van Dia Vocontiorum blijkens den modernen naam le Vercors bewoond werd door de Vertacomacori, die Plinius zelf elders (III 17) een pagus der Vocontii noemt. Dan, de Segovellauni zoowel als de Tricastini, d. i. het oppidum Latinum Augusta van Plinius, beide afzonderlijk door Ptolemaeus genoemd en dus vermoedelijk in zijn tijd civitates, moeten te voren pagi zijn geweest van de Cavares, waartoe ook de colonie Arausio en de oppida Latina Avennio en Cabellio behoorden. En evenzoo moeten de aan dezen grenzende Memini en Vulgientes in de oogen van Plinius pagi der Vocontii zijn geweest, daar hij dezen onmiddellijk op de Tritolli laat volgen; doch de Memini waren reeds in de tweede eeuw een zelfstandige civitas geworden, vermoedelijk met de Vulgientes als pagus (zie p. 59), blijkens hun afzonderlijke vermelding bij Ptolemaeus.

Tusschen Carpentoracte en Apta Iulia lag de pagus Vordensis (d. i. Gordes), blijkens een inscriptie (HERZOG n°. 423) eerst tot Iulia Apta behoorende, doch later blijkens de kerkelijke indeeling naar Carpentoracte overgegaan. Tot de Vocontii behoorden behalve de reeds genoemde nog een pagus Aletanus, vermeld op een inscriptie, gevonden te Taulignan tusschen Montélimar en Nyons, d. i. in de latere diocese Dia (HERZOG n°. 448), en de op een andere te Monestier d'Alemont aan de Durance bij Ventavon gevonden inscriptie (ib. n°. 498) vermelde pagus Epotius (d. i. Upaix), waaruit volgt, dat niet alleen de latere civitates Deensium, Vasiensium, Carpentoractensium en Aptensium uit de civitas Vocontiorum zijn

ontstaan, maar ook die van Vapincum (d. i. Gap) en Segestero (d. i. Sisteron). [1])

De derde rij van Plinius noemt achtereenvolgens Massilia, het voorgebergte Zao, de haven Citharista en de regiones der Camactulici, Suelteri en Verucini. Daar de vierde rij begint met Athenopolis, dat vermoedelijk bij St. Tropez lag (Desjardins II 173 sq.), omvat de derde de latere pagi van Massilia en Tolonium en het binnenland daarboven tot aan de oppida Latina Apta Iulia en Alabece Reiorum. Massilia kent Ptolemaeus toe aan de Comani, blijkens Plinius een afzonderlijk gebied iuris Latini. Ik zou daarom de Camactulici liefst in den pagus Tolonensis zoeken en het oppidum Latinum Bormannorum ten oosten daarvan bij Bormes. De Suelteri komen dan in het dal van den Argens, en de Verucini daarboven in dat der Durance omstreeks Manosque. Het oppidum Latinum Forum Voconii, dat blijkens de Peutingeriana bij Vidauban lag, zou dan misschien de hoofdplaats der Sueltri kunnen geweest zijn.

De vierde rij omvat Athenopolis, Forum Iulii en de regiones der Oxybii, Ligauni, Suetri, Quariates en Adunicates. Hier zijn wij reeds ten deele in de Alpenprovincies, want de Suetri worden èn door Ptolemaeus tot de Alpes Maritimae gerekend èn op het Tropaeum Alpium vermeld als Alpenvolk; en de Quariates (lees Quadiates) behoorden blijkens het opschrift op den arcus Segusii van 8 v. C. (Desjardins I 96) tot het regnum Cottii, later de provincia Alpium Cottiarum, hetgeen dan ook wel met de Adunicates het geval zal wezen, waarom ik daarvoor liefst Ad[anates Sa]vincates evenals op den Arcus — niet, zooals gewoonlijk geschiedt, alleen Adanates — zou willen lezen. De Oxybii en Ligauni moeten dus in de diocese Forum Iulii, en de Suetri, Quadiates en Savincates in de pagi Glanatensis en Tiniensis en het dal der Ubaye worden geplaatst. Op deze groep kom ik straks terug. Plinius besluit met de vijfde rij, die slechts Antipolis en de Deciates omvat, de latere civitas Antipolitana.

Alle stammen van Antipolis af tot Tarasco aan den Rhône toe waren blijkens Strabo in den eersten keizertijd onderdeelen der Salyes of Salluvies. Ptolemaeus schijnt daarvan ten deele af te wijken door de Avatici om Maritima, de Comani om Massilia en de

---

[1]) Waar het oppidum Latinum Aeria lag, dat behalve door Plinius ook door Strabo en Apollodorus (bij Stephanus) wordt vermeld, is onbekend. Men zoekt het meestal op den Mont Ventoux ten noordoosten van Carpentras, maar een andere grond dan de zeer problematieke afleiding van Aeria uit Lat. aer (Luchtstad op den Windberg) schijnt daarvoor niet aanwezig.

Deciates om Antipolis afzonderlijk te noemen, waaruit men zou opmaken, dat die stammetjes in zijn tijd afzonderlijke civitates waren geworden. Doch wel bezien geloof ik, dat dit onjuist is. Ptolemaeus toch noemt hier niet, zooals anders constant, eerst het volk, en dan met ὧν πόλις of πόλεις de hoofdstad of hoofdsteden; maar opmerkelijkerwijze gebruikt hij hier den omgekeerden vorm door te spreken van Ἀυατικῶν Μαρίτιμα, Κομανῶν Μασσίλια en Δεκιατίων Ἀντίπολις. Hierin meen ik een aanduiding te vinden, dat hij die stammen niet op zijn lijst van civitates vond en als zoodanig wilde vermelden, doch aan een andere bron ontleende en alleen uit vertoon van geleerdheid heeft medegedeeld. Slechts dit weten wij van elders, dat Massilia met zijn vele coloniën langs de kust een afzonderlijke civitas foederata vormde, doch uit niets volgt of is af te leiden, dat het gebied dier steden zich over de geheele stammen, waarin ze lagen, uitstrekte, terwijl de latere indeeling eerder het tegendeel doet vermoeden.

In Narbonensis resten ons nog vier volken, de Elycoci met Alba Augusta en de Sentii met Dinia van Ptolemaeus, en de Albieis en Albioeci van Strabo. De Sentii zijn blijkens hun hoofdplaats identisch met de Acantici en Bodiontici of Brodiontii van Plinius, die door Galba van de Alpes Maritimae (niet van de Alpes Cottiae, want ze komen niet voor op den Arcus Segusii) naar Narbonensis waren overgebracht, doch blijkens de Notitia en de kerkelijke indeeling later weder onder Eburedunum zijn teruggekomen. Maar de drie andere volken zijn ware cruces interpretum, daar zij geen enkel zeker aanknoopingspunt verschaffen. De Elycoci worden door Ptolemaeus bezuiden de Memini geplaatst, maar daar is noch de minste ruimte voor hen over noch eenig spoor van een stad Alba Augusta te vinden. Men heeft daarom elders naar hen gezocht, en Alba Augusta geïdentificeerd met Aups tusschen Draguignan en Riez (HERZOG II. 140), hetgeen ook vrijwel overeenstemt met de onderlinge verhouding van de astronomische plaatsbepalingen voor Aquae Sextiae, Forum Iulia en Alba Augusta bij Ptolemaeus, hoe weinig waarde die over het algemeen ook mogen bezitten. Nu heeft die streek bij de latere indeelingen wel is waar steeds bij het dal der Argens behoord, en plaatst Plinius daar de Sueltri, een pagus der Salyes, doch het zou niet onmogelijk zijn, dat ze ten tijde der opstelling van Ptolemaeus' beschrijving van Narbonensis met den lateren pagus Regensis, het gebied van Plinius oppidum Latinum Alabece Reiorum Apollinarium (d. i. Riez), samen een civitas Elycocorum had gevormd. Deze hypothese zou met zich brengen, dat de latere civitas Segesteriorum toen een onderdeel uitmaakte van

de civitas Meminorum, want anders kon Ptolemaeus de Elycoci niet ὑπὸ τοὺς Μημίνους plaatsen, en dit zou tevens verklaren, hoe hij kon zeggen dat de Sentii van Dinia beoosten de Vocontii en de Memini woonden, terwijl dan de gissing aannemelijk zou zijn, dat zijn Forum Neronis Meminorum niet een Latijnsche, later weder in onbruik geraakte naam voor Carpentoracte was, maar het latere Forum Colcherii (d. i. Forcalquier). En dan zouden de Ἀλβιεῖς en Ἀλβίοικοι van Strabo, die met de Vocontii τὰ προσάρκτια μέρη τῶν ὀρῶν μετὰ τοὺς Σάλυας bewoonden, en die eveneens nergens elders genoemd worden, respectivelijk kunnen verklaard worden als Albienses of Albenses (d. i. inwoners van Alba Augusta) en Alboecii (d. i. inwoners van Alabece of Alboece), en dus als identisch met de Verucini en de Reii van Plinius en samen als identisch met de Elycoci van Ptolemaeus kunnen beschouwd worden. Maar ten aanzien der Elycoci zijn ook nog andere gissingen mogelijk. Vooreerst treft het, dat hun onvindbare hoofdplaats Alba Augusta denzelfden naam draagt als die der Helvii, juist het eenige volk van Narbonensis, dat wel bij Strabo maar niet bij Ptolemaeus voorkomt. Het zou daarom niet ondenkbaar zijn, dat de Ἐλύκωκοι niets anders waren dan de Ἐλουοί van Strabo, en dat ze op dezelfde wijze bij Ptolemaeus naar het andere einde der provincie waren verdwaald, als met de Vadicasii in Lugdunensis en de Gabali in Aquitanica is geschied. En men zou ook nog op het denkbeeld kunnen komen hun naam in verband te brengen met de Iberische Elisyci rond Narbo van den Periplus (zie pag. 51), hoewel daar nooit een Alba Augusta vermeldt wordt. Maar alles bijeengenomen schijnt mij de eerste hypothese, die echter niets meer dan dat is, nog de voorkeur te verdienen.

Resumeerende, wat wij tot nog toe in Narbonensis vonden, schijnt de ontwikkeling der civitates, voor zoover wij kunnen nagaan, de volgende te zijn geweest. Bewesten den Rhône vinden wij de Volcae Tertosages, verdeeld in een groot aantal pagi, waaruit vóór de Notitia afzonderlijke civitates ontstonden te Tolosa, Baeterrae, Luteva, Agathe en Magalona, en in de vijfde eeuw nog daarenboven te Elena en te Carcasso; en vervolgens de Volcae Arecomici, waarvan zich in de vijfde eeuw een civitas Umbranicorum of Ucetiensium afsplitste. In het noorden de Allobroges, eveneens in een aantal pagi verdeeld, die in de derde of vierde eeuw tot vier civitates werden te Vienna, Genava, Gratianopolis en Alba Augusta. Bezuiden dezen op den rechteroever de Cavares van Valentia af tot Cabellio toe, waarvan zich reeds vóór Ptolemaeus de Segovellauni en de Tricastini als alfzonderlijke civitates hadden afgescheiden, en

wier overige gebied later uiteenviel in de drie civitates Arausio, Avennio en Cabellio. Beoosten de Cavares de Vocontii, eveneens oorspronkelijk van de Isère tot de Durance toe, wier zuidelijk gebied vóór Ptolemaeus een nieuwe civitas Meminorum was geworden, die later in drieën werd gesplitst, te Carpentoracte, Apta Iulia en Segestera, terwijl uit het restant der civitas Vocontiorum voor de Notitia drie andere civitates ontstonden te Dea, Vasio en Vapincum. Bezuiden de Durance eindelijk — afgezien van het gebied van Massilia — de Salyes of Sallvvieis met meer dan een dozijn stammetjes, waarvan zich eerst de Elycoci als civitas hadden afgescheiden, terwijl uit hun overige gebied later een vijftal civitates werden gevormd te Arelate, Massilia, Aquae Sextiae, Forum Iulii en Antipolis gevestigd.

De Alpenprovincies waren, gelijk bekend is, drie in getal, Alpes Maritimae, Alpes Cottiae en Alpes Graiae et Poeninae. De Notitia kent echter slechts twee daarvan, de eerste en de derde, daar de Alpes Cottiae reeds door Constantijn bij Italië waren ingedeeld geworden. In de Alpes Graiae et Poeninae noemt zij niet meer dan twee civitates, de Ceutrones te Darantasia en de Vallenses te Octodurum, doch in de Alpes Maritimae een achttal, de Metropolis C. Ebredunensium en de civitates Diniensium, Rigomagensium, Soliniensium, Sanitiensium, Glannatina, Ceme[ne]lensium en Vintiensium. Het is hier, dat zich het zonderlinge feit voordoet, dat wij met alle ons ten dienste staande hulpmiddelen twee civitates niet met zekerheid kunnen aanwijzen, n.l. de Rigomagenses en de Solinienses.

Een vergelijking met de kerkelijke en gouwindeelingen helpt ons hier weinig, want op de beslissende punten wijken die zoowel onderling als van de Notitia af. De met de Alpes Maritimae correspondeerende Provincia Ebredunensis miste de onvindbare Rigomagenses en Solinienses [1]), en in de Alpes Graiae et Poeninae schijnt de oudste kerkelijke toestand deze te zijn geweest, dat Octodurum (en later Sedunum) evenals de ten zuiden daaraan grenzende diocese Augusta (d. i. Aosta) onder den aartsbisschop van Milaan ressorteerden, en Darantasia en een ten zuiden hiervan liggend bisdom Mauriana, een schepping van koning Guntchramm omstreeks 580 (Guérard p. 85), waaraan geen civitas der Notitia schijnt te beantwoorden, onder dien van Vienna (Gall. Christ. XII 700, 731, 804). In het begin der zesde eeuw is Octodurum, en in het laatste

[1]) Overigens is het eenige onderscheid, dat de bisschopszetel van Cemenelium naar Nicia was verplaatst.

kwart daarvan ook Augusta onder Vienna gekomen, vermoedelijk tengevolge hunner verovering respectivelijk door de Burgunden en de Franken, en eerst Karel de Groote schijnt hier — op dezelfde wijze als hij met Mogontia heeft gedaan — op de basis van de Romeinsche indeeling uit de vier genoemde diocesen een nieuwe Provincia Tarantasiae te hebben geschapen, die, nadat ze Mauriana weder aan de Provincia Viennensis had afgestaan, in dien toestand tot aan het concordaat van 1801 is blijven bestaan.

Archaistischer schijnt hier de Burgundische gouwindeeling te zijn. In de Provincia Tarantasiae correspondeerden de gouwen volkomen met de diocesen, maar in de Provincia Ebredunensis waren er twee gouwen meer dan diocesen — evenals er ook twee civitates meer waren geweest —: de diocese Ebredunum nl. was daarbij gesplitst in de pagi Ebredunensis en Brigantinus en de diocese Cemenelium-Nicia in de pagi Tiniensis en Niciensis. Nu zou het voor de hand liggen om de twee onvindbare civitates met die twee gouwen te identificeeren, maar daartegen zijn gewichtige bezwaren, die wij echter eerst kunnen bespreken na de gouwindeeling met den toestand van den eersten keizertijd te hebben vergeleken.

De ethnographie der Alpenprovincies uit dien tijd wordt ons zeer uitvoerig beschreven door het Tropaeum Alpium van 7 v. C. bij Plinius (zie p. 50) en den nog bestaanden Arcus Segusii van het vorige jaar, waarop de 14 toenmalige civitates Cottiae vermeld staan, Segovii, Segusini, Belaci, Caturiges, Medulli, Tebavii, Adanates, Savincates, Egdinii, Veaminii, Venisani, Iemerii, Vesubiani, Quadiates. Ptolemaeus daarentegen noemt in de Alpen slechts 7 civitates, de Ceutrones (niet Centrones, zooals o. a. Strabo heeft, Desjardins I 78) met de hoofdplaatsen Forum Claudii (onbekend) en Axima (d. i. Aime), de Lepontii met Oscela (d. i. Domo d'Ossola), de Caturiges met Eburodunum (d. i. Embrun), de Nerusii met Vintium (d. i. Vence), de Suetrii met Salinae (onbekend) en de Vediantii met Cemenelium (d. i. Cimiez) en Sanitium (d. i. Senez). Deze passus wemelt echter dermate van fouten, dat op die opgaven nagenoeg geen staat is te maken, voor zoover ze niet van elders bevestigd worden. De Lepontii zijn de eenige civitas, die hij in de Cottische Alpen plaatst, waartoe zij met geen mogelijkheid kunnen behoord hebben; hij verwarde vermoedelijk Oscela der Lepontii met het herhaaldelijk voorkomende Ocelum aan de Po, dat juist op de grens der Alpes Cottiae lag, en de Caturiges en de Segusiani, waarvan het door den Arcus Segusii volkomen vaststaat, dat zij tot het Regnum Cottii behoorden, plaatst hij even verkeerd onder de Alpes Graiae. Maar het opvallendste is, dat hij niet meer

civitates noemt, daar wij er door inscripties een aantal kennen, die bij hem gemist worden, de IIII civitates vallis Poeninae, de Brig(antiones) of Brig(iani), de Sogiontii (DESJARDINS II 242, 253) en de tien niet door hem genoemde van den Arcus Segusii. En toch is het de vraag, of zijn zevental niet voor zijn tijd de volledige lijst aangaf. De Ligurische volken, die de hoofdmassa vormden van de bevolking der Alpenprovincies, waren, zooals duidelijk blijkt uit de twee lijsten van het Tropaeum en den Arcus, evenals de Iberiërs in een zeer groot aantal kleine stammetjes verdeeld. Waar wij nu zoowel in Aquitania als in Narbonensis gezien hebben, dat de politiek der Romeinen medebracht — om welke redenen is onbekend, doch doet ook niet ter zake — om die stammetjes niet elk zelfstandig te laten, maar ze tot enkele civitates van meerderen of minderen omvang te vereenigen, daar ligt de onderstelling voor de hand, dat datzelfde systeem ook in de Alpen op de Ligurische, Rhaetische en Keltische stammetjes moet zijn toegepast. En de latere indeelingen van de Notitia, de kerk en het Burgundische rijk bewijzen, dat het althans in de latere eeuwen stellig het geval is geweest. Evenals de IIII civitates vallis Poeninae der inscriptie tot één civitas vallis Poeninae of Vallensium zijn vereenigd, kunnen ook de 14 civitates van het Regnum Cottii van den Arcus bij of na de vervorming daarvan tot de provincia Alpium Cottiarum tot een twee- of drietal zijn ingekrompen. Ik erken, dat dit niet meer is dan een hypothese, maar vooreerst is die in overeenstemming met de door Augustus in de overige deelen van Gallië gevolgde politiek — men bedenke, dat de provinciae Alpinae vermoedelijk door hem zijn opgericht — en dan is ze waarschijnlijker dan de onderstelling van een aantal omissies bij Ptolemaeus, waar wij er tot nog toe slechts twee (de Ubii en de Helvii) gevonden hebben, terwijl ook die twee nog aan twijfel onderhevig zijn.

De vallis Poenina vormde tijdens de Notitia één civitas Vallensium met eerst Octodurum (d. i. Martigny) en sedert de vijfde eeuw Sedunum (d. i. Sitten) tot hoofdplaats, doch de reeds vermelde inscriptie, die van 23 p. C. is, spreekt van IIII civitates, welke niet anders kunnen zijn dan de Nantuates met Agaunum (d. i. St. Maurice), de Veragri met Octodurum, de Seduni en de Viberi, welke laatsten volgens Plinius tot de Lepontii behoorden en dus blijkens Strabo (Δ VI 8 p. 206) een Rhaetische stam waren. Uit Ptolemaeus is niet te zien, of de vier civitates reeds bij hem tot één waren vereenigd, zoodat wij omtrent het tijdstip daarvan geheel in onzekerheid verkeeren. Hij rekent de vallis tot de provincie Rhaetia et Vindelicia, en dit moet ook de oorspronkelijke

organisatie zijn geweest, al is het bij hem blijkbaar een archaisme, maar reeds in de eerste eeuw moet zij met de Alpes Graiae (d. i. Tarantaise) en de aangrenzende dalen tot een nieuwe provincie zijn vereenigd, waarvan de eerste officiëele naam Provincia Alpium Atrectianarum [1]) et Poeninarum schijnt te zijn geweest, zooals uit twee inscripties der derde eeuw (DESJARDINS III 326 sq.) is op te maken, doch de gewone naam Alpes Graiae et Poeninae of alleen Graiae of Poeninae (ib. 328).

Tot die provincie heeft ook steeds behoord Tarantaise, de civitas Ceutronum Tarantasiae der Notitia, blijkens Ptolemaeus reeds in den eersten keizertijd een civitas. Een inscriptie van 74 p. C. (DESJARDINS III 328), gevonden op den Forclaz du Prarion beoosten St. Gervais in het dal van den Bonnant deelt ons mede, dat toen de grenzen tusschen de Viennenses (d. i. de Allobroges), en de Ceutrones zijn vastgesteld, en uit de vindplaats is op te maken, dat de dalen van den Bonnant en van Chamonix toen aan de Ceutrones behoorden, terwijl ze later blijkens de kerkelijke en gouwindeelingen met het Val de Beaufort onder Genava ressorteerden. De hoofdplaats der civitas was eerst Axima (d. i. Aime), daarna Forum Claudii (onbekend), en nog later Darantasia (d. i. Moutier en Tarantaise).

De Lepontii worden door Ptolemaeus tot de Cottische Alpen gerekend, wat natuurlijk foutief is (zie p. 62), maar in verband met de andere door hem in de Alpenprovincies genoemde volken is zijn mededeeling wellicht in zooverre juist, dat ze tot die provincies en niet tot Rhaetia et Vindelicia behoorden, en zou dus alleen Cottiae in Graiae te corrigeeren zijn.

Met zekerheid echter kan men hetzelfde aannemen van de Salassi aannemen, die de vallis Augustana, de latere diocese Augusta, bewoonden, al wordt dat nergens uitdrukkelijk gemeld. De drie Alpijnsche provincies toch zijn, vermoedelijk door Augustus, opgericht met het dubbele doel om de onrustige bergstammen in bedwang te houden en om de passen te verzekeren (MOMMSEN R.G. V² 14—18), en daarvoor was het natuurlijk noodig, dat de beide zijden der Alpen onder de militaire commando's stonden, die er gevestigd waren. Terwijl wij dan ook met zekerheid weten, dat dit althans bij een der twee andere provincies, de Alpes Cottiae, het geval was, wordt nergens met zooveel woorden gezegd, of de civitas Augustana, het gebied der Salassi, al dan niet tot de Alpes

---

[1]) Deze naam is nog niet verklaard. Kan hij ook van een Keltisch woord, dat „pas" beteekende, afgeleid zijn?

Graiae behoorden. Overweegt men echter, dat hun hoofdplaats Augusta Praetoria (d. i. Aosta) de beide passen over den grooten en den kleinen St. Bernard beheerschte [1]) en dus zoowel den weg naar den Rijn als den weg naar Lugdunum, en dat zij daarom nog veel grooter strategisch gewicht had dan Segusium (d. i. Susa), de hoofdplaats der Alpes Cottiae, zooals trouwens ook uit de groote legerplaats blijkt, waarnaar de stad heette, dan is het d. m. niet twijfelachtig, dat de civitas Salassorum bij de oprichting der provincia Alpium Atrectianarum et Poeninarum daarbij moet zijn gevoegd. Het is een zuiver toeval, en mag niet als argument daarvoor worden gebezigd, dat de diocese Augusta sedert het laatste kwart der zesde eeuw weder onder Tarantasia heeft geressorteerd (zie p. 62), want het staat vast, dat de vallis Augustana inmiddels eeuwen lang tot Italië had behoord, vermoedelijk sedert Constantijn den Groote, daar het deze schijnt te zijn geweest, die ook de provincie Alpes Cottiae beoosten de Alpen bij Italië heeft ingedeeld; en van daar, dat de civitas in de Notitia ontbreekt: ze behoorde toen tot de Italische provincie Liguria.

De Medulli komen zoowel op den Arcus Segusii als op het Tropaeum Alpium voor, zoodat ze onbetwistbaar althans in het jaar 8 v. C. tot het Regnum Cottii behoorden, en niet tot Narbonensis zooals Herzog (l.l. 131/4) zegt [2]). De volgorde der namen op het Tropaeum (Salassi, Acitavones, Medulli, Uceni, Caturiges) en de beide plaatsen, waar Strabo ze noemt (Δ I 11 p. 185, VI 5 p. 203, 204), maken het onmogelijk hen elders te zoeken dan in Maurienne, dat dus stellig eerst tot de Alpes Cottiae heeft behoord, en daarom ook vermoedelijk, toen het gedeelte daarvan beoosten de Alpen bij Italië en het gedeelte bewesten de Alpen bij de Alpes Maritimae werd ingedeeld, laatstgenoemden overgang heeft medegemaakt. Zeker is dat echter niet, want evenals Darantasia schijnt ook Mauriana kerkelijk in den eersten tijd onder Vienna te hebben geressorteerd (zie p. 61). Wij komen straks op de Medulli terug.

Tusschen hen en de Vocontii plaatst Strabo de Iconii en de Tricorii, die daarom vermoedelijk in de dalen van de Romanche en

---

[1]) Dat de stichting van Augusta Praetoria anterieur is aan den aanleg van den pasweg van den grooten St. Bernard (Mommsen l.l. 18), kan niet als argument daartegen worden aangevoerd, want de provincie is stellig eerst later opgericht.

[2]) Men late zich niet zooals Herzog op een dwaalspoor brengen, doordat Ptolemaeus in Narbonensis de Allobroges ὑπὸ τοὺς Μεδούλλους plaatst, want dit is slechts een geographische aanduiding, en de Medulli worden door hem niet als volk van Narbonensis genoemd. En evenmin is uit Strabo te leiden, dat hij de Iconii, Tricorii en Medulli tot Narbonensis zou rekenen, want hij onderscheidt de Alpenprovincies niet daarvan.

den Drac woonden (DESJARDINS II 230 sqq.), hetgeen overeenstemt zoowel met de volgorde Medulli, Uceni, Caturiges op het Tropaeum (p. 50), althans indien de Uceni hetzelfde volk als de Iconii van Strabo zijn, als met den tegenwoordigen naam van het dal der Romanche, l'Oisans (cf. voisin uit vicinum). Is die plaatsing juist, dan moeten bij de definitieve organisatie de Iconii als pagus aan de Allobroges zijn toegevoegd en de Tricorii aan de Vocontii, want het dal der Romanche behoorde later tot de civitas Gratianopolitana en het dal van den Drac tot de civitas Vapincensium; maar de Uceni behoorden tot de door Augustus onderworpen Alpenvolken, zoodat men zou kunnen betwijfelen, of zij van den aanvang af tot de Allobroges hebben behoord. De Tricorii komen ook nog voor in de boven (p. 55) aangehaalde plaats van Livius over Hannibals tocht over de Alpen, maar de daar gegeven beschrijving van den weg wijkt sterk af van die van Polybius (III 52—59) en moet onjuist zijn.

Evenals de Medulli komen ook de Caturiges zoowel op den Arcus als op het Tropaeum voor, en behoorden dus onbetwistbaar tot het Regnum Cottii, terwijl hun vermelding bij Ptolemaeus het vermoeden wettigt, dat zij een der daaruit bij de vorming der provincie Alpes Cottiae ontstane civitates uitmaakten. Zij woonden aan den grooten weg over de Alpen, die over den Mont Genèvre en door het dal der Durance voerde, en hun hoofdplaats was reeds bij Ptolemaeus Eburedunum (d. i. Embrun), dat het later altijd is gebleven, maar moet blijkens den naam te voren de plaats zijn geweest, die op de Peutingeriana Caturigomago heette en in de Itineraria verkort Caturiges (ED. WESSELING 342, 357, 555), waaruit de moderne naam Chorges is ontstaan.

Het is echter niet onmogelijk, dat er nog een tweede stam van denzelfden naam ten noorden der Ceutrones woonde, b.v. in de dalen van den Bonnant en Chamonix, die tot de civitas Ceutronum behoorden (zie p. 64). Dit zou men althans afleiden uit de plaats bij Strabo (Δ VI 6 p. 204), *ὑπὲρ δὲ τῶν Σαλασσῶν ἐν ταῖς κορυφαῖς Κέντρωνες καὶ Κατόριγες καὶ Οὐάραγροι καὶ Ναντουᾶται καὶ ἡ Λημέννα λίμνη*, daar Strabo over het algemeen veel te accuraat is om een zoo grove fout bij hem te mogen vermoeden, dat hij de Caturiges van Chorges en Embrun daar tusschen de Centrones en de Varagri zou geplaatst hebben. En ook de bekende plaats van Caesars tocht over de Alpen (BG. I 10) schijnt op het eerste gezicht daarvoor te pleiten. Caesar vertelt, dat hij qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat ire contendit, dat drie bergstammen, de Ceutrones, de Graioceli en de Caturiges, hem toen den weg versperden en dat hij daarna van Ocelum uit, dat blijkens Strabo (Δ I 3, p. 179)

te Drubiaglio tegenover Avigliana aan de Po lag (Desjardins I 82), de fines Vocontiorum bereikte, en eerst daarna de fines Allobrogum. Hij kan dus alleen over den Mont Genèvre Gallië hebben bereikt, maar dat kan onmogelijk tevens de door hem bedoelde kortste weg zijn geweest, waarlangs hij eerst had getracht (contendit) het te bereiken, want daar, aan den Mont Genèvre, waren de Ceutrones van Tarantraise veel te ver af om hem te kunnen of zelfs te willen tegenhouden. En zoekt men dien kortsten weg noordelijker, daar waar Caesar de Ceutrones moest passeeren, b.v. aan den Kleinen St. Bernard, waar gedurende den geheelen keizertijd de hoofdweg naar Lugdunum lag, dan wordt het raadselachtig, hoe de Caturiges van Eburedunum hem daar den weg konden versperren, en zou men geneigd zijn in hen een tweede volk van denzelfden naam te zien, de Κατόριγες, die Strabo tusschen de Centrones en de Varagri plaatst. Maar de tekst van Caesar behoeft hier als ik wel zie een kleine verbetering, die de geheele zaak duidelijk maakt. De monstrueuse naam Graioceli moet m. i. in Graii Oceli worden gesplitst: de Graii zijn blijkbaar het volk, waarnaar de pas over den kleinen St. Bernard „in Alpe Graia" en de provincie Alpes Graiae heetten, en Ocelum de reeds vermelde plaats aan de Po. De zin wordt dan deze, dat de Ceutrones Caesar trachtten tegen te houden aan den kortsten weg over de Alpen (ibi), de Graii te Ocelum en de Caturiges op de pashoogten (locis superioribus), waarmede sluit, dat Caesar daarna niet langs den proximum iter maar over Ocelum en de fines Vocontiorum Gallië bereikte: m. a. w. dat de Ceutrones Caesar op den kortsten weg inderdaad hadden tegengehouden, maar dat het den anderen stammen op den anderen weg niet gelukte. En zoo opgevat kunnen de Caturiges alleen die van Eburedunum geweest zijn. Maar de plaats van Strabo blijft daarmede onverklaard.

Bezuiden de Caturiges vonden wij reeds (p. 59) de Sentii met de hoofdplaats Dinia (d. i. Digne), door Ptolemaeus als afzonderlijk volk d. i. als civitas in Narbonensis vermeld, hetgeen bevestigd wordt door de mededeeling van Plinius, dat Galba de Acantici en Bodiontici met de stad Dinia van de Inalpini naar Narbonensis had overgebracht. Vóór Galba hadden zij dus tot de Alpes Maritimae behoord, en niet tot de Alpes Cottiae, want geen der drie namen komt op den Arcus Segusii voor. Nu worden op het Tropaeum Alpium bij Plinius tusschen de Caturiges en de Brodionti (blijkbaar identisch met den stam dien hij elders Bodiontici noemt, zie p. 49) vermeld de Sogiontii, die ons ook door een inscriptie (Desjardins II 253) als civitas worden genoemd. Dezen kunnen dus nergens anders gezocht worden dan in het dal der Ubaye of ten zuiden daarvan in

het noorden van de latere civitas Diniensis, en daar het eerste niet waarschijnlijk is, omdat het dal der Ubaye, voor zoover wij weten, nooit een zelfstandige civitas heeft uitgemaakt, moet die civitas Sogontiorum identisch zijn met de latere civitas Diniensium, de Acantici en de Bodiontici van Plinius en de Σέντιοι van Ptolemaeus [1]). De Dinienses zijn blijkens de Notitia later weder tot de Alpes Maritimae teruggekeerd.

In de Alpes Maritimae noemt Ptolemaeus drie volken, de Nerusii met Vintium (d. i. Vence), de Suetrii met Salinae en de Vediantii met Cemenelium (d. i. Cimiez) en Sanitium (d. i. Senez) [2]). De eerste twee namen komen ook voor op de lijst van het Tropaeum, en wel overeenkomstig hun woonplaatsen aan het slot: de aldaar tusschen hen in genoemde Velauni, die nergens elders voorkomen, zou men daarom geneigd zijn voor hetzelfde volk te houden als de Vediantii van Ptolemaeus. De Suetri noemt Plinius daarenboven in zijn beschrijving van Narbonensis, en kunnen in verband met hun plaats aldaar tusschen de Ligauni en de Quadiates kwalijk elders gezocht worden dan in de latere civitas en pagus Sanitiensis. Sanitium moet dus verkeerdelijk door Ptolemaeus aan de Vediantii zijn toegekend: de twee plaatsen Sanitium en Cemenelium liggen trouwens zoo ver van elkander, dat het niet waarschijnlijk is, dat ze aan een stam zouden hebben toebehoord. Salinae zou dan Castellane kunnen zijn ten zuidoosten van Senez, waarmede het gewoonlijk, hoewel op zeer zwakke gronden, wordt geïdentificeerd. De Vediantii met Cemenelium zijn blijkbaar de Cemenelenses der Notitia en de Nerusii met Vintion de Vintienses.

Het eenige nog niet besproken volk, dat Ptolemaeus in de Alpenprovincies noemt, zijn de Segusiani met de steden Segusium (d. i. Susa) en Brigantium (d. i. Briançon). Zij schijnen met de Caturiges de eenige civitates te zijn geweest, die uit het Regnum Cottii werden gevormd, toen dit een provincie werd, want noch bij Ptolemaeus noch later is eenig spoor eener andere uit dat Regnum ontstane civitas beoosten de Alpen (wel bewesten, zooals wij aanstonds zullen zien) te vinden. De civitas Caturigum moet

---

[1]) Men zou daarom wellicht geneigd zijn bij Ptolemaeus in de plaats van Σέντιοι Σογιόντιοι te willen lezen; maar dergelijke fouten zijn in den tekst van Ptolemaeus zeer schaarsch.

[2]) Hoe weinig waarde aan de astronomische plaatsbepalingen van Ptolemaeus is toe te kennen, kan men zien uit het feit, dat hij op denzelfden lengtegraad van 28° 30′ in één lijn op ongeveer gelijke afstanden van het noorden naar het zuiden plaatst: Segusion (d. i. Susa), Vintion (d. i. Vence bewesten Nice), Salinae (onzeker), Cemenelion (Cimiez benoorden Nice) en Sanition (d. i. Senez).

dus vermoedelijk de latere Burgundische pagi Ebredunensis, Glanatensis en Tiniensis omvat hebben, en de civitas Segusianorum de pagi Mauriana, Brigantinus, Segusinus en al wat overigens beoosten de Alpen tot het Regnum Cottii behoord had [1]). Welke van de 14 stammetjes van den Arcus (zie p. 62) tot de eene, welke tot de andere behoorden, is niet met zekerheid te zeggen: vermoedelijk zullen de Adanates, Savincates, Vesubiani (in het dal der Vesubie benoorden Cimiez?) en de Quadiates wel onder de Caturiges zijn gebracht, omdat zij door Plinius in zijn beschrijving van Narbonensis worden vermeld; en zoo zullen de Medulli van Mauriana wel onder Segusium hebben gestaan, omdat zij in den keizertijd van Italië uit òf over Segusium en den Mont Cenis òf door het dal der Bardonnèche bereikt werden, en dus in elk geval strategisch onder Segusium ressorteerden; maar dat is alles, wat wij uit een vergelijking der verschillende gegevens kunnen afleiden, en de andere stammetjes van den Arcus, de Segovii, Belaci, Tebavii, Egdinii, Veamimi, Venisani, Iemerii zijn (evenals alle nog niet besprokene van het Tropaeum Alpium) verdwenen zonder eenig spoor achter te laten.

Thans kunnen wij ons wenden tot de Rigomagenses en de Solinienses der Notitia. De laatsten worden door de meeste schrijvers over de geographie van Gallië in verband gebracht met Salinae, de hoofdplaats der Suetrii volgens Ptolemaeus, blijkbaar alleen op grond van de overeenstemming der namen. Is Salinae echter, zooals men vrij algemeen aanneemt, het tegenwoordige Castellane, dan kan de civitas Soliniensium onmogelijk daar hebben gelegen, want Castellane lag ongetwijfeld in de civitas Sanitiensium der Notitia. En evenzoo worden op denzelfden grond der gelijkheid van naam de Rigomagenses gewoonlijk geplaatst te Caturiges (d. i. Chorges), voor welke onderstelling men moet aannemen, wat op zich zelf niet onmogelijk is, dat in de Notitia civitas Caturigomagensium door vermeende dittographie tot civitas Rigomagensium zou zijn geworden, en dat die civitas Chorges met het dal der Ubaye omvat zou hebben en later met de civitas Ebredunensium zou zijn vereenigd. Maar een groot bezwaar tegen die opvatting is de Burgundische gouwindeeling. De dioecese Eburedunum was bij deze inderdaad in twee pagi verdeeld, maar dat waren niet een noordelijke pagus Ebredunensis en een

---

[1]) Door de vereeniging der provincie Alpes Cottiae met Italië door Constantijn en de samensmelting der civitas Segusiana met de civitas Taurinorum is de oostelijke grens van het Regnum Cottii en de provincie Alpes Cottiae niet meer met zekerheid te reconstrueeren. Slechts dit weten wij, dat die grens aan de Po bij Ocelum lag.

zuidelijke (Catu)rigomagensis, zooals bij die opvatting der civitas Rigomagensium het geval had moeten zijn; doch integendeel vormden het dal der Ubaye en dat der Durance tot Montdauphin toe met Chorges één pagus met Eburedunum tot hoofdplaats, terwijl de hoogere dalen den anderen pagus uitmaakten, die naar Brigantio (d. i. Briançon) Brigantinus heette. Nu zou men nog zijn toevlucht kunnen nemen tot de onderstelling, dat eerst de civitas Rigomagensium in de civitas Ebredunensium was opgelost, en dat deze later weder op andere wijze in twee pagi was verdeeld geworden, maar die gissing wordt geheel uitgesloten door de overeenstemming der Burgundische gouwindeeling met Ptolemaeus, die Eburedunum aan de Caturiges toekent en Brigantium met Segusium aan de Segusiani, terwijl wij uit een inscriptie (DESJARDINS II 253) de civitas Brig(antionum) kennen, blijkbaar dezelfde, die wij later als pagus Brigantinus terugvinden, zoodat de latere grens tusschen de pagi Ebredunensis en Brigantinus reeds bij Ptolemaeus de grens tusschen de Caturiges en de Segusiani moet geweest zijn.

De Rigomagenses en de Solinienses kunnen m. i. alleen gezocht worden in de Burgundische pagi, waarvoor wij tot nog toe geen correspondeerende civitates in de Notitia vonden, Mauriana, Brigantinus, Glanatensis en Tiniensis. De Brigantinus komt echter niet in aanmerking, omdat die van Ptolemaeus af tot het verval der gouwindeeling in de middeleeuwen toe altijd Briançon tot hoofdplaats heeft gehad, zoodat daar noch een civitas Rigomagus noch een civitas Solinia (of iets dergelijks) kan gelegen hebben [1]). Nu is ons van Mauriana uit den keizertijd niets bekend dan de naam Medulli van het volk, dat het bewoonde, en het feit, dat het vermoedelijk eerst tot het Regnum Cottii, daarna tot de provincie Alpium Cottiarum en sedert Constantijn tot de Alpes Maritimae behoorde; maar de oude naam der latere hoofdplaats St. Johannis is ons even onbekend als die van den pagus of de civitas in den keizertijd en die van het riviertje de Arc. Ik zou daarom de Solinienses in verband willen brengen met Solonium, de stad der Allobroges, die in 61 v. C. door Pomptinus werd veroverd (Dio XXXVII 47 sq.,

---

[1]) Strabo noemt op den weg van Brigantium naar Italië een plaats Scingomagus (ongeveer bij Oulx), en zegt: ἡ ἀπὸ Σκιγγομάγου ἤδη Ἰταλία λέγεται (Δ I 3 p. 179), en daar heeft later tot aan het concordaat van 1801 toe de grens gelegen tusschen de diocese Embrun, die de pagi Ebredunensis en Brigantinus omvatte, en de diocese Turijn, waartoe ook de voormalige pagus Segusinus behoorde. Daar moet dus van den eersten keizertijd af ook de grens hebben gelegen tusschen de beide in den lateren keizertijd tot afzonderlijke civitates verheven pagi Brigantinus en Segusinus.

cf. DESJARDINS II 352), en gissen, dat die in de derde of vierde eeuw tot hoofdplaats der Medulli [1]) werd gemaakt, toen dezen van een pagus der Segusiani, wat ze te voren waren geweest, tot een afzonderlijke civitas werden, die onder de Burgundische koningen als pagus Mauriana bleef bestaan en omstreeks 580 van koning Guntchramm een eigen bisschop verkreeg.

Voor de civitas Rigomagensium zou dan geen andere oplossing overblijven, dan dat zij de latere pagi Glanatensis en Tiniensis omvatte, en daar wij omtrent de geographie daarvan in den Romeinschen tijd absoluut niets weten (doordat zij ter zijde van de wegen tusschen Gallië en Italië lagen), is het volstrekt niet ondenkbaar, dat daar een Keltisch Rigomagus heeft gelegen. Maar ik erken, dat dit niets dan een gissing is zonder anderen grond dan de trouwens vrij sterke, gelegen in de overeenstemming van de Burgundische gouwindeeling met de civitates van den lateren keizertijd volgens de Notitia.

Recapituleeren wij het besprokene over de Alpenprovincies. In het noorden vinden wij aanvankelijk vijf civitates, de Lepontische Viberi, de Seduni, de Veragri, de Nantuates, en de Ceutrones (met de Caturiges?), die bij de eerste organisatie tot de provincie Rhaetia et Vindelicia zijn gebracht, maar nog in de eerste eeuw met de Salassi tot een nieuwe provincie Alpes Atrectianae et Poeninae zijn vereenigd. In de derde of vierde eeuw werden de vier eerste civitates tot ééne Vallensium vereenigd, en, vermoedelijk door Constantijn den Groote, de civitas Salassorum onder de Italische provincie Liguria gebracht, en in de vijfde eeuw vermoedelijk de geheele provincie opgeheven en, op Vallensis na, dat tot Liguria overging, bij Viennensis ingedeeld. De volken bezuiden de Alpes Graiae aan beide zijden der Alpen vormden tijdens Augustus een Regnum Cottii, waaruit nog in de eerste eeuw een provincie Alpes Cottiae werd geschapen met vermoedelijk slechts twee civitates, de Caturiges en de Segusiani. In den loop van den keizertijd vielen deze twee in meerdere uiteen, door afsplitsing van de Brigantiones en de Medulli (later Solinienses?) van de Segusiani, en door het vormen eener zelfstandige civitas Rigomagensium vermoedelijk uit het zuidelijk deel der civitas Caturigum. Constantijn de Groote voegde het restant der civitas Segusianorum bij Italië, en de overige civitates bij de Alpes Maritimae, terwijl in de vijfde of zesde eeuw de civitas Brigantionum bij die der Caturiges of Ebredunenses werd

---

[1]) Kan het plaatsje l'Esseillon in Maurienne er ook mede in verband staan?

ingelijfd. De Alpes Maritimae eindelijk omvatten in den aanvang slechts vier civitates, de Sogionti of Sentii, de Suetrii, de Nerusii, en de Vediantii. De eerste daarvan werd door Galba bij Narbonensis gevoegd maar kwam vóór de Notitia tot de Alpes Maritimae terug, terwijl het getal der civitates er overigens vermeerderde door de toevoeging van de geheele provincie Alpes Cottiae bewesten de Alpen, en door de splitsing der Rigomagenses (?) in twee pagi, den Glanatensis en den Tiniensis, waarvan de laatste ten slotte met den Niciensis werd vereenigd.

Overzien wij het geheele resultaat in Narbonensis en de Alpenprovincies, dan blijkt de ontwikkeling der civitates aldaar geheel gelijk te zijn geweest aan die in de Tres Galliae, niettegenstaande het verschil in den tijd der verovering en in de ethnographische verhoudingen. Aanvankelijk waren zij verdeeld in enkele groote civitates, die geheel overeenstemden met het gebied der hoofdstammen, en elk verdeeld waren in een grooter of kleiner aantal pagi, beantwoordende aan de kleinere stammetjes of aan de te midden daarvan door de Romeinen geplante coloniën en municipiën. In den loop van den keizertijd zijn de meeste daarvan afzonderlijke civitates geworden; volkomen hetzelfde, wat we in de Tres Galliae vonden. Ook voor Narbonensis en in de Alpenprovincies mogen wij daarom aannemen, dat de oudste kerkelijke indeeling door bemiddeling der Romeinsche civitates geheel en al op de voor-Romeinsche stamindeeling berustte.

Als overzichten van het gevonden resultaat mogen de achterstaande tabel en kaartjes [1]) dienen.

Rotterdam, April 1897. M^r. S. MULLER HZN.

---

[1]) Op de kaartjes zijn alle grenzen, die niet uit de kerkelijke en gouwindeelingen konden worden afgeleid, aangeduid door twee vraagteekens aan de beide uiteinden.

CIVITATES GALLIAE.

Caesar. 50 a. C.	Strabo. 18 p. C.	Plinius. 77—79.	Ptolemaeus. 140.	Notitia Galliarum. ± 400.	Dioeceses Ecclesiae.
		BELGICA.	ΒΕΛΓΙΚΗ.	BELGICA SECUNDA.	REMENSIS.
Remi.	Ῥῆμοι.	1. [1]) Remi, Suaeuconi.	1. [1]) Ῥῆμοι.	Remi.	Remis. Lauduno.
				Catalauni.	Catalaunis.
Suessiones.	Σουεσσίωνες.	2. Suessiones.	2. Σουεσσίονες.	Suessiones.	Suessionis.
Bellovaci.	Βελλοάκοι.	3. Bellovaci Bassi.	3. Βελλούακοι.	Bellovaci.	Bellovacis.
		4. Silvanectes.	4. Σουβάνεκτοι.	Silvanectes.	Silvanectis (Senletis).
Viromandui.	—	5. Viromandui.	5. Οὐιρομάνδυες.	Veromandui.	Noviomago.
Ambiani.	Ἀμβιανοί.	6. Ambiani.	6. Ἀμβιανοί.	Ambianenses.	Ambianis.
Morini.	Μορῖνοι.	7. Morini, Britanni.	7. Μορινοί.	Morini.	Taruenna.
				Bononienses.	Bononia.
Menapii. Ceutrones, Grudii, Levaci, Pleumoxii, Geidumni. [2])	Μενάπιοι.	8. Menapii, Catuslogi, Toxandri.	8. Μενάπιοι.	Turnacenses.	Tornaci.
Nervii. [3])	Νέρουιοι.	9. Nervi.	9. Νερούιοι.	Camaracenses.	Camaraci.
Atrebates.	Ἀτρεβάτιοι.	10. Atrebates.	10. Ἀτριβάτιοι.	Atrabates.	Atrabatis.
				MAXIMA SEQUANORUM.	BISUNTINA.
Sequani.	Σηκοανοί.	11. Sequani.	11. Σηκοανοί.	*Vesontienses.* Pagus Buceni. [4])	*Vesontione.*
					Belica.
Helvetii.	Ἐλουήττιοι.	12. Helvetii, Col. Equestris.	12. Ἐλουήτιοι.	Helvetii Aventicus, Castrum Ebrodunense, Castrum Vindonissense.	Aventicus (Losanna).
				Equestres Noiodunus.	[Noioduno]. [5])

Caesar. 50 a. C.	Strabo. 18. p. C.	Plinius. 77—79.	Ptolemaeus. 140.	Notitia Galliarum. ± 400.	Dioeceses Ecclesiae.
Raurici. *Sedusii ?*	—	13. Raurici, Col. Raurica.	(13. Ῥαυρικοί.) [5])	Basilienses, Castrum Rauracense, Castrum Argentariense.	Basilea.
				BELGICA PRIMA.	TREVIRENSIS.
Treviri, Caeroesii.	Τρήουιροι.	14. Treviri.	14. Τρίβηροι.	*Treveri.*	*Treviris.*
—	Λιγγόνων τι μέρος.	Lingones [7]).	Λόγγονες. [7])	Verodunenses.	Veroduno.
Mediomatrici.	Μεδιοματρικοί.	15. Mediomatrici.	15. Μεδιομάτρικες.	Mediomatrices.	Mettis.
Leuci.	Λεῦκοι.	15. Leuci.	16. Λευκοί.	Leuci.	Tullo.
				GERMANIA SECUNDA.	
Aduatuci. Condrusi, Paemani, Segni. [8]) *Eburones.* [8])	Ἐβούρωνες.	17. Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi.	17. Τοῦγγροι.	Tungri.	Tungris (Traiecto, Leodio).
			ΓΕΡΜΑΝΙΑ Η ΚΑΤΩ.		
Menapii.	Οὔβιοι, Σούγαμβροι, Μενάπιοι.	18. Ubii, Cugerni, Col. Agrippinensis.	[18. Οὔβιοι.] [9])	*Agrippinenses.*	Colonia.
Batavi.	—	19. Batavi, Cannenefates, Frisii, Chauci, Frisiavones, Sturii, Marsaci.	19. Βαταυοί.	—	—
			ΓΕΡΜΑΝΙΑ Η ΑΝΩ.	GERMANIA PRIMA.	
Vangiones.	—	20. Vangiones.	20. Οὐαγγίονες.	*Mogontiacenses.* Vangiones.	Mogontia. Wormacia.
Nemetes.	—	21. Nemetes.	21. Νέμητες.	Nemetes.	Spiracia.
Triboci.	Τρίβοκχοι.	22. Triboci.	22. Τρίβοκοι.	Argentoratenses.	Argentorate.
		LUGDUNENSIS.	ΛΟΥΓΔΟΥΝΗΣΙΑ.	LUGDUNENSIS PRIMA.	LUGDUNENSIS.
Lingones.	Λίγγονες.	(23. Lingones). [7])	(23. Λόγγονες.) [7])	Lingones.	Lingonis.
Segusiavi, Ambarri, Ambivareti, Aulerci Brannovices. [10])	Σεγοσιαυοί.	24. Secusiavi, Col. Lugdunum.	24. Σεγουσιαῦοι.	*Lugdunenses.* Castrum Matisconense. Castrum Cabillonense.	*Lugduno.* Matiscone. Cabillonis.
Aedui, Mandubii.	Αἴδουοι.	25. Aedui, Boii.	25. Αἴδουοι.	Aedui.	Augustoduno. SENONENSIS. Nevernis.
Boii.					

				SENONIA.	
Senones.	Μέλδοι.	26. Meldi.	26. Μέλδαι.	Meldui.	**Meldis.**
	Σένονες.	27. Tricasses.	27. Τρικάσιοι.	Tricasses.	**Trecis.**
		28. Senones, Autesii.	28. Σένονες.	*Senones.*	*Senonis.*
				Autisiodorum.	Autissiodoro.
Parisii.	Παρίσιοι.	29. Parisii.	29. Παρίσιοι.	Parisii.	Parisiis.
Carnutes.	Καρνοῦται.	30. Carnuteni.	30. Καρνοῦται.	Carnotes.	Carnutenis.
				Aureliani.	Aurelianis.
				LUGDUNENSIS SECUNDA.	ROTOMAGENSIS.
Caletes.	Κάλετοι.	31. Caleti.	31. Καλῆται.	*Rotomagenses.*	*Rotomagum.*
Veliocasses.	—	22. Veliocasses.	32. Οὐελιοκάσιοι.		
Aulerci Eburovices.	—	33. Aulerci Eburovices, Sagii.	33. Αὐλίρκιοι οἱ Ἐβουροουικοί.	Ebroici.	Ebroicis.
				Saii.	Oxismis (Sagiis).
Lexovii.	Ληξόουιοι.	34. Lexovii.	34. Ληξούβιοι.	Lexovii.	Lexoviis.
Esuvii. [11]	—	35. Viducasses.	35. Βιδουκάσιοι.	Baiocasses.	Baiocis.
	—	36. Bodiocasses.	36. Οὐαδικάσιοι. [12]		
	—	37. Abrincates.	37. Ἀβρινκάτουοι.	Abrincates.	Abrincatis.
Unelli.	—	38. Venelli.	38. Οὐένελλοι.	Constantia.	Constanciis.
				LUGDUNENSIS TERTIA.	TURONENSIS.
Aulerci Cenomani.	—	39. Aulerci Cenomani.	39. Αὐλίρκιοι οἱ Κενομανοί.	Cenomanni.	Cenomannis.
Aulerci Diablintes.	—	40. Aulerci Diablinti.	40. Αὐλίρκιοι οἱ Διαβλῖται.	Diablintes.	
Turones.	—	41. Turones.	41. Τουρόνιοι.	*Turoni.*	*Turonis.*
Andes.	—	42. Andicavi.	42. Ἀνδικαοῦαι.	Andecavi.	Andegavis.
Namnetes.	Ναμνιτεῖς.	43. Namnetes.	43. Ναμνῆται, Σαμνῖται.	Namnetes.	Namnetis.
Redones.	—	44. Redones.	44. Ῥήδονες.	Redones.	Redonis.
Coriosolites.	—	45. Coriosolites.	45. Ἀρούιοι. [13]	Coriosolites.	Aleto (Maclovio).
Osismii.	Ὀσίσμιοι.	46. Ossismi.	46. Ὀσίσμιοι.	Ossismi.	Coriosopito.
					Leonensis.
Veneti.	Οὐένετοι.	47. Veneti.	47. Οὐένετοι.	Venetes.	Venetiis.
		AQUITANICA.	ΑΚΟΥΙΤΑΝΙΑ.	AQUITANICA SECUNDA.	BURDIGALENSIS.
Ambiliati.	Πίκτονες.	48. Pictones, Ambiliati, A(na)gnutes.	48. Πίκτονες.	Pictavi.	Ratiate.
Pictones.					Pictavis.
Santones.	Σάντονοι.	49. Santoni.	49. Σάντονες.	Santones.	Santonis.
				Ecolismenses.	Encolisma.
Petrocorii.	Πετροκόριοι.	50. Petrocori.	50. Πετροκόριοι.	Petrocorii.	Petricoriis.
Nitiobriges.	Νιτιόβριγες.	51. Nitiobriges.	51. Νιτιόβριγες.	Agennenses.	Aginno.

Caesar. 50 a. C.	Strabo. 18. p. C.	Plinius. 77—79.	Ptolemaeus. 140.	Notitia Galliarum. ± 400.	Dioeceses Ecclesiae.
Raurici. *Sedusii?*	—	13. Raurici, Col. Raurica.	(13. Ῥαυρικοί.) [5])	Basilienses, Castrum Rauracense, Castrum Argentariense.	Basilea.
				BELGICA PRIMA.	TREVIRENSIS.
Treviri, Caeroesii.	Τρήουιροι.	14. Treviri.	14. Τρίβηροι.	*Treveri.*	*Treviris.*
—	Λιγγόνων τι μέρος.	Lingones [7]).	Λόγγονες. [7])	Verodunenses.	Veroduno.
Mediomatrici.	Μεδιοματρικοί.	15. Mediomatrici.	15. Μεδιομάτρικες.	Mediomatrices.	Mettis.
Leuci.	Λεῦκοι.	15. Leuci.	16. Λευκοί.	Leuci.	Tullo.
				GERMANIA SECUNDA.	
Aduatuci. Condrusi, Paemani, Segni. [8]) *Eburones.* [8])	Ἐβούρωνες.	17. Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi.	17. Τοῦνγροι.	Tungri.	Tungris (Traiecto, Leodio).
			ΓΕΡΜΑΝΙΑ Η ΚΑΤΩ.		
Menapii.	Οὔβιοι. Σούγαμβροι. Μενάπιοι.	18. Ubii, Cugerni, Col. Agrippinensis.	[18. Οὔβιοι.] [9])	*Agrippinenses.*	Colonia.
Batavi.	—	19. Batavi, Cannenefates, Frisii, Chauci, Frisiavones, Sturii, Marsaci.	19. Βαταυοί.	—	—
			ΓΕΡΜΑΝΙΑ Η ΑΝΩ.	GERMANIA PRIMA.	
Vangiones.	—	20. Vangiones.	20. Οὐαγγίονες.	*Mogontiacenses.* Vangiones.	Mogontia. Wormacia.
Nemetes.	—	21. Nemetes.	21. Νέμητες.	Nemetes.	Spiracia.
Triboci.	Τρίβοκχοι.	22. Triboci.	22. Τρίβοκοι.	Argentoratenses.	Argentorate.
		LUGDUNENSIS.	ΛΟΥΓΔΟΥΝΗΣΙΑ.	LUGDUNENSIS PRIMA.	LUGDUNENSIS.
Lingones.	Λίγγονες.	(23. Lingones). [7])	(23. Λόγγονες.) [7])	Lingones.	Lingonis.
Segusiavi, Ambarri, Ambivareti, Aulerci Brannovices. [10])	Σεγοσιαυοί.	24. Segusiavi, Col. Lugdunum.	24. Σεγουσιαυοί.	*Lugdunenses.* Castrum Matisconense. Castrum Cabillonense.	*Lugduno.* Matiscone. Cabillonis.
Aedui, Mandubii.	Αἴδουοι.	25. Aedui, Boii.	25. Αἴδουοι.	Aedui.	Augustoduno.
					SENONENSIS.
Boii.					Nevernis.

Volcae Arecomici.	Οὐόλκαι οἱ Ἀρηκόμισκοι.	**Volcae Arecomici**, Col. Nemausus, Umbranici.	Οὐλόκαι οἱ Ἀρηκόμιοι.	Nemausenses. Castrum Ucetiense.	Nemauso. Ucetiis.
				NARBONENSIS SECUNDA.	AQUENSIS.
—	Τρικόριοι.	— 16)	— 16)	Vappincenses.	Vapinco.
— 16)	— 16)		— 17)	Segesterii.	Sistaricum.
				Aptenses.	Apta.
—	Ἀλβίοικοι. 16) Ἀλβιεῖς. 13) Σάλυες.	**Salluvii** (Aquae Sextiae), Dexuiates, (Taruscо?, Glanum Livii), Col. Arelate, Anatil (Anatilia), Avatici (Maritim), Tritolli, Tricorii (Caenicum), Comani, Reii Apollinares (Alabece), Verucini, Sueltri (Forum Voconii), Camactulici, Ligauni, Oxybii, Col. Forum Iulii, Bormani, Deciates.	Ἐλύκωκοι? 18) Σάλυες, Αὐατικοί, Κομακοί, Δεκιάτιοι.	Reienses. Foroiulienses. Antipolitana. *Aquenses.*	Regiis. Foriuliis. Antipolis. *Aquis.*
				VIENNENSIS.	ARELATENSIS.
				Massilienses. Arelatenses.	Massiliis. *Arelatis.*
—	Μασσαλία, Ταυροέντιον, Ὀλβία, Ἀντίπολις, Νίκαια.	**Massilia**, Citharista, Athenopolis, Antipolis.	Μασσαλία, Ταυροέντιον, Ὀλβία, Ἀντίπολις, Νίκαια.		
Vocontii.	Οὐοκόντιοι, Τρικόριοι.	**Vocontii** (Vasio, Lucus), Memini (Carpentoracte), Vulgientes (Apta Julia), Aerea?	Μήμινοι. Οὐοκόντιοι.	Carpentoratenses. (Aptenses). 19) (Segesterii). 19) (Vapincenses). 19) Deenses. Vasienses.	Carpentoractis. (Apta). 19) (Sistaricum). 19) (Vapinco). 19) (Dia). 20) Vasione.
		(Sogiontii), Acantici, Bodiontici, (Nemaloni?)	Σέντιοι.	(Dinienses). 21)	(Dinia). 21)
—	Καουάροι.	**Cavares**, Col. Valentia, Segovellauni, Tricastini (Augusta), Col. Arausio, Avennio, Cabellio.	Καυάροι. Τρικαστινοί.	Arausici. Avennici. Cabellici. Tricastini.	Arausio. Avenione. Cabellione. Tricastino.
					VIENNENSIS.
			Σεγαλλαυνοί.	Valentini.	Valentia.
—	— 22)	— 22)	— 22)	— 22)	Dia.

Caesar. 50 a. C.	Strabo. 18 p. C.	Plinius. 77—79.	Ptolemaeus. 140.	Notitia Galliarum. ± 400.	Dioeceses Ecclesiae.
Helvii.	Ἑλουοί. 24)	Allobroges, Col. Vienna, Helvii (Alba Augusta).	Ἀλλόβριγες.	Albenses.	Vivariis.
Allobroges.	Ἀλλόβριγες.			*Viennenses.*	*Vienna.*
				Genavenses.	Genava.
		INALPINI.		Gratianopolitana.	Gratianopolis.
—	Ἰκόνιοι.	Uceni.			
			ΓΡΑΙΑΙ ΑΛΠΕΙΣ.	ALPES GRAIAE ET POENINAE.	
—	Μέδυλλοι.	Medulli.	— 25)	(Solinienses?) 26)	[Mauriana]. 27)
Ceutrones.	Κέντρωνες, Κατόριγες? 26)	Ceutrones.	Κεύτρωνες.	Ceutrones Darantasia.	Tarantasia.
Nantuates.	Ναντουᾶται.	Nantuates.	—	Vallenses Octodurum.	(Octoduro, Seduno). 28)
Veragri.	Οὐάραγροι.	Varagri.			
Seduni.	—	Seduni.			
—	—	Lepontii Uberi.			
—	Σαλασσοί.	Salassi.	(Σαλασσοί). 30)	— 29)	(Augusta). 29)
			ΚΟΤΤΙΑΙ ΑΛΠΕΙΣ.	ALPES MARITIMAE.	EBREDUNENSIS.
—	Μέδυλλοι.	Medulli. 22)	Σεγουσιανοί.	Solinienses?	(Mauriana). 31)
	Ἡ Κοττίου γή.	[Segusini, Segovii, Belaci?, Venisani?, Tebavii?, Iemerii?] 22)		(Segusini.) 32)	— 33)
		Brigiani, Acitavones.		*Ebredunenses.*	*Ebreduno.*
Caturiges.		Caturiges, Savincates. 22)	Κατούριγες.		
		Adanates. 22)		— 34)	— 34)
		Quadiates. 22)		— 35)	— 35)
		Vesubiani?, Veamini?, Egdinii? 22)		Rigomagenses?	— 36)

Volcae Arecomici.	**Οὐόλκαι οἱ Ἀρηκόμισκοι.**	**Volcae Arecomici, Col. Nemausus, Umbranici.**	**Οὐόλκαι οἱ Ἀρηκόμιοι.**	**Nemausenses.** **Castrum Ucetiense.** **NARBONENSIS SECUNDA.**	**Nemauso.** **Ucetiis.** **AQUENSIS.**
— — [16])	Τρικόριοι. — [16])	— [16])	— [16]) — [17])	Vappincenses. Segesterii.	Vapinco. Sistaricum.
—	Ἀλβίοικοι. [18]) Ἀλβιεῖς. [18]) Σάλυες.	Salluvii (Aquae Sextiae), Dexuiates, (Tarusco?, Glanum Livii), Col. Arelate, Anatilii Anatilia), Avatici (Maritima), Tritolli, Tricorii (Caenicum?), Comani, Reii Apollinares (Alabece), Verucini, Sueltri (Forum Voconii), Camactulici, Ligauni, Oxybii, Col. Forum Iulii, Bormanni, Deciates.	Ἐλύκωκοι? [18]) Σάλυες, Αὐατικοί, Κομανοί, Δεκιάτιοι.	Aptenses. Reienses. Foroiulienses. Antipolitana. *Aquenses.* VIENNENSIS. Massilienses. Arelatenses.	Apta. Regiis. Foriuliis. Antipolis. *Aquis.* ARELATENSIS. Massiliis. *Arelatis.*
—	Μασσαλία, Ταυροέντιον, Ὀλβία, Ἀντίπολις, Νίκαια.	Massilia, Citharista, Athenopolis, Antipolis.	Μασσαλία, Ταυροέντιον, Ὀλβία, Ἀντίπολις, Νίκαια.		
Vocontii.	Οὐοκόντιοι, Τρικόριοι.	Vocontii (Vasio, Lucus), Memini (Carpentoracte), Vulgientes (Apta Julia), Aerea?	Μήμινοι. Οὐοκόντιοι.	Carpentoratenses. (Aptenses). [19]) (Segesterii). [19]) (Vapincenses). [19]) Deenses. Vasienses.	Carpentoractis. (Apta). [19]) (Sistaricum). [19]) (Vapinco). [19]) (Dia). [20]) Vasione.
		(Sogiontii), Acantici, Bodiontici, (Nemaloni?)	Σέντιοι.	(Dinienses). [21])	(Dinia). [21])
—	Καουάροι.	Cavares, Col. Valentia, Segovellauni, Tricastini (Augusta), Col. Arausio, Avennio, Cabellio.	Καυάροι. Τρικαστινοί.	Arausici. Avennici. Cabellici. Tricastini.	Arausio. Avenione. Cabellione. Tricastino. VIENNENSIS.
			Σεγαλλαυνοί.	Valentini.	Valentia.
—	— [22])	— [22])	— [22])	— [22])	Dia.

1
2
3
4
5
6
7
8
53
52
51
50
49
48
47
TURNACENSES
CAMARACENSES
GERMANIA SECUNDA
TUNGRI
AGRIPPINENSES
COLONIA
Tungris
MOGONTIA
TREVIRIS
TREVERI
BELGICA PRIMA
GERMANIA PRIMA
Wormacia
VANGIONES
NEMETES
Spiracia
REMI
REMIS
Mettis
MEDIOMATRICES
CATALAUNI
TRICASSES
Tullo
Argentorate
SENONIS
LINGONES
Lingonis
BASILIENSES
Basilea
Vindonissa
VESONTIONE
MAXIMA SEQUANORUM
HELVETII
Aventicus
AEDUI
Augustoduno

1
2
3
4
5
6
7
8
53
52
51
50
49
48
47
CHAUCI
FRISII
GERMANIA INFERIOR
CANNENEFATES?
BATAVI
STURII?
MARSACI
FRISIAVONES
BAETASII
CUGERNI
TEXUANDRI
Col. Agrippina
UBII
SUNUCI
EBURONES
Aduatuca
ATUATUCI
ADUATUCI
CONDRUSI
TUNGRI
SEGNI
CAEROESII
FAMENI
NERVII
Bagacum
SUAEUCONI
VIROMANDUI
TREVIRI
Augusta
Mogontiacum
GERMANIA SUPERIOR
VANGIONES
Borbetomagus
NEMETES
Noviomagus
REMI
Durocortorum
SUESSIONES
LINGONES
Virodunum
MEDIOMATRICI
Divodurum
CATALAUNI
Nasium
Tullum
LEUCI
TRIBOCCHI
Argentoratum
TRICASSES
Augustobona
Agedincum
Andematunnum
LINGONES
SEDUSII?
Col. Augusta
RAURACI
MANDUBII
Alesia
AEDUI
BOII
Augustodunum
Vesontio
SEQUANI
Aventicum
HELVETII
Cabillonum
AMBIVARETI

Der Kampf zwischen Rom und Samnium, bis zum vollständigen Siege Roms, um 312 v. Chr.

VON

DR. C. P. BURGER JR.

Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

AFDEELING LETTERKUNDE.

NIEUWE REEKS.

Deel II. N° 2.

(Met 2 Kaarten).

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1898.

Der Kampf zwischen Rom und Samnium, bis zum vollständigen Siege Roms, um 312 v. Chr.

VON

C. P. BURGER Jr.

Eine Untersuchung über die Geschichte des zweiten Samnitenkriegs war mein erster Schritt auf dem Gebiete der historischen Kritik. Jetzt, da derselbe Gegenstand mir wieder zur Behandlung vorliegt, wird von selbst die Erinnerung jener ersten Uebung, im historischen Seminar unter MOMMSEN's Leitung im Sommer 1880, wieder lebendig. Kurz und sachlich waren die Bemerkungen des Lehrers, tief war aber der dadurch gemachte Eindruck. Sich nicht von der Autorität eines Forschers wie NISSEN imponiren zu lassen, die Quellenberichte selber zu prüfen und selbständig zu urtheilen, das wurde dem Jünger auf dem Gebiete der Kritik immer und immer wieder als erste und unabweisbare Pflicht vorgehalten.

Denselben Stoff behandelte ich nachher ausführlich in meiner Dissertation, und seitdem kam ich noch mehr als einmal darauf zurück. Ein dem caudinischen Passe abgestatteter Besuch veranlasste mich einen Aufsatz darüber zu schreiben, in der Mnemosyne besprach ich einige sich darauf beziehende Diodorstellen, und zuletzt behandelte ich in einer Versammlung in Utrecht die Frage ob die Verwerfung des caudinischen Friedens als historisch zu betrachten ist [1]. Nach alledem scheint mir eine neue zusammenfassende Be-

---

[1]) De bello cum Samnitibus secundo. Harlemi 1884. (Leidener Diss.) — „De pas van Caudium" in „Tijdschrift voor geschiedenis" 1887. Vgl. Jahresb. der Geschichtsw. S. I. 57.

handlung des Stoffs erwünscht; manches Detail kann dabei ruhen bleiben, viele kleinere Streitfragen können als schon erledigt, oder als unbedeutend, bei Seite gelassen werden, die Hauptfragen aber bedürfen einer neuen kritischen Besprechung, und die historische Würdigung der Ereignisse muss mehr in den Vordergrund gerückt werden.

Nicht der ganze zweite Samnitenkrieg ist indess Gegenstand der vorliegenden Untersuchungen, der Friede des J. 304 ist ja kein geeigneter Endpunkt für eine historische Abhandlung. Ueberhaupt scheint für die Periode der Samnitenkriege die gebräuchliche Eintheilung nach den Friedensschlüssen zwischen Römern und Samniten sich dem Geschichtsforscher nicht zu empfehlen; diese Friedensschlüsse sind nicht wichtiger als die zahlreichen Friedensverträge mit den andern abwechselnd am Kriege gegen Rom betheiligten Staaten, sie haben einen sehr kurzen Bestand und sind historisch von geringer Bedeutung. Dagegen wird durch die Siege der Römer um die Mitte des sogenannten zweiten Samnitenkriegs die ganze Kriegsperiode in zwei wesentlich verschiedene Abschnitte getheilt. Bis um das J. 312 stehen Römer und Samniten sich als ebenbürtige Feinde gegenüber, in der folgenden Periode ist Rom schon der mächtigste Staat Italiens, und nur Coalitionen von kleinern Staaten können es noch versuchen an dieser Machtstellung zu rütteln. In jenem erstern Abschnitt des Kriegs ist es die Herrschaft über Latium und Campanien, welche Rom gegen die Samniten zu vertheidigen hat, in der folgenden Periode erkämpft Rom sich die Herrschaft über ganz Italien, während die Samniten ihre eigenen Berge vertheidigen müssen. Roms vollständiger Sieg in dem erstern Kampfe spricht sich am klarsten aus in der Gründung der Colonien Luceria, Saticula und Interamna, welche Latium schützen und Samnium gleichsam umzingeln, der spätere endgültige Sieg findet seinen Ausdruck in den im Herzen Samniums angelegten Colonien Beneventum und Aesernia welche die Landschaft vollständig beherrschen.

Nur der erstere Abschnitt, jener grossartige Kampf zwischen Rom und Samnium, wird hier behandelt, die weitern Ereignisse, die Coalitionskriege italischer Völker gegen Rom, gehören nicht zur Aufgabe der vorliegenden Untersuchungen. Dass es übrigens für

S. I, 57. — „Ad annalium Romanorum reliquias a Diodoro servatas" Mnemos. Nova Ser. XVI (1888), p. 82—90. — Aanteekeningen van het verhandelde in de sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Juni 1896. Sectie v. letterk., p. 7—26.

das richtige Verständniss der Berichte über jenen Kampf öfters nöthig sein wird, auch auf Ereignisse aus diesen spätern Kriegen einen Blick zu werfen, versteht sich von selbst.

Die beiden Hauptwerke der neuern Forschung über den römisch-samnitischen Kampf sind noch stets der dritte Band von NIEBUHRS Römischer Geschichte, und NISSENS Aufsatz über den caudinischen Frieden [1]. Die seitdem erschienenen guten Abhandlungen über den zweiten Samnitenkrieg, von KAERST [2] und BINNEBOESSEL [3], behandeln nur die Zeit nach dem caudinischen Frieden, während sie für die Hauptfragen über den Frieden selbst NISSENS Autorität aufrecht erhalten.

Dies ist keineswegs zu billigen; die Geschichte des caudinischen Friedens beherrscht die ganze Ueberlieferung des betreffenden Zeitraums, und NISSENS Behandlung derselben fordert eine sorgfältige Nachprüfung. Obgleich er in der Kritik viel weiter vorgeschritten ist als NIEBUHR, hält er doch noch zu viele unzuverlässige Züge der spätern Ueberlieferung als gute Tradition fest. Zugleich liebt er es, gerade wie NIEBUHR, unnöthige Hypothesen aufzustellen, welche mit glänzendem Talente vertheidigt, dem Leser imponiren.

Um den grossen Kampf richtig zu beurtheilen, scheint es nothwendig, den ganzen Gegenstand von Anfang an zu behandeln: zuerst die Entstehung der Feindschaft zwischen Rom und Samnium, und die Vorbereitungen zum Krieg, dann den Ausbruch und den weitern Verlauf desselben.

ROM UND SAMNIUM VOR DEM KRIEGSAUSBRUCH. § 1—6.

§ 1. *Der Anfang der Feindschaft.*

Die am ersten sich aufdrängende Frage ist: Wann hat das freundschaftliche Verhältniss zwischen Römern und Samniten einer feindlichen Gesinnung zu weichen angefangen? Nicht so früh, glaube ich, als man wohl angenommen hat, und jedenfalls später als nach der Tradition.

[1] Rhein. Mus. f. Philol. Bd. XXV (1870), S. 1—65.

[2] Kritische Untersuchungen zur Geschichte des zweiten Samniterkrieges. Leipzig 1884.

[3] Untersuchungen über Quellen und Geschichte des zweiten Samniterkrieges von Caudium bis zum Frieden. Halle a. S. 1893.

Nach SOLTAU [1]) wäre schon der vierzigjährige Vertrag mit Tarquinii im J. 351 mit dem Zwecke geschlossen worden, während dieses Zeitraums einem Eingreifen der Etrusker in den bevorstehenden Entscheidungskampf mit Samnium vorzubeugen. Dies scheint mir entschieden unrichtig: mit Samnium hatten die Römer kurze Zeit vorher ein Bündniss geschlossen, die Interessen der beiden Völker kreuzten sich in keiner Weise, und die gleichzeitigen Verträge zeigen dass die römische Diplomatie zwar sehr activ war, dass aber ihre Action nicht gegen die Samniten, sondern gegen einen viel mehr aus der Nähe drohenden Feind, die Latiner, gerichtet war [2]). Ganz unwesentlich scheint mir vollends die vierzigjährige Dauer des Vertrags, worauf SOLTAU so grossen Nachdruck legt; es scheint nun einmal etruskische Sitte gewesen zu sein, ähnliche Fristen festzustellen [3]).

Nach der Tradition rief der Anschluss Capuas an Rom im J. 343, und die Ansage dass die Samniten sich des Angriffs gegen Campanien zu enthalten hätten, nicht nur eine feindliche Gesinnung sondern unmittelbar den Krieg hervor. Ich habe mit den meisten neuern Kritikern diesen Krieg als eine Interpolation bezeichnet, und darzuthun versucht, dass jene Ansage wahrscheinlich bloss eine freundschaftliche vertragsgemässe Botschaft war [4]). Indess zeigt es sich dass dieser „erste Samnitenkrieg" auch jetzt noch Vertheidiger findet, welche nicht glauben können „dass die Samniten sich bei einer römischen Intervention in Campanien unthätig verhalten hätten" [5]). Darauf möchte ich antworten, dass es keineswegs selbstverständlich ist dass diese Intervention die Samniten in Aufregung gebracht haben muss. Der weitere Lauf der Ereignisse zeigt im Gegentheil dass sie sich um Campanien wenig bekümmert haben, und dass der schnelle Zuwachs der römischen Macht ihnen damals noch keine Sorge machte. Wäre es anders gewesen, so hätte ihnen ja der Latinerkrieg unmittelbar nachher eine vortreffliche Gelegen-

---

[1]) Neue Jahrb. f. Phil. u. Päd. IIe Abt. 1896, S. 169 f.

[2]) Meine Neue Forschungen zur ältern Gesch. Roms. Amsterdam 1894 und 1896. II § 25—27.

[3]) S. Neue Forsch. I § 19.

[4]) Neue Forsch. I § 22. II § 27, 28.

[5]) HOLZAPFEL in Berl. Philol. Woch., Sp. 888. Dass ich „auf die Hauptfrage, wodurch denn das mächtige Capua sich zu einem Hülfsgesuche an Rom hätte veranlasst sehen sollen" die Antwort schuldig bleibe, ist wahr, und ist auch ganz natürlich, weil die interpolirte Ueberlieferung es hier unmöglich macht, zu reconstruiren was die ältern Annalen darüber berichteten. Die Tradition ist nun einmal der Art dass zahllose Fragen vergebens einer Antwort harren. — SOLTAU a. a. o. handhabt gleichfalls den ersten Samnitenkrieg.

heit geboten, um der römischen Machtsausbreitung in den Weg zu treten, sie liessen diese Gelegenheit aber unbenutzt. Sie sahen ruhig zu, als Campanien und Latium definitiv unterworfen wurden (340—338), auch die Niederwerfung der Ausoner (oder Aurunker) von Cales, und der Sidiciner (336—334) liessen sie geschehen.

Der Beschluss, nach Cales, also unmittelbar nach der Grenze Samniums eine Colonie zu führen, scheint aber auf einmal eine feindliche Gesinnung bei den Samniten hervorgerufen zu haben; Kriegsgerüchte sollen gleich im J. 334 nach Rom gelangt sein [1]).

Nach wenigen Jahren wiederholte sich dieser Vorgang im Volskerlande. Da waren es die Samniten selbst welche durch einen Einfall den Römern das Uebergewicht verschafften, und ihnen durch die Zerstörung der Stadt Fregellae Gelegenheit gaben, nach diesem wichtigen Punkte eine Colonie zu führen (328) [2]).

Dies scheint den Krieg unvermeidlich gemacht zu haben; die Gründung der Colonie Cales hatte die Samniten zwar verbittert, scheint aber zu keinem Einspruch Anlass gegeben zu haben; die Gründung Fregellaes empfanden sie, wie die sämmtlichen Berichte zeigen, als ein förmliches Unrecht [3]).

§ 2. *Die Vorbereitungen zum Kriege.*

Von der ersten Erwähnung der kriegerischen Stimmung in Samnium an bringen die römischen Annalen auch schon Nachrichten über Vorbereitungen zum Kriege: schon im J. 334 soll der Kriegsgerüchte wegen ein Dictator ernannt sein, im J. 332 — dazwischen liegt ein sogenanntes Dictatorenjahr — blieb das römische Heer im Sidicinerlande an der samnitischen Grenze gelagert [4]).

Zugleich wurde, wie ich früher dargelegt habe [5]), die Neuordnung Latiums schleunigst vervollständigt, indem gegen die Privernaten mit grosser Strenge verfahren, dagegen den Sidicinern und Volskern unter günstigen Bedingungen die Rückkehr zum Gehorsam gewährt wurde, während in Campanien die noch selbständige Stadt Acerrae in den römischen Bürgerverband aufgenommen wurde.

Ausser den militärischen Rüstungen und der politischen Organisation des Bundesgebiets beschäftigten aber noch ganz andere Mass-

---

[1]) Liv. VIII, 16, 13 ff. 17, 2. 8.

[2]) Meine Neue Forsch. II § 30.

[3]) Dies geht aus den Berichten über den Kriegsausbruch, und aus der Geschichte des caudinischen Friedens hervor. S. unten § 7 u. § 11.

[4]) Liv. VIII, 17, 3. 8.

[5]) Neue Forsch. II § 30, 38.

regeln im Hinblick auf einen baldigen Kriegsausbruch die römische Regierung. Gerade wie vor dem Ausbruch des Latinerkriegs war auch jetzt der römischen Diplomatie eine schwierige Aufgabe gestellt. Die Macht der Samniten war ja der römischen vielleicht gewachsen, und es kam alles darauf an, sich womöglich der Mitwirkung der Nachbarvölker zu versichern, oder wenigstens ihren Anschluss an die Samniten zu verhindern. Auch einem unzeitigen Eingreifen entfernterer Mächte zu Gunsten Samniums musste man zuvorzukommen suchen. Dass die Römer in dieser Hinsicht etwas geleistet haben, lässt ihre diplomatische Thätigkeit vor dem Ausbruch des Latinerkriegs [1]) vermuthen; jetzt war indess die Aufgabe schwieriger, weil die Samniten im Gegensatz zu den Latinern eigene auswärtige Verbindungen hatten, und ihrerseits ohne Zweifel gleichfalls thätig waren.

Die Berichte über die diplomatischen Beziehungen vor dem Samnitenkrieg sind begreiflicher Weise spärlich. Mehr oder weniger zufällig sind uns über zwei Verträge mit bedeutenden Mächten im Norden und im Süden der Halbinsel Nachrichten erhalten, welche zeitlich zwar nicht genau zu fixiren, aber jedenfalls bald nach 334 anzusetzen sind.

§ 3. *Der Vertrag mit den Galliern.*

Polybius erwähnt in seinem Berichte über die Gallierkriege einen Vertrag mit den Galliern — d. h. wohl den Senonen —, und die betreffende Notiz findet sich bei Livius an zwei verschiedenen Stellen — (333) 332, und Ende 330 — in etwas abweichender Gestalt, nämlich als Gerücht von einem drohenden Gallierkriege, das zu kriegerischen Rüstungen Anlass gab, aber sich bald als grundlos herausstellte [2]). Es ist kaum zweifelhaft, dass die ursprüngliche Nachricht nicht bloss das Kriegsgerücht, sondern den Vertrag meldete; er mag für Rom, das sich gern brüstete, Italien gegen fremde Angriffe, und namentlich gegen die Barbaren des Nordens zu schützen, wenig ehrenvoll erschienen und deshalb ausgemerzt sein.

Was kann nun dieser Vertrag, der nicht nur für den Augenblick die Kriegsgefahr abwandte, sondern dreissig Jahre lang in Stand blieb [3]), also während der schwersten Zeit der Samnitenkriege die

---

[1]) Vgl. Neue Forsch. II § 25—28.

[2]) Pol. II, 18, 9. Liv. VIII, 17, 6—7. 20, 2—5. Vergl. Neue Forsch. 1 § 9.

[3]) Nur dies sagt Polybius, nicht wie Soltau (Neue Jahrb. 1896, 2e Abth. S. 169 u. 170) liest, dass der Vertrag, ähnlich wie die Etruskerverträge, auf die bestimmte Frist von 30 Jahren abgeschlossen war.

gefürchteten gallischen Tumulte fern hielt, enthalten haben? Wir können darüber nur Vermuthungen aufstellen; wenn aber der Vertrag, wie wir wohl annehmen müssen, die Römer und ihre Bundesgenossen gegen gallische Angriffe, und namentlich gegen eine Verbindung der Gallier mit den Samniten sicher stellte, so ist es wahrscheinlich dass die Römer sich ihrerseits verpflichteten, die nicht mit ihnen verbündeten Staaten nicht gegen gallische Einfälle zu vertheidigen. Dass eine ähnliche Vertragsbestimmung für die Nachbarn der Senonen, die Umbrer und Picenten, verhängnissvoll sein konnte, leuchtet ein. Ueber von ihnen erlittene Gallierangriffe ist uns freilich nichts überliefert, sehr richtig werden aber von Soltau [1]) zwei Zeugnisse angeführt, woraus hervorzugehen scheint dass von dem im folgenden Jahrhundert von den Römern eroberten *ager Gallicus* ein Theil ursprünglich den Picenten gehört hatte.

§ 4. *Alexander von Epirus.*

Ungefähr gleichzeitig mit dem gallischen Vertrage kam ein Vertrag mit dem Epirotenkönig Alexander zu Stande. Livius erwähnt diesen „Frieden" gleich nach dem so eben besprochenen Gerüchte von einem Gallierkriege zum J. (333) 332, theilt aber über den Inhalt desselben nichts mit. Ueberhaupt ist unsere Kunde von der vorübergehenden Machtstellung Alexanders in Italien sehr unvollständig und zum Theil ungenau; die ausführlichsten Nachrichten darüber gibt Livius [2]), der ihn im J. 340 in Italien landen, im J. (333) 332 bei Paestum die Samniten und Lucaner besiegen und jenen Friedensvertrag mit Rom schliessen lässt, und zum J. 327 seinen Tod erwähnt. Bei dieser letzten Meldung theilt er auch kurz mit, wie er, von den Tarentinern nach Italien gerufen, die Lucaner und Bruttier wiederholt besiegt, und mehrere Städte der Lucaner, Bruttier und Messapier, sowie eine Colonie der Tarentiner, mit denen er indess verfeindet gewesen sein muss, erobert hatte, und dann durch Verrath der lucanischen Verbannten, die mit ihm waren, sein Ende fand.

Diese Mittheilungen sehen zuverlässig aus, und verdienen, obgleich wir gern etwas mehr über die merkwürdige Expedition wissen möchten, bei dem völligen Schweigen der meisten übrigen Historiker jedenfalls Anerkennung. Die Chronologie der erwähnten Ereignisse ist aber nicht richtig. Erst nach dem Tode des Spartanerkönigs

---

[1]) l. c. S. 171: Pol. II, 21, 7. Colum. III, 3, 2.
[2]) VIII, 3, 6. 17, 9—10. 24.

ARCHIDAMOS, der gleichfalls von den Tarentinern nach Italien gerufen, am Tage der Schlacht von Chaeronea (338) im Kampfe mit den Lucanern gefallen war, ist die Ankunft des Epirotenfürsten anzusetzen. Sein Tod muss dagegen früher stattgefunden haben als LIVIUS angibt; er wird ausdrücklich demselben Jahre zugetheilt, worin die Stadt Alexandrea in Aegypten gegründet wurde, das heisst dem J. 332, und dieser Synchronismus zweier aus griechischen Quellen entliehenen Notizen ist jedenfalls sicherer als die nachträgliche Ansetzung in den römischen Annalen. Die italische Kriegführung ALEXANDERS ist also von den zwölf oder dreizehn Jahren der livianischen Notizen auf vier oder fünf Jahre (etwa 337—332) zu reduciren. Ganz sicher ist demzufolge auch die Ansetzung des Siegs bei Paestum und des Vertrags mit Rom nicht; dennoch fehlt jeder Anlass einer bedeutend frühern Datirung: vielleicht ist die Notiz, die recht wohl schon in den ältern römischen Annalen gestanden haben kann, dem bei LIVIUS ausgemerzten Jahre 333 (einem sogenannten Dictatorenjahre) zurückzugeben. Jedenfalls lag zwischen jenem Sieg, der wahrscheinlich den Höhepunkt seiner Macht bezeichnet, und seinem kläglichen Ausgang nur ein sehr kurzer Zeitraum.

Welchen Zweck wird demnach der Vertrag mit Rom gehabt haben? Haben wir die Meinung MOMMSEN's [1]) anzunehmen, dass er „im Begriff" war, „den Römern die Hand zu reichen und mit ihnen gemeinschaftlich die Samniten in ihren Stammsitzen anzugreifen"? Soll wirklich der von LIVIUS erwähnte Friede ein offensives Bündniss zum gemeinsamen Angriff gegen Samnium gewesen sein?

Ich kann es nicht glauben. Zu einem Einfall in das unwegsame Bergland braucht man vor Allem einer sichern Basis, und diese fehlte dem Epirotenkönig Mit Tarent hatte er sich verfeindet, und die Lucaner hatte er zwar besiegt aber nicht unterworfen. Aus seiner Stellung bei Paestum kann man nicht folgern, dass er in Lucanien Herr war, denn er hatte seine Armee zu Wasser dahin geführt, und bald nachher (332) finden wir ihn wieder weit im Süden, bei Pandosia, wo er ganz von Feinden umgeben ist. Dass es auch nur einen Augenblick gegeben hat, wo er an ein Vordringen in die samnitischen Berge denken konnte, ist demnach unwahrscheinlich.

Auch für die Römer, welche durch einen Vertrag mit den Samniten verbunden waren, kommt mir ein aggressives Bündniss mit

[1]) R. G. I, 2es Buch, Kap. VI.

dem fremden Eroberer sehr unwahrscheinlich vor. Es wäre nur glaublich, wenn wir Grund hätten, anzunehmen dass sie einen sofortigen Kriegsausbruch wünschten. Sie waren aber damals mit der Neuordnung Latiums beschäftigt, und wünschten wohl gerade, den Ausbruch des Kriegs mit Samnium möglichst lange zu verzögern. Es war also in ihrem Interesse, dass der Krieg im Süden, der die Samniten beschäftigte, sich in die Länge zog.

Demnach kommt es mir wahrscheinlich vor, dass sie sich ALEXANDER gegenüber nur zur Neutralität verbunden haben, wogegen dieser gleichfalls versprochen haben mag, die Römer und ihre Bundesgenossen nicht anzugreifen und ihren Feinden nicht zu helfen [1]). Der Vertrag wird also einen negativen Inhalt gehabt haben, ähnlich wie ich dies von dem gallisch-römischen Vertrage annahm. Ueberhaupt haben diese beiden Verträge eine grosse Aehnlichkeit; sie zeigen Rom nicht gerade als Schützerin Italiens gegen fremde Eroberer. Vielmehr werden die mehr entlegenen Völker der Halbinsel den Fremden preisgegeben, damit Rom für die Unterwerfung Mittel-Italiens die freie Hand behalte.

Der Vertrag mit ALEXANDER hat indess nicht den gehofften Vortheil gebracht: der unerwartete Tod des Epiroten änderte bald gründlich die politischen Verhältnisse Süd-Italiens.

§ 5. *Süd-Italien nach Alexanders Tod.*

Der Tod des Epirotenkönigs ist wahrscheinlich für die Römer ein viel schwererer Schlag gewesen als man gewöhnlich annimmt. Von der feindlichen Macht des Eroberers im Rücken bedroht, hätten die Samniten sich nicht mit ungetheilten Kräften gegen die Römer wenden können, sie hätten es wahrscheinlich gar nicht gewagt, den Krieg zu unternehmen. Jetzt war das anders geworden; es hatte sich der Zustand von Süd-Italien auf einmal ganz geändert. ALEXANDER hatte sich offenbar bei Bundesgenossen und Feinden gleich verhasst gemacht: die Tarentiner welche ihn nach Italien gerufen hatten, und die lucanischen Verbannten welche sich gegen ihre Landsleute an ihn angeschlossen hatten, sie alle hatten sich schliesslich mit ihm verfeindet, und sich mit ihren frühern Feinden versöhnt. Dadurch war mit seinem Tode in dem vielfach zerrissenen Süd-Italien ein ganz ungewöhnlicher Zustand eingetreten; in Lucanien bestanden keine Parteiungen, und Griechen und Osker waren

---

[1]) Für einen solchen Vertrag scheint der livianische Ausdruck *pacem facere*, der auf keinen Fall buchstäblich zu nehmen ist, ziemlich passend.

unter sich einig [1]); von der Macht ALEXANDERS aber war keine Spur mehr übrig.

Unter diesen Umständen muss es für die Römer so gut wie unmöglich gewesen sein, im Süden neue Freundschaftsverbindungen anzuknüpfen, der Vertrag mit dem Epirotenfürsten muss ihnen jetzt als ein Fehlgriff erschienen sein.

Die Tradition gibt über die süd-italischen Verhältnisse nach dem Untergang ALEXANDERS eine einzelne Notiz, welche nur mit Vorsicht benutzt werden kann. Sie steht bei LIVIUS [2]) zum J. 326, fast unmittelbar nach der Erzählung von ALEXANDERS Tod; ist also, so weit sie alt ist, vielleicht mit dieser Erzählung einige Jahre früher anzusetzen.

Es kam den Römern, so lesen wir, eine ganz unerwartete Hülfe, indem die Lucaner und die Apuler sich aus freien Stücken mit Rom verbanden. Bald nachher aber hätten die Tarentiner durch einen groben Betrug die Lucaner veranlasst, die römische Seite zu verlassen. Es sollen nämlich einige gesehene junge Lucaner sich gegen Bezahlung durchgepeitscht haben, und dann nackt in der Volksversammlung erschienen sein und zu erkennen gegeben haben, sie seien auf Befehl der römischen Consuln mit Ruthen gestäupt worden, und seien kaum dem Beil entronnen. Diese vermeinte Schandthat der römischen Magistrate hätte der anti-römischen Partei das Uebergewicht verschafft, ein Bündniss mit den Samniten wäre abgeschlossen und durch die Stellung zahlreicher Geiseln befestigt worden. Als bald nachher der Betrug offenbar wurde, wäre an der Sache nichts mehr zu ändern gewesen.

Es braucht keiner eingehenden Prüfung dieser Erzählung, um die letztere Fabel als unhistorisch zu erkennen. Es ist eine recht plumpe Erfindung: „so fabelhaft und kindisch sind die Schicksale der Völker nie entschieden worden", sagt NIEBUHR mit Recht [3]).

Wenig glaubhaft ist auch der anfängliche freiwillige Anschluss an die Römer; die Vorstellung dass ein Volk sich aus freien Stücken nur an Rom anschliessen konnte, und dass eine Verbindung mit den Feinden Roms sich nur durch Betrug erklären lässt, mag den römischen Lesern annehmlich vorgekommen sein, dem unparteiischen Beurtheiler ist sie mehr als verdächtig.

Eine Zusammenstellung der Berichte über Apulien wird übrigens

---

[1]) Nicht unbedingt kann ich MOMMSEN beistimmen, wenn er sagt: „Mit seinem Tode kehrten im Wesentlichen die alten Zustände wieder zurück."

[2]) VIII 25, 2—3. 27.

[3]) R. G. III S. 218.

zeigen, dass das Bündniss mit den Apulern höchst wahrscheinlich eine späte Interpolation ist [1]). Und was die Erzählung über die Lucaner anbetrifft, so kommt es mir wahrscheinlich vor, dass ihr alter Kern eine für die Römer unangenehme Ueberlieferung gewesen sein muss, welche die spätern Annalisten ihrer Gewohnheit gemäss nicht gestrichen sondern zu verdecken versucht haben.

Wenn dies richtig ist, so sind die für Rom weniger angenehmen Thatsachen, und namentlich das durch Geiseln bekräftigte Bündniss zwischen Lucanern und Samniten festzuhalten. Glaublich scheint es auch, dass die Römer dies dem Einflusse Tarents zuschrieben. Die tarentinische Diplomatie mag der römischen überlegen gewesen sein, und ihre Versuche, in Unteritalien, namentlich mit den Lucanern Verbindungen anzuknüpfen, vereitelt haben. Unter den obwaltenden Umständen mag ihr dies leicht geworden sein, weil die Lucaner den ehemaligen Freunden des eben überwältigten Tyrannen nur Argwohn entgegenbrachten.

Ich glaube also als wahrscheinlich annehmen zu dürfen, dass beim Ausbruch des Samnitenkriegs ein geeintes Süd-Italien den Römern gegenüberstand. Am Kriege freilich scheinen die Völker des Südens sich nicht betheiligt zu haben; dem römischen Einfluss war aber dieser Staatencomplex einstweilen verschlossen, und dies war für die Samniten ein grosser Vortheil. Es ist wohl nicht zufällig, dass solange dieser Zustand währte, der Krieg den Römern kein Glück brachte, und dass er erst später, als wieder Parteiungen im Süden entstanden waren, welche sie zu benutzen wussten, eine günstige Wendung nahm.

§ 6. *Der Streit um Neapel.*

Auch weiter nach Norden soll der Einfluss Tarents in der hier behandelten Periode mit Erfolg den Römern entgegengearbeitet haben. Die Nolaner waren den Römern feindlich gesinnt, und in Neapel wurde zwischen den Gesandten der beiden Parteien ein förmlicher Streit geführt (327). Ein ausführliches Fragment des Dionysius [2]) gibt davon eine glaubwürdig aussehende Beschreibung.

Beschwerden der Campaner sollen die Aussendung einer römischen Gesandtschaft nach Neapel veranlasst haben, welche die bis dahin mit Samnium verbündete Stadt zu einem Freundschaftsvertrage mit Rom zu überreden suchte. Zugleich waren aber Gesandten

---

[1]) S. unten § 9.

[2]) XV, fr. V—VI (4—7).

der Nolaner und der Tarentiner da, welche riethen, dem samnitischen Bündniss treu zu bleiben, und im Nothfall Hülfe gegen Rom versprachen. Im Senat waren die Meinungen getheilt, und die Sache kam vor die Volksversammlung. Da erschien eine samnitische Gesandtschaft welche allerhand Beschwerden gegen die Römer einbrachte, und nicht nur Kriegshülfe sondern auch Erstattung aller Kriegskosten versprach, sowie die Wiedereroberung der alten Mutterstadt Cumae, und Gebietsausdehnung auf Kosten der Campaner. Es blieb nicht bei einem Wortstreit, sondern ein förmliches Strassengefecht folgte, worin die anti-römische Partei siegte. Die römischen Gesandten reisten ab, und der römische Senat beschloss, ein Heer gegen die Neapolitaner auszusenden.

Livius [1]) erwähnt gleichfalls die römische Gesandtschaft und den Kriegsbeschluss, jedoch in einer sehr kurzen Notiz, worin in seltsamer Weise nicht von Neapel, der „neuen Stadt", sondern von Palae(a)polis, der „alten Stadt", die Rede ist. Dies war angeblich eine wenig von Neapel entfernte Griechenstadt, gleichfalls Pflanzstadt von Cumae, welche mit Neapel ein einziges Gemeinwesen bildete. Von dieser Stadt ist sonst nirgends etwas überliefert, auch gibt es davon keinerlei Spur an dem sonst so ruinenreichen Golf von Neapel, und keine Münzen, weshalb man schon geglaubt hat, darin einen Theil von Neapel selbst erblicken zu müssen.

Indess ist die richtige Bemerkung gemacht, dass der Name „neue Stadt" für eine Pflanzstadt sehr geeignet ist, „alte Stadt" dagegen nur im Gegensatz zu der neuen von der Mutterstadt, in dem vorliegenden Fall also von Cumae gesagt sein kann [2]). Da ist also zu beachten, dass nach Dionysius die Eroberung von Cumae den Neapolitanern von den Samniten versprochen war, und wenn wir nun weiterhin bei Livius [3]) lesen, dass 2000 Nolaner und 4000 Samniten Palaeapolis besetzten, so ist dies wohl als die Erfüllung jenes Versprechens zu betrachten. Die Folge war, dass das gegen Neapel gesandte Heer gegen die „alte Stadt" zu agiren hatte, und dies erklärt zwei Irrthümer des livianischen Berichts, dass er nämlich den Krieg von vornherein als einen Krieg gegen Palaeapolis darstellt, und dass nach ihm die beiden Städte ein einziges Gemeinwesen bildeten.

Ueber den Krieg selbst melden die erhaltenen Fragmente des Dionysius nichts, und die Erzählung des Livius ist gerade hier

---

[1]) VIII, 22, 5—8.
[2]) Ausführlicher „de bello c. S. sec." p. 17—22.
[3]) VIII, 23, 1.

verstümmelt. Wir vernehmen nur einige wenige Thatsachen: erstens die Aufnahme einer Besatzung von Nolanern und Samniten in Cumae, dann [1]) dass der Consul Publilius zwischen den beiden Städten lagerte und die Verbindung abschnitt; er hat also den Vomero und den Rücken des Posilip besetzt gehalten. Weil der Krieg sich bis ins nächste Jahr hinzog, wurde ihm in Abweichung von der bis dahin geltenden Regel, das Imperium verlängert. Im folgenden Jahr (326) sollen zwischen den Bürgern und der samnitischen Besatzung Zwistigkeiten ausgebrochen, und die Stadt durch Verrath entweder der einen oder der andern Partei — darüber waren die Quellen nicht einig — den Römern in die Hände gefallen sein [2]). Das Resultat war der bekanntlich sehr günstige Bundesvertrag zwischen Rom und Neapel. Die Sache wird wohl so zu verstehen sein, dass in Neapel die römische Partei wieder ans Ruder gekommen ist und unter günstigen Bedingungen Frieden gemacht hat, und dass Cumae der samnitischen Besatzung, es sei denn durch Verrath oder Gewalt, entrissen ist.

Wie stimmt aber zu dieser Auffassung der Triumphtitel „de Samnitibus Palaeopolitanis"? Welcher Feind wird mit diesem sonst nie vorkommenden Namen angedeutet?

Beloch hielt früher diesen merkwürdigen Namen für eine Bezeichnung der Neapolitaner, später [3]) hat er ihn auf die Cumaner bezogen. Mir scheinen die beiden Annahmen gleich unhaltbar, und der Name überhaupt für die Bürger einer Stadt nicht geeignet. Die Beziehung auf die Cumaner ist um so nachdrücklicher zu verwerfen, weil sie nicht nur an sich unwahrscheinlich ist, sondern auch eine gewaltsame Verdrehung der Tradition nothwendig macht. Die Cumaner waren ja nach den livianischen Berichten über die Einverleibungen nach dem Latinerkriege, welche durchweg zuverlässig erscheinen, schon im J. 338 römische Halbbürger geworden [4]); ein Triumph über sie ist seitdem unstatthaft.

Die obige Annahme über den Hergang der Ereignisse bringt von selbst auch für diesen Triumphtitel eine annehmlichere Erklärung. Weil Publilius nicht über die Neapolitaner triumphiren konnte, welche sich freiwillig an Rom angeschlossen hatten, und auch nicht über die Cumaner welche römische Bürger waren, sondern nur über die Samnitenschaar welche Cumae besetzt hatte, so muss der

[1]) VIII, 23, 10—12.

[2]) Das Detail der sehr ausführlichen Beschreibung dieses Verraths (Liv. VIII, 25,5—26,6) können wir übergehen.

[3]) Campanien, 2e Aufl. S. 62 und S. 442.

[4]) Liv. VIII, 14, 11.

Name diese Besatzungstruppe andeuten. Für diese Truppe kann aber recht wohl die Bezeichnung „die Samniten der alten Stadt" in Neapel gebräuchlich gewesen sein, und die Römer mögen die Benennung von den jetzt mit ihnen befreundeten Neapolitanern übergenommen haben.

DER KRIEG BIS ZUM JAHRE 322. § 7—10.

§ 7. *Der Ausbruch des Kriegs.*

Noch vor dem Anschluss von Neapel an Rom, und der Wiedergewinnung von Cumae war der Krieg zwischen Rom und Samnium ausgebrochen. In welchem Jahre dies geschah, ist nicht ganz sicher. Livius [1]) erwähnt die Kriegserklärung ganz kurz zum J. 326; in dem vorhergehenden Jahresberichte findet sich aber eine ausführliche, aber plötzlich durch eine Lücke abgebrochene Beschreibung der Verhandlungen die der Kriegserklärung vorangingen. Die damit correspondirende noch etwas ausführlichere Beschreibung des Dionysius scheint dagegen ganz dem J. 326 angehört zu haben [2]).

Welche von beiden Parteien den Krieg angefangen hat, ist schwer zu entscheiden. In der römischen Tradition kommen gewöhnlich die Formalitäten der Kriegserklärung in den Vordergrund. Dabei wird stets eine Vertragsverletzung von Seiten der Feinde erwähnt, wofür die Römer Genugthuung fordern. Als diese verweigert wird, erklären sie förmlich den Krieg, wodurch die Götter von vornherein verpflichtet werden, ihnen gegen jenen ungerechten Feind beizustehen.

Bedeutender als diese Formalitäten, von denen in dem vorliegenden Fall nichts fehlt, scheinen mir die erwähnten Thatsachen. Die Römer beklagten sich, geschwiegen von den ältern Beschwerden, über die Rüstungen der Samniten, die offenbar einen Angriff gegen die römischen Colonisten bezweckten, über die Anstiftung des neapolitanischen Kriegs, und die den Griechen verliehene Hülfe, und über die Aufwiegelung der Fundaner und Formianer. Die Samniten leugneten diese Aufwiegelung, leugneten auch die Bethei-

---

1) VIII, 23, 2—10. 25, 2.

2) XV, fr. VII—X (8—14), wo die Andeutung ἐν τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ von dem Ausbruch des neapolitanischen Kriegs, zu beachten ist.

ligung des Staats am neapolitanischen Krieg, beklagten sich dagegen über den Versuch der Römer, die Stadt Neapolis zum Abfall vom samnitischen Bündniss zu überreden, sowie über die Gründung von Fregellae auf dem Grund und Boden einer von ihnen zerstörten Stadt, und forderten die Räumung dieser Colonie.

Eine Sache geht aus diesen Berichten klar hervor, nämlich dass die letzte Forderung der eigentliche Grund zum Krieg war. Formell mögen es die Römer gewesen sein welche den Krieg erklärten — worüber man zweifeln aber nicht streiten kann, weil uns eben nur römische Quellen zu Gebote stehen —, thatsächlich waren es die Samniten welche die Gründung von Fregellae als ein Unrecht betrachteten, die Räumung forderten, und entschlossen waren diese nöthigenfalls mit den Waffen zu erzwingen. Nach Dionysius machten sich denn auch die Römer auf einen unverweilten Angriff auf diese Colonie gefasst, welcher aber wider Erwarten ausblieb, während dagegen das römische Heer ohne Verweil auszog und in Samnium einrückte [1]).

§ 8. *Der Feldzug gegen die Vestiner.*

Für die Geschichte des Kriegs ist Livius auf lange Zeit unsere einzige Quelle, und gerade für diese Periode finden sich bei ihm viele längere Erzählungen welche offenbar spätern Ursprungs sind, und wenige Thatsachen. Da empfiehlt es sich, zuerst die Nachrichten über Feldzüge ausserhalb des Samnitenlands kritisch zu betrachten, um womöglich festzustellen welche Ausdehnung der Krieg in den ersten Jahren hatte.

Schon im J. 326 schlossen sich nach Livius [2]) die Vestiner den Samniten an. Für die Römer schien ein Feldzug gegen dieses Abruzzenvolk nicht unbedenklich, weil er vielleicht die Marser, Paeligner und Marruciner gleichfalls zum Krieg gegen Rom reizen könnte. Dennoch wurde Anfang 325 dazu beschlossen; die Kriegführung fiel dem Consul Brutus zu, während sein College die Samniten angriff. Brutus soll in einer hartnäckigen und sehr blutigen Schlacht den Sieg davon getragen, und dann zwei Städte, Cutina und Cingilia erobert haben.

Ueber den Zweck dieses Feldzugs und den dadurch erreichten Erfolg herrscht in der ganzen Forschung seit Niebuhr eine grundfalsche Auffassung. Man nimmt nämlich an, dass die Römer sich

---

[1]) Dionys. fr. X (14). Liv. VIII, 25, 4.

[2]) VIII, 29, 1—7. 11—14.

zu ihren apulischen Bundesgenossen einen Weg bahnen wollten, und dass durch den Sieg des Brutus die Vestiner unterworfen sind, oder doch wenigstens ein für allemal gezwungen sind, den Durchmarsch der römischen Heere durch ihr Gebiet zuzulassen [1]). Nun ist zwar nicht zu leugnen dass nach mehrern Berichten bei Livius die römischen Heere schon in den ersten Jahren des Kriegs Apulien erreichten, und dass in der Geschichte der caudinischen Niederlage ein paar Male von einem sichern Wege am adriatischen Meere entlang nach Apulien die Rede ist. Ob diese Berichte aber Vertrauen verdienen, ist mehr als fraglich; ein Durchmarsch durch die engen Thäler und Pässe der Abruzzen ist ja nur thunlich wenn man entweder das Land wirklich in seiner Gewalt hat, oder auf die Freundschaft der Bergvölker unbedingt rechnen kann. Gerade die kurze und zuverlässig aussehende Notiz über den Feldzug gegen die Vestiner gibt aber ein ganz anderes Bild: ausdrücklich betont wird die Gefahr einer Gesammterhebung der Bergstämme, der hartnäckige Widerstand des einen angegriffenen kleinen Volks, die schweren und blutigen Verluste bei der Einnahme von zwei Bergfesten. Dagegen wird nichts gesagt über Unterwerfung der Vestiner, Friedensschluss oder Triumph, was bei der Gewohnheit der römischen Annalisten, Aehnliches wohl einzuschalten, aber nie auszulassen, besondere Beachtung verdient. Niebuhr und die sich ihm anschliessenden Forscher haben also hier den apocryphen Nachrichten über Apulien zu Liebe, diesen zuverlässig erscheinenden Bericht vom Vestinerfeldzug in recht unkritischer Weise abgeändert.

Wir haben in diesem Feldzug wohl nichts anderes zu sehen als einen Versuch, die nördlich von Samnium wohnenden Völker auf die Seite Roms zu bringen. Der Zweck wurde aber nicht erreicht; wahrscheinlich schreckte der unerwartet heftige Widerstand die Römer vom weitern Vordringen ab. Dadurch erreichten sie wenigstens, dass die Marser und Paeligner sich einstweilen noch neutral verhielten [2]). Die Vestiner aber scheinen sich erst nach der Beendigung des zweiten Samnitenkriegs, und zwar zuletzt von allen Abruzzenstämmen zum Frieden bequemt zu haben (302) [3]).

§ 9. *Die Berichte über Apulien.*

Stellen wir jetzt die Berichte über Apulien zusammen. Sie fangen

[1]) Niebuhr R. G. III S. 220. Ihne R. G. I. S. 327. Binneboessel S. 33.

[2]) Erst im J. 308 scheinen sie sich den Samniten angeschlossen zu haben. Diod. XX 44. Liv. IX, 41, 4.

[3]) Liv. IX, 45, 4. 18. X 3, 1.

schon im J. 326 an mit der oben erwähnten Nachricht, dass die Apuler sich ganz unerwartet den Römern anschlossen [1]).

Drei Jahre später (323) soll der Krieg sich thatsächlich bis in Apulien ausgedehnt haben, es sei denn dass mit den Apulern selbst Krieg geführt werden musste, oder, wie andere Quellen berichteten, dass es galt apulische Bundesgenossen gegen die Samniten zu vertheidigen. Das römische Heer theilte sich, die Kriegführung in Apulien fiel dem Consul Aemilius zu, der das Land verheerte, während sein Collega in Samnium das gleiche that [2]).

Im J. 322 wurde nach einigen Quellen wieder von dem einen Consul Fabius ein erfolgreicher Beutezug in Apulien gemacht, und dann über Samniten und Apuler, oder über Apuler und Luceriner triumphirt. Andere erwähnten nur einen Krieg in Samnium unter der Führung eines Dictators [3]).

Zum J. 321 wird die verhängnissvolle Expedition durch den caudinischen Pass motivirt durch das von den Samniten ausgestreute Gerücht, dass die treue Bundesstadt Luceria in Apulien hart von den Feinden bedrängt wurde. Weil nun von Calatia in Campanien, wo das Römerheer lagerte, nur zwei Wege dahin führten, ein sicherer, offener aber sehr weiter am adriatischen Meere entlang, und ein kurzer, directer durch den Pass, waren die Römer wohl genöthigt den letztern zu wählen [4]).

Im folgenden Jahre (320), nach der Cassirung des Friedens geht der eine Consul Papirius mit seinem Heere nach Apulien um Luceria, wo die römischen Geiseln sind, anzugreifen. Er nimmt dazu den Küstenweg, und findet die dortigen Völker freundlich gesinnt, weil die Samniten ihnen verhasst waren. Wäre dies anders gewesen, so hätte er vielleicht gar nicht dahin gelangen können, jedenfalls hätte das Heer, von aller Zufuhr abgeschnitten, sich unmöglich halten können [5]).

Es genügt diese Nachrichten zusammenzustellen, um sie nach einer aufmerksamen Prüfung als unzuverlässig zu verwerfen. Die soeben besprochene Nachricht vom Vestinerfeldzug zeigt zur Genüge, was das Loos eines römischen Heers, das in der hier behandelten Periode durch die Abruzzen an das adriatische Meer hätte marschieren wollen, gewesen wäre. Schon das erste beste kleine Berg-

---

[1]) Liv. VIII, 25, 2—3.
[2]) Liv. VIII, 37, 3—6.
[3]) Liv. VIII, 39, 16, und die Triumphtafel, sowie Aurel. Victor de vir. ill. 32.
[4]) Liv. IX, 2, 1—9.
[5]) Liv. IX, 12, 9. 13, 6—8.

volk konnte sich auf günstigem Terrain mit Erfolg in den Weg stellen, und dem Eindringling grosse Verluste beibringen; und wenn er sich anschickte die befestigten Orte zu nehmen; so war er von Neuem heftiger Gegenwehr und schweren Verlusten ausgesetzt. Wenn es trotz alledem gelungen wäre bis an die Küste vorzudringen, so wäre das Heer, von Rom abgeschnitten und ganz von dem guten Willen der dort wohnenden Völker abhängig, wie in der zuletzt angeführten Notiz richtig gesagt wird, sicher verloren gewesen.

Es lässt sich also als eitel und unrichtig erkennen, was Livius in der Geschichte der caudinischen Catastrophe von einem offenen und sicheren Wege am adriatischen Meere entlang nach Apulien erzählt. Mehr als verdächtig ist auch die Angabe in derselben Erzählung, dass Luceria eine mit Rom befreundete Apulerstadt war: die letzte der angeführten Notizen, welche einen guten historischen Kern hat, obgleich sie ursprünglich nicht dem J. 320 sondern dem J. 315 angehörte [1]), zeigt uns die Stadt als eine starke samnitische Festung. Also war es gewiss nicht um Luceria zu retten, dass die Consuln des J. 321 in das Thal von Caudium einrückten; an eine solche Expedition quer durch die samnitischen Berge konnte kein vernünftiger Mann denken. Nur in spätern Jahrhunderten, als die Wege durch die Abruzzen und durch Samnium dem Römer offen standen, konnte der Gedanke aufkommen, auf diese Weise den verhängnissvollen Feldzug zu erklären und zu entschuldigen.

Beachten wir nun dass die Berichte über Luceria den Kern der angeführten apulischen Kriegsberichte bilden, so wird es wahrscheinlich, dass diese alle auf eine und dieselbe Fälschung zurückgehen. Vergleichen wir sie mit den Notizen der J. 318 u. ff. [2]), so springt ihre völlige Inhaltlosigkeit in die Augen; dort finden sich für jedes Jahr genaue Angaben über die gewonnenen Städte welche jedenfalls auf alte Aufzeichnungen zurückgehen, hier nur Beutezüge welche jeder Annalist nach Belieben einschalten konnte, und als einzige Thatsache die Erwerbung von Luceria, welche fast in jeder Quelle wieder anders erzählt wurde. Nach einigen Quellen hatten sich die Apuler schon im J. 326 an Rom angeschlossen, und war es um ihnen gegen die Samniten beizustehen, dass die Romer im J. 323 nach Apulien zogen, und sich im J. 321 in das caudinische Thal hineinwagten [3]). Nach andern hatten die Apuler sich den Samniten

---

[1]) S. unten § 16.
[2]) Vgl. unten § 19.
[3]) Liv. VIII, 25, 3 (Vgl. oben § 5). VIII, 37, 4. IX, 2, 3—5.

angeschlossen und wurden in den J. 323 und 322 römische Heere gegen sie ausgeschickt, ihr Land verheert, Luceria erobert und colonisirt, es wurde wiederholt über die Apuler, oder auch über Apuler und Luceriner triumphirt [1]), und wir können wohl annehmen dass es nach dieser Version im J. 321 nicht darum zu thun war, Bundesgenossen zu Hülfe zu eilen, sondern eine gefährdete Festung zu behalten.

Wir können, glaube ich, getrost alle diese Nachrichten als gefälscht verwerfen, und für die gemeldeten Thatsachen die bessern Datirungen der spätern Notizen annehmen. Das erste Auftreten römischer Heere in Apulien ist nach dem J. 319 hinunterzurücken, und der Vertrag mit dem Apulerbunde gehört dem J. 317 an, d. h. es schlossen damals die Teaten ein Bündniss mit Rom, wobei sie formell für die Gesammtheit der Apuler auftraten [2]). Die Eroberung von Luceria und die Gründung einer Colonie daselbst ist noch etwas später, nämlich zum J. 315 anzusetzen.

Mit dem Wegfall der apulischen Feldzüge reducirt sich die Kriegführung während der ersten Jahre — abgesehen von dem nicht sehr erfolgreichen Vestinerfeldzug — auf das eigentliche Samnium. Nördlich oder südlich von Samnium festen Fuss zu fassen, war den Römern nicht gelungen, und die östlichen Nachbarn der Samniten waren für die römischen Heere noch ganz unerreichbar.

§ 10. *Der Krieg zwischen Rom und Samnium bis zum J.* 322.

Ueber die Kriegführung zwischen Römern und Samniten wird uns aus den ersten Jahren des Kriegs sehr wenig Thatsächliches berichtet. Weitaus der grösste Theil der Geschichte dieser Jahre wird eingenommen durch die anecdotische Erzählung von dem Streit zwischen dem Dictator Papirius und dem Reiterführer Fabius zum J. 325 [3]). Für die Geschichte des Kriegs scheint eine neue Besprechung dieser Erzählung ohne Nutzen. Ebensowenig braucht die ausführliche Beschreibung des Siegs über die Samniten im J. 322 [4]) einer nähern Behandlung; und in noch stärkerem Grade gilt dies von dem panischen Schrecken wovon zum J. 323 die Rede ist,

---

[1]) Liv. VIII, 37, 3. 5. 6. 39, 16. Nach der Triumphtafel hat Fabius im J. 322 über Samniten und Apuler triumphirt, nach Aur. Vict. de vir. ill. 32 über Apuler und Nuceriner — wofür jedenfalls Luceriner gelesen werden muss. Velleius (I, 14) setzt die Gründung der Colonie Luceria zum J. 323 an.

[2]) Liv. IX, 20, 7—8.

[3]) Liv. VIII, 30—37, 1.

[4]) Liv. VIII 38—39, 9.

und von der flavischen Rogation in demselben Jahre [1]), weil diese Berichte nur durch willkürliche Hypothesen moderner Forscher zur Ausführung der Kriegsgeschichte herangezogen sind [2]).

Thatsächlich zeigt die Tradition der ersten vier Kriegsjahre 326—322 [3]) eine Reihe von Einfällen der Römer in Samnium, wovon nur zwei mit einer Ortsangabe versehen sind, und — wenn wir uns erlauben die Reihe von Gefechten der Papirius-Anecdote in einen Sieg zusammenzuziehen — zwei grosse Siege welche Triumphe der römischen Feldherren, und Friedensgesuche der Samniten zur Folge haben.

Der alten Tradition gehören jedenfalls die Ortsangaben an. Namentlich kann der Ort Imbrinium, wo Papirius und Fabius sich mit dem Feind geschlagen haben sollen, nicht spät erfunden sein, weil die Oertlichkeit schon bei Livius als eine sonst unbekannte erwähnt wird [4]). Auch die Erwähnung von Allifae, Callifae und Rufrium zum J. 326 [5]) ist nicht ganz zu verwerfen, wenn auch die Einnahme von Allifae, welche bei Diodor [6]) zum J. 310 erwähnt wird, in der Notiz des J. 326 vielleicht als eine spätere Zuthat zu betrachten ist, während der sonst völlig unbekannte Name Callifae durch eine zufällige Wiederholung eines Abschreibers in den Text gekommen sein kann, und also nicht unverdächtig ist. Der erste Einfall der Römer nach dem Ausbruch des Kriegs kann ja recht wohl vom sidicinischen oder calenischen Gebiet aus in das obere Volturnusthal, wo Rufrae und Allifae liegen, unternommen sein.

Uebrigens hat die Verheerung von Strecken des Samnitenlandes nichts unwahrscheinliches; nur wird man dabei bloss an die Grenzgebiete und nicht an das Innere des Landes zu denken haben. Es können auch Schlachten geliefert, und vielleicht von den Römern gewonnen sein, obgleich die ausführlichen Beschreibungen davon jedenfalls später erdichtet und also historisch werthlos sind.

Anlass zu gerechtem Zweifel geben aber die wiederholte Demüthigung der Samniten, die von ihnen abgebetenen Waffenstillstände und die Triumphe der römischen Magistrate. Sie hangen direct zusammen mit der Papirius-Anecdote, und mit der Niederlage bei Caudium. Die erstere Erzählung fordert einen endlichen Sieg, und

---

[1]) Liv. VIII, 37, 6—12.

[2]) Vgl. de bello c. Samn. sec. p. 39 sqq.

[3]) Das J. 324 gehört den sogenannten Dictatorenjahren an, und hat bei Livius keinen eigenen Jahresbericht.

[4]) Liv. VIII, 30, 4.

[5]) Liv. VIII, 25, 4.

[6]) Diod. XX c. 35.

es ist unter diesen Umständen den Einzelheiten, welche hinzugefügt sind um die Grösse des Siegs hervorzuheben kein Gewicht beizulegen. Dazu gehören die Bitte um Frieden, die *singula vestimenta militibus et annuum stipendium*, welche die Ueberwundenen geben, der Triumph und der schliesslich gewährte Waffenstillstand [1]). Dass die Samniten diesen Waffenstillstand gleich nachher wieder verletzen motivirt die zweite und schwerere Demüthigung, welche von den Römern mit unerhörtem Stolz zurückgewiesen wird, wodurch die alsbald erfolgte Niederlage der Letzteren bei Caudium als eine gerechte Strafe erscheint. Die Samniten sollen sich nämlich dazu bequemt haben, nicht nur alle Gefangene und Beutestücke sondern auch die Leiche ihres Heerführers Brutulus Papius, der einen freiwilligen Tod der Auslieferung vorgezogen hatte, und sein Vermögen den Römern als Sühne anzubieten. Die Römer dagegen sollen ausser den Gefangenen und einigen erkannten Beutestücken nichts angenommen haben, sie sollen nach einer andern Nachricht die völlige Unterwerfung der Samniten gefordert, und als diese nicht erfolgte, jede weitere Unterhandlung verweigert haben. Fur diesen Uebermuth sollen die Götter ihnen alsbald die caudinische Niederlage als Strafe auferlegt haben [2]).

Hier liegt, wie man sieht, der Zusammenhang zwischen der Niederlage der Samniten und ihrem spätern Sieg klar zu Tage, und es ist also die Möglichkeit, dass nicht nur die nebensächlichen Züge, sondern auch die Niederlage selbst und der Triumph, der rhetorischen Darstellung zu Liebe erfunden sind, zu gross, als dass man etwas davon als sichere Tradition betrachten könnte [3]).

Sicher scheint mir schliesslich von der ganzen Kriegführung bis auf die caudinische Niederlage, abgesehen von der Action gegen Neapel und Cumae beim Anfang des Kriegs, nur der Feldzug gegen die Vestiner, und eine Reihe von Einfällen in die samnitischen Grenzgegenden, namentlich in das obere Volturnusthal. Dass ihrerseits auch die Samniten die römischen und latinischen Grenzländer verheert haben, dass namentlich Fregellae das Ziel ihrer

---

[1]) Liv. VIII, 36, 11—37, 3.

[2]) Liv. VIII, 39, 10—16. IX, 1, 1—2, 1. App. Samn. 4.

[3]) Wenn Nissen meint, dass kein Annalist im Stande war, Dinge wie den Selbstmord des Brutulus Papius zu erfinden, so unterschätzt er vielleicht ihr Talent. Uebrigens ist das Modell dieser Erzählung nicht weit zu suchen, man braucht nur die Geschichte von der Wiederunterwerfung Capuas im J. 314 zu vergleichen. Die Forderung unbedingter Unterwerfung, die Verpflichtung zur Auslieferung der Führer, der Selbstmord, alles findet sich dort, und steht dort an der richtigen Stelle. Diod. XIX 76. Liv. IX 26. Unten § 29.

Angriffe gewesen sein wird, würde man ungeachtet des Schweigens unserer Hauptquelle annehmen dürfen, auch wenn keine Kunde davon erhalten wäre. Es wird jedoch in dem schon angeführten Fragmente APPIANS eine samnitische Expedition gegen Fregellae erwähnt, welche sich alsbald zur Rückkehr genöthigt sah, weil die Römer indess Samnium weit und breit verheerten.

DIE CAUDINISCHE CATASTROPHE. § 11—14.

§ 11. *Der Sieg der Samniten und der Friede von Caudium.*

Im J. 321 unternahmen die römischen Consuln, wohl ähnlich wie in den vorhergehenden Jahren, einen Einfall in das samnitische Land, und zwar diesmal von Campanien, von der Gegend von Calatia und Suessula aus. Nachdem sie durch den engen Pass, wo jetzt die Orte Arienzo und Arpaja liegen, gezogen waren, lagerten sie in einem rings von Bergen umgebenen Thale nahe bei Caudium [1]). Was sie nach unseren Quellen zu diesem Unternehmen bewogen haben soll, die List des Feindes, und die Nothwendigkeit die bedrängte Stadt Luceria zu entsetzen, das haben wir oben schon als spätere Erfindung bezeichnet (§ 9). Ohne historischen Werth sind auch die weitern Detailbeschreibungen unserer Quellen [2]); fest steht wohl nur, dass die Römer, ehe sie darauf bedacht waren, ganz von den Feinden eingeschlossen waren, und dass sie sich schliesslich genöthigt sahen, sich nicht nur auf Unterhandlungen einzulassen, sondern alle vom Feinde gemachten Forderungen anzunehmen.

Die Samniten waren bereit den Besiegten freien Abzug zu gewähren, sie sollten unter dem Joch durch entlassen werden mit einem einzelnen Kleidungsstück für jeden Mann, also unter Zurücklassung der Waffen, der Rüstung und der weitern Habe. Dafür mussten die Römer sich verbinden, das Gebiet der Samniten zu

---

[1]) Die Localität steht im Allgemeinen fest, im einzelnen gibt es noch mehrere abweichende Ansichten. Die beste Behandlung der Frage findet sich in NISSENS schon öfters angeführter Abhandlung im Rhein. Mus. Dazu hat STÜRENBURG in der Programmabh. der Thomasschule zu Leipzig 1888/89 eine Berichtigung gegeben mit einem guten Kärtchen. Ortsbeschreibungen bei CLASON R. G. Bd. II S. 371 f., und in meinem Aufsatz: De pas van Caudium, s. oben.

[2]) Die Fragen, ob die Römer wirklich ohne Schlacht überwunden sind, ob Mangel an Proviant sie betroffen hat, u. s. w. übergehe ich. S. de bello c. Samn. sec. p. 50 sqq.

räumen, die Colonisten von Fregellae [1]) zurückzurufen und Frieden zu halten. Sechshundert *equites* mussten als Geiseln in den Händen der Samniten bleiben, und zwanzig römische Stabsoffiziere worunter die beiden Consuln mussten eidlich für die Handhabung des geschlossenen Vertrags einstehen [2]).

Die Kritik hat merkwürdiger Weise die Tradition über diesen Vertrag nicht beanstandet. Dagegen ist im Alterthum wie in der Neuzeit ein sehr scharfes Urtheil über die Dummheit der samnitischen Führer ausgesprochen worden. Statt einen günstigen Frieden zu gewähren hätten sie den Feind vernichten sollen; sie hatten ja die Macht dazu und das Interesse der Samniten, und der noch unabhängigen Italiker überhaupt, forderte es. Wollten sie aber den Frieden, so hätten sie sich doch auf keinen Fall begnügen dürfen mit einem Vertrag von ungenügender Rechtskraft, der ohne Schwierigkeit nachher von den Römern verworfen werden konnte.

Dieses Urtheil hat etwas sehr bedenkliches. Eine ähnliche Dummheit der Samniten ist ja von vornherein recht unwahrscheinlich. Ein kriegerisches Bauernvolk mag diplomatisch den städtischen Staatsmännern nicht gewachsen sein; dass seine Führer aber von einem erfochtenen Sieg gar keinen Gebrauch zu machen gewusst hätten, dass sie sich sogar mit einem formell ungültigen Vertrage begnügt hätten, ist ganz unglaublich. Wenn wirklich die Ueberlieferung zu dieser Annahme nöthigt, so ist diese Ueberlieferung selbst schon dadurch verdächtig. Wir haben also die Tradition über den Frieden zugleich mit den Aeusserungen der Kritik etwas näher zu betrachten. Dabei werden wir zuerst auf den Inhalt des Vertrags, dann auf die Frage der Rechtsgültigkeit, und auf die Zwangsmittel unsere Aufmerksamkeit richten.

§ 12. *Der Inhalt des caudinischen Vertrags.*

Die Hauptbestimmungen des Vertrags sind: Entlassung des eingeschlossenen Heers einerseits, Räumung von Fregellae und Friede andererseits.

Nach Livius hatte der greise Staatsmann Herennius Pontius vergebens davor gewarnt, den besiegten und erbitterten Feind in dieser

---

[1]) Dies ist wohl gemeint mit dem Ausdruck *ut coloniae* — ich möchte lieber lesen *coloni* — *abducerentur*. Von einer Forderung zur Räumung von Cales, woran man sonst denken könnte, ist nirgends die Rede. Dass auch Campanien aufgegeben und die römischen Bundesgenossen preisgegeben werden sollten, ist eine willkürliche Annahme von Ihne (R. G. S. 333); in den Quellen ist es nirgends auch nur angedeutet.

[2]) Liv. IX, 4, 3—5. 5, 4—5.

Weise zu entlassen; wenn man nicht das Heer ohne jede Bedingung frei lassen wollte, so musste man es ganz niedermachen. Dass dieser Rath nicht befolgt war, wird den samnitischen Führern nachher von Feind und Freund als eine Thorheit vorgeworfen [1]).

Schärfer und sachlicher finden wir die Handlung der Samniten kritisirt bei Mommsen. Der samnitische Feldherr konnte nach ihm „nichts besseres thun als die angebotene Capitulation annehmen und das feindliche Heer, die gesammte augenblicklich active Streitmacht der römischen Gemeinde, mit beiden höchstcommandiren Feldherren gefangen machen; worauf ihm dann der Weg nach Campanien und Latium offen stand, und unter den damaligen Verhältnissen, wo die Volsker und Herniker und der grösste Theil der Latiner ihn mit offenen Armen empfangen haben würden, Roms politische Existenz ernstlich gefährdet war."

Diese Kritik entfernt sich weit von den rhetorischen Phrasen bei Livius. Dennoch hat sie denselben Grundfehler: auch sie gründet sich auf den spätern Gang der Ereignisse. Der Krieg ist ja durch den Vertrag nicht definitiv beendet, hat vielmehr mit kurzen Unterbrechungen noch mehrere Jahrzehnte gedauert, und dabei sind die Samniten nie wieder in eine ähnliche günstige Lage gekommen, wie nach dem caudinischen Sieg. Daraus lässt sich mit einiger Wahrscheinlichkeit folgern, dass die Samniten, wenn sie den Sieg besser ausgebeutet hätten, der Geschichte vielleicht eine andere Wendung hätten geben können.

Man vergisst indess, dass es fraglich ist ob die Samniten diesen baldigen Wiederausbruch des Kriegs voraussehen konnten, ob sie nicht vielmehr Grund hatten zu glauben, ihn durch den Vertrag unmöglich gemacht zu haben. Man vergisst, dass es unwahrscheinlich ist, dass das Streben der Römer nach der Oberherrschaft Italiens ihnen damals schon klar sein konnte. Wenn aber die Ansprüche der Römer nicht ganz verborgen waren, so mag doch ihre Aussicht auf Erfolg den Samniten sehr gering vorgekommen sein. Zwar nach der erhaltenen Tradition, welche die Römer fast von Anfang des Kriegs an ohne Mühe quer durch Samnium und durch die Abruzzen marschiren, und jährlich mit zwei Heeren Samnium und Apulien plündernd durchziehen lässt, wäre es undenkbar, dass nicht jedermann in ihnen die künftigen Herrscher erkannt hätte. Die Wirklichkeit hat aber, wie oben dargethan ist, wahrscheinlich ganz anders ausgesehen.

Man stellt sich eben zu gern vor, dass Samniten und Römer

---

[1]) Liv. IX, 3, 5—13. 9, 10—11. 12, 1—2.

sich von Anfang an bewusst waren, dass sie um die Oberherrschaft in Italien stritten. Der samnitischen Eidgenossenschaft kam es nach Mommsen zu „in dem Kampf um die Freiheit und Nationalität, den die Italiker gegen Rom zu führen hatten, die erste Stelle und die schwerste Last zu übernehmen." Dass die Samniten sich dieses Berufs damals noch nicht bewusst waren, scheint mir indess mit Gewissheit gerade aus diesem caudinischen Frieden hervorzugehen. Ihre Mässigung nach dem Siege ist in volkommenem Einklang mit ihrem Nichteingreifen zur Zeit des Latinerkriegs. Damals hatten sie es ruhig geschehen lassen, dass Rom definitiv die Herrschaft über Latium und Campanien gewann, jetzt begnügten sie sich damit den einen von ihnen beanspruchten Ort Fregellae wieder zu gewinnen, übrigens liessen sie den Römern die Herrschaft über Latium und Campanien, das heisst gerade das was sie ihnen damals schon gegönnt hatten. Und es war auch sichtlich die römische Macht noch ganz dieselbe wie nach Beendigung des Latinerkriegs. Nur Neapel hatten die Römer seitdem auf ihre Seite gebracht, alle Versuche sich in weiter entlegenen Gegenden, in Lucanien, in den Abruzzen Einfluss zu verschaffen, waren aber gescheitert, und schliesslich lief der Kampf mit Samnium auf eine vollständige Niederlage und auf den Verlust Fregellaes hinaus. Warum hätte man also diesen Staat als den künftigen Beherrscher der ganzen Halbinsel fürchten sollen? Warum konnte man ihm nicht lassen was er hatte, und sich damit begnügen, seinen Ausschreitungen Schranken zu setzen?

In der That sollte sich bald zeigen dass gerade das Letztere nicht leicht war, und dass die Friedensbedingungen dazu nicht genügten. Es sollten den Samniten bald die Augen aufgehen, so dass sie nicht mehr den Frieden verlangten, sondern in der stetigen Wiederaufnahme des Kriegs die einzige Aussicht auf Rettung erblickten. Zu dieser Einsicht kamen sie aber erst durch eine neue sehr bedeutende Machtsausdehnung der Römer, durch die Gründung der römischen Herrschaft östlich von Samnium, in Apulien.

Augenblicklich verlangten sie nur zwei Sachen: erstens die Wiedererwerbung Fregellaes — dafür hatten sie ja den Krieg angefangen; zweitens, wenn dies erreicht war, die Wiederherstellung des Friedens, um der jährlich sich wiederholenden Einfälle der Römer los zu werden. Wenn ihnen diese beiden Sachen zugesagt wurden, schien ihr Erfolg ein vollkommener.

In der Ueberlieferung über den Hauptinhalt des Friedensvertrags sehe ich also nichts unwahrscheinliches, und es kommt mir nicht richtig vor, auf Grund davon die Friedenspolitik der Samniten als thöricht zu bezeichnen. Es fragt sich nur noch, ob sie in der That

versäumt haben, sich durch genügende Mittel gegen einen Vertragsbruch seitens der Römer sicher zu stellen.

§ 13. *Die Rechtskraft des Vertrags, und die Geiseln.*

Zwischen Staatsverträgen und privatrechtlichen Contracten ist der Unterschied sehr gross [1]). Der Privatmann bindet sich ganz aus freien Stücken, eine durch Gewalt abgezwungene Verpflichtung ist von vorn herein nichtig. Hat man sich aber verbunden, so kann die Erfüllung der Verpflichtung von der Gegenpartei auf gerichtlichem Wege erzwungen werden.

Staatsverträge hingegen werden oft durch Waffengewalt der besiegten Partei auferlegt. Natürlich ist in dem Falle Gewalt auch das einzige Mittel um die Erfüllung zu erzwingen [2]). Ein Rechtsmittel gibt es ja nicht, und Gewissen und Religion könnten unter Umständen vielmehr gebieten, den schmählichen Vertrag zu zerreissen, als die nachtheiligen Verpflichtungen zu erfüllen.

Der Sieger muss also nicht nur Sorge tragen, dass der Vertrag formell gültig und bindend ist, sondern er muss Acht geben, dass er die Macht, um nöthigenfalls mit Gewalt einen Vertragsbruch zu verhindern, nicht aus den Händen gibt.

Nach Livius hätten jedoch die Samniten sich nach dem Sieg bei Caudium mit der Abschliessung eines für den römischen Staat nicht bindenden Vertrags begnügt. Die Sponsion durch eine Anzahl römischer Offiziere, sowie das Festhalten von sechshundert Reitern als Geiseln, beweist nach ihm, dass der Vertrag keine Rechtskraft hatte, dass es kein den Staat bindendes *foedus* war, sondern eine blosse *sponsio*, welche nur die Sponsoren band [3]).

Diese Folgerung ist völlig grundlos. Der einzige Vertrag aus historischer Zeit, für dessen Aufrechterhaltung neben dem Feldherrn eine Anzahl Offiziere eine Sponsion leisteten, nämlich der vom Consul Mancinus im J. 137 mit den Numantinern geschlossene Friede, war ein *foedus*, nicht eine blosse Sponsion. Und was die Geiseln anbetrifft, die Geschichte kennt zahlreiche Fälle von der Stellung von Geiseln, nicht um die formelle Bekräftigung eines noch nicht rechtskräftigen Vertrags, sondern gerade um die Erfüllung der durch einen gültigen Vertrag auferlegten Verpflichtungen

---

[1]) Mommsen Str, I, S. 240.

[2]) Gaius III 94: „si quid adversus pactionem fiat, non ex stipulatu agitur, sed iure belli res vindicatur."

[3]) Liv. IX, 5, 3 ff.: „quid enim aut sponsoribus in foedere opus esset aut obsidibus", etc.

zu sichern [1]). Die Behauptung des LIVIUS fällt also ganz zu Boden, und die von ihm bestrittene Ueberlieferung [2]), nach welcher bei Caudium ein rechtskräftiger Friedensvertrag geschlossen war, hatte das Richtige. In der That wäre es auch kaum glaublich, dass die Samniten auf Grund eines formell fehlerhaften Vertrags das umzingelte Heer entlassen hätten.

Auch was LIVIUS weiterhin anführt um die Ungültigkeit des Vertrags darzuthun, dass das Volk sich nur durch einen Volksschluss, nicht durch eine selbständige Handlung der Magistrate hätte binden können, ist unrichtig. Noch in spätern Jahrhunderten hatte der höchste Magistrat formell die Befugniss, ohne Vorkenntniss oder Mitwirkung von Senat und Volk einen gültigen Vertrag abzuschliessen, obgleich ähnliche Verträge bisweilen nachher cassirt worden sind. Dass im vierten Jahrhundert v. Chr. diese Befugniss noch in keiner Weise eingeschränkt war, können wir als feststehend betrachten [3]).

Eigene Bestimmungen um einer formellen Mangelhaftigkeit des Vertrags abzuhelfen waren demnach beim caudinischen Frieden nicht nöthig. Um so nothwendiger wird es aber für die Samniten gewesen sein, sich auf practischem Wege der Erfüllung der auferlegten Verpflichtungen zu versichern, und dazu mussten ohne Zweifel die sechshundert Geiseln dienen. Hätten die Samniten die Vernichtung Roms gewollt, so hätten sie in der That, wie MOMMSEN meinte, das ganze Heer gefangen machen sollen. Wollten sie aber nur die Rückgabe Fregellaes und die Erhaltung des Friedens erzwingen, so musste diese „enorme Zahl von Geiseln, welche ganz ohne Beispiel und die edelste Blüthe der römischen Jugend umfasst haben muss" [4]) genügend scheinen.

Die Geiselstellung ist gewiss ein Bestandtheil der ursprünglichen Tradition. Dass ein römischer Annalist diesen Zug worin sich die vollständige Niederlage der Römer am klarsten ausspricht, eingeschaltet hätte, ist undenkbar. Dass sie sich mit der rhetorischen Erzählung der spätern Annalisten nicht recht verträgt, dass sie darin neben der jedenfalls weniger wichtigen Sponsion der Offiziere zurücktritt, und dass bei den Verhandlungen über die Cassirung des Friedens von dieser sehr ernstlichen Schwierigkeit kaum die Rede ist, das alles kann die Authenticität der Nachricht nur bestätigen.

[1]) RUBINO, Untersuchungen, S. 282, Anm.: „Wozu hat ROMULUS von den Vejentinern, wozu PORSENNA von den Römern, SCIPIO von den Carthagern, FLAMININ von PHILIPP u. s. w. Geiseln genommen bei *foedera* welche unter den strengsten Formen...geschlossen wurden?"

[2]) „Ut vulgo credunt CLAUDIUS que etiam scribit" II 5, 2.

[3]) MOMMSEN Str. I, S. 237 ff.

[4]) NISSEN, a. a. o. S. 61.

Und wenn die Thatsache als feststehend betrachtet werden darf, so ist es auch klar, was die Samniten mit der Zurückbehaltung dieser grossen Zahl von Geiseln bezweckten. Sie wollten dadurch nicht, wie Livius meinte, bloss die formelle Bestätigung des Friedens erzwingen, auch nicht bloss die Räumung Fregellaes, wie Nissen annahm, so dass die Geiseln nach dieser Räumung zurückgegeben worden wären. Es musste den Römern auch weiterhin unmöglich gemacht werden, nach der Entlassung des Heers den Krieg von neuem zu beginnen. Beachtet man wie in ähnlicher Weise wenige Jahre früher dreihundert angesehene Familien aus italischen Städten vom König Alexander nach Epirus geschickt wurden, wie nach dessen Tod die Lucaner den Samniten Geiseln gaben [1], und wie Scipio Barbatus sich als Consul (298) laut seiner Grabschrift [2] wieder von den Lucanern Geiseln geben liess, so kann man nicht bezweifeln, dass auch die Sieger von Caudium es durch dasselbe Mittel der besiegten Partei unmöglich machen wollten, sich den durch Gewalt auferlegten Verpflichtungen zu entziehen. Es galt, den unfreiwilligen Freund zu verhindern wieder Feind zu werden.

§ 14. *Die Sponsoren.*

Ganz anders steht es mit der Erwähnung der Sponsoren. Wenn die Consuln befugt waren für den römischen Staat einen Vertrag zu schliessen, so ist in keiner Weise abzusehen, wie der Eid einer Anzahl unter ihrem Commando stehender Offiziere, welche dazu nicht die Befugniss hatten, auf die Gültigkeit des Vertrags Einfluss haben, oder die Erfüllung der auferlegten Verpflichtungen sichern konnte. Diese Mitwirkung ist in der That so seltsam, dass sie gewissermassen die oben widerlegte Folgerung des Livius erklärt; ein ähnlicher Versuch den Vertrag zu bekräftigen gibt den Eindruck dass die Rechtskraft desselben mangelhaft, oder wenigstens nicht ganz sicher gewesen sein muss. Und in dem einzigen sicher verbürgten Fall, wo in ähnlicher Weise Sponsoren auftraten, nämlich beim oben erwähnten numantinischen Frieden, war dies wirklich so. Damals war nämlich ein ohne Vorkenntniss von Senat und Volk geschlossener Friedensvertrag, obgleich formell gültig, der spätern Cassirung durch Senat oder Volksversammlung ausgesetzt [3]).

---

[1]) Liv. VIII, 24, 4. 27, 10—11. S. oben § 4 u. 5.

[2]) „Subigit omne Loucanam opsidesque abdoucit."

[3]) Vergl. Sall. Jug. 39, 3: „Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri."

Mommsen hat das Auftreten von Sponsoren durch die Annahme zu erklären versucht, dass es üblich gewesen wäre, die Zahl der sich für den Staat verpflichtenden Personen zu vermehren in denjenigen Fällen, wo ein Vertrag abgeschlossen wurde ohne Vorkenntniss von Senat und Volk und ohne die Betheiligung von Fetialen [1]). Es scheint nach ihm „üblich gewesen zu sein, wichtige Verträge dieser Art von zwanzig angesehenen Männern bestätigen zu lassen". Diese Sponsoren schliessen nach ihm gemeinsam den Vertrag ab, und es darf rechtlich nicht unterschieden werden zwischen dem abschliessenden Feldherrn und den persönlich für die Handhabung des Vertrags einstehenden Mitsponsoren [2]).

Diese Auffassung ist indess im Streit mit dem von ihm selbst vorangestellten Princip, dass nur der „für den einzelnen Fall genügend legitimirte Bürger" für die römische Gemeinde einen Vertrag abschliessen kann, und dass für wichtige Verträge als genügend legitimirt nur diejenigen Beamten gelten, „denen in dem betreffenden Fall die Führung des Imperium in höchster Instanz zusteht [3])." Sie ist auch nicht im Einklang mit der Tradition über den numantinischen Vertrag. Da traten keineswegs „Consponsoren" auf, weil eine Bestätigung durch mehrere Personen üblich war, sondern weil die Numantiner dem römischen Feldherrn nicht vertrauten. Es war ja der Friede, den sie wenige Jahre vorher mit dem Proconsul Q. Pompejus geschlossen hatten, cassirt worden; gegen eine Wiederholung davon wollten sie sich jetzt sicher stellen, und dies glaubten sie zu erreichen, wenn der Quaestor Tiberius Gracchus sein Wort einsetzen wollte. Gracchus war der einzige Römer der den Hispaniern Vertrauen einflösste [4]), theils seiner eignen Person wegen, theils weil man es in der Provinz nicht vergessen war, dass der Friede den sein Vater viele Jahre zuvor abgeschlossen hatte, treu gehandhabt worden war. Er brachte also den Vertrag zu Stande und verband sich dabei auch selber nebst mehreren Andern; dass es gerade zwanzig Personen waren wird nirgends gesagt, auch ist nicht überliefert, dass sie neben dem Consul für die römische Gemeinde auftraten. Vielmehr scheinen sie persönlich auf sich genommen zu haben, die Bestätigung des Friedens in Rom, worauf es für die Numantiner besonders ankam, zu erwirken. Dass sie sich in der That aus allen Kräften dafür bemüht haben, und dass sie es namentlich dem Scipio, auf dessen Mitwirkung Gracchus jeden-

[1]) Str. I S. 240.
[2]) S. 238, A. 1. 244, A. 1.
[3]) S. 237.
[4]) Plut. Tib. Gr. V: „οἱ δὲ πιστεύειν ἔφασαν οὐδενὶ πλὴν μόνῳ Τιβερίῳ" u. s. w.

falls gerechnet hatte, nicht vergaben, dass er sich auf die Seite der Gegenpartei stellte, ist ausdrücklich überliefert [1]). GRACCHUS und die Seinigen zogen den Kürzern, der Friede wurde cassirt und die Auslieferung des Consuls erfolgte; dagegen wurden die andern Betheiligten frei gesprochen, und hier stand SCIPIO auf der Seite des GRACCHUS.

Es ist klar dass diese Thatsachen die Theorie MOMMSEN's nicht bestätigen. Das Mitwirken von mehrern Personen beim Abschluss des numantinischen Friedens beruht nicht auf irgend einem Gebrauch, sondern ist eine Ausnahmemassregel, die einzig ihren Grund darin hat, dass ein vom Feldherrn geschlossener Vertrag der Gegenpartei damals keine genügende Sicherheit gab. Ist es nun annehmlich dass ähnliche Erwägungen auch beim Abschluss des caudinischen Friedens die Betheiligung mehrerer Sponsoren herbeigeführt haben? Nein, da stand alles ganz anders; dass ein durch die beiden Consuln geschlossener Vertrag noch cassirt werden konnte, kam damals wohl keinem in den Kopf, sonst hätten sich die Samniten ja ohne Mühe direct an Senat und Volk wenden können. Ausserdem blieben ja die 600 Reiter in ihrer Gewalt, wodurch die Handhabung des Friedens ganz gesichert erscheinen musste.

Von welcher Seite man die Sache auch betrachtet, es bleibt die Betheiligung der Sponsoren am caudinischen Vertrage unerklärt und unbegreiflich. Es liegt nahe, sie als eine Interpolation, als eine schlechte Nachbildung nach der Geschichte vom numantinischen Frieden anzusehen [2]).

Wir können jetzt die Resultate unserer Untersuchung dahin zusammenfassen, dass die Hauptbedingungen des Friedens richtig überliefert sind, dass sie aber nicht, wie oft angenommen ist, von einer unbegreiflichen Dummheit der samnitischen Führer Zeugniss geben, sondern von einer mit kluger Mässigung verbundenen Staatsmannskunst. Namentlich haben die Sieger das umzingelte Heer nicht in unbedachtsamer Weise entlassen, sondern durch die Zurückbehaltung von 600 Geiseln sich der Aufrechthaltung des Friedens versichert. Dass sie ausserdem noch einen Eid von zwanzig römischen Offizieren zur Bekräftigung des Vertrags gefordert hätten, ist weniger wahrscheinlich, und ist veilleicht eine spätere Zuthat zu der überlieferten Erzählung.

---

[1]) PLUT. Ti. Gr. VII.

[2]) Dass eine Liste von den Sponsoren bestand — „nomina omnium qui spoponderunt exstant" sagt LIVIUS IX, 5, 4 — steht dieser Annahme nicht im Wege. Die Liste kann ja von einem späten Annalisten verfasst sein.

DIE REVANCHE DER RÖMER. § 15—21.

§ 15. *Die livianische Revanche-Erzählung.*

Unmittelbar nach der caudinischen Niederlage folgt in der Ueberlieferung die Revanche der Römer. Ich lasse hier den Hauptinhalt der livianischen Erzählung [1]), ohne die rhetorischen Ausmalungen folgen.

Die neuen Consuln (320) bringen noch am Tag ihres Amtsantritts den caudinischen Frieden im Senat zur Behandlung. Da tritt der gewesene Consul POSTUMIUS, der mit seinem Collegen für die Niederlage und den schimpflichen Vertrag am meisten verantwortlich war, auf, und thut dar, dass das römische Volk in keiner Weise durch den Vertrag gebunden ist. Die Sponsoren hätten ja ohne Auftrag den Staat nicht binden können, sondern nur sich selber, und sie seien bereit, sich dem Feinde ausliefern zu lassen, damit man von neuem einen gerechten Krieg beginnen könne. Zwei Volkstribunen die auch unter den Sponsoren gewesen waren, widersetzen sich: eine ähnliche Cassirung des Vertrags sei unstatthaft, sie hätten sich persönlich durch die Rettung des Heers um den Staat verdient gemacht, und könnten übrigens kraft ihrer Unverletzlichkeit als Volkstribunen nicht ausgeliefert werden. Schliesslich geben sie jedoch nach, und die Cassirung, sowie die Auslieferung der Sponsoren wird beschlossen. Ein neues Heer wird nach Caudium geführt, der Fetialis vollzieht in feierlicher Weise die Auslieferung. Dann versetzt plötzlich POSTUMIUS diesem einen Kniestoss und sagt, er sei durch die Auslieferung ein samnitischer Bürger geworden, und habe jetzt durch die Beleidigung des Fetialen den Römern einen gerechten Grund zum Krieg gegeben. Die Dedition wird aber von den Samniten nicht angenommen. Sie empören sich über die Treulosigkeit der Römer, sehen aber auch ein, wie thöricht sie selber sich den errungenen Vortheil haben entgehen lassen.

Indess sind die Satricaner von Rom abgefallen, und Fregellae ist von den Samniten, angeblich mit Hülfe der Satricaner, erobert, und ein Theil der Einwohner treulos ermordet worden.

Nach einer Provinztheilung geht der Consul PAPIRIUS nach Apulien, und zieht gegen Luceria wo die römischen Geiseln sich in Gefangenschaft befinden, PUBLILIUS stellt sich in Samnium den caudinischen Legionen gegenüber, und besiegt das feindliche Heer, das

[1]) LIV. IX, c. 8—20.

in Unordnung flieht, aber alsbald wieder vereinigt vor Luceria erscheint. Papirius hatte indess auf dem Küstenwege Arpi erreicht, wo man ihn als willkommenen Helfer gegen die Samniten empfing, und hatte sich von dort gegen Luceria gewandt. Die Belagerung der Stadt war sehr schwierig, weil man ihr aus den samnitischen Bergen fortwährend Hülfe bringen konnte. Nach der Ankunft des Publilius aber waren die Römer im Stande das Feld zu behaupten und dem Feinde die Zufuhr abzuschneiden. Dieser sah sich jetzt zu einer Schlacht genöthigt; plötzlich aber erschienen tarentinische Gesandten, welche den beiden Parteien ansagten, Frieden zu halten: wer sich nicht fügen wollte, den würden die Tarentiner als Feind betrachten und angreifen. Die Römer gingen dennoch zum Angriff gegen das samnitische Lager vor, und nur mit Mühe konnten die Consuln, um die 600 römischen Geiseln, die noch in Luceria gefangen waren, besorgt, verhindern, dass das feindliche Heer bis auf den letzten Mann getödtet wurde. Nach diesem Sieg wurden von Publilius mehrere apulische Völker zum Anschluss an Rom genöthigt, Papirius aber zwang alsbald Luceria zur Capitulation. Die Besatzung wurde unter dem Joch durch entlassen, alle bei Caudium verlorene Feldzeichen und Waffen bekam man zurück, und die Geiseln wurden befreit; nach einigen Annalen theilte auch Pontius selber die Schmach des Jochs. Uebrigens waren auch über die Hauptsachen die Berichte nicht einstimmig: namentlich war Streit darüber, ob diese Siege von den Consuln oder von einem Dictator L. Cornelius erfochten waren.

Diejenigen Quellen, welche den Consuln die Ehre gaben, liessen im nächsten Jahre (319), während der eine Consul Aulius die Frentaner schlug und ihre Stadt nöthigte sich zu ergeben, den als Consul wiedergewählten Papirius durch Verrath Satricum wieder gewinnen, und dann erst in Rom triumphiren. Ueberhaupt betrachtete die Ueberlieferung ihn als den ersten Feldherrn der Zeit, der vielleicht Alexander dem Grossen, wenn dieser sich gegen Westen gewandt hätte, gewachsen gewesen wäre.

Die Samniten waren durch die erlittenen Niederlagen so sehr gedemüthigt, dass sie zu Anfang des J. 318 Gesandte schickten und um Frieden flehten; das Volk wollte aber nur einen zweijährigen Waffenstillstand gewähren.

§ 16. *Kritik des Revanche-Feldzugs.*

Diese Erzählung ist begreiflicher Weise nicht unangefochten geblieben. Die Kritik had indess trotz mancher Bedenken im Einzelnen, die Cassirung des Friedens festgehalten, den Rache-Feldzug

aber als eine Interpolation bezeichnet [1]). In der That weist der Letztere nicht nur einzelne verdächtige Züge auf, sondern es bleibt nach Abtrennung der augenscheinlich interpolirten Züge nichts Wesentliches zurück.

Gewiss jüngern Ursprungs ist die Provinztheilung, sowie der Marsch des PAPIRIUS auf dem Küstenwege nach Apulien, verdächtig ist der Sieg des PUBLILIUS über die „caudinischen Legionen". Unklar ist es auf welchem Wege dieser nach dem Sieg Apulien erreicht haben soll; wenn er aber, wie es scheint, quer durch Samnium dem geschlagenen Samnitenheere nachgezogen sein soll auf eben dem Wege, den POSTUMIUS und VETURIUS im vorigen Jahre einschlugen, angeblich um Luceria zu entsetzen, so bedarf es keiner Worte, um die Unmöglichkeit davon darzuthun.

Schliesslich bleibt nur die Frage übrig, ob der Krieg um Luceria und die Einnahme dieser Stadt der alten Tradition angehört, und darauf ist die richtige Antwort schon von NIEBUHR gegeben worden. Er sagt nämlich bei der Behandlung des Feldzugs vom J. 315: „Der Gang dieses Feldzugs hat eine merkwürdige Aehnlichkeit mit dem des J. 320 unter den nämlichen Consuln PAPIRIUS und PUBLILIUS bei LIVIUS. Versezung zurück, um Caudium also gleich aufzuwägen, wodurch denn für beide Consuln unter 315 nichts zu erzählen übrig blieb, hat eine auffallende Wahrscheinlichkeit" [2]).

Diese Auffassung, dass der Kampf um Luceria nicht erfunden, aber fälschlich aus dem J. 315 in das vorige Consulat des PAPIRIUS und PUBLILIUS versetzt ist, bestätigt sich bei genauer Betrachtung der Quellenberichte [3]). Sowohl bei DIODOR wie bei LIVIUS finden sich zum J. 315 deutliche Spuren eines apulischen Feldzugs, der aus dem betreffenden Jahresberichte gleichsam herausgenommen ist. Bei DIODOR wird noch dazu die Aussendung einer Colonie nach Luceria erwähnt, und bei LIVIUS gibt es zum folgenden Jahre 314 eine Doublette zu der Einnahme der Stadt und der Coloniegründung [4]). Wir können also den Feldzug wieder dem J. 315 zuweisen und brauchen ihn an dieser Stelle nicht ausführlich zu besprechen. Bemerkenswerth ist indess, dass die Fälschung sich schon beim

---

[1]) Ausnahmen gibt es nach beiden Seiten. Bei NIESE (Abriss in IWAN MÜLLER's Handbuch, S. 603) wird die Meinung geäussert, dass der Vertrag wahrscheinlich in Kraft trat; er verwirft also die ganze Revanche-Erzählung. MOMMSEN (R. G.) und RANKE (Weltgesch.) erzählen dagegen auch den Feldzug wesentlich so wie LIVIUS.

[2]) R. G. III Anm. 409. Vergl. Vortr. I. S. 495.

[3]) S. NISSEN, S. 31 f. Nicht annehmlich ist der neuerdings von BINNEBOESSEL (S. 38) gemachte umgekehrte Vorschlag, die Einnahme von Luceria zum J. 320 zu handhaben und sie zum J. 315 als interpolirt zu streichen.

[4]) DIOD. XIX c. 72. LIV. IX 23, 1. 26, 1—5.

Gewährsmann DIODORS vorfand, dass sie also nicht der jüngsten Periode der römischen Annalistik angehört.

In sichtlichem Gegensatz zu dem interpolirten Feldzug des J. 320 stehen die beiden zum folgenden Jahre erwähnten Thatsachen, die Wiedereroberung der abgefallenen Stadt Satricum und der Feldzug gegen die Frentaner, welche ganz unverdächtig sind. Uebrigens sind diese beiden Waffenthaten nicht gegen die Samniten gerichtet und haben mit der Revanche nichts zu thun; nur die Continuation von PAPIRIUS' Consulat verbindet sie damit.

In directem Zusammenhang mit der Revanche steht wieder der Friedensgesuch des J. 318. NISSEN hat darin eine ältere Fassung der Cassirung des caudinischen Friedens erblicken wollen [1]). Ich sehe darin vielmehr einen willkürlich angebrachten Zug, um die Grösse des Siegs, die Berechtigung des Triumphs recht klar zu machen, denn „nicht für eine siegreiche Schlacht, sondern für die siegreiche Beendigung des Krieges und die Heimführung des Heers nach Rom" [2]) wird triumphirt. Aehnlichen Berichten sind wir übrigens in diesem Kriege schon zweimal begegnet [3]), sie scheinen dem Annalisten der die Geschichte dieses Kriegs mit Siegen und Triumphen ausstaffirt hat, geläufig gewesen zu sein.

§ 17. *Die Cassirung des Friedens nach den Forschern.*

Die Erkenntniss, dass der Revanche-Feldzug der Römer der ursprünglichen Tradition fremd ist, macht es unumgänglich auch die Ueberlieferung über die Cassirung des Friedens sorgfältig zu prüfen. In der Tradition hangen beide ja fast untrennbar zusammen, die Verwerfung des Friedens bezweckt einzig die schnelle Rache-Uebung, und erscheint zwecklos, wenn diese wegfällt. NISSEN hat denn auch, als er dem Rache-Feldzug die Authenticität absprach, die livianische Erzählung von der Cassirung des Friedens nicht handhaben können, obgleich er die Thatsache selbst festhielt. In der ausführlichen Erzählung bei LIVIUS erkannte er eine spätere Erdichtung, er hielt sie für einen Nachhall aus dem Parteienkampf, der sich im J. 136 v. Chr. über den numantinischen Friedensvertrag entspann [4]).

Wenn POSTUMIUS im Senat darthut, dass der caudinische Vertrag

[1]) S. 61, 62.
[2]) MOMMSEN, Str. I S. 130.
[3]) Oben § 10.
[4]) S. 53 ff.

für den Staat nicht bindend ist, so erkennt NISSEN darin die Rede des MANCINUS, der seine Dedition selber anempfahl, und wenn zwei Volkstribunen den Vertrag vertheidigen, und sich gegen die Dedition auf ihre Unverletzlichkeit berufen, so ist dies nach ihm die Rede des TIBERIUS GRACCHUS zu Gunsten des numantinischen Vertrags. Es ist Schade, dass er zu viel beweisen will, und dadurch Misstrauen erweckt, denn die Uebereinstimmung ist nicht so vollkommen. Nichts führt darauf dass MANCINUS, wie POSTUMIUS in der livianischen Erzählung, die Cassirung des Friedens den er selbst beschworen hatte, anempfahl; dieses empörende Auftreten des POSTUMIUS, dass so grosse Bewunderung erregt haben soll, ist wohl ganz eine Erfindung schlechter Rhetorik. Noch viel weniger konnte GRACCHUS sich bei den Verhandlungen über den numantinischen Frieden im J. 136 auf seine Unverletzlichkeit berufen, weil er erst im J. 133 das Volkstribunat bekleidete. Möglich ist es immerhin, dass es in jenem Jahre zwei Volkstribunen gegeben hat welche sich nicht ausliefern lassen wollten, überliefert ist es aber nicht, und es ist also auch diese Eigenthümlichkeit der caudinischen Erzählung vielleicht eine reine Erfindung.

Schliesslich können wir es unentschieden lassen, ob das Detail der Erzählung frei erfunden oder einem spätern Ereigniss nachgebildet ist. Weit wichtiger ist die Frage, ob ihr Hauptinhalt als gute Tradition zu handhaben ist, ob wir die Cassirung des caudinischen Friedens auf alte Ueberlieferung zurückzuführen oder als eine späte Interpolation zu betrachten haben. Diese Frage ist von NISSEN in ersterem Sinne beantwortet worden. Er geht dabei von der Thatsache aus, dass nach PLUTARCH und APPIAN in den Verhandlungen des J. 136 die Cassirung des caudinischen Vertrags und die Auslieferung der Sponsoren schon als feststehende Tradition angeführt wurden [1]). Allerdings geschah dies um ein Argument gegen GRACCHUS und die Seinigen abzugeben, wodurch für die Annahme einer Fälschung noch Raum bleibt. „Aber freilich unterliegt eine solche Annahme schweren Bedenken: die Gewährsmänner PLUTARCHS und APPIANS sind dem GRACCHUS entschieden günstig gesinnt, und würden doch wohl den Betrug anerkannt haben. Die echte Tradition bietet nicht die mindeste Handhabe um solchen zu statuiren."

Recht überzeugend kommt mir das alles nicht vor. Nehmen wir an, dass die Anführung der caudinischen Dedition im J. 136 in der That nicht anzufechten ist, so beweist das zwar, dass die Verwerfung des caudinischen Vertrags „ausserhalb der Sphäre jener

---

[1]) NISSEN, S. 59 f. Cf. PLUT. Tib. Gr. c. 7. APP. Ib. 83.

grossartigen Geschichtscorruption, welche dem letzten Jahrhundert v. Chr. angehört", liegt. Darauf führen auch die Erwähnungen bei CICERO, und die Thatsache dass schon DIODORS Gewährsmann den Revanche-Feldzug kannte. Es ist aber recht wohl möglich, dass in der gracchischen Zeit schon eine interpolirte Version der caudinischen Erzählung vorgetragen wurde, welche dennoch so geschickt redigirt war, dass kein Zweifel laut wurde. Dass diese Version sich späterhin als die allein richtige behauptete, erklärt sich genügend durch ihre patriotische Färbung.

Ist somit der Gedanke an eine Interpolation nicht von vorn herein ausgeschlossen, so fällt die innere Unwahrscheinlichkeit einer Cassirung des Vertrags um so mehr ins Gewicht. Die Ueberlieferung dreht sich ganz um die Frage, ob der Staat durch den Vertrag rechtlich gebunden ist oder nicht; man ist einzig darum besorgt, dass der neu zu eröffnende Krieg *iustum piumque* sein möge [1]). Dabei wird das viel näher liegende Bedenken, dass der Staat thatsächlich durch die sechshundert Geiseln in der Gewalt der Samniten gebunden war, so gut wie vergessen. Nicht die Frage ob der Krieg fortan ein gerechter Kampf sein sollte oder nicht, sondern ob es überhaupt möglich war den Krieg wieder zu beginnen, hätte sich factisch in den Vordergrund gedrängt. Es kommt mir kaum glaublich vor dass der Gedanke an eine Cassirung des Friedens, für dessen Aufrechthaltung sechshundert Geiseln mit ihrem Leben einzustehen hatten, auch nur aufkommen konnte.

Nur eine Prüfung der folgenden Annalenberichte kann schliesslich die Entscheidung bringen. Ist der Vertrag aufrecht gehalten worden, so müssen die Römer auch Fregellae zurückgegeben und Frieden gehalten haben; haben sie dagegen den Vertrag cassirt, so können sie dabei nur eine Wiederaufnahme des Kriegs bezweckt haben, und es müssen sich, auch abgesehen vom apocryphen Revanchefeldzug, Spuren von dieser Erneuerung des Kriegs erhalten haben.

§ 18. *Fregellae.*

Fregellae ist schon im J. 320 den Römern verloren gegangen. Nach LIVIUS ist die Stadt von den Samniten in Gemeinschaft mit den abgefallenen Satricanern in der Nacht überrumpelt, und nach hartnäckigem Kampf genommen worden. Ein Theil der Vertheidiger soll im Vertrauen auf das Wort der Samniten die Waffen

---

[1]) LIV. IX, 8, 6, 10, 10.

gestreckt haben, nachher aber in treuloser Weise verbrannt sein [1]). Mehrere Jahre lang ist seitdem von der Stadt nicht die Rede; dann wird zum J. 313 berichtet, die Burg von Fregellae sei von den Samniten erobert aber ohne Kampf von den Römern wiedergenommen worden [2]).

Die letztere Notiz findet sich in abweichender Fassung bei Diodor [3]). Die Römer unter dem Dictator Fabius hätten die Stadt genommen, und mehr als zweihundert Häupter der antirömischen Partei gefangen nach Rom geführt, wo sie hingerichtet wurden.

Hier fehlt also die zweite Eroberung durch die Samniten, die sich freilich auch an und für sich als eine Interpolation erkennen lässt. Man wollte eben nicht eingestehen, dass der Ort so viele Jahre in der Gewalt der Samniten gewesen war. Nicht viel mehr Glauben hat indess die erste Eroberung, unmittelbar nach dem candinischen Frieden, gefunden. Schon Niebuhr meinte „es dürfte sogar viel Anschein haben, dass Fregellae, welches in diesem Jahr in die Gewalt der Samniten kam, in Folge des Friedens ihnen geräumt sey." Nissen erklärt die Nachricht ohne Bedenken für erfunden, und Niese ist gleicher Meinung und schliesst aus dem Uebergang Fregellaes in die Gewalt der Samniten, dass der caudinische Vertrag wahrscheinlich in Kraft trat [4]).

Nach diesen Forschern ist also eine Räumung Fregellaes in Folge des caudinischen Friedens wahrscheinlicher als die Ueberrumpelung des livianischen Berichts. Weder auf Räumung noch auf Eroberung sondern auf Abfall von Rom führt die diodorische Nachricht von der über die Verräther verhängten Strafe, und diese Nachricht wird von Mommsen als die einzig richtige betrachtet [5]).

Auch den diodorischen Notizen gegenüber ist indess Vorsicht geboten und gerade diese Nachricht ist sehr unwahrscheinlich. Nur durch treues Festhalten an Rom war die Existenz der latinischen Colonien überhaupt gesichert, vom Abfall einer solchen Colonie, und vollends von einer Verständigung mit den Samniten ist denn auch nie die Rede. Die Bestrafung von mehr als zweihundert Fregellanern erscheint demnach unglaublich, und die mehrmals vor-

---

[1]) Liv. IX, 12, 5—8.

[2]) Liv. IX, 28, 3.

[3]) Diod. XIX, c. 101.

[4]) Niebuhr, R. G. III S. 259. Nissen S. 33. Niese in Iwan Müllers Handb. Bd. III, S. 603.

[5]) C. I. L. X p. 546: „Diodorus solus testis incorruptae fidei". Vgl. den Text im Anhang.

geschlagene Annahme, dass DIODORS Gewährsmann hier die über 225 Soraner, welche im J. 315 von Rom abgefallen waren, verhängte Strafe erwähnte [1]), trifft wohl das Richtige. Wahrscheinlich ist in der Notiz nach der Erwähnung der Einnahme Fregellaes die Wiedereroberung von Sora ausgefallen [2]).

Nach dieser Annahme kommt die diodorische Notiz für die Beurtheilung des Uebergangs von Fregellae an die Samniten nach dem Frieden von Caudium nicht in Betracht. Es bleibt nur die Wahl zwischen der Ueberrumpelung des livianischen Berichts, und der von mehreren Forschern angenommenen Räumung der Stadt in Folge des caudinischen Friedens.

Bemerkenswerth ist es jedenfalls, dass die Stadt, um welche der Krieg unternommen war, und zu deren Räumung die Römer sich bei Caudium verpflichtet hatten, gleich nachher wirklich samnitisch geworden und mehrere Jahre lang geblieben ist, ohne dass auch nur von einem Versuch der Römer, sie wieder zu gewinnen, die Rede ist.

§ 19. *Die Kriegsberichte der Jahre* 319—315.

Sehen wir jetzt, ob sich in der Tradition — abgesehen von dem apocryphen Revanche-Feldzug — nach dem caudinischen Frieden ein Kriegs- oder ein Friedenszustand abspiegelt.

Zum J. 319 berichtet LIVIUS, wie gesagt, einen Sieg über die Frentaner und die Dedition ihrer Stadt, und die Wiedergewinnung des abgefallen Satricum durch Verrath. Bei dieser Gelegenheit soll eine samnitische Besatzung, welche in der Nacht die Stadt verliess, niedergemacht sein [3]).

Zum J. 318 wird gemeldet, dass die apulischen Teanenser und die Canusiner sich in Folge der Verheerung ihres Gebiets den Römern unterwarfen und ihnen Geiseln gaben [4]).

Zum folgenden Jahre (317) wird ein Bündniss mit den apulischen Teaten erwähnt, welche den Frieden für ganz Apulien verbürgen wollen, und die Einnahme der Stadt Forentum, wodurch wirklich ganz Apulien den Römern unterworfen war. Daran schliesst sich

---

[1]) „Das Strafgericht passt nur auf Sora." NISSEN S 41. Vgl. LIV. IX 23, 2. 24, 13—15. DIOD. XIX c. 72.

[2]) Mnemos. 1888 p. 84. BINNEBOESSEL S. 56. Vergl. den Text im Anhang.

[3]) LIV. IX 16, 1—10. S. oben § 15.

[4]) LIV. IX 20, 4.

ein plötzlicher Einmarsch in Lucanien an, wo die Stadt Nerulum von den Römern genommen wurde [1]).

Im J. 316 greifen die Römer die samnitische Stadt Saticula [2]) an und schlagen einen Entsatzversuch des samnitischen Heers ab, welches nun die mit Rom verbündete Stadt Plistica angreift.

Im folgenden Jahre (315) wiederholt sich der Versuch, Saticula zu entsetzen, und auch der Sieg der Römer; die Stadt wird schliesslich erobert, während Plistica von den Samniten genommen wird. Darauf ziehen die römischen Heere aus Samnium und Apulien — hier muss also in der ursprünglichen Notiz auch ein apulischer Feldzug erwähnt gewesen sein — nach Sora, welche Stadt zu den Samniten abgefallen war. Dann erfolgt eine unentschiedene Schlacht bei Lautulae [3]).

Diese kurze Uebersicht genügt um zu zeigen, dass nach Livius erst im J. 316 der Krieg zwischen Römern und Samniten wieder ausbricht. Zwar ist bei der Unterwerfung Satricums von einer samnitischen Besatzung die Rede, aber nicht von einem wirklichen Versuch der Samniten die Stadt zu behaupten; es liegt also nahe an eine Freiwilligenschaar zu denken, wie diejenige war, welche wenige Jahre früher Cumae besetzt hielt [4]). Uebrigens ist gerade das Detail der Notiz über Satricum noch im rhetorischen Revanche-Stil gehalten, und nicht zuverlässig. In auffallendem Gegensatz dazu steht die Reihe von Nachrichten über Deditionen apulischer Städte, welche kurz und sachlich sind und ganz zuverlässig scheinen. Mit dem Angriff gegen Saticula fängt wieder die rhetorische Bearbeitung an. Sachlich ist die zweimalige Unterwerfung der Teanenser oder Teaten zu vermerken, sowie die Wiederholung der Kämpfe um Saticula und Plistica. Diese Doppelberichte zeugen zwar für die Authenticität der berichteten Thatsachen, natürlich sind sie aber auf eine einfache Nachricht zu reduciren.

Uebrigens brauchen wir uns nicht mit ähnlichen kritischen Erwägungen zu begnügen, weil vom J. 318 an die nämlichen Notizen aus einer älteren Quelle durch Diodor erhalten sind [5]).

Diodor berichtet zum J. 318, dass von diesem neunten Kriegs-

---

[1]) Liv. IX, 20, 7—9.

[2]) Nach Festus (p. 340 i. v. Sati-) lag die Stadt „in Samnio". Mit Unrecht, wie mir scheint, folgert Binneboessel (S. 47) aus einem ungenauen Ausdruck des Livius (IX, 21, 3) dass sie nicht samnitisch war.

[3]) Liv. IX, 21, 3—23, 1. Ueber den ausgemerzten apulischen Feldzug s. oben § 16, und unten § 27. Ueber Sora § 18, § 27, § 29.

[4]) Oben § 6.

[5]) Diod. XIX c. 10. e. 65. c. 72. Vergl. den Text im Anhang.

jahr an, die Römer aufhörten, mit grossen Heeren zu kämpfen — dies bezieht sich offenbar auf den apocryphen Revanchefeldzug, den auch der Gewährsmann Diodors schon erwähnt haben muss — dass sie sich vielmehr darauf beschränkten, Festungen anzugreifen und Einfälle in das feindliche Gebiet zu thun. Dann erwähnt er ganz wie Livius die Verheerung Apuliens und die Unterwerfung und Geiselstellung der Canusiner. Die Teanenser werden hier nicht genannt, vielleicht berichtete Diodors Gewährsmann ihre Unterwerfung zum folgenden Jahre, wo Livius sie unter etwas abweichendem Namen noch einmal mittheilt, und wo Diodor nichts gibt. Zum J. 316 wird die Einnahme der apulischen Stadt Ferente berichtet — wohl identisch mit dem von Livius zum vorigen Jahre erwähnten Forentum — und dann der Abfall der Stadt Nuceria Alfaterna, welche sich mit den Samniten verbindet. Die Erzählung von den Kämpfen um Saticula und Plistica, welche bei Livius zweimal vorkommt, findet sich hier nur zum J. 315.

Von dem ausführlichen Jahresbericht des J. 315 gibt Diodor eine merklich abweichende Fassung. Er erwähnt ganz dieselben Thatsachen, aber in anderer Redaction, und in abweichender, und zwar richtigerer Folge. Bemerkenswerth ist namentlich der anders lautende Anfang der Erzählung; während bei Livius die Römer den Angriff gegen Samnium beginnen mit der Belagerung Saticulas, sind bei Diodor die Samniten die Angreifer. Sie erobern Plistica, bewegen die Soraner, die römische Besatzung niederzumachen und sich mit ihnen zu verbinden, und ziehen dann mit grosser Heeresmacht nach Saticula, das von den Römern belagert wird.

§ 20. *Rückschluss über die Cassirung des Friedens.*

Die Ueberlieferung lehrt also dass Fregellae gleich nach dem caudinischen Frieden samnitisch geworden ist, und dass einige Jahre lang in den zuverlässigen Berichten von kriegerischen Vorgängen zwischen Rom und Samnium nicht die Rede ist. Dadurch wird es schon wahrscheinlich, dass der Friede nicht cassirt, sondern aufrecht erhalten ist. Man könnte indess noch die Annahme vorziehen, dass Fregellae durch Eroberung samnitisch geworden ist, dass der Revanche-Feldzug eine ältere Nachricht von der Wiederaufnahme des Kriegs verdrängt hat, und dass während der folgenden Jahre der Krieg fortdauerte obgleich von beiden Seiten keine directen Angriffe von einiger Bedeutung unternommen wurden.

Erwägt man aber dass die Römer gerade in diesen Jahren mit grosser Energie ihre Eroberungspolitik verfolgten, so wird es doch

sehr auffallend, dass sie jeden Angriff gegen Samnium so sorgfältig vermieden hätten. Es ist kaum glaublich, dass sie den Frieden der ihnen aus Fregellae zurückdrang, mit so grosser Entrüstung verwarfen, und es sich dennoch Jahre lang gefallen liessen, dass diese Grenzfestung in den Händen der Feinde blieb. Es ist schwerlich anzunehmen, dass die Beherrscher Latiums und Campaniens sich eine neue Herrschaft in Apulien gründeten, und dennoch aus freien Stücken die Festungen welche diese drei Länder unmittelbar bedrohten, Jahre lang in den Händen der Feinde liessen. Der Herrschaft über Apulien war man erst sicher wenn man Luceria hatte, und der Besitz Campaniens forderte eine schützende Grenzfeste am Gebirge; dass die Römer dies wussten, zeigt ihr energisches Vorgehen gegen Saticula und gegen Luceria im J. 315. Wollte man aber Herr in Latium und Campanien sein, so musste man Fregellae haben, schon aus der Aussendung einer Colonie dahin geht klar hervor, dass die Römer das grosse Gewicht dieser Festung, welche die Verbindungen beherrscht, kannten, und bald nachher (im J. 315) sollte es sich zeigen, wie gefährlich sie in den Händen des Feindes werden konnte.

Dass die Römer den Angriff gegen diese Grenzfesten so lange unterliessen, muss also seinen Grund haben, und dieser Grund lässt sich auch leicht erkennen. Sobald ja die Samniten ihrerseits den Krieg wieder anfangen, gehen auch die Römer energisch zum Angriff vor. Sie hatten offenbar nur darauf gewartet.

Da kann es nicht mehr zweifelhaft sein, dass das Fehlen von zuverlässigen Kriegsberichten zu den Jahren 320—316 kein Zufall ist, sondern dass der caudinische Friede in Kraft getreten war, dass Fregellae dem Vertrage gemäss von den Römern geräumt war, und dass diese, obgleich sie ihre Eroberungspolitik nicht aufgaben, an eine Wiederaufnahme des Kriegs nicht denken konnten. Ein Angriff gegen Fregellae, ein Einfall in Samnium, ein Versuch, Saticula oder Luceria zu nehmen, hätte ja den sechshundert Geiseln, der „edelsten Blüthe der römischen Jugend" das Leben gekostet. Sobald die Samniten selbst den Krieg wieder aufnahmen, war dies natürlich nicht mehr der Fall: die Geiseln blieben zwar in ihrer Gewalt, aber nicht mehr als ein Zwangsmittel zur Erhaltung des Friedens.

§ 21. *Der (wirkliche) erste Samnitenkrieg.*

Die Tradition selbst beweist also dass der Friede von Caudium nicht cassirt worden, sondern mehrere Jahre lang in Kraft geblieben ist. Er schliesst den wirklichen ersten Samnitenkrieg, der von 327

bis 321 dauerte, ab. Erst durch die Geschichtsfälschungen, welche vielleicht in der gracchischen Zeit vorgenommen sind, und die uns erhaltenen Annalen, mit Einschluss der sonst weniger entstellten diodorischen, beherrschen, wurde der Friede als nicht in Kraft getreten dargestellt, und so wurde aus diesem Krieg und dem folgenden ein einziger von einer Dauer von mehr als zweiundzwanzig Jahren [1]. Dieser grosse Krieg heisst in der spätern Ueberlieferung der zweite, während ein neuer erster Krieg, angeblich durch den Anschluss Capuas an Rom veranlasst, zum J. 343 interpolirt ist.

Werfen wir jetzt einen Blick auf den wirklichen ersten Samnitenkrieg, so ergibt sich, dass der von den Samniten begonnene Krieg ihnen einen vollkommnen Erfolg brachte. Die Geiseln, welche der Sieg bei Caudium ihnen in die Hände gab, waren ein mächtiges Zwangsmittel, wodurch sie nicht nur die Rückgabe von Fregellae erwirkten, sondern jeden Uebergriff der Römer mehrere Jahre lang verhinderten.

Wie elend sieht bei diesem Licht das Werk der römischen Geschichtsfälscher aus, und wie viel interessanter nicht nur, aber auch schöner und ruhmvoller wird die ursprüngliche römische Tradition gewesen sein! Nach der erfundenen Revanche-Erzählung wurde es den Römern leicht, die Folgen ihrer Niederlage zu tilgen. Die Feinde waren ja dumm genug gewesen um selber die Früchte des Siegs gleichsam wegzuwerfen, von römischer Seite brauchte es nur noch eines einfachen Wortbruchs, vor dem man sich nicht scheute, und den man ausserdem durch juristische Spitzfindigkeiten zu beschönigen wusste. Militärisch bestanden keine ernstlichen Schwierigkeiten; man hatte zwar eine Niederlage erlitten, aber nur indem man durch eine unbegreifliche Blindheit in die Falle gegangen war. Sonst ziehen die Römer ungehindert durch das unwegsame Bergland, jagen die feindlichen Heere vor sich her, dringen in das samnitische Lager und machen ohne die geringste Schwierigkeit die sämmtlichen Feinde nieder.

Die Wirklichkeit hat aber ganz anders ausgesehen. Die Feinde waren weder im Kriege noch im Rath so ganz zu verachten, ihre Berge, ihre Lager, ihre Festungen, ihre Schlachtordnung waren für die römischen Heere sehr ernstliche Schwierigkeiten, zu deren Bewältigung es der grössten Tapferkeit, der tüchtigsten Führung, und vor Allem einer nie erschlaffenden Ausdauer bedurfte. Und als das Kriegsglück ihnen günstig gewesen war, warfen sie die Früchte des Siegs keineswegs von sich, sondern sie schrieben den Römern

[1]) Diod. XX, c. 101.

den Frieden vor, und machten ihnen durch eine angemessene Vorsichtsmassregel den Treubruch unmöglich. Keine juristischen Spitzfindigkeiten, nur wirkliche Staatsmannskunst konnte da helfen.

Wie die Römer die schwierige Aufgabe welche sie sich selbst gestellt hatten, ungeachtet des caudinischen Misserfolgs gelöst haben, das können wir leider in Folge der zerstörenden Thätigkeit der Annalisten nicht mehr im Einzelnen verfolgen. Was uns aber noch einigermassen über die Art und Weise, wie römische Staatsmannskunst und römische Kriegskunst sich aus den schwierigsten Umständen herausgearbeitet haben, Auskunft geben kann, muss um so sorgfältiger zusammengestellt und geprüft werden. Vor Allem haben wir also die Berichte über die Friedensjahre nach der caudinischen Catastrophe einer nähern Betrachtung zu unterwerfen.

DIE RÖMISCHE MACHTSAUSDEHNUNG IM SÜDEN, 320—315. § 22—25.

§ 22. *Die römische Herrschaft in Apulien.*

Von der grössten Wichtigkeit sind die oben [1]) zusammengestellten Berichte, welche zeigen, dass bald nach dem caudinischen Frieden die römischen Heere in Apulien erschienen sind und eine Reihe von Städten durch Ueberredung oder Gewalt dazu vermocht haben, sich dem römischen Bunde anzuschliessen.

Dieses verwegene Unternehmen ist ein Meisterstreich der römischen Staatsmänner. Während Rom durch die sechshundert Geiseln in der Gewalt der Samniten gleichsam an Händen und Füssen gebunden war, und es schien alsob der weitern Entwicklung des in wenigen Jahrzehnten so wunderbar emporgekommenen Bundesstaats auf einmal unübersteigliche Schranken gesetzt waren, erkannten sie, dass dies nicht der Fall war, dass es nur darauf ankam das Ziel im Auge zu behalten, aber diesem Ziel auf einem andern Wege nachzustreben. Die Organisation Latiums und Campaniens zu vollenden war einstweilen unmöglich, da warfen sie sich auf das entlegene Apulien und wussten sich dort in wenigen Jahren eine neue Herrschaft zu gründen.

---

[1]) § 19.

Die Berichte haben, wie schon dargelegt ist, einen zuverlässigen Charakter, und stehen in auffallendem Gegensatz zu den inhaltlosen und gefälschten Nachrichten über apulische Feldzüge in frühern Jahren [1]). Vier Städte treten freiwillig oder gezwungen in ein bundesgenössisches Verhältniss zu Rom; eine Stadt der Frentaner (319) — wahrscheinlich Larinum, das an der apulischen Grenze liegt und eigene Münzen hat [2]), —, Canusium (318), Teanum (317) und Forentum (316) — nicht identisch mit der Stadt der Frentaner, wie Nissen [3]) will, sondern wahrscheinlich das heutige Forenza [4]). Als fünfte kommt Arpi hinzu, von Livius in der Revanche-Erzählung erwähnt, wodurch es nicht zu entscheiden ist, ob die Stadt zuerst von allen (320) auf die römische Seite getreten ist, wie aus der Darstellung des Livius [5]) hervorzugehen scheint, oder erst in dem Jahr der Einnahme von Luceria (315). Die Einnahme Lucerias und die Gründung einer latinischen Colonie daselbst gab der neu gewonnenen Herrschaft der Römer eine dauernde Festigkeit.

Auf welchem Wege die Römer Apulien erreichten, darüber wird uns nichts mitgetheilt. Der Weg durch Samnium ist natürlich ausgeschlossen, nördlich durch die Abruzzen konnten sie auch auf keinen Fall dahin gelangen, denn die dort wohnenden freiheitliebenden Stämme haben sich gewiss nicht nach der caudinischen Niederlage den Römern angeschlossen [6]).

Die Frage, worauf es zunächst ankommt, ist also, ob den römischen Heeren südlich von Samnium ein Weg nach Apulien offen gewesen sein kann.

§ 23. *Die Ausdehnung Samniums nach Süden.*

Mehrere Forscher nehmen an, dass Samnium sich im vierten Jahrhundert v. Chr. sehr weit nach Süden und Südwesten, ja sogar bis an das tyrrhenische Meer und fast bis an den Golf von Tarent ausdehnte.

„Der Samnitische Bund, der die grossen Kriege gegen Rom ausgefochten hat" — so lesen wir bei Beloch [7]) — „umfasste nicht nur das eigentliche Samnium oder das Land der Pentrer, sondern

---

1) Oben § 9.
2) C. I. L. IX, p. 69. Conway. The italic dialects I, p. 207, 212.
3) Nissen S. 33.
4) C. I. L. IX, p. 43. Conway I, p. 36.
5) IX, 13, 6—8.
6) Vgl. oben § 8.
7) Der It. Bund, S. 167.

auch die Hirpiner und Caudiner, im obern Liristhal Casinum und Atina, am Golf von Salerno das spätere picentinische Gebiet [1]). Darum werden in den Berichten über die Samnitenkriege die Hirpiner und Caudiner niemals erwähnt und die Städte ihres Gebiets gelten einfach als samnitische Orte. Die Frentaner dagegen, wie die campanischen Gemeinden Nola, Nuceria, Teanum haben niemals zum samnitischen Bunde gehört, sondern soweit unsere Kenntniss reicht stets eine selbstständige Politik verfolgt."

Eine noch viel grössere Ausdehnung gibt Nissen [2]) dem Lande der Samniten. „Das Gebiet der zu einer Eidgenossenschaft vereinigten Cantone heisst den Römern Samnium. Die Geltung des Namens hat ebenso geschwankt wie diejenige von Italia und Latium, nur dass sie im Lauf der Zeiten zusammenschrumpft, wo jene sich erweitern. Im vierten Jahrhundert als Samniten und Römer im Bunde mit einander die Unabhängigkeit ihrer beiderseitigen Nachbarn vernichteten, hat er seine grösste Ausdehnung von etwa 250 bis 300 d. □ Meilen erreicht. Die Samniten hatten das obere Liristhal mit Sora und Fregellae erobert, vielleicht auch die Landschaft der Sidicini [3]). Nach dem Periplus gehörte ihnen die Küste zwischen Neapel und Paestum auf einer halben Tagesfahrt Ausdehnung an [4]). Da später hier die Picenter angesiedelt wurden, wird man den Silarus, den Grenzfluss Italiens, zugleich als solchen zwischen Samnium und Lucanien ansehen dürfen [5]). Im Norden gegen die Abruzzen hin sind keine Veränderungen der hier bestehenden Naturgrenze bekannt; auch die Zugehörigkeit der Frentaner zum samnitischen Bunde lässt sich, so sehr sie den geographischen Verhältnissen entsprechen würde, nicht beweisen. Dagegen im Osten hat der Bund einen breiten Saum Apuliens sich angeeignet: das feste Luceria ist in seinem Besitz sowie Ausculum, das oskische Münzen prägt [6]). Die Erwerbungen erstrecken sich im Süden bis an das Gebiet von Tarent: Metapont wird von den Samniten zerstört, Venusia mit einer Feldmark die 20000 Colonisten ernähren konnte, ist 291 v. Chr. in diesen Strichen gegründet worden [7])."

---

[1]) Scylax 11.

[2]) Ital. Landeskunde I, S. 529 f.

[3]) Liv. X, 1. VIII, 19. 23. VII, 29. VIII, 15.

[4]) Scylax 11. Herculaneum Pompeji (Strabo V, 247. Liv. IX, 38) Marcina am Golf von Salernum (Strabo V, 251) sind samnitisch.

[5]) Strabo V, 251. Liv. VIII, 17.

[6]) Liv. IX, 15. Vgl. Diod. XIX, 72. Mommsen, Unterit. Dial. 251.

[7]) Strabo V, 250, Anf. u. Mitte. VI, 254. 264. Derselbe, ebenso wie Hor. Sat. II, 1, 36 schreiben Venusia ausdrücklich den Samniten zu.

Betrachtet man diese Darstellung, welche dem Leser anfänglich durch den sichern Ton und die Zahl der angeführten Beweisstellen imponirt, etwas genauer, so kommt man zu dem nicht sehr erfreulichen Ergebniss, dass sie ganz unrichtig ist. Die angeführten Zeugnisse geben ihr keine Stütze, beweisen gar nicht das, was sie beweisen sollen. Fragt man, wie weit sich Samnium, „das Gebiet der zu einer Eidgenossenschaft vereinigten Cantone", ausdehnte, so kommt für die Beantwortung dieser Frage nicht in Betracht, dass die Samniten Sora und Fregellae erobert und einige Jahre lang besetzt gehalten haben [1]. Dass Metapont von den Samniten zerstört ist, eine Thatsache welche wir nur durch Strabo kennen und zeitlich nicht fixiren können, beweist für die Ausdehnung ihres Landes ebenso wenig wie die Mittheilung desselben Geographen, dass die latinischen Küstenstädte von den Samniten zerstört sind [2]. Dass Strabo die Samniten Nachbarn, *ὁμόρους*, der Tarentiner nennt, beweist nicht dass ihr Land sich bis an das Stadtgebiet von Tarent ausdehnte, auch abgesehen davon dass es nicht unbedenklich ist aus einem ähnlichen vielleicht ungenauen Ausdruck etwas zu folgern. Die tarentinische Herrschaft erstreckte sich ja weit über Apulien, und es liegt also nahe, nicht an das Stadtgebiet sondern an das bundesgenössische Gebiet zu denken. Dass irgendwo eine oskische Bevölkerung wohnt, dass oskisch gesprochen wird, beweist auch keine Zugehörigkeit zum Samnitenstaate; sonst wären ja auch die Campaner, die Frentaner, die Lucaner hinzuzurechnen. Dasselbe gilt von den oskischen Münzen, der Regel nach gehören sogar die Städte, welche oskische Münzen schlagen, nicht zu Samnium [3]. Auch die ausdrückliche Bezeichnung eines Volks oder einer Stadt als samnitisch beweist nicht die Zugehörigkeit zum Bundesstaate, auch abgesehen von der Möglichkeit, dass eine irrthümliche Nachricht vorliegt [4]. Eine Reihe von Völkern, welche dem Bundesstaate nie angehört haben, werden ja weil sie samnitischen Stammes waren, als Samniten bezeichnet. So nennt Strabo die Frentaner, welche er als ein selbständiges Volk erwähnt *Σαυνιτικὸν ἔθνος*, von den Lucanern sagt er: *τὸ μὲν γένος εἰσὶ Σαυνῖται.* Aehnlich sagt er von den Hirpinern: *Ἑξῆς* (d. h.: nach den Samniten) *δ' εἰσὶν Ἱρπῖνοι, κἀυτοὶ*

---

[1]) Dass die Landschaft der Sidiciner nicht in der Gewalt der Samniten gewesen ist, habe ich früher (Neue Forsch. I § 12) dargelegt.

[2]) Strabo V, 232. Vgl. 249. Die Nachricht kommt mir wenig glaublich vor.

[3]) Nur sehr wenige Städte in Samnium hatten eigene Münzen. Vgl. Conway, The italic dialects I, p. 196.

[4]) Die Mittheilung bei Steph. Byz., angeblich nach Dionysius; Ναρνία πόλις Σαυνιτῶν, ist gewiss nicht richtig.

Σαυνῖται [1]). Die Ausdrücke selbst zeigen, wie es mir scheint, dass er die Völker staatlich den Samniten nicht zurechnete.

Geht es unter diesen Umständen an, die Ansetzung von Samniten an der tyrrhenischen Meeresküste zwischen Neapel und Paestum bei SCYLAX und die strabonischen Berichte dass Herculaneum und Pompei, sowie das südlichere, sonst nicht bekannte Marcina von Samniten bewohnt waren, als Beweis anzuführen, dass das Gebiet des Samnitenbunds so weit reichte? [2]) Gewiss nicht. Von den weiter landeinwärts liegenden, bedeutenderen Städten Nola und Nuceria wissen wir ja, dass sie gerade wie Capua von Samniten bewohnt waren, aber auch, dass sie dem Bunde nicht angehörten. Und nicht anders steht es mit Venusia und den benachbarten Städten Apuliens, obgleich hier die Zeugnisse weniger klar sind. STRABO weist diese Städte den Samniten zu, und zwar im Gegensatz zu den Lucanern, welche im weitern Sinne doch auch Samniten waren. Man könnte also geneigt sein, hier wenigstens die Bezeichnung im engern, staatlichen Sinne zu verstehen. [3]) Wahrscheinlich hat indess dem Geographen eine Landschaft Samnium vorgeschwebt, welche ausser dem Bundesgebiete eine Anzahl kleinerer Völker desselben Stammes umfasste. Venusia wird zwar, wie die Nachbarstädte Forentum und Ausculum, oskisch gewesen sein, aber einen selbständigen Staat gebildet haben, obgleich die Stadt vielleicht im dritten Kriege auf der Seite der Samniten stand, und dann von den Römern erobert und colonisirt wurde. [4]) HORAZ sagt bloss, dass die alten Bewohner Sabeller waren, aber nicht, dass sie dem Samnitenbunde angehörten, und rechnet das Gebiet zu Lucanien oder Apulien, nicht zu Samnium.

Schliesslich bleibt nur die Frage übrig, ob die Hirpiner dem Samnitenbunde angehörten oder nicht. BELOCH hat ganz unrichtig Hirpiner und Caudiner zusammengeworfen, das eigentliche Samnium ist nach ihm das Land der Pentrer. Die Tradition über die Samnitenkriege kennt aber nur die Samniten, und nur ganz zufällig werden die Pentrer oder Caudiner als Theile dieses Volks erwähnt. [5]) Dagegen finden wir den Namen der Hirpiner oft erwähnt, wenn auch nicht gerade in der Geschichte der Samnitenkriege. Die Er-

---

[1]) STRABO IV, 241. VI, 254. V, 250.

[2]) Die auch von NISSEN angeführte Stelle Liv. IX, 38 erwähnt einen Angriff der Römer gegen Pompei und das Gebiet der Nuceriner, schweigt aber von den Samniten.

[3]) STRABO VI, 254. V, 250.

[4]) DIONYS. XVII, XVIII, fr. V (16, 17).

[5]) LIV. IX, 12, 9. 31, 4. Die übrigen Erwähnungen der einzelnen Stämme s. bei NISSEN, Ital. Landesk. I S. 528—529.

wähnungen führen aber nicht darauf, dass die Hirpiner dem Samnitenbunde angehört hätten; nur ein paar livianische Stellen scheinen das Hirpinerland als einen Theil Samniums zu betrachten [1], anderswo unterscheidet gerade LIVIUS genau zwischen Samnium und dem Hirpinergebiet, dasselbe thut Polybius, und die oben angeführte Mittheilung des STRABO scheint auch zu zeigen dass er die Hirpiner nur im weitern, nicht aber im engern, staatlichen Sinne als Samniten betrachtete. [2]

Die meisten Forscher haben diese Widersprüche durch die Annahme zu lösen versucht, dass die Hirpiner dem alten Samnitenbunde angehört hätten, dass sie aber später, durch die Anlage der Colonie Beneventum von ihren Stammesgenossen abgetrennt, nicht mehr zu Samnium gerechnet worden wären. Ganz befriedigend erscheint diese Lösung schon deshalb nicht, weil die Caudiner, welche doch gerade so von den nördlichen Samniten abgetrennt waren, stets als Samniten bezeichnet werden. Die Annahme hat aber ohnehin eine sehr schwache Grundlage, weil von einer Betheiligung der Hirpiner an den Samnitenkriegen in den Quellen nie die Rede ist. Man folgert diese Betheiligung aus einer Reihe von Berichten in der Geschichte des sogenannten dritten Samnitenkriegs: die Stadt Taurasia in Samnium, welche SCIPIO laut seiner Grabschrift im J. 298 erobert hat, und die in den Jahren 296 und 293 eingenommenen Samnitenstädte Romulea, Aquilonia, Cominium [3]) glaubt man in dem Hirpinergebiet anweisen zu können. Wenn diese Ortsbestimmungen richtig wären, so wäre die Sache natürlich ausgemacht; sie sind aber völlig unerwiesen, zum Theil gewiss falsch.

Im J. 180 v. Chr. wurde ein aufrührerischer Ligurerstamm nach einer römischen Domäne in Samnium die den Taurasinern gehört hatte, transportirt und dort angesiedelt. [4]) Dieser ager Taurasinorum wird doch wohl identisch sein mit dem Gebiete der von SCIPIO im J. 298 eroberten Stadt; folglich muss diese Stadt dort gelegen haben, wo später laut der Inschriften die Gemeinde der Ligurer fortbestand, diese lag aber nicht im Hirpinerlande, sondern im eigentlichen Samnium westlich von Luceria. [5]) Die im J. 296 eroberte Stadt Aquilonia kann gleichfalls schwerlich im Hirpinerlande gelegen haben; mit Recht weist ja MOMMSEN darauf, dass die Erzählung einen Ort in der Nähe von Bovianum, also sehr weit von der bekannten gleichnami-

---

1) LIV. XXIII, 1, 1. XXIV, 20.
2) LIV. XXII, 13, 1. 61, 11. XXIII, 41, 13. POL. III, 91, 9. STRABO V, 4, 12, p. 250.
3) LIV. X, 17. 38—44. DION. XVII—XVIII, fr. IV, V (16, 16. 17.)
4) LIV. XL, 38.
5) MOMMSEN C. I. L. IX p. 125. Vgl. pp. 84, 91.

gen Hirpinerstadt, fordert [1]. Auch Cominium hat man nach der livianischen Erzählung im Norden Samniums zu suchen, und zwar in der Nähe von Atina; es lag vielleicht in dem Thale das jetzt noch Val di Comino heisst, und das schon früh, wahrscheinlich zugleich mit der ganzen atinatischen Gegend römisch geworden ist [2]. Ueberhaupt wird man die von den Römern eroberten Städte in denjenigen Gegenden anzusetsen haben welche in den Samnitenkriegen römisch oder latinisch geworden sind, nicht dort wo sich bis auf den marsischen Krieg bundesgenössisches Recht erhalten hat. Auch Romulea wird demnach nicht mit der mansio sub Romula, welche nach den spätern Itinerarien im Hirpinerlande lag, zu identificiren sein; die Stadt wird gleichfalls nördlicher im eigentlichen Samnium gelegen haben.

Die angeführten Berichte beweisen also nichts weiter als dass in dem alten Samnitenlande einige Orte lagen, welche mit südlicher gelegenen Ortschaften ganz oder beinahe gleichnamig waren; bei stammverwandten Völkern freilich etwas ganz gewöhnliches. Dass die Hirpiner jemals dem Samnitenbunde angehört haben, geht daraus nicht hervor, und ist auch übrigens durch nichts bezeugt. Die Thatsache selbst, dass das Land derjenigen Stämme welche stets ohne Vorbehalt als Samniten bezeichnet werden, später ganz zerstückelt, und grossentheils römisch oder latinisch geworden ist, während das Hirpinerland ganz unversehrt geblieben ist [3], scheint im Gegentheil zu beweisen dass die Hirpiner politisch nicht zu den Samniten gehört, und sich an den Samnitenkriegen nicht betheiligt haben.

Nur darin stimme ich Beloch bei, dass er im Nordwesten Casinum und Atina, welche u. A. von Mommsen als Volskerstädte betrachtet werden, den Samniten beilegt [4]; und in der Darstellung Nissens kommt es mir richtig vor, dass er Luceria den Samniten zuweist. Wahrscheinlich gehörte diese Stadt ursprünglich zu Samnium, und wurde sie erst im J. 315 von den Römern erobert und colonisirt, und seitdem zu Apulien gerechnet.

Südlich von Caudium, Maluentum, Luceria müssen wir also, wie mir scheint, die Grenze Samniums ansetzen [5]. Jenseits dieser Linie

---

1) C. I. L. IX, p. 88.
2) C. I. L. X, p. 507.
3) Men vergl. die Karten in: Beloch, der italische Bund.
4) „De bello c. Samn. sec." p. 14. Neue Forsch. I, S. 39.
5) Vgl. die beigefügte Karte 1.

finden sich zwar eine Anzahl von Städten und Völkerschaften welche oskischen Stammes sind und gelegentlich als Samniten bezeichnet werden. Politisch waren diese aber selbständig, und ebenso wenig von den Samniten abhängig wie ihre Nachbarn, die Griechenstädte und die messapischen Stämme Süd-Italiens.

Die bedeutendsten Mächte in dem ganzen Staatencomplex des Südens waren der lucanische Bundesstaat und die Griechenstadt Tarent. Für eine richtige Einsicht in den Verlauf des Kriegs zwischen Römern und Samniten wäre es von der grössten Wichtigkeit, die Beziehungen zwischen diesen Staaten und der römischen Republik genau zu kennen. Die Quellen geben darüber jedoch nur sehr wenige Andeutungen, woraus auch die sorgfältigste Betrachtung nur unsichere Schlüsse wird ziehen können.

§ 24. *Rom und Tarent.*

Die Tarentiner werden in der Ueberlieferung öfters als Gegner Roms genannt, zusammenhangende Nachrichten über ihr Verhalten in der Periode der Samnitenkriege gibt es aber nicht. Wir fanden sie gleich nach dem Tode Alexanders von Epirus thätig, die Lucaner vom Anschluss an Rom abzuhalten, dann traten ihre Gesandten in Gemeinschaft mit den Samniten und den Nolanern in Neapel gegen Rom auf. [1]) Bei den Kämpfen um Luceria wird ihrer von Neuem Erwähnung gethan; da treten sie plötzlich auf und verbieten den Römern und den Samniten den Krieg, die Letzteren fügen sich, die Römer greifen dagegen ungeachtet des Verbots den Feind ohne Zögern an. [2])

Nissen neigt dazu, diese Berichte über Feindschaft zwischen Rom und Tarent als gefälscht zu betrachten. Ueber die Intervention vor Luceria schreibt er: „nicht blos an diesem Ort haben die Annalisten eine Vorbereitung auf den Krieg mit Pyrrhos eingeschwärzt. In Wirklichkeit lag die Sache ganz anders und Tarent neigte bislang weit mehr auf römische als auf die Seite der Gegner. Für seinen Handel und seine Industrie hatte es vor allen Dingen darauf zu sehen, dass der Frieden der apulischen Ebene möglichst wenig gestört ward. Insofern mochten ihm die Raub- und Beute-

---

[1]) Oben § 5 u. § 6.
[2]) Liv. IX, 14.

züge der Samniten ebenso verhasst als das Einschreiten der Römer erwünscht sein. [1])

Mit dieser Meinung kann ich mich nicht vereinigen; das Eindringen der entfernten römischen Republik in eine Gegend, wo Tarent bis dahin die vorherrschende Macht war, kann den Tarentinern unmöglich angenehm gewesen sein, ihr Auftreten gegen Rom in Lucanien, in Neapel und in Apulien kommt mir der Hauptsache nach sehr glaublich vor. Im Detail freilich hat namentlich die Nachricht über die Intervention vor Luceria viel anstössiges; „die Fassung derselben ist sehr roh" sagt NISSEN mit Recht. Zur Sache fügt er etwas weiter hinzu: „Eine diplomatische Intervention Tarents den Erfolgen von 315, der intendirten Colonie Luceria gegenüber ist sehr wohl denkbar und dem Zusammenhang angemessen; über die Modalitäten derselben lässt sich begreiflicher Weise nichts errathen." Dies ist richtig gesagt, nur ist der Schluss zu vorsichtig: statt dieser bescheidenen Zurückhaltung scheint mir vielmehr die Untersuchung nach dem wahrscheinlichen Resultat der tarentinischen Intervention eine Pflicht des Geschichtsforschers.

Jedenfalls können wir als feststehend annehmen, dass die Römer nicht in der schroff herausfordernden Weise der livianischen Notiz den Einspruch der Tarentiner abgewiesen haben. Das wäre ja in dem Augenblick, wo in Latium und Apulien der schwere Entscheidungskampf zwischen Rom und Samnium gekämpft wurde, eine unverzeihliche Thorheit gewesen. Erinnern wir uns, wie die Römer einige Jahrzehnte früher, als der Krieg mit Latium bevorstand, alles daran setzten den Feind zu isoliren, und nöthigenfalls bereit waren durch bedeutende Concessionen die Neutralität fremder Mächte zu erkaufen; geben wir gleichfalls Acht auf die gegen Anfang des Samnitenkriegs abgeschlossenen Verträge, welche wahrscheinlich in ähnlicher Weise dem Eingreifen anderer Staaten zu Gunsten Samniums vorzubeugen bezweckten; so wird es klar, dass auch zur Zeit des Kampfs um Luceria der Gedanke an eine Betheiligung Tarents an dem Krieg den Römern unmöglich gleichgültig gewesen sein kann. Statt der höhnischen Zurückweisung der tarentinischen Vorstellungen können wir diplomatische Verhandlungen voraussetzen, Schliesslich ist es allerdings denkbar, dass es dennoch auf Krieg hinauslief, wahrscheinlicher ist es aber dass die Römer sich die Freiheit des Handelns in Apulien durch anderweitige Concessionen erwirkt haben. Es gilt also, die Quellen zu befragen, ob seit der Gründung der Colonie Luceria zwischen Tarent und Rom Krieg

[1]) Rh. Mus. XXV (1870), S. 33. Vgl. IHNE I, S. 415.

oder Frieden war. Leicht ist die Entscheidung nicht, es gibt eine einzelne Notiz bei Diodor, worin von Krieg die Rede ist, die wirklichen Kriegsnachrichten fehlen aber, ein Friedensschluss findet sich auch nirgends erwähnt, und die Ueberlieferung über den Ausbruch des spätern pyrrhischen Kriegs führt vielmehr auf die Annahme einer vorangegangenen längern Friedensperiode.

Die betreffende diodorische Notiz findet sich zum J. 303. „In Italien" so lesen wir da, „schickten die Tarentiner welche im Kriege waren mit den Lucanern und den Römern, Gesandte nach Sparta um Kriegshülfe und den Heerführer Cleonymus zu erbitten." Weiter wird erzählt, wie dieser landete, ein grosses Heer zusammenbrachte, die Lucaner zum Anschluss an Tarent bewog, und mit ihnen Metapont zur Uebergabe nöthigte, wo er es sich eine Zeit lang gut sein liess um alsbald Italien für anderweitige Unternehmungen zu verlassen [1]. Von dem Krieg mit Rom ist also nur in den Anfangsworten die Rede, ob diese aber richtig sind scheint mir fraglich. Das völlige Fehlen von Kriegsnachrichten, sowie von einer Notiz über den Friedensschluss, und zwar in einer Periode, wo zu jedem Jahre mehr oder weniger ausführliche Annalennotizen erhalten sind, macht die gebräuchliche Annahme eines Kriegs, der um 301 durch einen Vertrag beendigt worden wäre [2]) bedenklich.

Entscheidend ist indess die Erzählung vom Ausbruch des tarentinischen Kriegs im J. 282. Von Niebuhr und Mommsen für zuverlässig gehalten, ist diese Erzählung von Ihne mit Recht als verdächtig bezeichnet worden [3]). Die parteiische Färbung zu Gunsten der Römer ist unverkennbar, und geradezu empörend. Dadurch scheinen aber die überlieferten Thatsachen, welche für die Römer wenig ehrenvoll sind, nur um so sicherer verbürgt. Wir lesen nämlich dass die Römer ungeachtet eines alten Vertrags mit Tarent, der ihnen die Schiffahrt am lacinischen Vorgebirge vorbei verbot, nicht nur den Thurinern zu Hülfe kamen, sondern plötzlich mit zehn Kriegsschiffen vor Tarent erschienen. Die Tarentiner griffen zu den Waffen und warfen sich auf den Eindringling, vier Schiffe wurden in Grund gebohrt und eins mitsammt der Mannschaft genommen.

Die weitern Ereignisse brauchen hier nicht erwähnt zu werden; für die uns beschäftigende Frage ist aber die Erwähnung des „alten Vertrags" [4] von der grössten Wichtigkeit. Es ist klar, dass

---

[1]) Diod. XX, c. 104.

[2]) Nieb. III, S. 318. Mommsen R. G. I, 2es Buch, Kap. VI. Ihne I, S. 416.

[3]) Nieb. III, S. 512 ff. Mommsen 2es Buch Kap. VII. Ihne I, S. 416 ff.

[4]) παλαιῶν συνθηκῶν. App. Samn. 7.

dieser Vertrag den die Römer oder Römerfreunde als veraltet vorstellten, und der also jedenfalls eine geraume Zeit vor den betreffenden Ereignissen abgeschlossen sein muss, noch gültig war. Eine längere Friedensperiode muss also dem Friedensbruch des J. 282 vorangegangen sein.

Ist es demnach wahrscheinlich, dass der Vertrag, nach dem Auftreten des Cleonymus in Italien, um das J. 301, anzusetzen ist? Ich glaube, dass eine frühere Ansetzung vorzuziehen ist, obgleich sie es nothwendig macht, die Erwähnung eines Kriegs zwischen Rom und Tarent zum J. 303 als eine spätere Hinzufügung zur alten Tradition zu bezeichnen.

Es scheint ja die einzige bekannte Bestimmung des Vertrags zu der Zeit des Cleonymus schlecht zu passen. Das Verbot, an dem lacinischen Vorgebirge vorbei zu fahren, das lebhaft an die gleichartigen Clauseln der ältesten römisch-carthagischen Verträge erinnert, ist eine sehr bedeutende Concession der Römer an die Tarentiner, und macht es klar, dass der Vertrag zu einer Zeit abgeschlossen sein muss, als den Römern sehr viel an ihrer Freundschaft oder Neutralität gelegen war. Dass sie eine solche Concession gethan hätten nach der Niederwerfung der Samniten scheint mir unannehmlich; die grösste Wahrscheinlichkeit hingegen hat die Ansetzung des Vertrags zum J. 315, als der Kampf zwischen Römern und Samniten in seinem Höhepunkt war, und das Eingreifen der mächtigen Griechenstadt eine Entscheidung zu Gunsten der Letzteren hätte bringen können.

Ich glaube also annehmen zu müssen, dass die Tarentiner sich vom römisch-samnitischen Kriege stets ferngehalten haben, dass sie nur dann den Romern entgegen wirkten, wenn diese die süditalischen Griechen oder Osker auf ihre Seite zu ziehen versuchten, dass sie schliesslich als der Kampf um Luceria eine definitive Festsetzung der Römer befürchten liess, energischen Einspruch erhoben, aber sich alsbald durch Concessionen seitens der Römer besänftigen liessen.

Bei dem damals abgeschlossenen Vertrag überliess Tarent, wie es scheint, das nördliche Apulien den Römern, diese dagegen die Fahrt auf dem südlichen und östlichen Meere den Tarentinern. In der Notiz des J. 303 ist demnach die Erwähnung eines Kriegs zwischen Tarent und Rom zu streichen; vielleicht ist das Unternehmen des Cleonymus gegen Lucanien und Metapont mit Absicht durch einen Annalisten als ein feindliches Vorgehen gegen Rom bezeichnet, um die Römer des Vertragsbruchs vom J. 282 loszusprechen.

In der That hat der Vertrag Stand gehalten, die Tarentiner sind

ihrem Versprechen treu geblieben, wodurch sie den Römern die Unterwerfung Italiens möglich gemacht haben, was diese ihnen, sobald ihr Interesse es mitzubringen schien, durch die verrätherische aber verhängnissvolle Expedition gegen Tarent lohnten.

§ 25. *Die Lucaner und die kleinern oskischen Staaten.*

Von den Lucanern war in dem römisch-tarentinischen Vertrag offenbar nicht die Rede; mit ihnen Krieg zu führen oder einen Vertrag zu schliessen muss den beiden Parteien frei gestanden haben. In J. 303 nöthigte, wie wir sahen, der Spartaner CLEONYMUS der im Dienste Tarents war, sie zum Anschluss an die Tarentiner, im J. 298 wurden sie, wie die Grabschrift des SCIPIO lehrt, wieder zum Anschluss an Rom genöthigt. Alle Quellenberichte zeigen, dass dieses nächst den Samniten mächtigste Oskervolk nie eine consequente Politik geführt hat, dass es fast immer durch Parteiungen zerrissen war, und dass die eine Partei sich vorzugsweise auf Tarent stützte, während die Gegenpartei geneigt war, sich den Römern anzuschliessen. Dass die Freundschaft der Lucaner nie ganz zuverlässig war, können wir mit Sicherheit annehmen, die Berichte zeigen ja, dass sie sich fast bei jedem Bundesvertrag zur Stellung einer grossen Zahl von Geiseln bequemen mussten.

Wie verhielten die Lucaner sich nun während des grossen Samnitenkriegs? Im Anfang des Kriegs hatten sie sich nach LIVIUS [1]) mit den Samniten verbunden und ihnen Geiseln gegeben, was von den Römern dem Einfluss Tarents zugeschrieben wurde. Nach einiger Zeit müssen sie sich von diesen Bundesgenossen abgewandt und freundschaftliche Beziehungen mit Rom angeknüpft haben. Die Mittheilung dass im J. 317 plötzlich ein römischer Consul in Lucanien einrückte und die Stadt Nerulum einnahm [2]) scheint nicht auf einen Krieg zwischen den beiden Staaten zu weisen. Nerulum liegt ja ganz im Süden des Landes, und der Feldzug dahin wird nur begreiflich, wenn man annimmt, dass die lucanischen Behörden mit Rom befreundet waren und die Hülfe der fremden Macht einriefen um eine im Abfall begriffene Stadt zum Gehorsam zu bringen. Mehrere Jahre lang hören wir dann wieder nichts von den Lucanern; im J. 303 brauchte es aber der Zusammenbringung einer

[1]) S. oben § 5.

[2]) LIV. IX, 26, 9. BINNEBOESSELS Annahme einer Eroberung Lucaniens von Apulien aus (S. 46) scheint mir nicht annehmlich.

grossen Heeresmacht um sie zum Anschluss an die Tarentiner zu nöthigen.

Es scheint demnach bald nach dem caudinischen Frieden ein Parteiwechsel in Lucanien eingetreten zu sein. Wahrscheinlich konnten, so lange der Krieg zwischen Rom und Samnium währte, die Gegner der tarentinischen Politik keinen Halt an Rom suchen, weil man durch die den Samniten gegebenen Geiseln gebunden war. Durch den Frieden dessen Aufrechthaltung die bei Caudium erhaltenen römischen Geiseln sicherten, wurde dies vielleicht anders; es mag nutzlos erschienen sein, auch jetzt noch einen Vertrag zwischen Rom und Lucanien zu verhindern, vielleicht sind sogar die lucanischen Geiseln zurückgegeben worden. Jedenfalls scheint Lucanien sich von Tarent und Samnium abgewandt und sich an Rom angeschlossen zu haben, und dieser Freundschaft bis auf den drohenden Angriff des Cleonymus treu geblieben zu sein.

Durch welche Zugeständnisse die Römer sich diese Freundschaft der Lucaner erworben haben, entzieht sich unserer Kunde; dass sie für sie grossen Werth hatte, ist klar, denn sie öffnete südlich von Samnium den Weg nach Apulien.

Dass zugleich mit den Lucanern auch die kleinern oskischen Staaten, namentlich die Nolaner, die Nuceriner und die Hirpiner sich zum Anschluss an Rom haben überreden lassen, kann man vermuthen; die Ueberlieferung gibt uns über diese Staaten so gut wie keine Kunde. Von Nola wissen wir nur, dass es im J. 313 von den Römern erobert wurde [1]; die Stadt kann aber recht wohl schon früher auf der römischen Seite gestanden haben, und erst nach der Catastrophe von Lautulae in 315 abgefallen sein. Von den Nucerinern wird ausdrücklich überliefert dass sie im J. 316 von Rom abfielen [2]. Von den Hirpinern fehlt jede Nachricht, aber das Vordringen der Römer bis in Apulien wird erst recht begreiflich, wenn zugleich mit den Lucanern auch die Hirpiner in ein freundschaftliches Verhältniss zu den Römern traten.

Als wahrscheinlich glaube ich nach alledem annehmen zu müssen, dass die Römer gleich nach dem caudinischen Frieden sich in Unteritalien Bundesgenossen zu erwerben gewusst haben. Sie scheinen namentlich die Lucaner, vielleicht auch die Nolaner, und — freilich auf kurze Zeit — die Nuceriner, sowie die Hirpiner dazu vermocht zu haben, mit ihnen Bundesverträge zu schliessen,

---

[1] Diod. XIX, 101. Liv. IX, 28, 3—5.

[2] Diod. XIX, 65. Sie sollen abgefallen sein πεισθέντες ὑπό τινων — eine sinnlose Hinzufügung, wovon es befremdet dass sie bisher keinen Anstoss gegeben zu haben scheint. Vielleicht ist zu lesen: πεισθέντες ὑπὸ Ταραντίνων. Vgl. oben § 24.

welche ihnen den Weg nach Apulien öffneten. Dort fanden ihre Vorstellungen ein noch ungleich grösseres Entgegenkommen, in wenigen Jahren bequemten sich wenigstens fünf Städte zum Bündniss mit Rom, wodurch sie wahrscheinlich für die Folgezeit gegen samnitische Uebergriffe Schutz zu finden hofften [1].

Dieser schnelle und grosse Erfolg der Römer musste die Samniten, welche so eben noch glauben konnten, durch den caudinischen Sieg eine weitere Machtsausdehnung der Römer verhindert zu haben, wohl zu der Einsicht bringen, dass dieses Resultat nicht erreicht war, dass nur ein neuer Krieg den schnell emporwachsenden Bundesstaat vielleicht zurückdrängen konnte.

DER ZWEITE KRIEG BIS ZUR NIEDERWERFUNG DER SAMNITEN, 315—312. § 26—29.

§ 26. *Rom und Samnium zur Zeit des Kriegsausbruchs.*

Die Erfolge der Römer in den Friedensjahren nach der Catastrophe von Caudium gaben dem Staatensystem Italiens eine ganz neue Gestalt, und machten es jedem Auge klar, dass es ihnen um die Herrschaft Italiens zu thun war. Noch musste es den Einsichtigen unter den Italikern, namentlich den samnitischen Staatsmännern möglich scheinen die drohende Gefahr abzuwenden, aber nur durch schnell entschlossenes Handeln. Blieb man unthätig, so konnte ja in kurzer Zeit unter der talentvollen römischen Führung der lose zusammenhangende Kranz von Bundesgenossen wodurch Samnium schon mehr als halb umzingelt war, sich in einen festen Bundesstaat umgestalten.

Augenblicklich konnte man noch an mehrern Punkten mit Aussicht auf Erfolg die Römer angreifen. Die apulischen Städte hatten zwar durch die Bündnisse mit Rom eine kräftige Hülfe und eine einheitliche Führung gewonnen, die Landschaft lag aber einem samnitischen Angriff noch gerade so offen wie bisher. Die oskischen Staaten Süd-Italiens liessen sich vielleicht noch zum Abfall von Rom bewegen; dass dies schon vor dem Kriegsausbruch versucht wurde, und zwar nicht ganz ohne Erfolg, zeigt der erwähnte Anschluss der Nuceriner an die Samniten im J. 316. Auch in Campanien und in Latium selbst war ein erfolgreicher Angriff

[1]) Die beigefügte Karte (1) gibt eine Uebersicht von der Machtsausdehnung Roms im Süden, nach der obigen Darstellung.

möglich, die beiden Landschaften waren nur ungenügend geschützt, namentlich gab der Besitz von Fregellae den Samniten die Gelegenheit einen Stoss gegen das Herz des Feindes zu führen, und den Versuch zu machen, Campanien von Latium und Rom abzuschneiden; wenn dies gelang, war sogar der Abfall der ältern Bundesgenossen zu erwarten.

Die römischen Staatsmänner kannten ohne Zweifel alle diese Schwächen ihres Werks, trotzdem verfolgten sie die Grossstaat-Politik mit einer wohl beispiellosen Energie, und der schliessliche Erfolg zeigt dass es nicht angeht, dies als Leichtsinn zu bezeichnen. Man kannte die Gefahren, war aber fest entschlossen denselben zu trotzen und das angefangene Werk zu vollenden, und rechnete nicht vergebens auf die Hingebung des Volks und auf die Widerstandskraft des Staatsgebäudes.

Die Wiederaufnahme des Kriegs durch die Samniten kann unter diesen Umständen auch den Römern nicht unerwünscht gewesen sein. Sie brachte ihnen zwar grosse Gefahren, aber auch Aussicht auf dauerhaften Gewinn. Apulien und Campanien, sowie die Lirisgegend konnte man nicht als sichern Besitz betrachten, solange die diese Landschaften bedrohenden Bergfestungen in den Händen der Samniten waren. Einen Angriff gegen diese Festungen konnte man aber, mit Rücksicht auf die caudinischen Geiseln, erst unternehmen, wenn die Samniten selbst den Krieg eröffneten.

§ 27. *Der Krieg in der Lirisgegend, um Saticula und in Apulien*, 315.

Die inhaltsschweren Jahresberichte der Jahre 315—313 finden sich in älterer Gestalt bei Diodor [1]), in jüngerer Ausarbeitung bei Livius. In der letztern, ausführlichen Bearbeitung findet man dieselben Thatsachen in rhetorischer Einkleidung zurück, die Reihenfolge der Ereignisse ist aber verwirrt, die Ortsangaben sind unklar, und auch absichtliche Einschaltungen und Abänderungen sind vorgenommen worden. Ganz ungetrübt ist die diodorische Ueberlieferung auch nicht; auch sie kannte ja die Verwerfung des caudinischen Friedens und den Revanche-Feldzug, auch in ihr ist demgemäss der Ausbruch des Kriegs im J. 315 ausgemerzt, und der apulische Feldzug und die Einnahme Lucerias gleichsam herausgenommen. Auch ist sie unvollständig, und die livianischen Notizen müssen zur Ausfüllung und Berichtigung bisweilen herangezogen werden. [2])

---

[1]) (XIX, 72. 76. 101) Siehe den Text im Anhang.

[2]) Sehr belehrend ist eine ins Einzelne gehende Vergleichung der diodorischen und

Diodors Notiz zum J. 315 fängt mit der Mittheilung an, dass Samniten und Römer schon mehrere Jahre um die Hegemonie streiten; ursprünglich muss statt dieser Phrase die Kriegserklärung erwähnt gewesen sein. Dann wird berichtet, dass die Samniten die von den Römern besetzte Stadt Plistica erobern und die Soraner dazu bewegen, die römische Besatzung niederzumachen und sich mit den Samniten zu verbinden.

Es ist also ein energischer Angriff, womit die Samniten den Krieg eröffnen. Plistica lag wahrscheinlich in der Lirisgegend [1]), wo Sora eine beherrschende Position einnimmt; durch die Erwerbung der beiden Städte waren die Samniten, welche Fregellae schon hatten, Herren des obern Lirisgebiets, und konnten sich von dort, ohne Gefahr sich einem Rücken-Angriff auszusetzen, gegen Latium wenden.

Indess umlagerten die Römer Saticula, eine samnitische Festung an der Grenze Campaniens. Ein Versuch zum Entsatz lief auf eine Niederlage der Samniten hinaus, und schliesslich fiel die Stadt den Römern in die Hände. Dann folgte ein Kampf in Apulien, der in den erhaltenen Berichten vom J. 315 nicht beschrieben wird. Wie ich oben ausgeführt habe ist dieser Kampf nach dem J. 320 versetzt, wo er den Kern der Revanche-Erzählung bildet. Das Detail dieser Erzählung, welche nur in der livianischen Fassung erhalten ist, ist werthlos; die hauptsächlichen Thatsachen, die Einnahme von Luceria, nachdem die Samniten auch hier einen vergeblichen Entsatzversuch gemacht, und eine Niederlage erlitten haben, und die Unterwerfung einiger Nachbarstädte [2]) sind dem Jahre 315 zurückzugeben. Zwei Einzelheiten aus der Erzählung scheinen mir ausserdem der Hauptsache nach alt zu sein, nämlich die Intervention Tarents worüber oben [3]) gehandelt wurde, und die Mittheilungen über die Befreiung der römischen Geiseln. Es wird nämlich erzählt,

der livianischen Tradition. Vergl. Nissen im Rh. Mus. XXV, S. 39 ff. meine Diss. de bello cum Samn. sec. p. 75—88, Kaerst, S. 729—736, Binneboessel S. 7—13, 50—68.

[1]) Ohne genügenden Grund, wohl nur durch die verwirrte livianische Erzählung geleitet, hält Nissen (S. 30) es für gewiss, dass die Stadt in der Nähe von Saticula „in dem Grenzgebiete von Samnium und Campanien" lag.

[2]) Die Worte Diodors *ἐπῄεσαν ἀδεῶς τὰ πλησίον πολίσματα καὶ χωρία προσαγόμενοι* (XIX 72) sind von dem Vorhergehenden zu trennen und auf den ausgemerzten Krieg um Luceria zu beziehen (S. den Text im Anhang.) Bei Livius (IX, 15, 1—2) findet sich ja nach der Erzählung des Siegs bei Luceria dieselbe Mittheilung, „......Apuli circa, gens dubiae ad id voluntatis, temptarentur. Publilius consul ad peragrandam profectus Apuliam aliquot expeditione una populos aut vi subegit aut conditionibus in civitatem accepit."

[3]) § 24.

dass die römischen Consuln den Soldaten die Weisung gaben dem Leben der unter ihre Hände kommenden Feinde zu schonen mit Rücksicht auf die Geiseln, welche noch in der Gewalt der Samniten waren [1]). Es wird ferner überliefert, dass bei der schliesslichen Capitulation Lucerias 7000 Samniten unter dem Joch durch entlassen wurden, und dass ausserdem die bei Caudium verlornen Feldzeichen und Waffen, und die Geiseln welche sich sämmtlich in Luceria in Haft befanden, den Römern in die Hände fielen. Mit Recht ist die Anwesenheit der 600 Geiseln in der einen Grenzfestung als unglaublich verworfen worden, die Befreiung selbst ist aber sehr annehmlich. Seitdem die Samniten selber den Krieg begonnen waren, hatten die Geiseln für sie keinen Werth mehr als Zwangsmittel zur Handhabung des Friedens. Sie konnten nur noch dienen um eventuell bei neuen Verhandlungen den Forderungen der Samniten Nachdruck zu geben, und es scheint glaublich, dass die Rücksicht auf sie für die Römer ein Grund war, dem Leben der Feinde zu schonen, und dass bei der Capitulation von den Römern Herausgabe der Geiseln gefordert und dafür freier Abzug des Besatzungs-Heers gewährt wurde.

§ 28. *Die samnitische Invasion im Westen,* 315—314.

Während der Krieg um die apulischen Städte geführt wurde, riefen die Samniten alle waffenfähigen Männer zum Heerdienst auf, und lagerten in der Nähe der Feinde, um eine entscheidende Schlacht zu liefern. Als man dies in Rom vernahm, sandte man gleichfalls ein grosses Heer aus unter dem dazu ernannten Dictator Q. Fabius und dem Reiterführer Q. Aulius, und es kam zu einer Schlacht bei Lautulae. Auf der Seite der Römer wurden viele getödtet, und das ganze Heer schlug in die Flucht; nur Aulius der ein ruhmvolles Ende der schmählichen Flucht vorzog, hielt Stand und fand den Tod.

Dies lesen wir ungefähr bei Diodor, und daneben kann die verwirrte livianische Erzählung welche zwar die Schlacht erwähnt, aber die Niederlage nicht eingestehen will, ausser Betrachtung bleiben. Eine kleine Unklarheit hat auch die diodorische Notiz; es hat da den Schein als ob das grosse Samnitenheer in Apulien eine Entscheidungsschlacht zu liefern gesucht hätte, der weitere Verlauf zeigt aber, dass es von Fregellae aus gegen Westen vorgerückt war und schon an der Küste unweit von Tarracina in dem Pass von

[1]) Liv. IX, 14, 12—16. 12, 9. 15, 7.

Diodors Notiz zum J. 315 fängt mit der Mittheilung an, dass Samniten und Römer schon mehrere Jahre um die Hegemonie streiten; ursprünglich muss statt dieser Phrase die Kriegserklärung erwähnt gewesen sein. Dann wird berichtet, dass die Samniten die von den Römern besetzte Stadt Plistica erobern und die Soraner dazu bewegen, die römische Besatzung niederzumachen und sich mit den Samniten zu verbinden.

Es ist also ein energischer Angriff, womit die Samniten den Krieg eröffnen. Plistica lag wahrscheinlich in der Lirisgegend [1]), wo Sora eine beherrschende Position einnimmt; durch die Erwerbung der beiden Städte waren die Samniten, welche Fregellae schon hatten, Herren des obern Lirisgebiets, und konnten sich von dort, ohne Gefahr sich einem Rücken-Angriff auszusetzen, gegen Latium wenden.

Indess umlagerten die Römer Saticula, eine samnitische Festung an der Grenze Campaniens. Ein Versuch zum Entsatz lief auf eine Niederlage der Samniten hinaus, und schliesslich fiel die Stadt den Römern in die Hände. Dann folgte ein Kampf in Apulien, der in den erhaltenen Berichten vom J. 315 nicht beschrieben wird. Wie ich oben ausgeführt habe ist dieser Kampf nach dem J. 320 versetzt, wo er den Kern der Revanche-Erzählung bildet. Das Detail dieser Erzählung, welche nur in der livianischen Fassung erhalten ist, ist werthlos; die hauptsächlichen Thatsachen, die Einnahme von Luceria, nachdem die Samniten auch hier einen vergeblichen Entsatzversuch gemacht, und eine Niederlage erlitten haben, und die Unterwerfung einiger Nachbarstädte [2]) sind dem Jahre 315 zurückzugeben. Zwei Einzelheiten aus der Erzählung scheinen mir ausserdem der Hauptsache nach alt zu sein, nämlich die Intervention Tarents worüber oben [3]) gehandelt wurde, und die Mittheilungen über die Befreiung der römischen Geiseln. Es wird nämlich erzählt,

---

der livianischen Tradition. Vergl. Nissen im Rh. Mus. XXV, S. 39 ff. meine Diss. de bello cum Samn. sec. p. 75—88, Kaerst, S. 729—736, Binneboessel S. 7—13, 50—68.

[1]) Ohne genügenden Grund, wohl nur durch die verwirrte livianische Erzählung geleitet, hält Nissen (S. 30) es für gewiss, dass die Stadt in der Nähe von Saticula „in dem Grenzgebiete von Samnium und Campanien" lag.

[2]) Die Worte Diodors *ἐπήεσαν ἀδεῶς τὰ πλησίον πολίσματα καὶ χωρία προσαγόμενοι* (XIX 72) sind von dem Vorhergehenden zu trennen und auf den ausgemerzten Krieg um Luceria zu beziehen (S. den Text im Anhang.) Bei Livius (IX, 15, 1—2) findet sich ja nach der Erzählung des Siegs bei Luceria dieselbe Mittheilung, „......Apuli circa, gens dubiae ad id voluntatis, temptarentur. Publilius consul ad peragrandam profectus Apuliam aliquot expeditione una populos aut vi subegit aut conditionibus in civitatem accepit."

[3]) § 24.

dass die römischen Consuln den Soldaten die Weisung gaben dem Leben der unter ihre Hände kommenden Feinde zu schonen mit Rücksicht auf die Geiseln, welche noch in der Gewalt der Samniten waren [1]). Es wird ferner überliefert, dass bei der schliesslichen Capitulation Lucerias 7000 Samniten unter dem Joch durch entlassen wurden, und dass ausserdem die bei Caudium verlornen Feldzeichen und Waffen, und die Geiseln welche sich sämmtlich in Luceria in Haft befanden, den Römern in die Hände fielen. Mit Recht ist die Anwesenheit der 600 Geiseln in der einen Grenzfestung als unglaublich verworfen worden, die Befreiung selbst ist aber sehr annehmlich. Seitdem die Samniten selber den Krieg begonnen waren, hatten die Geiseln für sie keinen Werth mehr als Zwangsmittel zur Handhabung des Friedens. Sie konnten nur noch dienen um eventuell bei neuen Verhandlungen den Forderungen der Samniten Nachdruck zu geben, und es scheint glaublich, dass die Rücksicht auf sie für die Römer ein Grund war, dem Leben der Feinde zu schonen, und dass bei der Capitulation von den Römern Herausgabe der Geiseln gefordert und dafür freier Abzug des Besatzungs-Heers gewährt wurde.

§ 28. *Die samnitische Invasion im Westen,* 315—314.

Während der Krieg um die apulischen Städte geführt wurde, riefen die Samniten alle waffenfähigen Männer zum Heerdienst auf, und lagerten in der Nähe der Feinde, um eine entscheidende Schlacht zu liefern. Als man dies in Rom vernahm, sandte man gleichfalls ein grosses Heer aus unter dem dazu ernannten Dictator Q. Fabius und dem Reiterführer Q. Aulius, und es kam zu einer Schlacht bei Lautulae. Auf der Seite der Römer wurden viele getödtet, und das ganze Heer schlug in die Flucht; nur Aulius der ein ruhmvolles Ende der schmählichen Flucht vorzog, hielt Stand und fand den Tod.

Dies lesen wir ungefähr bei Diodor, und daneben kann die verwirrte livianische Erzählung welche zwar die Schlacht erwähnt, aber die Niederlage nicht eingestehen will, ausser Betrachtung bleiben. Eine kleine Unklarheit hat auch die diodorische Notiz; es hat da den Schein als ob das grosse Samnitenheer in Apulien eine Entscheidungsschlacht zu liefern gesucht hätte, der weitere Verlauf zeigt aber, dass es von Fregellae aus gegen Westen vorgerückt war und schon an der Küste unweit von Tarracina in dem Pass von

---

[1]) Liv. IX, 14, 12—16. 12, 9. 15, 7.

Lautulae Stellung genommen hatte, als das von Rom unter dem Dictator ausgesandte Heer sich ihm entgegen stellte. Der daselbst erfochtene Sieg war für die Samniten ein ungeheurer Erfolg. Es galt jetzt diese Stellung, welche Latium und Campanien völlig trennte, zu behaupten, die Bundesgenossen zum Abfall von Rom zu bewegen, und indess gegen Latium selbst vorzudringen, namentlich die feste Colonie Tarracina, die den Zugang zur latinischen Ebene beherrschte, anzugreifen.

Zum nächsten Jahre 314 lesen wir denn auch, dass die Samniten ihre Angriffe richteten gegen die Städte, welche noch zu Rom hielten, und dass weit und breit die Bundesgenossen von Rom abfielen [1]). Wie weit dieser Abfall um sich gegriffen hatte, zeigen erst recht die weitern Nachrichten, welche nach der Zurückwerfung der Samniten die Bezwingung einer Reihe von Städten im aurunkischen und campanischen Lande erwähnen [2]).

Die römischen Consuln versuchten vor Allem den Bundesgenossen, welche in Gefahr schwebten, Hülfe zu bringen. Sie lagerten bei Tarracina — denn so ist das bei Diodor überlieferte Cina zu emendiren [3]) — dem Feinde gegenüber, wodurch diese Stadt aus der Gefahr gerettet wurde. Nach wenigen Tagen kam es zur Schlacht, welche mit einer vollständigen Niederlage und Flucht der Samniten endete, es sollen ihrer mehr als zehntausend den Tod gefunden haben.

Dieser entscheidende Sieg wäre nach Livius noch im vorhergehenden Jahre unmittelbar nach der Niederlage von demselben Dictator erfochten worden, nachdem ein neuer Reiterführer ihm ein neues Heer zugeführt hatte. Es braucht kaum gesagt zu werden, dass diese Version der diodorischen weichen muss [4]).

---

[1]) Dies sagt Livius wiederholt, obgleich er die Niederlage selbst vertuscht hat. IX, 23, 13: damna vestra, milites, omnium circa qui defecerunt populorum praeda sarcientur. 25, 2: mota namque omnia adventu Samnitium cum apud Lautulas dimicatum est fuerant.

[2]) Auf der Karte (1) sind die Erfolge der Samniten übersichtlich angegeben.

[3]) Diese im J. 1888 (Mnem. p. 82 sq.) publicirte Conjectur kommt mir auch jetzt evident vor. Sie ist übrigens mit Zweifel aufgenommen worden. S. Hérm. Schiller in Bursian's Jahresb. 1887, III, S. 291. Binneboessel S. 58. Wir sollen „viel zu wenig über die Topographie dieser Gegenden wissen", was entschieden falsch ist, denn die Lage von Lautulae und Tarracina ist genau bekannt. Es soll fraglich sein, „ob sich die Samniten seit dem Vorjahre bei Lautulae festgesetzt haben"; es scheint mir undenkbar dass sie dies nicht gethan hätten. Schliesslich wäre „die Hinzufügung von πόλιν bei dieser Emendation auffallend"; sie ist aber in diesen diodorischen Notizen frequent.

[4]) Mit Unrecht sucht man aus der Schlachtbeschreibung welche Livius zum J. 314 gibt (IX c. 27), Andeutungen über die Schlacht bei (Tarra)cina zu gewinnen. (Vgl. v. d. Meij p. 79, ann. 2. Nissen S. 40. Binneboessel, S. 58: „Livius weist im allgemeinen nach Campanien.") Diese Schlacht beschreibt er etwas früher (c. 23, 6—17); obgleich die

Der Sieg der römischen Consuln war ein für allemal entscheidend, wie der Sieg des MANLIUS in Latinerkrieg. Mit einem Schlage entschied er über den Ausgang des Kriegs, über die Zukunft der beiden sich bekämpfenden Völker. Dies zeigen die folgenden Nachrichten erst recht; die Samniten waren nach der Niederlage nicht mehr im Stande von den errungenen Vortheilen noch etwas zu behaupten. Wie gross aber ihre Erfolge gewesen waren, geht aus eben diesen Nachrichten klar hervor; die Römer sahen sich nach dem Siege genöthigt die ganze Landschaft südlich und südöstlich vom alten Latium von neuem zu unterwerfen.

§ 29. *Die Wiederunterwerfung des römisch-latinischen Bundesgebiets*, 314—313.

Die Unterwerfung der aufständischen Bundesgenossen wird uns von DIODOR nur unvollständig mitgetheilt; dafür finden sich bei LIVIUS der übrigens die Berichte auch hier in umgearbeiteter Gestalt gibt, und einzelne Notizen an einer ganz verkehrten Stelle eingeschoben hat, einige Nachrichten, welche Vertrauen verdienen und die Lücken bei DIODOR ausfüllen.

Eine Thatsache verdient besonders hervorgehoben zu werden; es zeigt sich dass die Römer auch zur Zeit der grössten Bedrängniss, als die Samniten Tarracina bedrohten und die Verbindung mit Capua beherrschten, und als die von Rom abgeschnittenen Bundesgenossen abfielen, nie daran gedacht haben, etwas preiszugeben.

Gleichzeitig mit den Rüstungen gegen die Samniten, welche die Kräfte des Staats ohne Zweifel fast ganz in Anspruch nahmen, wurden Massregeln getroffen um Apulien durch Gründung einer latinischen Colonie in Luceria dauernd zu behaupten (315). Nach Campanien wurde im J. 314 der Dictator C. MAENIUS „mit genügender Heeresmacht" wie DIODOR sagt, ausgesandt gegen die aufständischen Bundesstädte. Es ist wahrscheinlich, dass er den Befehl über das consularische Heer übernahm, das im vorigen Jahre in Samnium und Apulien gefochten, und Saticula und Luceria erobert hatte. Die Macht scheint indess nicht so ganz genügend gewesen zu sein, dass er die Stadt Capua, worauf es wohl vor Allem ankam,

rhetorische Beschreibung werthlos, und die verfrühte Ansetzung zum J 315 unrichtig ist, ist der Sieg selbst, ungefähr an der Stelle wo der Dictator FABIUS geschlagen und AULIUS gefallen war, gerade jener Sieg περὶ (Ταρα)κιναν πόλιν, er gehört der alten Tradition an, und wird mit Unrecht von NISSEN bezeichnet als „eine jener grossartigen Schlächtereien, welche den Annalisten so feil sind wie Brombeeren" (S. 31).

direct hätte angreifen können. Es wird berichtet, dass er in der Nähe der Stadt lagerte, und dass die Aufständischen sich anschickter ihm entgegen zu ziehen, als auf einmal die Nachricht von dem Sieg der Römer den Sachen eine andere Wendung gab.

Der erste Erfolg des siegreichen Römerheers gegen die Aufständischen war wahrscheinlich die Bemächtigung der Aurunker- oder Ausonerstädte, welche nur bei Livius berichtet wird. Zwischen den römischen Halbbürgerstädten Fundi und Formiae und der latinischen Colonie Cales lagen noch drei nicht einverleibte Aurunkerstädte, Suessa — hier wieder einmal Ausona genannt —, Menturnae, und Vescia — an der Stelle der spätern Colonie Sinuessa. Der Sieg der Samniten hatte diese Städte in Gährung gebracht, und der Abfall drohte. Da brachte auf einmal die Nachricht von dem entscheidenden Sieg der Römer Zögerung und Zwiespalt. Durch Verrath wurden die Römer eingelassen, und ein förmlicher Krieg wüthete eine Zeit lang innerhalb der Mauern; freie Aurunkerstädte gab es seitdem nicht mehr. [1])

In Capua war die Bewegung schon weiter vorgeschritten. Die Nachricht von dem Sieg der Römer machte es aber klar, dass das Heer der Consuln sich bald mit dem des Dictators vereinigen würde, und bewog die Campaner zu capituliren. Gegen Auslieferung der Häupter, welche indess vorzogen sich selbst zu tödten, wurde ihnen Amnestie gewährt. [2])

Es ist nicht wahrscheinlich, dass die Samniten das alles geschehen liessen ohne auch nur einen Versuch zu machen, diese für Rom günstige Wendung zu verhindern. Glaublich scheint demnach die Mittheilung des Livius, dass ein Samnitenheer von Caudium aus einen Einfall in die campanische Ebene unternahm, aber zurückgeschlagen wurde. Das Detail der Erzählung ist übrigens werthlos, und ist ohne Grund von Niebuhr [3]) gelobt worden; zu den stärksten Stücken annalistischer Erdichtung gehören die Flucht der Samniten nach Maluentum, die Zahl von 30000 Gefallenen, und die Ueberwinterung der Römer in der Nähe von Bovianum. [4]) Durch die unsinnige Uebertreibung dieses Siegs hat der Gewährsmann des Livius den Consuln von 314 gleichsam einen Ersatz gegeben fur den Sieg bei Tarracina den er, wie gesagt, in das vorige Jahr verschoben hatte.

Im J. 313 musste wieder eine Theilung der römischen Heere

[1]) Liv. IX, 25.
[2]) Diod. XIX, 76. Vgl. damit die vertuschte Ueberlieferung des Liv. IX, 26, 6—7.
[3]) R. G. III, S. 274. Vgl. Kaerst S. 734, und Binneboessel S. 58.
[4]) Liv. IX, 27, 1—28, 2.

vorgenommen werden, denn auch diesmal war es nothwendig in weit auseinander liegenden Gegenden zugleich zu agiren. Zwar Apulien konnte man seit der Gründung der Colonie Luceria sich selbst überlassen. In Campanien aber trotzten noch mehrere Städte der römischen Macht, und neue Versuche der Samniten, in die Landschaft einzudringen, konnten wohl auch nicht ausbleiben. Zugleich forderte das Interesse Roms aufs dringendste, die Gegend des obern Liris wieder zu gewinnen, und namentlich die Stadt Fregellae, welche das römische Bundesgebiet noch fortwährend an der schwächsten Stelle bedrohte, den Samniten zu entreissen.

Die Consuln rückten also, ohne Zweifel in Campanien, den Samniten entgegen, vor Allem um die Städte gegen einen eventuellen Angriff zu vertheidigen; zu einer Schlacht scheint es indess nicht gekommen zu sein. Das andere Heer unter dem Dictator Q. Fabius — nach den jüngern Quellen C. Poetelius — zog an den Liris und nahm Fregellae. Näheres vernehmen wir über diesen jedenfalls sehr bedeutenden Erfolg nicht, die nächtliche Flucht der Samniten und die mühelose Einnahme der Stadt, welche Livius [1]) erwähnt, sind wenig glaublich, und was bei Diodor folgt bezieht sich auf die Einnahme Sora's und muss irrthümlich, indem durch ungenaues Abschreiben eine Lücke entstand, mit der Einnahme Fregellae's in Verbindung gekommen sein [2]). Wir können also nur die Thatsache der Einnahme als feststehend betrachten.

Nach der Einnahme Fregellaes muss der Dictator am Liris hinauf gegen Sora vorgerückt sein und auch diese Stadt wieder erobert haben. Livius erwähnt die Einnahme der Stadt zum vorhergehenden Jahre (314) an sehr unpassender Stelle; nach seiner ausführlichen Erzählung wurde die Burg durch Verrath in der Nacht erstiegen, 225 Männer wurden wegen des Abfalls und der Ermordung der römischen Besatzung nach Rom geführt und mit dem Tode bestraft [3]). Diese Execution von über zweihundert Häuptern der anti-römischen Partei findet sich, wie gesagt, bei Diodor unmittelbar nach der Einnahme von Fregellae zum J. 313 erwähnt, dahin ist also der livianische Bericht nach Verwerfung der rhetorischen Ausmalung, zu versetzen.

Weiterhin berichtet Diodor noch die Einnahme von Celia und der Burg der Nolaner, Livius die Eroberung van Nola, Atina und Calatia [4]). Man thut wohl richtig, die letztere Nachricht nicht auf

[1]) Liv. IX, 28, 3.
[2]) S. oben § 18.
[3]) Liv. IX, 24.
[4]) Liv. IX, 28, 3—6.

Atina im nördlichen Samnium, sondern auf die campanische Stadt Atella zu beziehen, und das diodorische Celia in Calatia zu emendiren. Es wird also nach der Wiedergewinnung von Fregellae und Sora der Dictator — diesem legt Diodor diese sämmtlichen Erfolge bei, welche nach einigen jüngern Quellen von einem Consul erfochten waren — nach Campanien gezogen sein und die beiden einzigen noch nicht zur Botmässigkeit zurückgekehrten Campanerstädte Atella und Calatia wieder unterworfen haben. Seinen Feldzug hat er dann in würdiger Weise beschlossen durch die Einnahme der wichtigen Stadt Nola. Die Nolaner bildeten bis dahin einen unabhängigen Staat, sie standen um 327 bei dem Kampfe in Neapel den Römern feindlich gegenüber; es ist aber möglich dass sie später (um 320) sich mit Rom verbunden hatten, und erst nach der Niederlage bei Lautulae wieder abgefallen waren [1]. Jedenfalls war ihre Unterwerfung ein grosser und dauernder Erfolg, der einen neuen Abschnitt des Kriegs bezeichnet. Die Römer haben das Verlorne jetzt wiedergewonnen und gehen ausserhalb ihrer frühern Grenzen erobernd vor.

Ein viel weiteres, und höchst merkwürdiges Unternehmen berichtet Diodor zum folgenden Jahre (312); da sollen die Römer mit einer grossen Heeresmacht gegen eine Stadt der Marruciner [2] ausgezogen sein. Diese Expedition kann, wie mir scheint, nur von Apulien aus durch das Land der Frentaner unternommen sein; aus dem Schweigen der Notiz geht hervor, dass sie keinen Erfolg hatte, die Frentaner und Marruciner sind übrigens den Römern feindlich geblieben bis zum J. 304 [3].

Jedenfalls zeugt es von der völligen Niederwerfung der samnitischen Macht, dass die Römer an ein ähnliches Unternehmen auch nur denken konnten. Die Samniten, welche soeben noch tief in Latium eindrangen, können jetzt ihre Bundesgenossen, bald auch sich selbst nicht mehr schützen, und können nur mit fremder Hülfe den Krieg noch fortsetzen. Dieser nimmt also einen andern Charakter an, es ist nicht mehr ein Kampf zwischen zwei ebenbürtigen Völkern, sondern ein Coalitionskrieg von kleinern Staaten gegen das bereits übermächtige Rom. Diese weitern Kämpfe liegen ausserhalb der uns gesteckten Grenze.

---

[1] S. oben § 6 und § 25.

[2] Diod. XIX, 105. Der Stadtname Pollition oder Polition scheint verderbt. Es ist wohl an die Hauptstadt Teate zu denken. S. meine Conjectur im Anhang.

[3] Liv. IX, 45, 18.

DIE NEUORDNUNG DES RÖMISCH-LATINISCHEN GEBIETS. § 30—32.

§ 30. *Coloniegründungen.*

Wie vollständig die Römer gesiegt haben, zeigt sich am besten, wenn man die Coloniegründungen und die sonstigen Massregeln zur Consolidirung der gewonnenen Herrschaft überblickt.

In den Jahren 315 bis 312 sind nicht weniger als fünf latinische Colonien gegründet worden. Zuerst, nach Diodor schon im J. 315 Luceria, wodurch die Herrschaft Roms über Apulien ein für allemal befestigt wurde. Dann, im J. 313 Suessa im Aurunkerlande, Saticula in Samnium an der campanischen Grenze und Pontiae auf der kleinen ehemals volskischen Inselgruppe im tyrrhenischen Meer [1]. Endlich im J. 312 Interamna am Liris, in sehr kurzer Entfernung vom samnitischen Casinum [2]. Die Wiederherstellung von Fregellae wird nicht erwähnt, hat aber jedenfalls auch in diesen Jahren stattgefunden.

Die Gründung dieser Reihe von Colonien zeugt besser als irgend etwas anderes von der völligen Machtlosigkeit der Samniten. Als sie im J. 315 den Krieg begannen, lag das Gebiet der Römer und ihrer Bundesgenossen auf allen Seiten den samnitischen Einfällen offen. Von Luceria aus konnten sie in Apulien einfallen und die dort neugegründete römische Herrschaft vernichten, Saticula bedrohte in ähnlicher Weise die campanische Ebene, Casinum das Aurunkergebiet, und dem Besitzer von Fregellae lag der Weg nach dem Herzen Latiums offen. Jetzt, nach weniger als vier Jahren war das alles umgekehrt; Luceria, Saticula, Fregellae waren durch die kräftige Organisation welche die Römer ihren Colonien zu geben verstanden, Schutzwälle der Römer und ihrer Verbündeten geworden, und Casinum gegenüber lag die neugegründete Grenzfestung Interamna.

Nur zwei von den neuen Colonien, Luceria und Saticula, waren ganz auf samnitischem Boden angelegt worden. Die Stadt Interamna lag wohl auch auf samnitischem Gebiete, von den 4000 Ackerloosen dieser Colonie kann aber nur ein kleiner Theil zwischen Casinum und dem Liris Raum gefunden haben [3]. Der grössere Gebietstheil

---

[1]) Die Insel war wahrscheinlich zugleich mit Privernum und Tarracina, den letzten autonomen Volskerstädten in der Küstengegend, in die Gewalt der Römer gekommen. (329/328).

[2]) Diod. XIX 72. 101. 105. Liv. IX 26, 5. 28, 7. 8. Vell. I 14.

[3]) Beloch, It. Bund, S. 140. Mommsen C. I. L. X, p. 525 ff.

lag also rechts vom Flusse und muss bis dahin zum aurunkischen Gebiete gehört haben; auf aurunkischem Boden ist gleichfalls die Colonie Suessa angelegt worden.

§ 31. *Sonstige Massregeln zur Sicherung des römisch-latinischen Gebiets.*

Die erwähnten Coloniegründungen erklären das besonders harte Verfahren der Römer gegen die drei aurunkischen Städte welche nach dem samnitischen Siege vom J. 315 in der Treue gegen Rom geschwankt hatten. Die Auflösung ihrer Gemeinwesen war eine ausserordentlich schwere Strafe, auch wenn man in Betracht zieht dass es unter Umständen nothwendig sein kann, ein Exempel zu statuiren. Die Campaner deren Schuld wenigstens gleich schwer war, behielten ja ihre Freiheit und Autonomie, während nur die Hauptschuldigen bestraft wurden. Für die römische Regierung war es aber nicht die Frage, welche Strafe in diesem Fall gerecht war, sondern was das Staatswohl forderte. „Politische und militärische Gründe erheischten die Sicherung der Strasse nach Campanien, die Bildung einer compacten latinischen Bevölkerung zwischen Volturnus und Liris'' [1]). Um diesen Zweck zu erreichen mussten die Aurunkerstädte geopfert, und der grösste Theil des eingezogenen Gebiets für die Gründung von zwei latinischen Colonien verwendet worden. Der Küstensaum wurde römischer Boden, und diente einige Jahre später zur Anlage der römischen Seecolonien Minturnae und Sinuessa [2]). Dies brachte das römisch-campanische Gebiet in Zusammenhang mit dem sich bis Formiae erstreckenden römischen Acker, während parallel mit dem römischen sich der latinische Acker jetzt ununterbrochen von Praeneste und Cora bis Cales ausdehnte [3]).

In Zusammenhang mit den Coloniegründungen und der Einziehung des Aurunkerlands steht eine Reihe anderer Massregeln zur Sicherung der Verbindung zwischen Latium und Campanien. Die Natur hat zwei Verbindungswege zwischen diesen beiden Landschaften dargestellt, die eine an der Küste entlang, die andere durch das Trerus- und Liristhal. Die Römer hatten im J. 315 in empfindlicher Weise erfahren, wie sehr der Besitz dieser beiden Verbindungswege gefährdet war, so lange die dahinter liegenden

[1]) Beloch, Campanien S. 5.
[2]) Liv. X 21, 7—10. Vell. I 14.
[3]) Man vergl. die Karte (2).

Berge in den Händen der Feinde waren. Ausserdem hatten sie den Werth der Seeverbindung, welche eine Zeitlang für sie die einzige Verbindung mit Campanien gewesen war, schätzen gelernt. Sie benutzten also die jetzt eingetretene, vielleicht kurze, Periode von Machtlosigkeit der Feinde um sich den Besitz dieser Verbindungen zu sichern.

Zur Sicherung des Seewegs war eine kräftige Organisation der Flotte und eine dauernde Besetzung der Küsten und Inseln nothwendig. Demgemäss wurde zuerst im J. 311 die Ernennung von *duumviri navales* „classis ornandae reficiendaeque causa" durch das Volk beschlossen. Schon zwei Jahre früher war, wie gesagt, eine latinische Colonie nach den pontischen Inseln geführt. Die südlicher liegenden Inseln waren wahrscheinlich neapolitanisch [1]), und also seit dem Bündniss vom J. 326 für die Römer nicht mehr bedrohlich. Die Küstenstädte Latiums und Campaniens waren schon früher durch Einverleibung (Caere 353, Cumae 343, Fundi und Formiae 338) und Gründung von Seecolonien (Antium 338, Tarracina 329) in die Gewalt der Römer gebracht, jetzt wurde durch die Einziehung des noch freien Aurunkergebiets der Küstenstrich nördlich von Campanien gleichfalls römisch.

Die letztere Einverleibung machte es auch möglich, auf römischem Boden eine Strasse von Rom nach Campanien anzulegen, und zwar auf dem directen Wege, durch die pontinischen Sümpfe nach Tarracina, durch den Pass von Lautulae nach Fundi, und weiter an der Küste entlang und durch den falernischen Acker nach Casilinum und von dort nach Capua. Die Energie mit welcher der Censor Appius Claudius (312) dieses grosse Werk unternahm ohne Rücksicht auf die ungeheuren Kosten [2]), findet ihre Erklärung wohl zum Theil in den Vorgängen der J. 315/314, wo diese Verbindung durch das siegreiche feindliche Heer abgeschnitten, und sogar Tarracina nur mit Mühe gerettet worden war. Die gebräuchliche Vorstellung, als ob die Strasse einzig ein Product der Genialität ihres Erbauers wäre, scheint mir übertrieben und unrichtig. Ihr Bau ist eben nur ein Glied in dem grossartigen Plane zur Befestigung der römisch-latinischen Landschaft, dessen Entwurf und Ausführung, wie der Riesenbau des römischen Staats überhaupt, sich nicht an einen einzigen bestimmten Namen knüpfen lässt. Der Bau konnte erst Bedeutung haben in Zusammenhang mit den Coloniegründungen

---

[1]) Beloch, Campanien (2e Ausg.) S. 447.

[2]) Κατηνάλωσεν ἁπάσας τὰς δημοσίας προσόδους. Diod. XX, 36. Liv. IX, 29, 6.

welche die Strasse gegen Angriffe von der Landseite beschirmten, und den Massregeln, welche die Herrschaft über das angrenzende Meer sicherten.

§ 32. *Die via Latina.*

Zugleich mit der Küstenstrasse muss auch die Strasse durch das Trerus- und Liristhal gebaut sein. Zwar ist darüber nichts überliefert, und der Name *via Latina* weist keinen bestimmten Magistrat als Erbauer an, und scheint also für die Datirung keinen Halt zu geben. Niebuhr hielt die Strasse, weil sie nicht nach ihrem Gründer benannt ist, für älter als die *via Appia*: der Name müsste also diejenige Strasse andeuten, welche von Alters her von Rom zu den Latinern führte [1]).

Wie dies möglich gewesen wäre, ist aber nicht recht klar, weil die alten Latinerstädte Rom fast im Halbkreis umgeben. Auch zeigt ein einziger Blick auf die Karte dass die Strasse nach keiner alten Latinerstadt führt [2]). Die am nächsten liegenden Latinerstädte haben jede ihre eigene Strasse, und die via Latina vermeidet diese Strassen absichtlich. Sie ist offenbar später angelegt, um eine freie Militärstrasse nach einer weiter liegenden Gegend, und zwar nach dem Herniker- und Volskerlande abzugeben. Ist diese Beobachtung richtig, so gibt der Name uns eine genaue Anweisung über die Zeit der Anlage, sie muss stattgefunden haben als die Trerus- und Liris-Gegend latinisch war. Nun ist, wie ich früher dargelegt habe [3]), die Ertheilung des latinischen Rechts an die Herniker und die Liris-Volsker nicht lange vor dem Latinerkriege anzusetsen. Diese Ertheilung bildete ein zusammenhangendes latinisches Land, das jedoch nicht lange bestehen blieb; schon um 306 wurden beträchtliche Theile davon, namentlich die Gebiete von Anagnia und Frusino, in den römischen Acker einverleibt. Daraus ergibt sich eine genau begrenzte Periode, innerhalb welcher der Bau der Strasse stattgefunden haben muss, und in dieser Periode sind nur zwei Ansetzungen möglich. Man könnte geneigt sein, die Anlage der Strasse nach der definitiven Beendigung des Latinerkriegs, zugleich mit der Gründung von Fregellae zum J. 328 anzusetzen. Allein, es wäre doch wenig wahrscheinlich, dass man diese Colonie gleich

---

[1]) R. G. III S. 359.

[2]) Höchstens könnte man die eine oder andere früh untergegangene Stadt, wie Corbio an der via Latina ansetzen.

[3]) Neue Forsch. I § 17 u. § 20.

bei der Deduction durch eine Militärstrasse mit Rom verbunden hätte, während man erst mehrere Jahre später dazu überging, die noch wichtigere Verbindung mit der gleichzeitig angelegten Seecolonie Tarracina in ähnlicher Weise zu versorgen.

Es bleibt also nichts anderes übrig als den Bau der latinischen Strasse mit der Wiederherstellung von Fregellae nach der Wiedereroberung vom J. 314, und mit der Deduction von Interamna im J. 312 in Verbindung zu bringen. In der That genügt ein Blick auf die Karte, um in den sämmtlichen besprochenen Massregeln, namentlich in der Bildung von einem zusammenhangenden römischen und von einem parallel damit sich erstreckenden latinischen Acker, und dem Bau einer römischen und einer latinischen Strasse einen einheitlichen Plan zu erkennen [1]).

Dass der Bau der latinischen Strasse nicht in den Annalen aufgezeichnet ist, wie derjenige der via Appia, erklärt sich leicht. Die letztere ist ja unter der Magistratur ihres Erbauers erwähnt, und die via Latina ist — von der kleinen auf römischem Gebiet liegenden Strecke abgesehen — wahrscheinlich nicht von einem römischen Magistraten sondern von den Behörden der latinischen Städte erbaut.

Fragen wir schliesslich, welchen Lauf die via Latina nahm, so ist die Antwort weniger einfach. Sie konnte nicht wie in späterer Zeit über Casinum nach Teanum, Cales und Casilinum führen, weil Casinum noch samnitisch war, sondern sie muss sich von Aquinum dem Liris zugewandt und in Interamna ihren vorläufigen Endpunkt gefunden haben [2]). Von dort hat jedenfalls links vom Liris eine Strasse nach Teanum geführt, aber diese kann unmöglich ganz sicher gewesen sein, weil Casinum sie aus der Nähe bedrohte. Eine sichere Verbindung muss es aber jenseits des Flusses von Interamna nach Suessa gegeben haben, von wo man weiterhin Teanum, Cales und Casilinum erreichen konnte.

1) S. die Karte (2).

2) Dies erklärt wohl, dass Livius (X 36, 16) „Interamnam coloniam Romanam quae via Latina est" erwähnt. „minus proprie" sagt Mommsen dazu (C. I. L. X p. 525); allein auch nach Strabo (V, 3, 9. p. 237) lag die Stadt an der via Latina.

RÜCKBLICK.

Versuchen wir zum Schluss, in einem kurzen Resumé den Verlauf des grossen römisch-samnitischen Kampfes darzustellen.

Um die Mitte des vierten Jahrhunderts v. Chr. erstreckte sich der allerdings schon mächtige und kräftig organisirte römisch-latinische Bundesstaat noch nicht sehr weit über die Grenzen des alten Latium. Er reichte südöstlich bis an den mittlern Liris, südlich aber noch nicht über den Pass von Lautulae hinaus. Dann erhielt er in wenigen Jahren durch den Anschluss der Aurunker, der Campaner und ihrer Nachbarn, und der Sidiciner einen sehr bedeutenden Zuwachs, welcher die bisherige Organisation gänzlich zu erschüttern drohte. Diese Organisation beruhte auf dem Princip einer thatsächlichen Unterordnung der formell gleichberechtigten Latinerstaate unter den römischen Staat, und die Römer hatten das grösste Interesse dabei, dass die Masse neu eintretender Bundesgenossen nicht einseitig zur Verstärkung des latinischen Elements gereichen und dadurch das Uebergewicht Roms vernichten möchte. Sie beschlossen also, zwar einen Theil der neu eintretenden Staaten als Latiner in den Bund aufzunehmen, den übrigen aber, namentlich den Campanern, römisches Bürgerrecht ohne Stimmrecht zu geben.

Ein Streit zwischen Römern und Latinern erfolgte, der auf einen ernstlichen Krieg hinauslief. Dabei hatte Rom sich der Hülfe oder doch der Neutralität der Nachbarmächte, namentlich der Samniten versichert. Als es aber den Sieg über die Latiner und ihre Bundesgenossen davon getragen hatte und durch eine rücksichtslos durchgeführte Neuordnung der ganzen jetzt bis Cumae sich erstreckenden Landschaft sein Uebergewicht auch für die Folgezeit befestigen wollte, wurde es diesen helfenden Nachbarn klar, dass ihr Interesse durch diese Aenderungen nicht gefördert war. Es waren die untergeordneten Bundesgenossen Roms nicht bloss zur Botmässigkeit gebracht, sie waren jetzt jeder selbständigen Macht beraubt, mehrere bis dahin souveräne Städte waren sogar in latinische Colonien, d. h. in starke römische Festungen umgewandelt. Dies wollten sich die Samniten nicht gefallen lassen, namentlich forderten sie die Einziehung der Colonie Fregellae. Sie hatten ja das volskische Fregellae eingenommen und zerstört, und glaubten sich nun nicht verpflichtet an der Stelle dieser Stadt eine Festung der Römer zu dulden. Für Rom war aber gerade diese Festung für die Beherrschung des latinisch-campanischen Gebiets von der grössten Wichtigkeit.

Also brach der erste Krieg zwischen Rom und Samnium aus

(327), der mehrere Jahre lang dauerte ohne dass eine Entscheidung erfolgte. Die Römer hatten die Neuordnung ihres Bundesgebiets nicht einmal ganz vollenden können, als der Conflict mit dem starken Nachbarstaat auf einmal alle ihre Kräfte in Anspruch nahm. Sie versuchten auch für diesen Krieg die fremden Mächte auf ihre Seite zu bringen oder wenigstens deren Neutralität zu erwirken. Mit den Galliern im Norden Italiens gelang ihnen dies, im Süden waren sie aber weniger glücklich. Sie schlossen zwar mit dem Epirotenkönig der damals in Italien ein starkes und siegreiches Heer befehligte, ein Bündniss; allein dieser starb, von den Feinden verhasst und von den Freunden verrathen, von seiner Macht blieb keine Spur zurück, und die von ihm theils geschlagenen theils missgehandelten Völker waren unter sich einig und nicht geneigt, sich dem Bundesgenossen des Tyrannen anzuschliessen. Namentlich die Lucaner, auf deren Freundschaft es für die Römer vor Allem ankam, zogen einen Freundschaftsvertrag mit den Samniten vor. Nur die Griechenstadt Neapel, welche sich im Anfang gleichfalls den Samniten anschloss und sogar den Krieg mit Rom begann, änderte alsbald ihre Politik und schloss ein festes Bündniss mit den Römern.

Uebrigens scheint der erste Krieg mit Samnium den Römern keinen einzigen bedeutenden Erfolg gebracht zu haben. Ein Feldzug in die Abruzzen brachte keinen wesentlichen Vortheil, und die Siege über die Samniten welche die Annalen erwähnen, scheinen wenig zuverlässig. Dagegen erlitten die Römer im J. 321 in den caudinischen Pässen eine Niederlage, welche auf einmal über den Ausgang des Kriegs entschied. Ihr ganzes Heer wurde umzingelt und gefangen, und die Samniten konnten ihnen einen Friedensvertrag dictiren, wonach sie Fregellae zu räumen und 600 Reiter als Geiseln in den Händen der Sieger zurückzulassen hatten.

Die Römer waren also vollständig überwunden. Sie konnten nicht einmal die Ordnung der latinisch-campanischen Landschaft vollenden, und es schien alsob sie überhaupt jede Aussicht auf weitere Gebietsausdehnung aufzugeben hatten. Aus dieser Verlegenheit hat aber ihre bewundernswürdige Staatsmannskunst sie herausgeholfen. Ihre Spannkraft versagte nicht, sondern entwickelte sich auf einmal in eine neue Richtung. Sie wussten in Süd-Italien einzudringen, wahrscheinlich indem es ihnen diesmal gelang, die Lucaner und einige kleinere Staaten auf ihre Seite zu ziehen, und bildeten sich in wenigen Jahren einen neuen Staatenbund in Apulien, der südöstlich von Samnium liegenden Landschaft.

Die Samniten, welche beim caudinischen Frieden den römischen

Uebergriffen Einhalt zu thun geglaubt hatten, indem sie ihnen die Wiedereroberung von Fregellae und den Angriff gegen Samnium unmöglich machten, waren nicht gesinnt, dieses neue Vordringen, worauf beim Friedensvertrag nicht gerechnet war, zuzulassen, und begannen einen neuen Krieg (315). Die Römer hatten nun auch ihrerseits Freiheit, direct gegen Samnium vorzugehen, und unternahmen kräftige und erfolgreiche Angriffe gegen zwei wichtige Grenzfestungen der Samniten, Saticula im Südwesten, und Luceria im Südosten. Die erstere Stadt war für den Schutz Campaniens wichtig, die Eroberung der letzteren befestigte für die Folgezeit die Herrschaft über Apulien. Eine Intervention der Tarentiner, welche die Festsetzung der Römer in Apulien verhindern wollten, wurde wahrscheinlich durch einen Vertrag, der ihnen anderweitige Vortheile gewährte, beschwichtigt.

Die Samniten ruhten indess keineswegs. Schon hatten sie sich in der Lirisgegend ausgebreitet, und, freilich vergebens, die Eroberung von Saticula und von Luceria zu verhindern versucht. Jetzt aber unternahmen sie einen kräftigen Vorstoss gegen den schwächsten Theil des römisch-latinischen Gebiets, sie drangen bis an das Mittelmeer vor, und schlugen das römische Heer in dem Pass von Lautulae, wodurch sie die Verbindung zwischen Latium und Campanien vollständig beherrschten, und mit Erfolg versuchen konnten, die Bundesgenossen der Römer, namentlich die Aurunker und die campanischen Völker, zum Abfall zu bewegen. Tarracina selbst, die Seecolonie, welche den Zugang zum alten Latium schützt, wurde von ihnen angegriffen.

Alle diese Erfolge gingen aber im folgenden Jahre (314) wieder verloren. Ein neues Römerheer zog aus, rettete Tarracina, und schlug die Samniten in einer grossen Entscheidungsschlacht. Darauf konnten auch die untreuen und die noch schwankenden Bundesgenossen bezwungen und bestraft, die schon abgefallenen Städte eingenommen, und die Lirisgegend mit Fregellae und Sora wiedererobert werden. In J. 313 waren alle diese Erfolge errungen, und auch die bedeutende Stadt Nola in Campanien zum Anschluss an Rom genöthigt worden. Die Samniten waren nun vollständig überwunden, und harrten nur noch aus, um womöglich in Verbindung mit andern Völkern Italiens neue Angriffe gegen die Römer zu unternehmen.

Die Römer warteten aber nicht, sondern schritten gleich, während der Krieg fortdauerte, zur definitiven Sicherung des römisch-latinischen Gebiets. Sie nahmen den Plan wieder auf, dessen Ausführung durch den Ausbruch des ersten Kriegs suspendirt, und durch den

caudinischen Frieden unmöglich gemacht war. Die Reihe von latinischen Colonien, welche die Grenze gegen Samnium befestigen sollte, wurde vervollständigt, wodurch ein zusammenhangendes latinisches Gebiet gebildet wurde, das sich von Cora und Praeneste bis Cales erstreckte, während der Küstensaum ganz römisch wurde. Zugleich wurden zwei Militärstrassen angelegt, eine römische, welche von Rom über Tarracina und an der Küste entlang nach Capua führte, und eine latinische, welche durch das Trerus- und Liristhal lief und jene Reihe von latinischen Colonien mit Rom verband; später konnte auch diese nach Campanien fortgeführt werden. Getrennt von dem erwähnten zusammenhangenden latinischen Gebiete lagen ausser einigen Städten im alten Latium jetzt im Süden und Osten die gleichfalls in latinische Colonien umgewandelten Städte Saticula und Luceria, während westlich auf den pontischen Inseln gleichfalls latinische Colonisten angesiedelt wurden. In Verbindung mit dieser Gründung stehen noch andere Massregeln, welche zeigen, dass Rom sich auch die Beherrschung der Küsten von Latium und Campanien und des angrenzenden Meers angelegen sein liess.

Diese Neuordnung des römisch-latinischen Landes zeigt noch besser als die Kriegsgeschichte selbst, dass Roms Sieg vollständig war, dass die drei Kriegsjahre 315—313, ungeachtet der höchst gefährlichen Lage, worin Rom einen Augenblick geschwebt hatte, schliesslich den Misserfolg des ersten Kriegs völlig aufwogen. Soeben beherrschte Rom zwar Latium und Campanien, aber sicher schien diese Herrschaft noch keineswegs, sie war gegen den mächtigen Nachbarn nur sehr unvollkommen geschützt. Jetzt war die ganze Landschaft gegen jeden Feind gesichert, und ganz in sich geeinigt. Ausserdem hatte Rom sich Apulien unterworfen und durch eine starke Grenzfestung gesichert. Samnium aber war von zwei Seiten eingeschlossen und ganz ausser Stande, ohne fremde Hülfe noch etwas ernstliches gegen die römische Uebermacht zu unternehmen.

Mehr als durch irgend einen spätern Krieg ist durch diesen grossartigen Kampf die römische Weltherrschaft begründet.

ANHANG.

Die durch Diodor erhaltenen Annalennotizen zu den Jahren 318—312 [1]).

318. Ῥωμαῖοι [μὲν ἔνατον ἔτος ἤδη διεπολέμουν πρὸς Σαμνίτας, καὶ κατὰ μὲν τοὺς ἔμπροσθεν χρόνους μεγάλαις δυνάμεσιν ἦσαν διηγωνισμένοι, τότε δ' εἰς τὴν πολεμίαν εἰσβολὰς ποιούμενοι μέγα μὲν οὐδὲν οὐδὲ μνήμης ἄξιον διεπράξαντο, διετέλουν δὲ τοῖς τε φρουρίοις προσβολὰς ποιούμενοι καὶ τὴν χώραν λεηλατοῦντες] [2]). Ἐπόρθησαν δὲ καὶ τῆς Ἀπουλίας τὴν Δαυνίαν πᾶσαν, καὶ προσαγαγόμενοι Κανυσίους ὁμήρους παρ' αὐτῶν ἔλαβον [3]). Προσέθηκαν δὲ καὶ δύο φυλὰς ταῖς προϋπαρχούσαις, τήν τε Φαλερῖναν καὶ τὴν Ὠφεντῖναν. (l. XIX, c. 10).

316. ... Ῥωμαῖοι μὲν [διαπολεμοῦντες Σαμνίταις] Φερέντην πόλιν τῆς Ἀπουλίας κατὰ κράτος εἷλον· [3]) οἱ δὲ τὴν Νουκερίαν τὴν Ἀλφατέρναν καλουμένην οἰκοῦντες πεισθέντες ὑπὸ ⟨Ταραν⟩τίνων τῆς μὲν Ῥωμαίων φιλίας ἀπέστησαν, πρὸς δὲ τοὺς Σαμνίτας συμμαχίαν ἐποιήσαντο [4]). (XIX, 65).

315. ... Σαμνῖται [διαπολεμοῦντες Ῥωμαίοις ἔτη πλείονα περὶ τῆς ἡγεμονίας] [5]) Πλειστικὴν μὲν φρουρὰν ἔχουσαν Ῥωμαϊκὴν ἐξεπολιόρκησαν, Σωρανοὺς

---

[1]) Für den Leser wird es vielleicht bequem sein, diese wichtigen Fragmente hier abgedruckt zu finden. Dabei ist durch Einklammerung angegeben, welche Theile des Textes als jüngere Bestandtheile zu betrachten sind. Natürlich sollen sie Diodor nicht abgesprochen werden; um eine Reconstruction des Diodortextes handelt es sich hier ja nicht. Dass auch nicht entfernt der Anspruch erhoben wird, die alten Annalennotizen welche Diodor als Vorlage dienten, zu reconstruiren, braucht wohl kaum gesagt zu werden.

[2]) Der eingeklammerte Satz gehört der ursprünglichen Tradition nicht an. Die Einfügung der römischen Annalennotizen zwischen die Berichte über ganz andere Ereignisse machte es für Diodor nöthig einen orientirenden Satz vorauszuschicken. Uebrigens beweist dieser Satz, dass auch Diodors Gewährsmann zu den vorigen Jahren die grossen Revanche-Feldzüge erwähnte. Vgl. § 19.

[3]) Vgl. § 19 u. § 22.

[4]) Vgl. § 25.

[5]) Wo jetzt diese einleitenden Worte stehen, muss die ursprüngliche Notiz die Kriegserklärung erwähnt haben. Vgl. § 27.

δ'ἔπεισαν κατασφάξαι μὲν τοὺς παρ' αὐτοῖς Ῥωμαίους, συμμαχίαν δὲ πρὸς Σαμνίτας συνθέσθαι. Μετὰ δὲ ταῦτα Ῥωμαίων Σατικόλαν πολιορκούντων, ἐπεφάνησαν μετὰ δυνάμεως ἁδρᾶς, σπεύδοντες λῦσαι τὴν πολιορκίαν. Γενομένης οὖν μάχης ἰσχυρᾶς, πολλοὶ μὲν παρ' ἀμφοτέρων ἀνῃρέθησαν, τέλος δ'ἐπὶ τοῦ προτερήματος ἐγένοντο Ῥωμαῖοι. Μετὰ δὲ τὴν μάχην ἐκπολιορκήσαντες τὴν πόλιν, ...[1]) ἐπῄεσαν ἀδεῶς τὰ πλήσιον πολίσματα καὶ χωρία προσαγόμενοι. Τοῦ δὲ πολέμου περὶ τὰς ἐν Ἀπουλίᾳ πόλεις συνεστῶτος, οἱ μὲν Σαμνῖται πάντας τοὺς ἐν ἡλικίαις στρατείας ὄντας καταγράψαντες ἐστρατοπέδευσαν πλησίον τῶν πολεμίων, ὡς περὶ τῶν ὅλων κριθησόμενοι. Ἃ δὴ πυθόμενος ὁ δῆμος τῶν Ῥωμαίων, καὶ διαγωνιάσας περὶ τοῦ μέλλοντος, δύναμιν προὔπεμψε πολλήν. Εἰωθότες δ'ἐν τοῖς ἐπικινδύνοις καιροῖς αὐτοκράτορα τοῦ πολέμου καθιστάναι τινὰ τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν, προὐχειρίσαντο τότε Κόϊντον Φάβιον καὶ μετ' αὐτοῦ Κόϊντον Αὔλιον ἵππαρχον. Οὗτοι δὲ τὰς δυνάμεις παραλαβόντες παρετάξαντο πρὸς τοὺς Σαμνίτας περὶ τὰς καλουμένας Λαυτόλας, καὶ πολλοὺς τῶν στρατιωτῶν ἀπέβαλον. Τροπῆς δὲ γενομένης καθ'ἅπαν τὸ στρατόπεδον, ὁ μὲν Αὔλιος καταισχυνθεὶς ἐπὶ τῇ φυγῇ μόνος ὑπέστη τῷ πλήθει τῶν πολεμίων, οὐ κρατήσειν ἐλπίζων, ἀλλ' ἀήττητον τὴν πατρίδα τὸ καθ' αὐτὸν μέρος ἀποδεικνύων. Οὗτος μὲν οὖν οὐ μετασχὼν τοῖς πολίταις τῆς κατὰ τὴν φυγὴν αἰσχύνης, ἰδίᾳ περιεποιήσατο θάνατον ἔνδοξον. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι φοβηθέντες μὴ τὰ κατὰ τὴν Ἀπουλίαν πράγματα τελέως ἀποβάλωσιν, ἀποικίαν ἐξέπεμψαν εἰς Λουκερίαν πόλιν ἐπιφανεστάτην τῶν ἐν τοῖς τόποις τούτοις· ἐκ ταύτης δ'ὁρμώμενοι διεπολέμουν τοῖς Σαμνίταις, οὐ κακῶς τῆς ἀσφαλείας προνοησάμενοι. Διὰ γὰρ ταύτην τὴν πόλιν οὐ μόνον ἐν τούτῳ τῷ πολέμῳ ἐπροτέρησαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα γενομένους ἕως τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων διετέλεσαν ὁρμητηρίῳ χρώμενοι κατὰ τῶν πλησίον ἐθνῶν. (XIX, 72).

314. ... Σαμνῖται μὲν μετὰ πολλῆς δυνάμεως ἐπῄεσαν πορθοῦντες τῶν κατ' Ἰταλίαν πόλεων ὅσαι τοῖς ἐναντίοις συνηγωνίζοντο· οἱ δ'ὕπατοι τῶν Ῥωμαίων μετὰ στρατοπέδου παραγενόμενοι παραβοηθεῖν ἐπειρῶντο τοῖς κινδυνεύουσι τῶν συμμάχων. Ἀντεστρατοπεδεύσαντο δὲ τοῖς πολεμίοις περὶ ⟨Ταρα⟩κίναν [2]) πόλιν, καὶ ταύτην μὲν εὐθὺς ἐρρύσαντο τῶν ἐπικειμένων φόβων, μετ' ὀλίγας δ'ἡμέρας ἐκταξάντων ἀμφοτέρων τὰς δυνάμεις, ἐγένετο μάχη καρτερά, καὶ συχνοὶ παρ' ἀμφοτέροις ἔπεσον. Τὸ δὲ τέλος οἱ Ῥωμαῖοι βιασάμενοι κατὰ κράτος περιεγένοντο τῶν πολεμίων· ἐπὶ πολὺν δὲ τόπον χρησάμενοι τῷ διωγμῷ πλείους τῶν μυρίων ἀνεῖλον. Καὶ τῆς μάχης ἀγνοουμένης ἔτι, Καμπανοὶ μὲν καταφρονήσαντες τῶν Ῥωμαίων ἀπέστησαν· ὁ δὲ δῆμος εὐθὺς δύναμίν τε τὴν ἱκανὴν ἐξέπεμψεν ἐπ' αὐτοὺς καὶ στρατηγὸν αὐτοκράτορα Γάϊον Μαίνιον καὶ μετ' αὐτοῦ κατὰ τὸ πάτριον ἔθος Μάνιον Φούλουιον ἵππαρχον. Τούτων δὲ πλήσιον τῆς Καπύης καταστρατοπεδευσάντων, οἱ Καμπανοὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπεχείρουν ἀγωνίζεσθαι, μετὰ δὲ ταῦτα πυθόμενοι τὴν τῶν Σαμνιτῶν ἧτταν, καὶ νομίσαντες πάσας τὰς δυνάμεις ἥξειν ἐπ' αὐτούς, διελύσαντο πρὸς Ῥωμαίους. Τοὺς γὰρ αἰτίους τῆς ταραχῆς ἐξέδωκαν, οἳ προτεθείσης κρίσεως οὐ περιμείναντες τὴν ἀπόφασιν αὐτοὺς ἀνεῖλον. Αἱ δὲ πόλεις τυχοῦσαι συγγνώμης εἰς τὴν προϋπάρχουσαν συμμαχίαν ἀποκατέστησαν. (XIX, 76).

313. ... [Ῥωμαίων διαπολεμούντων τὸν πρὸς Σαμνίτας πόλεμον συνεχεῖς

---

[1]) Hier muss ein Feldzug nach Apulien, und namentlich die Belagerung und Einnahme von Luceria erwähnt gewesen sein. Vgl. § 16 u. § 27.

[2]) Vgl. § 28.

ἐγίγνοντο προνομαὶ τῆς χώρας καὶ πολιορκίαι πόλεων καὶ δυνάμεων ἐν ὑπαίθρῳ στρατοπεδεῖαι· τὰ γὰρ μαχιμώτατα τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ἐθνῶν περὶ ἡγεμονίας φιλοτιμούμενα παντοίους συνίστατο κινδύνους]. Οἱ μὲν οὖν Ῥωμαίων ὕπατοι μέρος τῆς δυνάμεως ἀναλαβόντες ἀντεστρατοπέδευσαν ταῖς τῶν πολεμίων παρεμβολαῖς, καὶ πρὸς μὲν μάχην καιρὸν ἐπετήρουν οἰκεῖον, ταῖς δὲ συμμαχίσι πόλεσι παρείχοντο τὴν ἀσφάλειαν. Τὸ δὲ λοιπὸν στρατόπεδον ἀναλαβὼν Κόϊντος Φάβιος ὃς ἦν αὐτοκράτωρ ᾑρημένος, τήν τε Φρέγελλαν [1]) ...... ⟨Σωραν⟩ῶν πόλιν εἷλε καὶ τῶν ἀλλοτρίως διακειμένων πρὸς τὴν Ῥώμην τοὺς ἐπιφανεστάτους ἐζώγρησεν. Τούτους δὲ τὸν ἀριθμὸν ὄντας πλείους τῶν διακοσίων ἀπήγαγεν εἰς Ῥώμην, καὶ προαγαγὼν εἰς τὴν ἀγοράν, ῥαβδίσας ἐπελέκισε κατὰ τὸ πάτριον ἔθος. Μετ' ὀλίγον δ' ἐμβαλὼν εἰς τὴν τῶν πολεμίων χώραν Καλατίαν [2]) καὶ τὴν τῶν Νωλανῶν ἀκρόπολιν ἐξεπολιόρκησε, καὶ λαφύρων μὲν πλῆθος ἀπέδοτο, τοῖς δὲ στρατιώταις πολλὴν τῆς χώρας κατεκληρούχησεν. Ὁ δὲ δῆμος, κατὰ νοῦν τῶν πραγμάτων αὐτῷ προχωρούντων, ἀποικίαν ἀπέστειλεν εἰς τὴν νῆσον τὴν Ποντίαν καλουμένην. (XIX, 101).

312. ... Ῥωμαῖοι δυνάμεσιν ἁδραῖς πεζῶν τε καὶ ἱππέων ἐστράτευσαν ἐπὶ Τεάτιον [3]) Μαρρουκίνων οὖσαν πόλιν. Ἀπέστειλαν δὲ καὶ τῶν πολιτῶν εἰς ἀποικίαν, καὶ κατῴκισαν τὴν προσαγορευομένην Ἰντέραμναν [4]). (XIX, 105).

Die Notiz über die Censur des App. Claudius gibt Diodor zum J. 310 (lib. XX, c. 36), während Livius und die capitolinischen Fasten sie dem J. 312 zutheilen. Ich lasse den erstern Theil der diodorischen Notiz hier folgen.

Ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτὸν τιμητὰς εἵλοντο· καὶ τούτων ὁ ἕτερος Ἄππιος Κλαύδιος ὑπήκοον ἔχων τὸν συνάρχοντα Λεύκιον Πλαύτιον, πολλὰ τῶν πατρῴων νομίμων ἐκίνησε· τῷ δήμῳ γὰρ τὸ κεχαρισμένον ποιῶν, οὐδένα λόγον ἐποιεῖτο τῆς συγκλήτου. Καὶ πρῶτον μὲν τὸ καλούμενον Ἄππιον ὕδωρ ἀπὸ σταδίων ὀγδοήκοντα κατήγαγεν εἰς τὴν Ῥώμην καὶ πολλὰ τῶν δημοσίων χρημάτων εἰς ταύτην τὴν κατασκευὴν ἀνήλωσεν ἄνευ δόγματος τῆς συγκλήτου· μετὰ δὲ ταῦτα τῆς ἀφ' ἑαυτοῦ κληθείσης Ἀππίας ὁδοῦ τὸ πλεῖον μέρος λίθοις στερεοῖς κατέστρωσεν ἀπὸ Ῥώμης μέχρι Καπύης, ὄντος τοῦ διαστήματος σταδίων πλειόνων ἢ χιλίων, καὶ τῶν τόπων τοὺς μὲν ὑπερέχοντας διασκάψας, τοὺς δὲ φαραγγώδεις ἢ κοίλους ἀναλήμμασιν ἀξιολόγοις ἐξισώσας κατηνάλωσεν ἁπάσας τὰς δημοσίας προσόδους, αὑτοῦ δὲ μνημεῖον ἀθάνατον κατέλιπεν, εἰς κοινὴν εὐχρηστίαν φιλοτιμηθείς [5]).

---

[1]) Hier ist eine Lücke anzusetzen. Die folgende Mittheilung bezieht sich auf die Einnahme von Sora, nicht auf diejenige von Fregellae. Vgl. § 29.

[2]) Die Hdss. haben Κελίαν. Vgl. § 29.

[3]) Die Hdss. haben Πολίτιον oder Πολλίτιον. Die grosse Expedition kann aber nur gegen einen bedeutenden Ort gerichtet gewesen sein, und in dem kleinen Ländchen der Marruciner ist für einen solchen neben der Hauptstadt Teate kein Raum. Will man nicht in willkürlicher Weise den Volksnamen abändern (wie ich selbst früher Mnemos. 1888, p. 85 vorgeschlagen habe) so bleibt nur die Aenderung des Ortsnamens in Τεάτιον übrig. Bei Strabo V, 4, 2 p. 241 heisst die stadt Τεατέα. Ueber die Expedition selbst s. oben § 29.

[4]) S. § 30.

[5]) S. § 31.

INHALT.

Lith. van Gebrs. J.&H. van Langenh

Geographische Geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen,

DOOR

J. C. RAMAER,

Ingenieur van den Waterstaat.

Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

AFDEELING LETTERKUNDE.

NIEUWE REEKS.

Deel II. N°. 3.

(Met 4 Kaarten).

AMSTERDAM,

JOHANNES MÜLLER.

1899.

—

Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen,

DOOR

J. C. RAMAER,
Ingenieur van den Waterstaat.

HOOFDSTUK I.

Voorwoord.

Ieder weet, welke groote veranderingen het deel van Nederland, dat uit de delta's der rivieren Rijn, Maas en Schelde bestaat, ondergaan heeft.

Hebben uit dit oogpunt de Zeeuwsche stroomen en eilanden in mannen als KLUIT, ERMERINS en AB UTRECHT DRESSELHUIS, om van lateren te zwijgen, reeds lang bevoegde geschiedschrijvers gevonden, ditzelfde was tot voor korten tijd niet of althans in veel geringere mate het geval met die van Zuid-Holland.

Eerst in den laatsten tijd zijn twee gedeelten van dit gebied onderzocht en wel: de voormalige Groote Zuidhollandsche Waard door wijlen den commies-chartermeester van het Rijks archief J. H. HINGMAN [1]) en de meer Westelijke eilanden door den heer J. VAN HEURN [2]), civiel-ingenieur.

---

[1]) De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, 1886.

[2]) De geschiedenis en de beschrijving der Merwedetakken beneden Dordrecht, bekroonde verhandeling van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte, 1893.

Dat het door beide die heeren behandelde onderwerp nog weder door mij wordt opgenomen, vindt zijn grond daarin, dat de heer HINGMAN niet de volledige oude geographie van het door hem behandelde terrein geeft, maar vooral, zooals trouwens de titel zegt, den toestand der rivieren en dijken in 1421 nagaat en zich dus op beperkter gebied beweegt, terwijl de heer VAN HEURN veel uit de 16e en volgende eeuwen, maar betrekkelijk weinig uit vroegeren tijd mededeelt.

Ik hoop om deze en andere redenen, dat de arbeid, die in de volgende bladzijden geboden wordt, niet geheel overbodig zal schijnen, en dat de kaart (Plaat III), die den toestand in 1300 aangeeft en die bestemd is, naast die van den ouden toestand van Zeeland door J. AB UTRECHT DRESSELHUIS [1]) gelegd te worden, niet onwelkom zal zijn. Op die kaart is op het voetspoor van den heer HINGMAN de tegenwoordige toestand in rood geplaatst.

Behalve uit gedrukte stukken is door mij veel gevonden in de rijke verzameling registers van de charterkamer in het Rijks archief, wier bestudeering mij, in het bijzonder door de welwillende hulp van den heer F. CALAND, adjunct-commies, bijzonder vergemakkelijkt werd.

Waar in het vervolg stukken zonder bijzondere vermelding worden aangehaald, zijn zij aanwezig in het Rijks archief [2]).

Eindelijk werden mij door den geleerden Rijks archivaris Mr. S. MULLER Fz. te Utrecht lijsten van parochiën in deze streken medegedeeld, waardoor veel licht omtrent verschillende duistere punten verspreid kon worden.

---

[1]) Achter: De provincie Zeeland in haar oude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd.

[2]) Ik heb bij de aanteekeningen, waar voor de eerste maal een boekwerk genoemd wordt, den juisten titel aangehaald, doch den titel bij verdere aanhalingen verkort aangegeven.

HOOFDSTUK II.

Algemeene beschouwing omtrent aanslibbing en aanzanding.

DRESSELHUIS [1]) heeft voor sommige gedeelten van Zeeland bewezen, dat er in de middeleeuwen eene menigte riviertjes bestonden tusschen tal van eilandjes, die thans meest allen vereenigd zijn tot grootere eilanden. Van de riviertjes vindt men nog op vele plaatsen binnengedijkte overblijfselen. Iets dergelijks is het geval in het gedeelte van Zuid-Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas.

Hoe meer men de oude stukken beziet, des te meer komt men tot de overtuiging, dat er evenals in Zeeland ook in het gedeelte van ons vaderland, dat het onderwerp dezer verhandeling uitmaakt, een aantal bewoonbare streken waren, die slechts wachtten op bedijking, en dat, toen eenmaal de bevolking minder schaars was geworden, vooral sedert de 13^{e} eeuw, die bedijking niet uitbleef, terwijl, hoevele rampen deze streken ook troffen, telkens weder nijvere dijkers aanwezig waren, niet alleen om de verloren gronden te herwinnen, maar ook om waar nieuwe schorren ontstonden, die te bedijken zoodra zij rijp waren: in een woord, dat ook hier de oppervlakte nuttige bodem in het algemeen voortdurend is vergroot.

Er is zonder twijfel veel veen weggeslagen en wellicht geen mindere hoeveelheid veen is voor zoutwinning weggegraven, maar het is zeker, dat hunne oppervlakten ruimschoots opgewogen worden door de kleilanden, van wier ontstaan de slibafvoer der rivieren hoofdzakelijk de oorzaak is. De heer C. LELY [2]) zegt, dat uit de door hem onderzochte van Rijkswege verrichte slibwaarnemingen niet blijkt, waar de door de rivieren afgevoerde slib blijft. Ik houd het er voor, dat er wel veel slib naar zee wordt medegenomen, maar dat er ook binnengaats veel in stille hoeken neêrvalt. In vroegere eeuwen bestonden die stille hoeken in veel meerdere mate dan thans, terwijl er bij storm en sterken wind en zelfs enkel door den oploop van het water bij vloed telkens weder aanvoer

---

[1]) De provincie Zeeland in hare oude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd. Ik meen, dat hij in zijne stellingen voor de oude deelen, als het grootste deel van Walcheren, Schouwen en het Oostelijk deel van Zuid-Beveland, eenigszins te ver gaat.

[2]) Nota over de uitkomsten der waarnemingen van het slibgehalte der Nederlandsche rivieren, blz. 65.

van nieuw slibhoudend water in die kommen plaats had. De aanslibbing was dus toen veel grooter dan thans.

De drie Zuidhollandsche riviermonden, die tusschen het vaste land en Voorne, die tusschen Voorne en Goeree en die tusschen laatstgenoemd eiland en Schouwen waren in de middeleeuwen waarschijnlijk ongeveer even machtig. De vorm der beide laatste week nabij de zee weinig af van den tegenwoordigen, de eerste daarentegen is door de opkomst van den Hoek van Holland, door de vorming van het eiland Rozenburg en laatstelijk door de doorgraving ten behoeve van den Rotterdamschen Waterweg geheel van vorm en wezen veranderd. Een gewichtig onderscheid tusschen laatstgenoemde voor een groot deel kunstmatig gevormde rivier, die met dammen 2000 Meter buiten de kustlijn in zee uitmondt en de anderen, die een breeden, scheppenden mond hebben, bestaat in de verschillende afwisseling in zoutgehalte. Deze afwisseling is in den Rotterdamschen Waterweg sterker dan in de Brielsche Maas, en in deze sterker dan in het Haringvliet.

Hoe meer men landwaarts gaat, hoe geringer natuurlijk het gemiddeld zoutgehalte wordt. Op denzelfden afstand uit zee is dit in de Noordelijke armen geringer dan in de meer Zuidelijke.

Zoowel de Maas als de hoofdarm van den Rijn, de Waal, kwamen uit in den grooten zeeboezem Helinium.

PLINIUS SECUNDUS [1]) zegt hieromtrent, dat verschillende Germaansche stammen, die hij opnoemt, zijn begrepen „inter Helinium ac Flevum". Daarna vervolgt hij: „Ita appellantur ostia, in quae „effusus Rhenus a septentrione in lacus, ab occidente in amnem „Mosam se spargit: medio inter haec ore modicum nomini suo „custodiens alveum".

Mij dunkt, dat deze woorden aangeven, dat PLINIUS omtrent de Rijnmonden goed ingelicht was. Die langs Leiden liep, moet toch de minste geweest zijn, en de beschrijving van het uitloopen van de Waal in de Maas komt volkomen overeen met hetgeen nog eeuwen later het geval was. Men mag dus gerust aannemen, dat de mond benoorden Voorne Helinium heette.

Hier heeft tegenwoordig de vermenging van zout en zoet water in veel sterkere en vooral snellere mate plaats dan in de meer Zuidelijke zeegaten. Of dit in den aanvang onzer jaartelling het geval was, mag betwijfeld worden, doch zeker is het, dat het, nadat het eiland Rozenburg, in den aanvang als plaat, was opgekomen,

---

[1]) Naturalis historiae, Liber IV, § 101. De laatste uitgave, naar betere handschriften, heeft niet, als de vroegere, Helium.

dat is omstreeks de 15e eeuw, in sterke mate het geval geweest moet zijn. Nu geeft juist deze snelle vermenging aanleiding tot den snellen neêrslag van in het water zwevende stoffen [1]), en daarvan is waarschijnlijk de snellere opkomst van eilanden in den ouden mond Helinium dan elders het gevolg.

Langs de Ooster-Schelde is tegenwoordig weinig aanslibbing, het specifiek gewicht wisselt bij Gorishoek ongeveer als in de Noordzee nabij onze kust af tusschen 1.022 en 1.026 [2]). De grootste te Gorishoek waargenomen dagelijksche afwisseling is 0.001, meestal is zij nul. Daarentegen heeft langs de Wester-Schelde weder veel slibneerzetting plaats, eenigszins doordat zich hier het zoet bovenwater der Schelde met het uit zee afkomstige water vermengt, maar vooral doordat de afnemende banken en oevers uit verschillende klei- en leemsoorten bestaan en de daarlangs schurende stroom de deelen daarvan in zwevenden toestand houdt om ze eerst bij volkomen stil water te laten bezinken.

Gelijk te zien is op de door dr. F. Seelheim samengestelde profielen [3]), wordt de bovenkant eener laag Rupelleem (eene grondsoort, die ruim een uur gaans boven Antwerpen aan den rechteroever der Schelde aan de oppervlakte ligt) o. a. aangetroffen: bij Hoofdplaat op 15.65 M., bij Vlissingen op 16.50 M., bij Terneuzen op 23.58 M., en daarentegen te Goes eerst op 93.16 M. onder A.P. en dus in de Ooster-Schelde waarschijnlijk nog dieper. De Wester-Schelde heeft diepten: bij Vlissingen tot 23 M., bij Borsele tot 34.20 M., bij Terneuzen tot 24.50 M. Vooral bij Borsele heeft de stroom gelegenheid om de leembank aan te tasten; boven de Rupelleemlaag komt bovendien op sommige plaatsen eene laag Antwerpsche crag voor, zijnde kleihoudend zand, vermengd met eene menigte schelpen. Dit werd bij Borsele op 16.85 M., te Goes eerst op 45.08 M, onder A.P. gevonden. Ook deze laag is in de Ooster-Schelde overal, zelfs ter plaatse der grootste diepte tusschen Zieriksee en Kolijnsplaat, door diluviaal zand bedekt.

Het eenmaal opgenomen slib wordt bij stil water vooral in de zijärmen, Sloe, Brakman enz., neergezet.

In de Ooster-Schelde treft men boven de bovengenoemde tertiaire aardlagen hoofdzakelijk zand aan, en het door den stroom wegge-

---

[1]) J. D. Van Noppen, de Schelde, in de Natuur, 12e jaargang, blz. 365.

[2]) Dr. P. P. C. Hoek, Mededeelingen over visscherij. In elk der maandelijksche afleveringen komt eene tabel van het specifiek gewicht te Gorishoek voor.

[3]) De grondboringen in Zeeland, uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Profielen 1, 3, 4 en 7.

schuurde zand bezinkt veel eerder, zelfs reeds bij een stroom, die nog eenige snelheid heeft, en wel fijn zand bij 0.16 M., grof zand, zooals het hier voorkomende, bij 0.19 M. per secunde [1]).

Was de vorm der beide Zuidelijkste van de drie besproken Zuidhollandsche zeeboezems nabij de zee in de middeleeuwen in hoofdtrekken gelijk thans, meer binnenwaarts was zulks geenszins het geval. Wij zullen tal van wijzigingen daarin in den loop dezer verhandeling ontmoeten.

DRESSELHUIS [2]) en anderen hebben beweerd, dat de zeeboezems, in het bijzonder de Wester-Schelde, in de middeleeuwen minder diep dan tegenwoordig waren. De daarvoor opgegeven reden, dat MELIS STOKE spreekt van een nauw diep, waarin de vloot bij Vlissingen verzeild geraakte, houd ik niet voor afdoende: dit zal slaan niet op de Wester-Schelde, maar op het Sloe, daar STOKE [3]) zegt, dat dit nauwe diep bij Arnemuiden gelegen was. Van het Sloe zal later, toen er veel werd ingedijkt, de hoofdarm verbreed en verdiept zijn evenals dit voor het Zijpe bekend is.

Wat A. KLUIT [4]) aanhaalt uit een vonnis van den Hoogen Raad van Mechelen van 11 Oct. 1504, dat de Hont niet *in*, maar lang *voor* den tijd van JAKOBA VAN BEIEREN klein, smal en ondiep was, kan slaan op het gedeelte tusschen Biervliet en de Ooster-Schelde, het kan ook, gelijk dikwijls dergelijke mededeelingen omtrent oude tijden, overdreven zijn. In elk geval was de Wester-Schelde beneden Biervliet slechts weinig *smaller* dan thans, daar er in het begin der 14e eeuw een veer van Vlissingen op Biervliet was [5]).

Wel is het zeker, dat b. v. de Brielsche Nieuwe Maas vooral in de 17e eeuw sterk is verondiept.

Ik houd het voor waarschijnlijk, dat de afvoer van boven in historische tijden weinig veranderd is, hetzelfde zal wel met het gemiddelde verschil tusschen hoog- en laagwater aan onze kusten het geval zijn.

Daarentegen is de kom, die met vloed gevuld en met eb geledigd wordt, zonder twijfel verkleind, en hieruit volgt, dat bij dezelfde breedte van een riviermond de diepte verminderd moet zijn.

Hoe spoedig de afmetingen der dwarsprofielen eener rivier zich

---

[1]) N. H. HENKET enz., Waterbouwkunde, 2e deel, Afd. XIII, bewerkt door W. VERWEY Az., blz. 362.

[2]) De provincie Zeeland, blzz. 114 en 115.

[3]) Rijmkroniek, uitgave Utrechtsch historisch genootschap, 2e deel, blz. 193.

[4]) Historia critica comitatis Hollandiae et Zeelandiae, 2e deel, blz. 1081.

[5]) DRESSELHUIS, De provincie Zeeland, blz. 114.

wijzigen naar den minderen stroom daardoor, kan blijken uit den achteruitgang van den mond der Brielsche Nieuwe Maas, waar zich in de laatste 20 jaren 8 000 000 kubieke meters grond hebben neergezet, terwijl de stroom in sterke mate naar den Rotterdamschen Waterweg is getrokken.

Er bestaat groote waarschijnlijkheid, dat de slibafvoer der rivieren in de laatste eeuwen weinig veranderd is. De zoo groote aanwinst van kleiland in de laatste 600 jaren is te verklaren door de hoeveelheid slib, die van boven kwam. Tegenwoordig is die afvoer voor den geheelen Rijn gemiddeld 2 500 000 kubieke meters 's jaars [1]), die voor de Boven-Maas gemiddeld 600 000 kubieke meters 's jaars [2]).

Bovendien rolt er zeer veel zand over den bodem der rivier. De hoeveelheid hiervan bedraagt naar mijne schatting omstreeks 1½ maal zooveel als de hoeveelheid slib, die de rivier afvoert. Bovendien komt er bij storm veel zand in de riviermonden van uit zee. De sliblaag is over het algemeen dun, hoewel zij somtijds plaatselijk, waar zij gevormd is in diepe kommen, die slechts op één punt gemeenschap met de rivier hadden, eene groote dikte kon verkrijgen.

HOOFDSTUK III.

Bedijkingen.

Over den tijd, waarin men is aangevangen, dijken aan te leggen, is veel getwist.

Reeds DRUSUS had eenige jaren voor het begin onzer jaartelling hier te lande grachten en ook dijken laten aanleggen [3]). De begrippen dijk en weg vallen in den Romeinschen tijd in onze aan overstrooming blootgestelde streken samen. Dijk en opgehoogde weg of wal heeten in het Latijn beide „agger" [4]).

Over de in deze verhandeling besproken streken is uit den

---

[1]) LELY, Nota over de uitkomsten der waarnemingen van het slibgehalte der Nederlandsche rivieren, blz. 55.

[2]) Idem, blz. 61.

[3]) Prof. P. J. BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 30.

[4]) Idem, idem, blz. 48.

Romeinschen tijd weinig bekend. Er liep eene heerbaan van Nijmegen naar Lugdunum Batavorum, zij ging tusschen Zuilichem en Herwijnen de Waal over, en liep dus zeker door de Alblasserwaard. Met zekerheid is de loop van dezen weg echter niet meer aan te wijzen.

Nadat de Romeinen onze streken verlaten hadden, heeft de kunst van dijken maken wellicht eenigszins gesluimerd, al zullen b.v. de dijken in de Betuwe wel door de daar aanwezige talrijke bevolking onderhouden zijn. Intusschen lezen wij in eene levensbeschrijving uit de 11e eeuw [1]), dat WILLEBRORD (die in 739 stierf) dijken aangelegd heeft.

Den naam *dijk* vindt men het eerst in het Karolingisch tijdvak terug in den naam Isendic, die in 984 [2]) wordt aangetroffen. Daarentegen staat de plaatsnaam Odijk niet met een dijk in verband, daar de oudste lezing hiervan, van omstreeks 960 [3]), Jodichem is. In het midden der 12e eeuw vindt men reeds onderscheidene plaatsnamen op *dijk*, als in 1147 [4]) Wulfardsdike, in 1153 [5]) Sandik.

In mijne verhandeling over den omvang van het Haarlemmermeer voor de droogmaking [6]) heb ik getracht, te betoogen, dat er omstreeks het jaar 1000 reeds nabij dat meer gedijkt moet zijn, en dat toen ook de Rijn bij Leiderdorp moet zijn afgedamd. Deze tijd komt overeen met die van de herleving van orde en wet [7]).

Van een *dam* (Opdam) wordt in de oorkonden voor het eerst melding gemaakt tusschen 1083 en 1120 [8]).

De redeneering hieromtrent van Mr. A. A. J. MEYLINK [9]) is minder juist. Merkwaardig is het, dat wij juist in het door hem genoemde jaar 1216 vier dorpen aantreffen, wier naam op dijk uitgaat, Geersdijk, Wolfaartsdijk, Ellewoudsdijk en Zanddijk [10]).

Hoe vroeg de Hollanders reeds bekwaamheid in het bedijken hadden verkregen, kan blijken uit eene oorkonde van 1106 [11]),

---

[1]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 315.

[2]) Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, 2e druk, blz. 225.

[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 23.

[4]) Idem, idem, blz. 82.

[5]) Idem, idem, blz. 84.

[6]) Uitgegeven door de Akademie van Wetenschappen, blzz. 183—187.

[7]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 302.

[8]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz 69.

[9]) Geschiedenis van Delfland, tekst, blz. 66.

[10]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 144.

[11]) Idem, idem, blz. 62.

waarin FREDERIK, bisschop van Hamburg, verschillende landerijen om Bremen ter bebouwing geeft aan Hollandsche kolonisten. In 1164 [1]) vindt men te Artlenburg aan de Elbe boven Hamburg Hollandsche hoeven vermeld, en nog steeds biedt de kleeding der bewoners van Bergedorf en omstreken overeenstemming met die der Hollandsche en Zeeuwsche eilanden.

Omstreeks 1160 [2]) liet ALBRECHT DE BEER, markgraaf van Brandenburg, Hollanders, Zeeuwen en Vlamingen overkomen in het land tusschen Elbe en Havel. Ook de landstreek om Salzwedel onderscheidt zich nog door Hollandsche zeden en gebruiken [3]).

Het was slechts met het oog op bedijkingen, dat onze landgenooten daar geroepen werden. Deze migratie begon reeds in het midden der 11e eeuw [4]). Ook prof. BLOK [5]) deelt hiervan verschillende voorbeelden mede.

Evenals daar werd bij ons overal, waar het mogelijk en loonend was, gedijkt. Maar dikwijls ook moest men wijken voor het geweld der zee, een voorbeeld daarvan is ons uit 1160 [6]) bekend.

In den aanvang waren het op de eilanden meest veenachtige gronden, die bedijkt werden. Later, meestal nadat het veen was weggegraven, kwamen de landen op nieuw op, doordat zich de vruchtbare slib van Rijn en Maas er op neerzette, en dan werd het land op nieuw ingedijkt, maar nu „tot eenen corenlande."

HOOFDSTUK IV.

Waterstaatkundige toestand.

De waterstaatkundige toestand, dat is de wijze waarop zij uitwaterden, van de landen, wier oude geographie beneden behandeld zal worden, wordt, van het Westen naar het Oosten voortgaande, al ingewikkelder. In het begin der 13e eeuw waren in de plaatsen van uitwatering, naar mij voorkomt, nog nergens ingrijpende ver-

[1]) J. M. LAPPENBERG, Die Elbkarte des Melchior Lorichs, blz. 8.
[2]) Mr. J. A. FEITH, Nederlandsche kolonisatiën in Brandenburg, in het Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, 13e jaargang, 1898, blz. 8.
[3]) Idem, idem, blz. 12.
[4]) Idem, idem, blz. 2.
[5]) Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 305.
[6]) Idem, idem, blz. 313.

anderingen door menschenhanden aangebracht, en evenmin groote wateren afgedamd. Wel was er, gelijk in het vorige Hoofdstuk is gebleken, reeds veel bedijkt.

In de 13ᵉ eeuw begon de toestand in sommige landen bezwaarlijk te worden, waarschijnlijk minder door verhooging van de waterstanden in de rivier dan door inklinking van den grond (het vaster in elkander werken van den oorspronkelijk eenigszins lossen grond, waardoor zijne oppervlakte lager wordt). Deze inklinking gaat somtijds eeuwen lang door zonder bezwaar op te leveren, maar eindelijk is het noodig, in de afwatering voorziening te treffen. Dergelijke voorziening kan, door het meer benedenwaarts brengen der uitwatering, geschieden in landen, gelegen langs rivieren, welke een verhang van eenige beteekenis hebben; dit had ten behoeve van een deel der Alblasserwaard in de tweede helft der 14ᵉ eeuw plaats. Meer zeewaarts helpt dit echter niet, en het is daar ook minder noodig wegens het aldaar aanwezige verschil tusschen hoog- en laagwater; de landen, die, toen zij omdijkt werden, ongeveer gelijk met hoogwater lagen, klinken in een tal van eeuwen niet zoozeer in, dat zij bij laagwater niet meer zouden kunnen uitwateren. Men ziet daar meer het verschijnsel, dat men veel bezwaar heeft van stormvloeden, die, hoe hooger zij in zee stijgen, het water des te meer naar binnen jagen en daardoor meer gevaar voor de dijken dan vroeger opleveren, en dat men door afdamming der gaten, door welke die opjaging plaats heeft, tracht, hoog benedenwater te voorkomen.

Een tweede stadium is voor landen als de Alblasserwaard, dat de toestand zoozeer verergerd is, dat de uitwatering weder verbeterd moet worden, en dat een benedenwaarts verleggen daarvan ondoenlijk is. Dit stadium wordt gekenmerkt door het stichten van watermolens, waardoor langzamerhand de ingewikkelde toestand is ontstaan, dien men in Holland benoorden de Maas overal, en in vele andere deelen van ons land aantreft. Terwijl windmolens tot het malen van graan het eerst in deze streken zijn ingevoerd tusschen 1167 en 1183 [1]), zijn de watermolens niet voor het laatst der 14ᵉ eeuw voor het eerst gebruikt. Wij vinden omtrent dit onderwerp bij Uitenhage de Mist [2]), dat in eene rekening van den rentmeester van Holland Filips van Dorp, loopende van 1 Maart 1406 tot 19 Juni 1408, te lezen is, dat de heemraden van Delfland

---

¹) A. Wauters, Histoire des environs de Bruxelles, 1ᵉ deel, blz. XXI.

²) Begin, voortgang ende eind der vrije, ende der gewaende erfgravelijke bedieninge, 1683, blzz. 83 en 84.

uitgenoodigd werden naar Alkmaar te trekken om een onderzoek in te stellen „van den water, dat heer FLORYS VAN ALCMADE ende „JAN GRIETEN soen mitter molen uitgeworpen hadden."

Verder deelt hij mede, dat er in 1450 nabij Schoonhoven en in 1452 nabij Enkhuizen watermolens zijn opgericht. Hij zegt, dat hierbij lang en veel gesukkeld is.

Hierbij kan nog gevoegd worden, dat reeds 26 Juni 1394 [1]) sprake is van een watermolen in den Briel, en dat die van Schoorl 4 April 1438 [2]) vergunning tot het plaatsen van een watermolen ontvingen.

Vóór de 15e eeuw waterden de polders, die reeds met kaden omgeven waren, allen vrij op de, ook reeds door sluizen afgesloten boezems uit, die op hunne beurt vrij op de groote rivieren uitwaterden. Liep dus het water in de rivieren boven het peil van den boezem op, of in den boezem boven dat van den polder, dan was de uitwatering gestremd. Deze stremming duurde bij de niet al te ver van zee gelegen landen evenals thans hoogstens enkele etmalen; langs de meer Oostelijk gelegen landen, als de Alblasserwaard, kon zij daarentegen een geheelen winter duren. Bovendien waren de rivieren, die die waard aan de Noord- en Zuidzijde begrensden, de Lek en de Merwede, te nauw bedijkt. Meer bovenwaarts heeft men langs alle rivieren behoorlijk voor een winterbed gezorgd, er moet dus een reden bestaan hebben, waarom dit hier niet gedaan is. Ik schrijf het daaraan toe, dat de gemiddelde waterstand tijdens die eerste bedijking nog zeer laag was, niet veel hooger dan aan zee. En nabij zee is geen winterbed noodig; aan den Rotterdamschen Waterweg b.v. treft men dit dan ook niet aan. Zelfs ware tijdens den aanleg van de eenige uren gaans bovenwaarts Krimpen en Dordrecht strekkende dijken een breed winterbed schadelijk geweest, daar dan bij storm veel water over de uiterwaarden naar binnen gejaagd ware en dus de stormvloeden binnenwaarts hooger opgeloopen zouden zijn. De dijkaanleggers hebben dus voor hun tijd verstandig gehandeld.

Ik zal hier niet ingaan op de bewering, dat de waterstand der zee voortdurend stijgende is. Deze stijging strekt zich in merkbare mate over veel grootere tijdperken dan de historische uit. Uit het feit, dat in de laatste eeuwen de zeer sterke, bij hooge uitzonde-

---

[1]) F. VAN MIERIS, Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, 3e deel, blz. 610.

[2]) Mr. P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 41.

ring voorkomende vloeden eenige decimeters hooger zijn opgeloopen dan vroeger, zijn door sommigen zeer ver reikende gevolgtrekkingen gemaakt, die slechts geschikt zijn om onnoodige angst op te wekken.

HOOFDSTUK V.

Vervening.

Beziet men de Geologische Kaart van Dr. W. C. H. STARING, dan vindt men in het geheele tegenwoordige Zuid-Holland bezuiden de Maas (uitgezonderd een terrein onder Rokkanje en de landen tusschen Lek en Merwede) en geheel Zeeland niets dan zeeklei, alleen de lage buitengronden en de duinen en eenige geestgronden in de nabijheid daarvan zijn als zandgrond aangegeven, terwijl het Land van Heusden en dat van Altena zijn aangegeven als rivierklei of als laag veen.

Nu was er in de overige deelen van Zuid-Holland bezuiden de Maas zoowel als in Zeeland in oude tijden ook zeer veel veen, en werd er zeer veel „gemoerd", in het bijzonder tot het winnen van zout.

Omtrent dit onderwerp deelt M. Z. VAN BOXHORN [1]) mede:

„Onder de besonderheden ende vruchtbaerheyt van de aerde van „Zeelandt, is den *Derrie* ofte *Darinck* oock te noemen. Dus noemde „men seeckere solferachtige ende siltachtige soorte van aerde, van „de Zee opgheworpen, ende noch somtijdts overspoelt, leggende „onder de kley, de welcke men bij het laghe water placht uyt te „delven, ende daer van turf, tot berninghe, te maecken. Hiermede „besich te sijn, wierde ghenoemt, *Moerneeringhe* doen, zijnde den „Darinck niet anders als een seeckere soorte van moer, somtijdts „oock, *brandtvlotte maecken.* De asschen van dezen verbranden „Darinck heeft dien van Zeelandt eertijds de soudtneeringhe, ende „groote rijckdom ghegheven. Want deze asschen tot Ziericzee ende „elders in de soutketens ghebracht, besprenght werdende met zee- „ofte soudtwater, gaf uyt sich schoon wit ende blinckendt soudt;

---

[1]) Chronycke van Zeelandt eertijdts beschreven door d' Heer JOHAN REIJGERSBERGEN, nu verbetert, ende vermeerdert, 1e deel, blz. 113.

„hetwelcke *zel* ofte *zilsoudt* ghenomt wierde; ende wierde eer- „tijdts gheen ander soudt door gheheel Nederlandt ghebruyckt."

Dit uitvenen duurde bij een polder van eenige uitgebreidheid allicht eenige tientallen jaren. Een polder, welks bodem uit veen bestond, had, als hij uitgeveend was, geen waarde meer en dus sprak het van zelf, dat de bevolking zich elders neerzette en de dijk spoedig daarna verviel. Wel zal zich hier en daar een geul in zulk een ouden polder uitgeschuurd hebben, maar meestal bracht het water, dat den bodem bij elk getij bedekte, slib met zich, die het achterliet. Zoo vormden zich op tal van plaatsen kleilagen. Het zoutwinnen eindigde eerst, toen het Fransche en Spaansche zout zoo goedkoop aangevoerd kon worden, dat het darink delven en branden de kosten niet meer loonden. Volgens BOXHORN [1]) had dit omstreeks 1490 plaats.

Aangezien voor de meeste landen eene periode is aan te wijzen, dat zij verscheidene tientallen jaren onbedijkt, zoo niet geheel onder water gelegen hebben, is hieruit te verklaren, dat er thans weinig veen meer aan de oppervlakte aangetroffen wordt.

De bovengenoemde terreinen onder Rokkanje, die volgens de Geologische Kaart nog uit veen bestaan, zijn, zoover bekend, nimmer voor langen tijd overstroomd geweest.

HOOFDSTUK VI.

Politieke toestand.

De politieke toestand van het deel van het tegenwoordige Zuid-Holland bezuiden de Nieuwe Maas en Lek week van dien in de meeste andere deelen van Holland en Zeeland in zoover af, dat hier eenige voorname leenmannen waren, die, al bestond er bij den een meer, bij den ander minder leenverband met de graven, gewoonlijk bestaande in verplichting tot hulp in den oorlog, overigens althans gedeeltelijk onafhankelijk waren, terwijl hunne heerlijkheden allen een vrij goed afgerond geheel uitmaakten.

Het is m. i. ontwijfelbaar, dat Voorne tot Zeeland, Putten en Strijen tot Holland behoorden. De heeren daarvan hieven geen

---

[1]) Kroniek, 1e deel, blz. 318.

tollen op de rivieren, terwijl dit b. v. wel door de heeren van Altena en van Heusden, die toch bepaald leenroerig aan den graaf van Kleef waren, werd gedaan. De tol te Geervliet werd door den Hollandschen graaf geheven op eene rivier, die tusschen Voorne en Putten, die te Strienemonde op eene rivier, welke tusschen Putten en Strijen doorliep.

In mijn onderzoek kwamen mij de namen der heeren van die heerlijkheden en van eenige andere geslachten, die in de behandelde streken uitgestrekte bezittingen hadden, telkens weder voor. Ik bemerkte bij het nagaan hunner genealogie bij W. VAN GOUTHOEVEN [1]), hoeveel verschil die opgaven van dien geleerde met de werkelijkheid, zooals die uit de oorkonden blijkt, opleveren.

Behalve bij VAN GOUTHOEVEN, wiens arbeid van eene noeste vlijt getuigt, vindt men nog dergelijke opgaven bij S. VAN LEEUWEN [2]). Deze heeft niets van VAN GOUTHOEVEN verbeterd, maar er enkele, dikwijls verkeerde, aanvullingen bij gemaakt.

Ook in het jongste dergelijke werk, van den heer A. M. H. J. STOKVIS [3]), is, hoewel daarin eenige rekening is gehouden met VAN DEN BERGH's Oorkondenboek, te veel uit de bronnen der 17e eeuw overgenomen, dat onjuist is, iets hetgeen bij zulk een omvangrijk werk moeilijk anders te verwachten was.

Ik heb met het oog op een en ander getracht, verbeterde lijsten der heeren van de belangrijkste heerlijkheden in het beschouwde deel van ons land te geven. Het was voor het recht verstand der geschiedkundige geographie noodzakelijk, deze dikwijls vrij droge opsomming te doen.

Het is toch ook voor onze geschiedenis van eenig meerder belang, te weten, wie de heeren van Voorne, Putten, Strijen, Altena, Arkel enz. waren, dan die te kennen van Doornik, Arlon, Chiny, Vianden enz., waarvan P. H. WITKAMP [4]) de opvolging beschrijft.

In het algemeen is de bespreking der heeren geëindigd met het begin of het midden der 15e eeuw, daar de daaromtrent voor later voorkomende opgaven meestal juist zijn.

In Zeeland vond men zeer vele heerlijkheden. Dit land was bijzonder rijk, en hoewel de omvang gering was, vond het in vruchtbaarheid zijn wedergade niet, van daar, dat de Vlaamsche

---

[1]) D'oude chronycke ende historiën van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht.

[2]) Batavia illustrata.

[3]) Manuel d'histoire, de généalogie etc., 2e deel, 2e stuk.

[4]) Geschiedenis der zeventien Nederlanden.

graven er steeds op belust waren, terwijl de Zeeuwen dan eens aan hen, dan weder aan de Hollandsche graven de voorkeur gaven. Het was vooral aan den zwaren strijd, dien Vlaanderen met den Franschen koning FILIPS IV te voeren had, te danken, dat graaf WILLEM III het pleit afdoende won, echter tegen opoffering van uitgebreide bezittingen bezuiden de Hont. De definitieve regeling hieromtrent is van 6 Maart 1323 [1]).

Eene bijzonderheid der bedoelde heerlijkheden in het Holland bezuiden de Nieuwe Maas en Lek uit de 2e helft der 14e eeuw was, dat de daarin gelegen steden integreerende deelen daarvan uitmaakten; den Briel en Goedereede behoorden tot Voorne, Geervliet tot Putten, Woudrichem tot Altena, Heusden tot Heusden, Gorinchem tot Arkel: een bewijs, dat de heerlijkheden van vroegeren tijd dan de verheffing tot steden dagteekenden.

De door Dr. H. G. HAMAKER uitgegeven Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis [2]) geven ons omtrent de aardrijkskunde van deze streken omstreeks eene eeuw voor den St. Elisabethsvloed eenig licht, hoewel niet zooveel als zou gemeend worden door wie daaruit de deelen van Holland benoorden de Rotterdamsche Maas en den IJssel in dien tijd gereconstrueerd heeft. Van de heerlijkheden Voorne, Putten en Strijen wordt noch daar, noch in de door prof. FRUIN uitgegeven informatiën melding gemaakt [3]).

Deze heerlijkheden werden, al zijn zij achtereenvolgens aan de grafelijkheid van Holland gekomen, toch voortdurend afzonderlijk beheerd, terwijl zij in zake van contributie en beden niet onder Holland begrepen waren [4]). Zij waren oorspronkelijk alleen verplicht hem in tijd van oorlog met hulptroepen te dienen. Dit laatste was eveneens het geval met Altena en Heusden. Maar ook een belangrijk deel van de Zuidhollandsche Waard wordt niet in de Grafelijkheidsrekeningen vermeld, in het bijzonder het deel tusschen Merwede en Maas. Dit vindt zijne oorzaak daarin, dat hier nog meer dan elders in leen gegeven was, de graaf had alleen langs de Maas nog de inkomsten van uiterwaarden enz. behouden.

---

[1]) Vermeld bij Dr. P. L. MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 112.

[2]) Werken van het Utrechtsch Historisch Genootschap, Nieuwe Serie, Nos. 21, 24 en 26 (1e, 2e en 3e deel).

[3]) Alleen vindt men achter de Enqueste van 1494 eene informatie omtrent Voorne, van 1565 dagteekenende.

[4]) FRUIN, Informatie, blz. VI.

In het onderstaande vindt men op sommige punten onderstellingen, van welke een voortgezet onderzoek wellicht de ongegrondheid zal aantoonen. Zoo is het ook zeker, dat de kaart Plaat III wel te eeniger tijd wijziging zal behoeven.

Ik mag daaromtrent slechts opmerken, dat een en ander naar mijn beste weten is opgemaakt, hetwelk ik echter gaarne voor beter geef.

HOOFDSTUK VII.

De Zuidhollandsche Waard.

De streek, die zeker van alle landen in Zuid-Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas de grootste veranderingen heeft ondergaan, is de Zuidhollandsche of Groote Waard. Deze waard met de Tieselenswaard te zamen werd begrensd: ten Noorden door de Merwede en de rivier die thans de Oude Maas heet, maar toen anders heette, tot Puttershoek, ten Westen door Strijen, ten Zuiden door Brabant en ten Oosten door Heusden en Altena. Het noordwestelijk deel daarvan, tusschen de Dubbel en de Maas, welke laatste evenwijdig aan de Merwede stroomde, heette de Tieselenswaard.

Ik behandel de Zuidhollandsche waard het eerst, en daardoor is er geen geregelde volgorde in de achtereenvolgens behandelde streken, omdat de lijsten van plaatsnamen, die men in oude stukken vindt, dikwijls in hoofdzaak op de Zuidhollandsche Waard betrekking hebben, en de mededeeling dier lijsten het best vóór de behandeling van andere deelen van Zuid-Holland op hare plaats is.

Op rechterlijk gebied week Zuid-Holland belangrijk van Noord-Holland (het land benoorden Nieuwe Maas en IJsel) af: het eerstgenoemde had het Frankische recht (schout en schepenen), het laatstgenoemde het aasdomrecht, van Frieschen oorsprong [1]).

De oorsprong van dit verschil is daarin gelegen, dat in de gouwen benoorden die rivieren de Friesche, in die daar bezuiden de Frankische volksstam het overwicht had.

Niet alleen Geertruidenberg, maar ook Schoonhoven [2]) moest in

---

[1]) Blok, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 220.
[2]) Idem, blz. 35.

twijfelachtige gevallen zijn recht te Dordrecht halen. Dit bewijst, dat Schoonhoven, hetwelk in de 14e eeuw en later met andere bezittingen van JAN VAN BEAUMONT, broeder van WILLEM III, een afzonderlijk baljuwschap vormde (sedert de 2e helft dier eeuw het baljuwschap van Blois genoemd), oorspronkelijk eveneens deel van Zuid-Holland uitmaakte. Gedeeltelijk was Schoonhoven echter gebouwd op Utrechtsch gebied [1]), zoodat hier de oude grens tusschen Zuid-Holland en Utrecht vrij nauwkeurig te trekken is. De gouw Lake et Isla, die het laatst 26 Mei 1122 [2]) voorkomt, is misschien te eeniger tijd tusschen den bisschop en den graaf ongeveer gelijk verdeeld, de Lopikerwaard bleef dan aan den bisschop. Later bemachtigde de graaf ook daarin nog verscheidene ambachten.

Op waterstaatkundig gebied werd in Zuid-Holland, althans in de Zwijndrechtsche Waard, het Zeeuwsche recht gevolgd, gelijk uit een charter van 16 Aug. 1332 [3]) te zien is. Een van 28 Febr. 1315 [4]) wijst uit, dat in de heerlijkheid Putten hetzelfde het geval was.

Dwars door de Zuidhollandsche Waard liep tot 1421 een groote rivier, de Oude Maas. De loop dezer rivier is door de onderzoekingen van HINGMAN bekend geworden.

Eene kaart van deze waard en hare omgeving, in het archief der gemeente Dordrecht bewaard, heeft in den nieuwen Inventaris N°. 810, en is hoog 1.90 M. en breed 3.75 M. Zij moet van tusschen 1519 en 1555 dagteekenen, daar er op voorkomt: „schuttinge „geset door HUGE JANSEN van Keysers wegen alias ALUYSEN".

Dit slaat op eene zalmschutting, geplaatst in terrein benoorden de Maas, waarvan het vischrecht aan den keizer, d. i. KAREL V, toekwam.

De kaart is gedeeltelijk door mij overgenomen en verkleind in Plaat I, opgenomen. Met de welwillende hulp van den heer Mr. J. C. OVERVOORDE, archivaris der gemeente Dordrecht, werden de op haar voorkomende namen, zooveel dit nog mogelijk was, ontcijferd.

Drie kaarten, in de verzameling van het Rijks archief aanwezig, de Nos. 1890, 1891 en 1893 van den Inventaris, zijn blijkbaar verkleinde kopiën van gedeelten van de kaart uit het Dordrechtsch archief.

N°. 1890 bevat slechts een klein, en wel het Westelijk deel

[1]) BLOK, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 17.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 72.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 534.
[4]) Idem, idem, blz. 151.

van de verdronken Zuidhollandsche Waard, het is vooral merkwaardig om den titel, luidende: „Geëxtraheerd vuyt eene caerte „van den verdroncken waert van Suyt Hollant gemaect in den jare „1537, wesende geauctoriseerd bij de camere van de rekeninge „in Hollant, geteekent Ratalle, ende was onderteekent bij mij „CORNELIS SCHILDER, wonende opt hoff in den Haghe."

Wij vinden hieruit tevens het jaartal, waarin de kaart gemaakt is.

Kaart n°. 1891, die de geheele verdronken Zuidhollandsche Waard bevat, is door mij gebruikt om de verkleining der Dordsche kaart bij te werken ter plaatse waar de letters daarop onduidelijk waren. Het is eene copie van misschien eene eeuw later. Er staat op verschillende plaatsen „becuist" voor „beuist" (bevischt), de copiïst kende dus het gebruik der *u* voor de *v* niet meer.

De kaart n°. 1893 is van weinig belang.

Eene andere kaart, die den toestand van deze streken in de 16ᵉ eeuw aangeeft, is aanwezig in de verzameling BODEL NYENHUIS in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Zij is te vinden in portefeuille 5, onder n°. 11, en hare verkleining is opgenomen in Plaat II. Zij is door den landmeter PIETER SLUYTER, van wien in mijne verhandeling over den omvang van het Haarlemmermeer voor de droogmaking herhaaldelijk sprake is, in 1560 vervaardigd, en is eene der schoonste kaarten uit dien tijd.

Van Zuid-Holland, bestaande uit het grootste deel van Holland bezuiden de Nieuwe Maas en IJssel, was de Zuidhollandsche Waard weder het belangrijkste onderdeel. Somtijds wordt met Zuid-Holland zelfs alleen deze waard bedoeld.

Zuid-Holland had oorspronkelijk den naam Holland, terwijl hetgeen later Noord-Holland heette (Rijnland, Delfland en Schieland) een tijd lang met den naam Maselant werd aangeduid, zooals blijkt uit eene opgave der deelen van het bisdom Utrecht, dagteekenende van 1138 [1]). Zuid-Holland werd door DIRK III op de bisschoppen van Utrecht en Luik veroverd. De slag bij Vlaardingen op 29 Juli 1018 werd door den graaf gewonnen en het gevolg was, dat hij het veroverde behield, en den Utrechtschen bisschop als vergoeding drie hoeven in Teisterbant afstond [2]). De tol, dien DIRK legde, moet gelegen geweest zijn op een punt, waar belangrijke rivieren bij elkander kwamen, en waar dus de schepen langs

---

[1]) C. P. SERRURE, Vaderlandsch Museum voor Nederlandsche letterkunde, oudheid en geschiedenis, 1ᵉ deel, blz. 412.

[2]) Mr. J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Hoemundensia, in FRUIN's Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3ᵉ reeks, 5ᵉ deel, blz. 37.

kwamen. Hij lag zonder twijfel te Dordrecht. Als de tol, gelijk KAPPEYNE wil, te Vlaardingen lag, konden de schepen hem langs Dordrecht ontsnappen.

In 1046 tastte de Duitsche koning HENDRIK III graaf DIRK IV, die tot de partij van den afgezetten Neder-Lotharingschen hertog GODFRIED met den Baard behoorde, aan, doch zonder uitslag. Op 14 Jan. 1049 sneuvelde DIRK IV en werd Zuid-Holland veroverd, kort daarna heroverde FLORIS I het echter, en hij behield het zelfs, hoewel hij in 1058 de nederlaag leed en zijne twee burchten geslecht werden. Na het sneuvelen van FLORIS I op 28 Juni 1061 bij Nederhemert veroverde de Utrechtsche bisschop WILLEM VAN GELDER niet alleen Zuid-Holland maar geheel Holland. Het is kort daarna, 30 April en 2 Mei 1064 [1]), dat de beroemde charters door HENDRIK IV werden gegeven, waarbij hij den bisschop het hem in 1018 ontnomene teruggaf.

In die 46 jaren had zich de bewoning dezer streken zeker sterk uitgebreid. Ter plaatse van onbewoonbare bosschen en moerassen waren terpen ontstaan, en door vereeniging der terpen met verhoogde wegen langzamerhand waterkeerende dijken. Op die dijken zijn geleidelijk de dorpen ontstaan.

Na eene mislukte poging in 1071 herwon DIRK V Holland weder in 1076. Hij nam tevens een door WILLEM te IJselmonde gesticht slot in en nam daarbij diens opvolger gevangen.

HENDRIK I, hertog van Brabant, dwong DIRK VII bij verdrag van 3 Nov. 1200 [2]), om hem wegens de landen, die later de Zuidhollandsche Waard zouden heeten, leenhulde te doen, maar hiervan werd FLORIS V 10 Oct. 1283 door zijn zwager JAN I van Brabant ontheven [3]), daar deze laatste er met het oog op zijne Limburgsche plannen te veel belang bij had, FLORIS te vriend te houden.

De Zuidhollandsche Waard en de Tieselenswaard zijn door den St. Elisabethsvloed van 18 Nov. 1421 in een ruim 50.000 Hectaren grooten waterplas herschapen.

Later heeft de rivier hier langzamerhand weder zooveel vaste stoffen nedergezet, dat er tal van eilanden zijn ontstaan, waarvan vele zich hebben vereenigd. Toch vindt men nog op de kaart van den heer J. KUYPER, voorstellende de dichtheid der bevolking van

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 55 en 56.
[2]) Idem, idem, blz. 112.
[3]) Idem, 2e deel, blz. 215.

Nederland [1]), hier ter plaatse een groote witte vlek, aanduidende, dat er nagenoeg geen bevolking is.

Wij vinden omtrent de aardrijkskunde van de Zuidhollandsche Waard veel gegevens in een werk van Mr. JACOB VAN DER EYCK [2]). Deze schrijver, wiens werk in 1628 verscheen, was secretaris van het hof en de hooge vierschaar van Zuid-Holland, en heeft met groote vlijt verschillende archieven bestudeerd, waaruit hij zeer veel wetenswaardigs heeft opgedolven. J. VAN BEVEEWIJCK, M. Z. VAN BOXHORN, J. VAN OUDENHOVEN en M. BALEN hebben zich daarna, allen in de 17e eeuw, met dit onderwerp bezig gehouden, doch zij hebben betrekkelijk weinig nieuws geleverd. VAN OUDENHOVEN heeft het geheele werk van VAN DER EYCK in het zijne opgenomen. Zeer veel nieuws daarentegen is geleverd door den Dordrechtschen burgemeester Mr. P. H. VAN DE WALL, in een werk [3]), uitgegeven van 1770 tot 1783.

Twee latere werken, waarin omtrent den loop der rivieren in deze streken gehandeld wordt, zijn dat van J. SMITS Jz. [4]) en dat van hem en Dr. G. D. J. SCHOTEL [5]). Terecht zegt HINGMAN, dat aan het werk van SMITS te veel waarde gehecht wordt. Omtrent het werk van SMITS en SCHOTEL zegt VAN DEN BERGH [6]): „Hetgeen „in dat werk over den ouden toestand der rivieren voorkomt is „oppervlakkig en onnauwkeurig.” Dit laatste oordeel is dunkt mij niet geheel verdiend, er is op sommige punten iets goed in hunne voorstelling, hoewel daarin vele fouten worden aangetroffen. VAN DEN BERGH slaat, waar hij de wateren in deze streken behandelt, de plank ook dikwijls mis, terwijl hij elders meestal een betrouwbare gids is.

Bij SMITS en SCHOTEL wordt een uitstekend overzicht van de litteratuur over de Dordrechtsche geschiedenis, waarmede die van deze landen innig samenhangt, aangetroffen.

Ook aan de kaart, door den landmeter DIERT in 1565 van deze geheele streek vervaardigd, en die geheel door VAN DE WALL en

[1]) Kaart III bij het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2e serie, deel XV (1898).

[2]) Corte Beschrijvinghe mitsgaders handvesten, privilegiën, costumen ende ordonnantiën van den lande van Zuyt-Hollandt.

[3]) Handvesten, privilegiën, vrijheden, voorregten, octrooyen en costumen, mitsgaders sententiën, verbonden, overéénkomsten en andere voorname handelingen der stad Dordrecht.

[4]) Verhandeling over de inbraak en overstrooming van den grooten Zuid-Hollandschen Waard op 18 November 1421.

[5]) Beschrijving der stad Dordrecht.

[6]) Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, blz. 73.

gedeeltelijk door den heer VAN HEURN gereproduceerd is, wordt meestal te veel waarde gehecht. De plaats, die DIERT aan de Eem (door hem Deemde genoemd) geeft, is geheel verkeerd, Houweninge teekent hij bezuiden het huis te Merwede, Alleuzen in de Tieselenswaard, Spijkenisse aan de Bernisse en verder een aantal in 1421 nog niet bestaande dorpen als reeds aanwezig, o. a. Westmaas, Mijnsheerenland, Ooltgensplaat, Oude-Tonge, Stad, Middelharnis, Korendijk, terwijl hij plaatsen als dorp teekent, die dit nimmer waren, o. a. Wey (hiermede is Weede, dat hij elders ook teekent, bedoeld), Datmoer (dit was het moer of veen bij Drimmelen), en andere in de Zuidhollandsche en Tieselenswaard weglaat, als Sliedrecht, Wolbrandskerke en Broek. Ardswaard plaatst hij tweemaal: eens met zijn goeden naam, en verder als Harderwerdt beneden den bovenmond zijner Deemde.

Uit een en ander is het duidelijk, dat hij geen kaarten uit den tijd voor de overstrooming gebruikt kan hebben, iets, dat trouwens onmogelijk zou zijn, maar dat hij de kaart heeft vervaardigd uit gegevens, geleverd door de bewoners, die nog veel wisten van den ouden toestand, maar die niet alles goed wisten.

In de Statistiek van Nederland komt de kaart van DIERT eenigszins gewijzigd voor; Dr. H. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN zegt [1]: „Het land aan den rechteroever der Oude Maeze heette Vuytrecht, „dat aan den linker Luyck." Dit is minder juist; DIERT, de maker van de door hem aangehaalde kaart, bedoelde met die woorden niet, dat deze landen zoo heetten, maar wilde aanduiden onder welk bisdom zij ressorteerden.

HOOFDSTUK VIII.

De Maasdam en de Dubbeldam.

Van groot belang is het, te weten, wanneer de Maas, die wij bij HINGMAN in 1421 als eene te Maasdam door sluizen uitwaterende rivier vinden, afgesloten is.

In een stuk van 3 Nov. 1200 [2] worden afzonderlijk genoemd:

[1]) Algemeene Statistiek van Nederland, blz. 21.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 112.

Durtrecswerde (d. i. het deel der Zuidhollandsche Waard benoorden de Maas), Harredeswerde en Dusne. Harredeswerde is Ardswaard, Dusne is Dussen, bestaande uit Muilkerk en Monsterkerk. Er wordt bovendien gesproken van „totam terram inter Strine et „Walwic usque ad terram ducis". Hiermede is bedoeld het land bezuiden de Maas, dat later tot de Zuidhollandsche Waard behoorde, want Strijen zoowel als Waalwijk lagen bezuiden die rivier. Daaruit is af te leiden, dat de Maasdam in 1200 nog niet bestond, daar anders het land tusschen Merwede en Maas niet den afzonderlijken naam Dordrechtswaard zou gedragen hebben. Zelfs bestond de Maasdam nog niet tijdens de uitvaardiging van het charter van Aug. 1240 [1]). Daarbij worden de tienden van den hoek aan het eind van het kerspel Erkentrudenkerke, welke lang overstroomd geweest was, door de van Utrechtsche kerk van St. Jan ter bedijking verpacht aan een Dordrechtsch burger. Deze hoek was gelegen benoorden de Maas, niet ver van den bovenmond der Dubbel. Dat Erkentrudenkerke gelegen was in het ambacht Tolleuzen, blijkt, naar de Rijksarchivaris te Utrecht, Mr. S. MULLER Fz., mij mededeelde, uit een charter van 13 Mei 1322 [2]), waarin gehandeld wordt over aan het kapittel van Oud-Munster te Utrecht behoorende broektienden uit 10 hoeven in het kerspel Erkentrudekerke, en waar met een gelijktijdige hand op den rand geschreven staat: „Littera super decimis „10 mansorum in Toloysen".

Waarschijnlijk lag deze hoek aan de Maas of aan de Dubbel, dus op eene plaats, waar, voordat deze rivieren aan de benedenzijde der Zuidhollandsche en Tieselenswaarden afgedamd waren, zeer veel kans op beschadiging bij hooge stormvloeden bestond.

Dan moet de moeilijkheid om de dijken te behouden, in het bijzonder in deze streken, alwaar de grond ongeveer uitsluitend uit veen bestond, er de bewoners op bedacht gemaakt hebben, aan dezen gevaarlijken toestand een eind te maken. Nu is het alleszins natuurlijk, dat de gedachte ontstond, zulks te doen door een dwarsdam aan te leggen aan het benedeneind der Zuidhollandsche en der Tieselenswaard, waar het staal waarschijnlijk goed was.

In een charter van 12 Febr. 1273 [3]) wordt gesproken van een dijk, Zijdewinde genaamd. Deze wordt verhoefslaagd, o. a. over de bewoners „in magna insula" (d. i. de Groote Waard, zooals blijkt

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 204.
[2]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannononsia, blz. 106.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 108.

uit eene oorkonde van 22 Dec. 1275 [1]), „in Veen, in Herdnos-„waerd et in Dussene ex utraque parte manentes".

Dussen aan beide zijden beteekent, dat dit land aan beide zijden van het riviertje de Dussen lag; uit een stuk van 29 Nov. 1360 [2]) ziet men, dat dit ook met het gerecht van Monsterkerk, dat de helft van Dussen uitmaakte, het geval was. Veen houd ik voor Vorenzaterwaard.

De landen tusschen Alm en Maas worden in deze oorkonde afzonderlijk genoemd, omdat zij oorspronkelijk niet met de overige landen der Zuidhollandsche Waard te zamen bedijkt waren.

In de oorkonde van 1200 is van Veen nog geen sprake, de ontginning daarvan was dus waarschijnlijk in 1200 nog niet begonnen en het is dus zeker eene latere smaldeeling van Dussen. Uit de overeenkomst van 12 Febr. 1273 blijkt, dat toen de landen benoorden en bezuiden de Maas waterstaatkundig één geheel uit maakten, en daaruit is de gevolgtrekking te maken, dat de Maasdam toen reeds bestond. Zelfs meen ik, dat daaruit is op te maken, dat toen de afdamming nog zeer recent was, daar de gemeenschappelijke schouw wel het eerste is, dat men bij zulk een werk regelt.

Wij komen voor den tijd van aanleg van den Maasdam alzoo tot omstreeks 1270, dat is tot enkele tientallen jaren later dan de afdammingen van den Amstel en van het Spaarne. [3]) Dit is in overeenstemming met de algemeene wet, dat het grootere later tot stand komt dan het kleinere.

Welk een gewichtig werk, vooral voor dien tijd, de afdamming der Maas was, kan daaruit blijken, dat de doorgaande breedte dier rivier, in welke zonder twijfel vóór de afdamming een niet onbelangrijke vloed- en ebstroom ging, omstreeks 200 Meter was, terwijl tegenwoordig het Spui bij Goudswaard, dus vrij nabij zijn mond, die breedte nog niet bereikt.

In verband met en terzelfder tijd als de afdamming der Maas moet die van de Dubbel zijn ondernomen. Het tegenwoordige Dubbeldam ligt niet op dezelfde plaats als het oude, dat geen kerk had, maar welks ingezetenen ter kerk gegaan zullen zijn buiten de Vuilpoort.

In den Dubbeldam hebben uitwateringssluizen gelegen. Dit blijkt uit eene verklaring van 1521 [4]), waarin voorkomt „Dat de Dub-

---

[1]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 129.

[2]) Register IIII Aelbrecht, fol. 61 verso.

[3]) Zie hieromtrent mijne Verhandeling over den omvang van het Haarlemmermeer voor de droogmaking, blz. 154.

[4]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 5.

„belt plach een Water te zijn van Oosten afcomende, daer sluyzen „in lagen." Schutsluizen zijn er echter zeker niet geweest, de scheepvaart werd door eene schutsluis aan de Zuidzijde van Dordrecht voldoende geholpen.

SMITS en SCHOTEL [1]) willen, dat een tak van de Dubbel bij het Groothoofd te Dordrecht in de Merwede uitkwam. Daarin vergissen zij zich. Er was slechts één Dubbel, maar er bestond, zooals beneden zal blijken, eén verbindingskanaaltje tusschen de Dubbel en de stad, eindigende bij de Spuipoort.

HOOFDSTUK IX.

Dijksbestuur in de Zuidhollandsche Waard.

Reeds in de bovenvermelde oorkonde van 22 Dec. 1275 vinden wij, dat de Zuidhollandsche Waard (hier magna insula dicta Groetwart geheeten) heemraden had; hun voorzitter, ZEGER VAN RIEDE, wordt genoemd „provisor". Het is duidelijk, dat dit de betrekking van dijkgraaf is.

Eene vroegere vermelding van het woord dijkgraaf in die streken is mij niet bekend. Wel zegt VAN OUDENHOVEN [2]), dat DIRK VAN RIEDE in 1203 voorkomt als dijkgraaf van de Zuidhollandsche Waard, maar deze DIRK VAN RIEDE komt overigens niet vóór Aug. 1315 [3]) voor. OUDENHOVEN heeft eene mededeeling van VAN BEVERWIJCK [4]), aldus luidende: „Al in den jare 1203 wordt vermeld de „Dordrechtse waert, ende 1275 DIRK VAN RIEDE, opziender (d. i. dijk„graaf) van het groote eiland, gen[d]. Grooten Waerde", opgevat alsof deze DIRK reeds in 1203 opziener was. In het door BEVERWIJCK bedoelde stuk van 1275 komt niet DIRK, maar ZEGER VAN RIEDE voor.

In de vertaling van het stuk van 12 Febr. 1273 bij VAN MIERIS [5]) komt driemaal „Dyckgrave" voor, doch de onjuistheid dezer

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 68.
[2]) Zuid-Holland, blz. 152.
[3]) Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, Gedenkstukken tot opheldering der vaderlandsche geschiedenis, blz. 112.
[4]) 't Begin van Hollant in Dordrecht, blz. 104.
[5]) Charterboek, 1e deel, blz. 360.

vertaling wordt op eenvoudige wijze door D. W. NIBBELINK [1]) verklaard.

Heemraden komen echter reeds veel vroeger voor, het eerst in 1155 [2]) in de Lopikerwaard, Uit een charter, gedagteekend van 15 Juni 1097 [3]), heeft men het bewijs willen putten, dat in Ouderkerk aan den IJssel toen reeds een dijksbestuur was. Dit stuk is echter van 15 Juni 1294. [4])

Bestond dus de betrekking dijkgraaf zeker reeds in 1275, den naam zelf vinden wij voor het eerst in een stuk van 9 Juni 1303 [5]) waarin gezegd wordt:

„In elcken waert salmen hebben eenen Dyckgrave, die in den „waert gegoet is tot drie hondert pont Hollandts of daer boven, „heeren gelts".

Welke de waarden zijn, die in 1303 elk een dijkgraaf kregen, wordt niet vermeld. Waarschijnlijk waren het de Groote of Zuidhollandsche Waard, de Tieslenswaard, de Zwijndrechtsche Waard, de Riederwaard en de Alblasserwaard, die allen behoorden tot Zuid-Holland.

De Zuidhollandsche Waard en de Tieslenswaard hadden elk haar afzonderlijk dijksbestuur. De heeren van Altena en van Heusden hadden het beheer over de dijken in hunne heerlijkheden, evenzoo de heer van Strijen over den onder de ambachten Strijen, Weede en Broek gelegen dijk. Toen de doorbraak van 1393 in dezen dijk de Zuidhollandsche Waard had doen ondervloeien, werd 10 Oct. 1394 [6]) de bepaling gemaakt, dat hij ook onder het toezicht van dijkgraaf en gezworenen van die waard zou staan.

Op Zondag na Pinksteren (3 Juni) 1331 [7]) vindt men gesproken van dijkgraven tusschen Lecke ende IJsele, tusschen Lecke ende Merwede, en in Riederwerd.

Het land tusschen Lek en IJsel had nog niet den omvang van de latere Krimpenerwaard. Deze is eerst ontstaan in eene handvest ven 13 Mei 1430 [8]).

---

[1]) Handvesten en oorkonden betrekkelijk de rechtsgeschiedenis van den Zwijndrechtschen Waard, blz. X.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 85.

[3]) Idem, 2e deel, blz. 268.

[4]) Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven, IV (1881), blz. 151.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 31.

[6]) Idem, 3e deel, blz. 614.

[7]) HAMAKER, Rekeningen der Grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 150.

[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 976.

HOOFDSTUK X.

Doorbraken van de dijken der Zuidhollandsche Waard.

Eene bron, uit welke voor de geographie dezer streken veel te leeren is, is de Rijmkroniek van MELIS STOKE [1]. Wat DRESSELHUIS [2] zegt, dat STOKE's verhalen steeds ongezocht overeenkomen met hetgeen wij van elders weten, is ook op de in deze verhandeling besproken terreinen toepasselijk.

Wij vinden bij hem [3] melding van eene doorbraak, niet zeer lang nadat de Zuidhollandsche Waard eene rondgaande bedijking bezat, namelijk op 21 Jan. 1288. STOKE zegt: sinte Aechten dage 1287, maar hij rekent met den hofstijl, en vermeldt na opnoeming van andere geïnundeerde landstreken:

„Suuthollant verdranc oec mede,
„Ende ic ne weet ghene stede
„Bider zee, en ghinc al onder".

Volgens J. À. LEYDIS [4] had de storm, waarbij West-Friesland verdronk, 14 Dec. 1287 plaats. Deze storm wordt ook door STOKE genoemd, maar het was die van 21 Jan. 1288, waarbij de Zuidhollandsche Waard inliep.

Volgende inundatiën hadden plaats: twee in 1374, een in elk der jaren 1376, 1377, 1379, 1393 en 1396 en eindelijk die van 18 Nov. 1421, waarvan de waard niet weder opkwam.

De eerste dezer doorbraken had plaats „t'onser Vrouwendaghe purificatio", d. i. 2 Febr., 1374. In een charter van 30 Apr. 1375 [5]) wordt wel gezegd; dat deze inbraak op den laatsten 2e Febr. twee jaren geleden was, maar daarmede zal hetzelfde gemeend zijn, wat wij thans één jaar geleden zouden noemen, evenals b. v. Goeden Vrijdag 3 dagen vóór eersten Paaschdag was.

Verder zien wij, dat er in 1374 twee doorbraken zijn geweest, daar in een uittreksel uit de rekening van Dordrecht van 1374 [6])

[1]) Werken van het Utrechtsch historisch genootschap, Nieuwe Serie, Nos. 40 en 42 (1e en 2e deel).
[2]) De provincie Zeeland, blz. 102.
[3]) 1e Deel, blz. 233 en 234.
[4]) A. MATTHAEUS, Analecta, 1e deel, blz. 623.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 309.
[6]) Mr. CH. M. DOZY, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, in de Werken van het Utrechtsch historisch genootschap, 3e serie, N°. 2, blz. 91.

wordt gezegd; „zeder dat *eerst* inbrac in den jare 74". Uit den verderen inhoud blijkt, dat de doorbraak in het ambacht Broek viel.

Van de tweede doorbraak in 1374 wordt een getuigenis gevonden in een stuk van Sinte Simon Juden dag (28 Oct.) van dat jaar [1]). Daarin deelt ALBRECHT mede, dat WILLEM VII [2]) van Hoorne—Altena hem aan het bedijken der doorbraak gedurende 8 dagen heeft geholpen met 50 man en 12 schepen, en belooft hij, hem zoo noodig denzelfden dienst te zullen bewijzen. De doorbraak had plaats bij Werkendam, bij een daar reeds aanwezige wiel, en zeker omstreeks half October. De hulp was, gelijk ook reeds uit het stuk van 30 Apr. 1375 volgt, niet afdoende. Op 14 Nov. 1375 [3]) benoemde ALBRECHT JAN II van Polanen en DANIËL IV van de Merwede tot zijne stadhouders in de Zuidhollandsche Waard, „om onsen Dycgraven, Heemrade, en de Ambachtsbeware(r)s, „ende alle onse dycrecht te starken, ende voert te setten in alre „der manieren, die si moghen". De dijkgraaf bleef in functie, de beide genoemde edelen kregen een soort dictatuur ten behoeve der herdijking.

Nog was de waard niet genoeg geteisterd, want voor St. Katharina (25 Nov.) 1376 [4]) had er bij Werkendam weder een doorbraak plaats.

Voor 7 Febr. 1377 [5]) was er een wiel in den dijk bij Broek gevallen. Die dijk lag op dien dag nog open.

In het begin van 1379 had er eveneens een inbraak te Broek plaats (niet zooals VAN DER EYCK [6]) zegt, in den Vronck), gelijk blijkt uit een charter van 16 Mei 1379 [7]), waarbij aan ZWEDER VAN ABKOUDE ten behoeve van het herdijken der doorbraak vergunning verleend werd, onder Niervaart een terrein uit te moeren. Wij lezen in een charter van 12 Apr. 1382 [8]), waarvan VAN MIERIS [9]) slechts een uittreksel machtig is kunnen worden, dat ALBRECHT „mismoet ende toorn" heeft gehad op Dordrecht en de ambachtsheeren en gemeene luiden van de Groote Waard, van

[1]) Register OISTERVANT, 2e gedeelte, fol. 8.
[2]) Hier en verder geef ik ter onderscheiding volgcijfers aan de in de verhandeling genoemde heeren van belangrijke heerlijkheden.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 315.
[4]) DOZY, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, blz. 93.
[5]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 373.
[6]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 13.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 351.
[8]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 391.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 397.

Altena en van Heusden, omdat de dijk, die begonnen was over de „Overdrachte", d. i. een dijk, die van Broek naar Zevenbergen liep, die o. a. ging door de Overdrage, en tot welks aanleg vergunning gegeven was bij genoemd charter van 16 Mei 1379, door hen was doorgestoken. De bewoners waren bevreesd, dat door het uitmoeren, hetwelk mede geschiedde om de kosten der bedijking goed te maken, de toestand nog verergeren zou, de graaf vond daarentegen het maken van den dijk het meest noodig, en wilde daaraan het bezwaar, dat er putten in het land gemaakt werden, opofferen. Zijne gemalin beslechtte de zaak zooals dit meestal geschiedde, door het inslaan van een middenweg. Zij bepaalde, dat wel in het algemeen, gelijk zij wilden, verboden zou zijn om binnen 4 mijlen uit den dijk van de Groote Waard te moeren, maar dat toch de Putsche Moer (waarschijnlijk binnendijks, in Broek, gelegen) uitgemoerd zou mogen worden. Verder zouden de Overdrage en de Zwaluwe ten alle tijde als voorland voor de Zuidhollandsche Waard blijven liggen, dus onbedijkt. Dit was voor die waard een voordeel, want nu kon er niet gemoerd worden en er was nog kans op meerdere aanslibbing. In overeenstemming hiermede beloofde Hugo van Zevenbergen 20 Aug. 1382 [1]), dat in zijne heerlijkheid ook niet gemoerd zou worden. Door het moeren ontstonden putten van groote oppervlakte, die zich door den golfslag uitbreidden, en dit werd hier dus tegengegaan. Tegenover deze voordeelen stond de voor Dordrecht en de ingezetenen van de Groote Waard nadeelige bepaling, dat die stad geen landpoorters meer zou mogen houden.

Beneden zullen wij zien, dat 1 Mei 1410 weder tot den aanleg van denzelfden dijk besloten werd.

Dat er in 1393 eene overstrooming plaats had, veroorzaakt door een dijkbreuk in het ambacht Broek, zien wij in een charter van 10 Oct. 1394. [2]) Ook blijkt uit eene handvest aan die van de Tieselenswaard van St. Pieter ad Vincula (3 Aug.) 1394, [3]) dat deze waard toen zeer veel van het zoute water te lijden had. Waarschijnlijk was het de doorbraak te Broek, tengevolge van welke ook de Tieselenswaard overstroomde.

Ook na deze overstrooming duurde het lang, eer de dijk was

---

[1]) Meylink. Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 373.
[2]) Van Mieris, Charterboek, 3e deel, blz. 614.
[3]) Register V Aelbrecht, fol. 134.

opgemaakt, en nog 28 April 1395 [1]) deelt ALBRECHT mede, dat de Groote Waard door den vloed zoo verarmd is, „dat men ons „luttel, off nyet van onsen Bailljuscap van Zuyt-Hollant rekent, dat „in onsen profijt, ende oirbaer coemt."

Eindelijk blijkt uit twee charters van 9 April en 16 Mei 1396, [2]) dat de Maasdijk bij (dus boven) Woudrichem in den toen afgeloopen winter doorbrak, en dat daar de Zuidhollandsche Waard (ook het gedeelte bezuiden de Maas) „zwaerlic bij bevloeyt" was.

Het feest van St. Elisabeth wordt gevierd op 19 Nov., de doorbraak, die een einde aan het bestaan van de Zuidhollandsche- en van de Tieselenswaard maakte, had echter in St. Elisabethsnacht, d. i. den vorigen dag, 18 Nov. 1421, plaats. Beneden zullen wij gelegenheid hebben, het een en ander omtrent deze ramp en hare gevolgen mede te deelen.

HOOFDSTUK XI.

De stad Dordrecht.

De voornaamste stad van Holland, Dordrecht, was tevens niet alleen de hoofdstad van de Zuidhollandsche Waard, maar ook die van Zuid-Holland. Het wordt reeds 12 Oct. 1206 [3]) als zoodanig genoemd. De drie andere daar genoemde plaatsen zijn de middelpunten van het land tusschen Lier en IJsel (later Schieland en Delfland), Vlaardingen, van Rijnland, Leiden en van Kennemerland, Haarlem.

Eerst in 1416 werd Dordrecht echter de zetel der vierschaar van dat gewest [4]), van Zuid-Holland in zijn geheelen omvang.

De door SMITS en SCHOTEL [5]) van M. Z. VAN BOXHORN [6]) overgenomen gissing, dat het in 898 door REGINO VAN PRÜM vermelde Durfos aan de Maas, waar de Lotharingsche grooten voor koning ZWENTIBOLD vluchtten, Dordrecht was, acht ik onwaarschijnlijk. Dit

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 627.
[2]) Register V AELBRECHT, fol. 204 verso en 212 verso.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 125.
[4]) BLOK, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 37.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 32.
[6]) Theatrum Hollandiæ, blz 96.

Durfos zal Doeveren in het land van Heusden zijn [1]). Dordrecht lag niet aan de Maas.

Het eerst komt Dordrecht met den naam Thuredrech voor als de plaats, waar in 1049 de moord op graaf Dirk IV plaats heeft gehad [2]).

Dordrecht komt volgens Smits en Schotel [3]) als parochie het eerst voor in 1168, in welk jaar, naar zij zeggen, een pastoor der Onze-Lieve-Vrouwen-(groote)kerk vermeld wordt. Zeker is het, dat op 11 Mei 1175 een „persona" (pastoor) dier kerk is overleden [4]).

In Febr. 1200 [5]) wordt het een *oppidum* genoemd, het had toen dus reeds stedelijke rechten. Dit was, voor zooveel bekend, de eerste maal, dat de Hollandsche graaf te Dordrecht eene oorkonde bezegelde.

In 1201 en 1203 vestigden zich hier volgens Smits en Schotel [6]) verscheidene vreemde kooplieden.

Dordrecht had een vloot, die jaarlijks op de Oostzee handel dreef; deze schepen worden in een brief aan de Hamburgsche Regeering vermeld [7]).

Bij Van de Wall [8]) vindt men de mededeeling, uit eene onuitgegeven beschrijving van Dordrecht door C. Van Someren overgenomen, dat de Dordrechtsche begijnen dagelijks voor de ziel van Dirk IV moesten bidden, en dat dus het Begijnenklooster aldaar reeds in het midden der 11e eeuw bestond. Over deze bewering wordt voldoende licht verspreid, als men bedenkt, dat de eerste stichting der Begijnenorde, eene kerk met een aantal woningen, van 1184 [9]) dateert.

Eerst bij een charter van 6 Juli 1271 [10]) verkreeg de stad vergunning tot den aanleg van eene gracht buiten de wallen, een bewijs, dat Dordrecht voor dien tijd nog geen zeer belangrijke plaats was.

Uit het charter van (omstreeks 22) Maart 1282 [11]), uit hetwelk

---

[1]) Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 116.

[2]) Annales Egmundani (Werken van het Utrechtsch historisch genootschap, Nieuwe Serie, n°. 1), blz. 18.

[3]) Smits en Schotel, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 248.

[4]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 277.

[5]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 111.

[6]) Smits en Schotel, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 248.

[7]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 69.

[8]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 162.

[9]) Moll, Kerkgeschiedenis, 2e deel, 2e stuk, blz. 151.

[10]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 95.

[11]) Idem, idem, blz. 198.

te zien is, dat het toeleidingskanaal met sluis van Dordrecht naar de Dubbel gelegen was in het gebied der beide aan Dordrecht palende heerlijkheden, blijkt tevens, dat de heeren dier beide heerlijkheden toen gemeenschappelijk de sluisgelden daarvan hieven. Aan allen, die binnen de Dordrechtsche gracht woonden, werd toen door hen vrijdom van sluisgeld verleend. Ook behoorden eenige binnen die gracht gelegen terreinen nog aan die heeren. Op 8 Sept. 1284 [1]) vinden wij, dat FLORIS V vergunning verleent om die landen van het heemraadschap de Zuidhollandsche Waard af te scheiden.

Graaf JAN I gaf op 6 Nov. 1299 [2]), vier dagen voor zijn dood, aan Dordrecht het beroemde stapelrecht. De instelling geschiedde op instigatie van JAN VAN HENEGOUWEN (later JAN II) op het voorbeeld van een dergelijke stapelplaats te Valenciennes. Dit bestond daarin, dat alle koopwaren, die de Merwede en de Lek afgevoerd werden, eerst te Dordrecht opgeslagen en geveild moesten worden, alvorens zij verder gezonden mochten worden. Reeds was een markt voor haver te Dordrecht opgericht met verbod om het elders te koopen bij een charter van 15 Febr. 1299 [3]).

Het stapelrecht werd 9 Oct. 1304 [4]) nader door WILLEM III geregeld voor haver, wijn en hout, doch slechts tot wederopzegging.

Nadat JAN VAN DIEST, bisschop van Utrecht, en een aantal Hollandsche edelen bij eene uitspraak van 17 Oct. 1325 [5]) in een twist hierover tusschen Dordrecht en een aantal Hollandsche steden eenvoudig verklaard hadden, dat de oude handvesten nagekomen moesten worden, en dus Dordrecht gelijk hadden gegeven, trok WILLEM III het stapelrecht 24 Juni 1326 [6]) in, doch het werd door WILLEM IV op 26 Nov. 1342 en 11 Sept. 1344 gedeeltelijk [7]), door MARGARETHA op 30 April 1346 geheel [8]) hersteld. Eindelijk gaf WILLEM V op 15 Mei 1355 een groot aantal privilegiën, waaronder ook eene uitbreiding van het stapelrecht; verscheidene dezer privilegiën zijn bij VAN MIERIS [9]) vermeld.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 228.
[2]) Idem, idem, blz. 505.
[3]) Idem, idem, blz. 486.
[4]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 127.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 364.
[6]) Idem, idem, blz. 393.
[7]) Idem, idem, blzz. 665 en 685.
[8]) Idem, idem, blz. 707.
[9]) Idem, idem, blzz. 844—847.

Kort voor 1299 was de wolstapel door den koning van Engeland van Dordrecht naar Brugge en Mechelen verplaatst.

Omtrent dezen wolstapel deelt J. WAGENAAR [1]) mede, dat EDUARD I in 1274 den uitvoer van wol uit Engeland verbood, dat den Zeeuwen in 1280 de handel in Engeland weder werd opengesteld, en dat de geschillen tusschen de Engelschen eenerzijds en de Hollanders en Zeeuwen 10 Aug. 1281 aan scheidsmannen werden opgedragen. Alleen het laatste charter vindt men bij VAN DEN BERGH [2]).

Een ander voorrecht werd aan Dordrecht 22 Aug. 1338 [3]) verleend, het zoogenaamde Maasrecht, d. i. het recht, dat alle schepen, die van Oostland (Bremen, Hamburg, de Noorsche rijken en de havens langs de Oostzee) kwamen, zonder te ontladen naar Dordrecht moesten varen. Bij een charter van 11 Sept. 1344 [4]) werd dit voorrecht, dat tot wederopzegging gegeven was, voor altijd verleend.

Het Maasrecht geraakte ten gevolge van verschillende vonnissen in 1511 en volgende jaren in onbruik, het stapelrecht bleef tot 1795 geldig.

Tot welke twisten dit laatste aanleiding gaf, kan blijken uit de gevolgen van den vrijdom daarvan, dien de Gorinchemsche onderdanen van OTTO VAN ARKEL van ALBRECHT omstreeks 1362 verkregen [5]).

In een opstel van den heer J. L. VAN DALEN [6]) worden de aanleidende oorzaken voor deze rechten duidelijk uiteengezet.

Eindelijk was een voorrecht, dat Dordrecht boven andere steden in Holland genoot, dat daar 's graven munt was. Slechts bij uitzondering werd er ook op andere plaatsen gemunt, en wel: onder FLORIS V te Medemblik, onder WILLEM IV, ALBRECHT en FILIPS DEN GOEDE te Geertruidenberg en onder den laatste en JAKOBA te Zevenbergen [7]). Behalve de muntslag te Medemblik geschiedde een en ander dus alleen in tijden van binnenlandschen oorlog.

---

[1]) Vaderlandsche historie, 2e deel, blzz. 21 en 22.

[2]) Oorkondenboek, 2e deel, blz. 190.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 613.

[4]) Idem, idem, blz. 685.

[5]) J. P. AREND, Algemeene geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 254.

[6]) Het stapel- en Maasrecht van Dordrecht, in A. M. KOLLEWIJN's Tijdschrift voor geschiedenis, 6e jaargang, blz. 1.

[7]) J. W. STEPHANIK, Catalogus van de muntverzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam blz. 162.

Nog verkreeg Dordrecht bij handvest van Dec. 1494 [1]) het voorrecht, dat het met geheel Zuid-Holland een „onverscheyden „lichaem" zou uitmaken.

Hoe Dordrecht het heeft weten aan te leggen, om 40 dorpen en zelfs de stad Geertruidenberg aan zich te onderwerpen, is te lezen in het voorbericht van FRUIN's Informatie [2]). Die plaatsen werden gedwongen, hun turf en koren aldaar ter markt te brengen, daar hun bier te koopen en zelfs mede te werken tot het onderhouden en versterken van de Dordrechtsche haven. Dordrecht gedroeg zich reeds in 1444, zooals de regentes ISABELLA zeide, „als ware zij selve Heer in Zuid-Holland".

Het zielental, dat voor Dordrecht gold, vermeerderde hierdoor in reden van ongeveer 7500 tot ongeveer 20000, zijnde het eerste het cijfer van de communicanten in 1514 van de drie Dordrechtsche kerken [3]) (die buiten de Vuilpoort lag na 1421 ook op Dordrechtsch grondgebied), het tweede dat van Dordrecht gezamenlijk met geheel Zuid-Holland [4]). De communicanten, hier bedoeld, waren alle inwoners boven de $11^1/_2$ jaren oud, behalve adel en geestelijkheid. Hun aantal is omstreeks 65 $^0/_0$ van de bevolking [5]).

Uit eene bul van paus INNOCENTIUS IV van omstreeks 1355 [6]) blijkt, dat er toen te Dordrecht eene christenbevolking van 10000 zielen was, dus er zou in $1^1/_2$ eeuw eene achteruitgang van 25 $^0/_0$ geweest zijn. Men zou kunnen aannemen, dat dit een gevolg van den St. Elisabethsvloed was; waarschijnlijker acht ik het echter, dat in die bul in het opgegeven getal ook dat der kinderen begrepen was. Er zou dan eene vermeerdering met 15 $^0/_0$ zijn.

Het aantal communicanten te Geertruidenberg was in 1514 1500, alle dorpen in Zuid-Holland hadden er minder dan 600.

---

1) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 228.

2) Blzz. XII—XIV.

3) FRUIN, Informatie, blz. 519.

4) Gevonden door sommeering der opgaven aldaar, blzz. 525—599.

5) Mr. J. C. NABER, Een terugblik, in Bijdragen van het Statistisch Instituut, 1e jaargang (1885), no. 4, blz. 16.

6) G. H. M. DELPRAT, Dordrecht onder kerkelijk interdikt, in N. C. KIST en W. MOLL, Kerkhistorisch archief, 3e deel, blz. 27.

HOOFDSTUK XII.

Rivieren nabij Dordrecht.

In een charter van Juli 1220 [1]) geeft WILLEM I aan zijne vrouw MARIA VAN BRABANT als huwelijksgift de stad Dordrecht en het ambacht van Dortflith en Manlande (misschien een schrijffout voor Merwede). Het eerste dezer beide ambachten moet gelegen hebben langs een gelijknamig water, evenals zoovele andere ambachten of heerlijkheden in deze streken. De plaats, waar Dordrecht en in het bijzonder waar het oudste gedeelte om de groote kerk lag, maakt het waarschijnlijk, dat deze Dortvliet van de Merwede naar de Dubbel liep.

Aan het bestaan van het riviertje de Dortvliet of Dort is door velen, die reden meenden te hebben, te gelooven, dat de Zwijndrechtsche Waard aan de Dordrechtsche Waard vast was, getwijfeld. Maar juist het feit, dat DIRK III hier een tol heeft opgericht, is naar mijne meening een bewijs, dat er toen reeds een riviertje bestond, dat de Merwede en de Dubbel vereenigde.

Of dit riviertje reeds vroeger den naam Thure of Door had, is niet uit te maken. Men vindt onder de vele drechten in ons land slechts weinige (Maastricht, Mijdrecht), die genoemd zijn naar de rivier, over welke het veer was. Dort is een naam bij verkorting, dien de stad in den volksmond reeds vroeg zal hebben gehad, maar in de 11e eeuw was de naam zoowel van de plaats als van het riviertje nog Thuredrecht.

Geen enkele der vele schrijvers uit de 17e eeuw en later, die zich met dit onderwerp hebben ingelaten, heeft m. i. een geheel juist inzicht in den ouden loop der rivieren in deze streken gehad.

Bijzonder vreemd is het gevoelen van J. VAN OUDENHOVEN [2]), dat de naam Dordrecht zoowel als de vele andere namen in ons land op *drecht* afkomstig zijn van Drechterland, een deel van West-Friesland. De zaak is dunkt mij eenvoudig deze, dat de naam Drechterland, die reeds in 1155 [3]) als Drechterne voorkomt, dezelfde beteekenis heeft als die vele andere namen; het is het land, van waar men de zee oversteekt naar Friesland.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 156.
[2]) Oudt ende nieuw Dordrecht, blz. 20.
[3]) Annales Egmundani, blz. 54.

Hetgeen mij in de eerste plaats verzekerd doet zijn, dat de naam Dort of Dordrecht niet alleen die van de stad, maar ook van het riviertje is, is hetgeen wij lezen van een leen, enkel bestaande uit visscherijen, en oorspronkelijk Dordrechtsmonde, later Dortsmonde geheeten. In den leenbrief wordt deze visscherij aldus bepaald [1]: „Aengaende van Dortsmonde tot de Dubbel-Wt, enden ten Wael „toe, ende aen die zyde leyt Dubbeldam, die Myl ende die Putters-„houck, ende aen die andere zyde leyt Swyndrecht, ende streckt „tot aen Barendrecht."

Hier worden zeer duidelijk het begin en het eind dezer visscherij genoemd, namelijk van den mond der Dort de Dubbel uit, tot waar deze in de Waal valt.

Deze visscherij heette 30 Juli 1319 [2]) en 1 Febr. 1327 [3]) de visscherij van Dordrechtsmonde tot de Waal. Zij werd bij het eerste dezer stukken verlijd aan vrouwe MABELIA, echtgenoote van WILLEM VAN WENDELNESSE, bij het tweede aan dezelfde, hertrouwd met KOENRAAD VAN OOSTERWIJK. De visscherij werd later, toen de beteekenis van het eerste woord onbekend geworden was, eenvoudig de visscherij van Dortsmonde genoemd. Dortsmonde is nimmer een dorp of zelfs een gehucht geweest; doordat zoovelen daarnaar zijn gaan zoeken, zijn zij het spoor bijster geworden.

Omtrent de Oostelijke grens van de visscherij Dortsmonde wordt in 1640 [4]) gezegd: „dat de visschers hetzelve in 't Oosten hebben „begonnen te bevisschen, recht boven Puttocks-toren, tusschen den „mont van de oude haven van Dordrecht in 't Zuyde, ende den „mont van de riviere tusschen galghoort en Papendrecht in 't „noorde."

De Puttokstoren stond iets bewesten de Groothoofdspoort; Galgoort, de plaats, waar de galg stond, was op de Zwijndrechtsche Waard nabij den hoek van de Noord gelegen. Bij een charter van St. Peeters avont ingaende Ougst (2 Aug.) 1346 [5]) wordt vergunning aan Dordrecht verleend om de galg te plaatsen „op den naesten noort" tusschen Papendrecht en Zwijndrecht, omdat zij toen te dicht bij de stad stond. Op 31 Jan. 1405 [6]) wordt van dit Galgoord gezegd: „die ghelegen is an Zwindrecht buten dycx."

Uit deze gegevens is het duidelijk, dat deze bovengrens overeen-

---

[1]) VAN OUDENHOVEN, Zuid-Holland, blz. 156.
[2]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 81.
[3]) Idem, blz. 157.
[4]) VAN BEVERWIJCK, 't Begin van Holland in Dordrecht, blz. 111.
[5]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 165.
[6]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 133.

komt met den mond der Dort in de toen nog naar het Noorden doorgaande Merwede.

Dat het riviertje de Dordrecht elders niet genoemd wordt, is niet verwonderlijk, als men bedenkt, hoe weinig men b.v. vermeld vindt van de geheele Zwijndrechtsche Waard, voordat zij van 1322 tot 1332 onbedijkt lag. Het riviertje was te kort, dan dat er veel in gebeuren kon. Het was geen grens van een land, dat er bepaald door aangeduid werd, zooals verscheidene wateren in Flakkee, die wij alleen daardoor kennen, dat de landen, die zij begrensden, in de charters zijn genoemd.

In elk geval, geographisch spreekt men niet van den *mond* van iets anders dan eene rivier.

Het lag voor de hand, den naam van de bovenrivier, de Merwede, die vroeger overgebracht werd op den Noordelijken tak, na de afdamming van Maas en Dubbel omstreeks 1270 over te brengen op den Zuidelijken tak, vooral omdat het water, dat door de Waal ging, na hare afdamming in 1332 ook door de Dort moest gaan, en deze dus veel meer water dan vroeger afvoerde. Hiermede ging gepaard het opkomen van twee groote platen in den Noordelijken tak, waardoor daarin drie afgescheiden geulen, de Pelsert, de Rietbaan en de Strooppot, ontstonden; alsmede het verminderen van den afvoer van dezen tak.

In eene sententie van 22 Aug. 1541 [1]) wordt gezegd, dat door de Dortenaren beweerd wordt, dat de Merwede „van allen ouden „tijden, cours gehad heeft..... voerbij de Stede van Dordrecht „laetende deselve stede aen de zuytzijde ende dat lant van Zwijn„drecht aen de nortwestzyde ende voirts nederwerts voerbij de „ambochtsheerlicheyt van der Dubbeldam ende de Mijle latende „deselve ambochtsheerlicheyden aen de zuytzijde loopende voirts „voerbij het dorp van de Linde latende tselue dorp aende noorde„lijcke zyde ende voirts noch nederwaerts naer tdorp van Puttershouck laetende tselue dorp aende zuyt zuytwestzyde loopende zoe „voirts neder naert dorp van Herjansdam latende tselue dorp aende „noortzijde ende dat dorp van Roen aen de noortzijde.” Hieruit blijkt wel, dat de rivier van Dordrecht tot Godschalkoord in 1541 reeds sedert lang Merwede genoemd werd, maar langer dan 100 à 200 jaren (namelijk sedert korten tijd na 1421, hoogstens sedert kort na 1332, hoewel ik het eerste voor het waarschijnlijkst houd) had zij dien naam zeker nog niet. Het is niet te verwonderen, bij

---

[1]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 1025.

al de veranderingen, welke hier in die eeuwen plaats hadden gehad, dat de Dordrechtenaren een toestand, die zoolang geduurd had, volkomen te goeder trouw als „van allen ouden tijden" beschreven. Terecht merken SMITS en SCHOTEL hieromtrent op [1]), dat men in het verhaal van tijdgenooten vertrouwen kan stellen, maar dat die van 1541 dit evenmin waren als wij.

De redenen, welke VAN DE WALL [2]) behalve deze sententie (die zijne stelling zonder twijfel voor 1541 en lang daarvoor bewijst) aanvoert om te bewijzen, dat de rivier Westwaarts Dordrecht steeds Merwede heette, zijn niet afdoende. Hij haalt uit de Rijmkroniek van MELIS STOKE [3]) aan:

„Besuder Merwede was dorp enghene,
„Si ne gaven ghisel alghemene
„Tote Dordrecht an de port
„Ende her Gye hevet dit ghehort
„Dat al is gegaen in hant
„Besuder Merwede Zuithollant".

Beziet men de bij deze verhandeling behoorende kaart Plaat III, dan is het duidelijk, dat hier met Merwede slechts de rivier Oostwaarts van Dordrecht bedoeld kan zijn, daar de heerlijkheid Strijen niet tot Zuid-Holland behoorde.

Uit eene zinsnede bij ALBERT VAN METZ (ALPERTUS METENSIS), waarin hij zegt [4]), dat in 1006 de Noormannen de Merwede tot Tiel zijn opgevaren, is niet af te leiden, dat de rivier tot die plaats zoo heette, zij heette evenals thans niet verder dan tot Woudrichem zoo. Immers onmiddellijk daarop volgt de mededeeling, dat de langs de oevers der Waal wonende lieden voor hen vluchtten.

VAN DE WALL vindt nog een bewijs voor zijne stelling in het bekende en veel besproken diploma van koning HENDRIK IV van 2 Mei 1064 [5]), waarin voorkomt: „Item juxta Merwede in „Thuredrecht, inde in Duble, inde in Duvelhare, inde in Wal, inde „iterum in Merwede usque in Thuredrich." Hij zegt, dat, daar dus de Zwijndrechtsche Waard langs de Merwede gelegen was, de tegenwoordige Oude Maas toen Merwede geheeten moet hebben. Het is echter onbegrijpelijk, hoe de Dubbel, als zij slechts door de Zuidhollandsche Waard van de Maas tot den lateren Dubbeldam

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 67.
[2]) Handvesten van Dordrecht, blz. 1026.
[3]) 2e Deel, blz. 240.
[4]) G. H. PERTZ, Monumenta Germaniae Historica Scriptorum, 4e deel, blz. 704.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 56.

liep, de Zwijndrechtsche Waard ooit heeft kunnen begrenzen. VAN DE WALL vergeet, dat de Noord in de middeleeuwen Merwede genoemd werd. De in het genoemde diploma bedoelde grens is op ongekunstelde wijze volkomen terug te vinden. Zij loopt van de Merwede langs de Dordrecht, verder een eindweegs langs de Dubbel, verder langs de geheele Devel, vervolgens langs de Waal en van daar langs de Merwede (thans de Noord) terug naar de Dordrecht. Hier wordt dus de Zwijndrechtsche Waard zonder het land bezuiden de Devel (dit land maakte nog een afzonderlijk eiland uit) zoo juist als het maar kan aangeduid. Het zou zonderling zijn, aan te nemen, dat de hier genoemde grenzen deels wateren zijn, deels een stad, ambacht of wat dan ook. Veel natuurlijker is het, dat van het beschreven terrein alle wateren, die het omgaven, in opvolgende orde opgenoemd worden, terugkeerende tot het water van hetwelk is uitgegaan.

Men zou kunnen betwijfelen, of Duvelhare een water was, daar VAN DEN BERGH [1]) vermoedt, dat *haar* woning beteekent. Maar vooreerst zijn er in deze streken tal van voorbeelden, dat een water en een nabijgelegen heerlijkheid of dorp denzelfden naam dragen (men denke aan Lek, Merwede, Waal, Alblas, Giesen, Eem, Dussen), en bovendien vindt men in de rekening van Zuid-Holland van GOEDSCALC VAN BRAKEL, loopende van 3 Dec. 1385 tot 2 Dec. 1386, in de Zwijndrechtsche Waard genoemd Deuelaers Polre, thans de Develpolder. Uit dezen naam is het duidelijk, dat Duvelhare en Devel hetzelfde is. Hierin wordt men nog versterkt door een stuk van 28 Jan. 1337 [2]), waarin genoemd worden: Duvelaerspolre" en „den cleinen Develdamme". Dus werden de namen Devel, Develaar en Duvelaar door elkander gebruikt.

De woorden „cum capella noviter constructa" zijn steeds toegepast op Dordrecht, zij slaan echter op eene kapel, die in de Zwijndrechtsche Waard was gebouwd. Daarentegen beteekent waarschijnlijk, waar in hetzelfde stuk van 1064 van het land tusschen Thuredrich en Godekines Hoffstat nabij Werkenemunde gesproken wordt, Thuredrich de plaats Dordrecht. Deze naam komt, zooals boven werd medegedeeld, in 1049 voor als de plaats waar DIRK IV stierf en in Febr. 1200 als stad.

Uit de oorkonde van 1064 blijkt tevens, dat de Devel zich omstreeks op het punt, waar de Dubbel in de Waal viel, met deze

---

[1]) Middel-Nederlandsche geographie. blz. 260.

[2]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 70.

rivieren vereenigde, zoodat de Voor-Devel (het gedeelte Westwaarts van het tegenwoordige stoomgemaal van Groote en Kleine Lind) in Westelijke richting doorliep door het tegenwoordige poldertje het Buitenland; anders ware de Dubbel na de Devel nog weder genoemd.

De Dordrecht en de Dubbel begrensden de Zwijndrechtsche Waard elk over eene lengte van ongeveer 2000 Meter.

Aan BOUDEWIJN VAN DUIVELAND behoorde volgens een, boven reeds vermeld, stuk van 3 Febr. 1243 een oude dijk bij de Waal, tusschen Rodenrevelt (hetwelk ook in eene Dordrechtsche rekening over 1284—1285 [1]) voorkomt) en Ossecampe. Aan de Zuidzijde, nabij Roon, liep dus de rivier de Waal. Het is duidelijk, dat dit de voorzetting was van de Waal, die tusschen de Riederwaard en de Zwijndrechtsche Waard liep, terwijl de Dubbel bezuiden Heerjansdam in de Waal viel. Hiermede komt de naam, dien Heinenoord op de kaart van HINGMAN heeft, Wouters Goede van der Waal, overeen. Wat later Heinenoord heette, was voor 1421 grootendeels een ambacht, de Waal geheeten naar de er langs stroomende rivier. In een stuk van 1243 [2]) komt WALTERUS DE WALE voor, alsmede een ander, zijn naamgenoot en wellicht zijn broederszoon, met de bijvoeging filius Everwacheri. Wellicht was EVEROKKER dus de jongere broeder van den eigenaar der heerlijkheid van de Waal. Dat de rivier tusschen Barendrecht en Heinenoord nog in 1369 Waal heette, iets hetgeen reeds is opgemerkt door VAN OUDENHOVEN [3]), leeren wij uit een stuk van 8 Juli van dat jaar [4]), waarin de heer van Hoorne en Altena zijn neef WOUTER VAN DEN WALE (een afstammeling van een der bovengenoemden) beleent met de visscherij „gelegen voor Barendrecht „in den Waele aen die Zuytzyde ten halven diepe toe, ende „streckende in lengten een stuck boven Aven Wiel, ende weder „afgaende totten Missloot toe." De visscherij was dus die in de Waal langs een deel van het ambacht de Waal, en wel langs het Westelijk deel, daar de Missloot dat land aan de Westzijde begrensde (zie de kaart van HINGMAN).

Uit het bovengezegde blijkt duidelijk, dat de meening van ACKER

---

1) DOZY, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, blz. 34.

2) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 214.

3) Zuid-Holland, blz. 25. Onjuist is echter wat hij zegt, dat de Waal in haren geheelen loop door Zuid-Holland in 1331 nog dien naam had; 3 eeuwen vroeger, in 1064, heette het gedeelte Gorinchem-Alblasserdam reeds Merwede.

4) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 242.

STRATINGH [1]), dat de Waal tusschen de Rieder- en Zwijndrechtsche Waarden door een doorbraak is ontstaan, allen grond mist.

Er waren drie plaatsen, waar Maas en Waal te zamen vloeiden en wel: bij Heerenwaarden, bij Loevestein en bij het in de 16e eeuw verdwenen dorp Putten. Het is de laatstgenoemde samenvloeiing, waar Merweda, hetwelk volgens BALDERIK VAN NOYON (BALDERICUS NOVIOMENSIS) [2]) een land was, onbewoonbaar door bosschen en moerassen, moet gezocht worden, en noch bij Dordrecht, noch, zooals VAN DEN BERGH [3]) wil, bij Loevestein. De naam Merwede is van deze streek overgegaan op de rivier langs het dorp IJselmonde en is later bovenwaarts uitgebreid tot aan Gorinchem toe; of ook de naam is van de rivier op het eiland overgebracht. Bovendien is, denkelijk lang na 1018, de naam Merwede van de rivier op de heerlijkheid beoosten Dordrecht overgebracht.

Hierdoor vervalt ook hetgeen SMITS en SCHOTEL herhaaldelijk mededeelen [4]), dat DIRK III in 998 het slot Merwede betrok. Het was, zooals zij zelf uit BALDERIK VAN NOYON aanhalen, de *plaats* Merwede, waarheen hij vluchtte, en die plaats was gelegen in het benedengedeelte van het tegenwoordige eiland IJselmonde. De heeren van de Merwede komen niet voor 1243 voor. Het slot van dien naam wordt voor laatstgenoemd jaar evenmin in echte oorkonden vermeld.

Gelijk boven is besproken, is de meening van KAPPEYNE, dat de tol, die DIRK III instelde, ook bij Vlaardingen gelegen was, waarschijnlijk onjuist.

De eerste, die het bestaan van het riviertje de Dort in twijfel getrokken heeft, is VAN BEVERWIJCK [5]). De redenen, die hem daartoe geleid hebben, schijnen mij niet afdoende.

Hij zegt vooreerst, dat eene oude kaart, die op het stadhuis hing, daarvan geen het minste blijk geeft. Dit is geen bewijs, het is wellicht dezelfde kaart, die thans in het Dordrechtsch archief is, en waarvan Plaat 1 eene verkleining is. Zij is, gelijk boven is uiteengezet, van 1537, toen de Dort reeds vergeten was.

De visscherij Dortsmonde zegt hij, dat strekte van den mond der Dordsche haven tot de Dubbel tegenover het huis te Meerdervoort. Omtrent dit laatste is hij verkeert ingelicht: deze visscherij

---

[1]) Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, 1e deel, blz. 155.
[2]) KLUIT, Historia critica, 2e deel, blz. 79.
[3]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 74.
[4]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blzz. 82 en 242.
[5]) 't Begin van Holland in Dordrecht, blzz. 78 en 79.

strekte tot bij Barendrecht, gelijk hij trouwens zelf later [1]) erkent.

Eindelijk heeft CORNELIS VAN BEVEREN hem eene kaart van de Groote Waard voor de inbraak getoond, waarop de rivier de Dort niet geteekend was.

Wij hebben een ouder getuigenis voor het aanwezen van den naam Dort in JANUS RUTGERSIUS, die zegt [2]): „Alluisse autem hoc „emporium flumen *Dortam* nomine non solum è vetustis monu-„mentis constat, sed & antiqua tabula, quae publicè in hac urbe „asservatur."

Deze geleerde, die in 1625 (dus 15 jaren voordat het werk van VAN BEVERWIJCK werd uitgegeven) overleed, was gezant van den Zweedschen koning GUSTAAF ADOLF, een vriend van HUGO DE GROOT en zonder twijfel een betrouwbaar man.

Mij dunkt, dit getuigenis is niet te wraken. Hij kan zeer goed te Dordrecht, zijne vaderstad, eene oude kaart gezien hebben, die 20 of meer jaren later verdwenen was en waarop de Dort voorkwam.

Hetgeen RUTGERSIUS verder zegt omtrent Dortsmonde, is door hem *niet* op een oude kaart gezien, maar slechts door redeneering afgeleid, in het bijzonder uit de vermelding van Durfos door REGINO, abt van Prüm. in 898. Er bestaat daarom geen reden om een dorp, welks aanwezen van elders niet blijkt, aan te nemen.

Omtrent den loop der rivieren nabij Dordrecht is niet lang geleden een opstel verschenen van den heer J. L. VAN DALEN [3]), vooral gebaseerd op het werk van SMITS en SCHOTEL.

Omtrent zijne bewijsvoering zij vooreerst opgemerkt, dat in het diploma van 2 Mei 1064 een aantal landen, door DIRK III aan den Utrechtschen bisschop ontroofd, den laatste teruggegeven werden. Er worden eerst landen in Krimpen, vervolgens terreinen tusschen het eind (d. i. het boveneind) van de Alblas en de Merwede, alsmede landen tusschen dat boveneind en Menkenesdrecht (hetwelk ik houd voor Minkeloos), dan landen langs de Merwede van Riede of Nieuw-Lekkerland tot Sliedrecht, daarna de Zwijndrechtsche Waard, en vervolgens de gronden in de Dordrechtsche Waard langs de Merwede van Dordrecht tot de grens met Altena aan den bisschop gegeven.

---

[1]) Blz. 110.

[2]) Variarem lectionum libri sex ad Gustavum II, blz. 239.

[3]) De verdeeling der Merwede bij Dordrecht, in de Vragen van den dag, onder hoofdredactie van Dr. H. BLINK, 5e jaargang (1889), blz. 502.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat hier het geheele latere Zuid-Holland benoorden de Maas weggeschonken, of eigenlijk teruggegeven wordt. Daarna worden landen, allen benoorden de Lek en tegenwoordige Nieuwe Maas gelegen, genoemd. Het bezwaar van den heer VAN DALEN, dat de rivier tusschen Dordrecht en Zwijndrecht wel genoemd zou zijn, als zij bestaan had, daar ook de Dubbel en de Devel genoemd worden, is opgelost, als men aanneemt, dat het eerste Thuredrecht evenals Merwede, Dubbel, Devel en Waal eene rivier is. Dat wateren meer heetten naar het veer, dat er over leidde, is bekend, ik behoef slechts op de vele drechten in Rijnland en Westelijk Utrecht, alsmede op de rivier de Eendracht, oorspronkelijk Heenetrecht geheeten, te wijzen. Dat de Dort ook later nog dikwijls Dordrecht, evenals de stad, genoemd werd, wordt bewezen uit de boven reeds aangehaalde oorkonden van 30 Juli 1319 en 1 Febr. 1327, alsmede uit de woorden, waarmede J. MOLANUS [1]) de Heilige Sotera of Sura, die in de 13e eeuw leefde, gedenkt: „Fertur enim singulari affectu vene-„rata esse imaginem Deiparae virginis ad arbovem super riuum „Dordrecht pendentem.''

Het wonderverhaal omtrent deze heilige daarlatende, is toch eene opmerking, die trouwens reeds dikwijls gemaakt is, dat men de bijkomende bijzonderheden van dergelijke verhalen gerust als juist kan aannemen. In 1595, toen het werk van MOLANUS werd uitgegeven, bestond er nog geen strijd over het al of niet bestaan hebben der Dort, en dus heeft de ongezochte vermelding daarvan als rivier groote waarde.

Dat de Dordrechtsche hoofdkerk niet in het midden der tegenwoordige stad ligt, is geen bewijs, dat er tusschen de Zwijndrechtsche en de Dordrechtsche Waarden geen rivier was; de eerste buurt van Dordrecht was waar die kerk staat en langzamerhand breidde de stad zich uit naar de Merwedezijde, dat is naar het Noorden. Dat de parochie zich over Zwijndrecht heeft uitgestrekt, heeft geen grond, vooral sedert wij weten, dat rivierwaarts althans van het Zuidelijk deel van Dordrecht eene parochie Vuilpoort gelegen was. De heer VAN DALEN heeft gelijk met te zeggen, dat in dien tijd natuurlijke grenzen boven alle andere verkozen werden ook voor de parochiën, en terecht zegt hij, dat het bewijs, ontleent aan het feit, dat de Groote Kerk te Dordrecht cijnsen, enz. onder Zwijndrecht bezat, niet afdoende is.

---

[1]) Natales Sanctorum Belgii, fol. 37.

De bewering, dat Albrandswaard na 1281 ten Zuiden van de Oude Maas lag, door den heer VAN DALEN overgenomen van VAN OUDENHOVEN, is onjuist. Het lag steeds en ligt nog benoorden die rivier.

Ook wat hij zegt omtrent het ambacht Schobbe en Everokker kan hem niet toegestemd worden. EVEROKKER was, gelijk wij boven zagen, een edelman, die behalve in het latere Mijnsheerenland en te Zegambacht in Schouwen, waar wij althans in 1341 [1]) bezittingen van twee zijner zonen aantreffen, ook eigendommen had in de Riederwaard, waar volgens het door den heer VAN DALEN aangehaalde stuk (van 17 Jan. 1282 [2])) de Everokkers-sloot lag. Hij of een afstammeling van hem wordt 19 Nov. 1330 [3]) EVER OCKER VAN DER DONC genoemd en nu lag en ligt nog in de Riederwaard aan de Nieuwe Maas het huis ten Donk, aan hetwelk hij dien naam ontleent. De naamsovereenkomst tusschen Schobbe, een deel van Mijnsheerenland, en Schobbelants-Ambacht, d. i. Zwijndrecht, is toevallig.

Dat er in het begin der 17e eeuw in de rivier voor Dordrecht fundamenten van oude gebouwen gevonden zijn, is een bewijs, dat de rivier zich na de afdamming der Waal verruimd heeft, iets, hetgeen ook blijkt uit het toenmaals aanwezen eener buurt buiten de Vuilpoort. Het is echter nog geen bewijs, dat er vroeger geen rivier was. Ik meen dus ook te moeten opkomen tegen het denkbeeld des heeren VAN DALEN, dat de Oude Maas door doorbraak ontstaan is; zijne meening, van SMITS en SCHOTEL overgenomen, dat de Dubbel en Devel één waren, is boven wederlegd. SMITS en SCHOTEL hebben haar uit twee stukken bij VAN MIERIS [4]) afgeleid, waarin de Zwijndrechtsche Waard genoemd wordt als tusschen de Merwede en de Dubbel te liggen. Daar zij niet wisten, dat de Dubbel tot Barendrecht doorliep, is hunne meening begrijpelijk. Heer Heyenland was, gelijk boven reeds gezegd is, niet Heinenoord, maar Heerjansdam.

De woorden in Bijlage n°. IV van den heer VAN DALEN slaan op de Dubbel, en niet op de Devel.

Het wapen, dat Dortsmonde had, moet later zijn samengesteld; toen de visscherij, die in leen gegeven werd, door eene verwarring

---

1) Dr. H. G. HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Zeeland, 2e deel, blz. 94. Deze rekeningen komen voor in de Werken van het Utrechtsch Historisch Genootschap, Nieuwe Serie, Nos 29 en 30.

2) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 197.

3) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 506.

4) Idem, idem, blzz. 323 en 324.

van denkbeelden tot eene heerlijkheid verheven werd, was het gemakkelijk genoeg, er ook een wapen voor te verzinnen.

De verzachting van Dortdrecht tot Dordrecht heeft taalkundig evenmin bezwaar als die van Trecht tot Drecht of van Tremella tot Drimmelen.

Eindelijk zij nog de mededeeling van SMITS en SCHOTEL [1]) vermeld, dat de heer van de Merwede 13 Febr. 1416 overdroeg: „17 mergen lands, gelegen in Zwijndrecht, in heer Daniels ambachte voornoemt." Zij leiden hieruit [2]) af, dat een deel van de Zwijndrechtsche Waard onder de heerlijkheid Merwede behoorde. Dit is echter onjuist; de beteekenis hiervan is, dat een ambacht in die waard (Zwijndrecht beteekent hier de Zwijndrechtsche Waard) aan de heeren van de Merwede, die allen DANIËL heetten, toekwam. Dit ambacht is een deel van Kijfhoek, hetwelk men somtijds Daniels Ambacht genoemd vindt.

Zooals reeds met een enkel woord vermeld is, ontving WILLEM SONDERLAND op 20 Maart 1291 van FLORIS V het ambacht „in de „Linde ende in den polre ende in Engheland tusken Dubel en „Devel" te berechten. Linde is Groote Lind, welks kerk staat bewesten de Devel, dus niet tusschen Dubbel en Devel. Met den „polre" is de Develpolder bedoeld. Engeland zal het overige deel der latere gemeenten Groote en Kleine Lind zijn.

Ook in een stuk van 23 Juli 1331 [4]) wordt nog gesproken van het land tusschen Dubbel en Devel; het werd in het daarop volgende jaar te zamen met de Zwijndrechtsche Waard ingedijkt.

Ook hieruit blijkt, dat de Dubbel langs de geheele Zuidzijde van de tegenwoordige Zwijndrechtsche Waard liep.

SMITS en SCHOTEL hebben, waar zij de Dubbel en de Devel voor een en dezelfde rivier verklaren [5]), zeker niet op de beide bovengenoemde stukken gelet.

Wij zagen boven, dat de Dubbel te Heerjansdam eindigde, en dat de rivier tusschen die plaats en Godschalkoord de Waal heette. Beneden Godschalkoord heette de Oude Maas echter evenals thans. Op 21 Nov. 1344 wordt Albrandswaard gezegd te liggen: „tusken „der ouder Masen ende Poirtegale ende Roden" [6]).

De geographische verwarring, welke thans omtrent den naam

---

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 136.
[2]) Idem, blz. 94.
[3]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 55.
[4]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 199.
[5]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 61.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 687.

Maas plaats heeft, zoodat b.v. de rivier, die langs Rotterdam stroomt en waarin slechts zeer weinig Maaswater komt, toch Nieuwe Maas heet, bestond voor 1421, of althans voor 1332, niet. De Waal en een der Maastakken vereenigden zich bij Woudrichem tot de Merwede, welke vandaar tot Alblasserdam in zeer ouden tijd Waal geheeten had. De Merwede viel bij Vlaardingen in de Maas, na bij Krimpen de Lek te hebben opgenomen. De Maas verdeelde zich bij Dubbelmonde in de Maas en de Dubbel, en nam bij Strienemonde de Striene, en tusschen Putten en Godschalkoord de Waal, die bij Alblasserdam uit de Merwede ging, op. De Dortvliet of Dort was eene verbinding tusschen de Merwede en de Dubbel.

Evenals de naam Merwede langzamerhand de rivier boven Alblasserdam is opgekropen, is de naam Maas de rivier boven Vlaardingen zoowel als die boven Godschalkoord opgegaan.

Er is in deze streken, behalve door de rampen van 1375 (Koedood en wijziging in den loop der Noord) en 1421 (Merwedetakken) geene nieuwe rivier gevormd. Daarentegen zijn de naamsveranderingen van riviervakken verscheidene in getal: eerst is de Waal tusschen Alblasserdam en Gorinchem (zeker reeds voor 1000) Merwede geworden, daarna is de Merwede tusschen Vlaardingen en Krimpen Nieuwe Maas, en tusschen Krimpen en Dordrecht Noord geworden, terwijl eindelijk de Waal tusschen Godschalkoord en Heerjansdam, de Dubbel tusschen Heerjansdam en den mond der Dort en de Dort allen den naam Oude Maas, die de rivier tusschen Godschalkoord en Vlaardingen reeds had, verkregen. Gelijk wij zagen, heeft deze rivier echter eerst, na den vloed van 1421, den naam Merwede gedragen, overgenomen van de meer bovenwaartsche rivier.

Van Oudenhoven heeft in een exemplaar van zijn werk over Zuid-Holland, dat door hem voor een tweeden druk gereed gemaakt was, aangeteekend, dat de Dubbel langs Dordrecht en Meerdervoort tot in de Waal liep [1]). Hier is hij op het rechte spoor, doch hij heeft het weder niet bij het rechte eind, waar hij verder zegt: „Later, toen de Waal voorbij de stad Dordrecht door Dordts-„monde zich met de Maas vereenigde, is de Dubbel bij Dubbel-„dam toegedamd", en evenmin waar hij zegt: „de Devel is voor „de dijkagie het einde van den Dubbel geweest" [1]).

In de 18e eeuw is men den van Dordrecht af links loopenden arm opnieuw gaan verdoopen en evenals de meer bovenwaartsche rivier Oude Maas gaan noemen. Op de kaarten, behoorende bij

[1]) J. W. Regt, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van den Zwijndrechtschen Waard, den Riederwaard en het land van Putten over de Maas, blz. 32.

den Tegenwoordigen Staat van Holland wordt de rivier bovenwaarts de Dordsche Kil nog Merwede [1]), het deel daar beneden Oude Maas [2]) genoemd.

HOOFDSTUK XIII.

Zuidhollandsche Waard benoorden de Maas.

In de rekening van JAN GILLYSZOON, loopende van 16 Oct. 1330 tot 13 Juli 1331 [3]), komen de onderstaande namen van plaatsen in dit deel der Zuidhollandsche Waard voor.

Muulkerke.

Monsterkerke.

Voernesaterwert. Dit lag volgens Plaat I tusschen de Alm (welke benedenwaarts den dijk van 1461 een geheel anderen loop had dan thans) en de Voeren; dit laatste water ontstond uit de samenvloeiing van de Middelt en de Dussen. Van de groengekleurde eilandjes, op de kaart van HINGMAN in een kring gelegen, lag Rooccamer benoorden de Voeren, en ten Noorden daarvan lag Voirnswerf, welks naam met Vorenzaterwaard in verband staat. Dit eiland wordt ook in een stuk bij HINGMAN aangehaald [4]). Al deze eilandjes waren zeker oorspronkelijk terpen, waarop een of meer hofsteden stonden. Het is waarschijnlijk, dat overal althans de eerste dijken aldus zijn begonnen. Zij waren na den St. Elisabethsvloed weder boven water gekomen.

In Hoofdstuk VIII is gezegd, dat Veen in het stuk van 12 Febr. 1273 m. i. Vorenzaterwaard beteekent. Dit moet nog nader uiteengezet worden.

In den afdruk van dat stuk, die door VAN MIERIS [5]) gegeven wordt, komt achter Veen nog voor Rijn. VAN DE WALL [6]) merkt terecht op, dat een dorp Rien of Rijn in deze landstreek nimmer is voorgekomen. Maar in een charter van 4 April 1357 [7]) worden

---

[1]) Tegenover blz. 292 van het 1e deel en tegenover blz. 315 van het 4e deel.
[2]) Tegenover blzz. 41 en 348 van het 4e deel.
[3]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel blz. 127.
[4]) Blz. 13.
[5]) Charterboek, 1e deel, blz. 360.
[6]) Handvesten enz. van Dordrecht, blz. 176.
[7]) Idem, blz. 174.

te zamen telkens genoemd „de goede luyden van den Groten „Wairde ende van den Veenriin". Met Veenriin (veenderijen?) zijn bedoeld de tusschen de Alm en de Maas in Zuid-Holland gelegen ambachten, die wel omstreeks 1270 met de Groote Waard in de groote omringing, welke het gevolg van den aanleg van de twee Maasdammen en den Dubbeldam was, gekomen waren, maar die waterstaatkundig verder niets met de overige deelen der Groote Waard te maken hadden. Het zijn Ardswaard, Vorenzaterwaard en de beide Dussens. Daar in het echte stuk van 1273 (bij VAN DEN BERGH) slechts Veen staat, is riin er door een afschrijver of vertaler, die wist, dat de verzamelnaam der vier genoemde ambachten Veenriin was, aan toegevoegd. Daar Ardswaard en Dussen bij VAN DEN BERGH afzonderlijk genoemd worden, is Veen Vorenzaterwaard.

De bewoners van Veen worden later Veenzaters, d. i. zij die gezeten zijn in het veen, genaamd [1]). De naam Vorenzaterwaard is hieruit gedeeltelijk verklaard.

VAN DE WALL brengt [2]) Veen in verband met het Waalwijksche veen en met het ambacht Nederveen. Beide lagen echter meer Oostelijk en bezuiden de Maas.

Ardswert. Dit bestond uit twee ambachten. In de rekening over 1350—1351 vindt men genoemd: Aerntswaert op die Alme en Aerntswaert by die Mase. Hierdoor wordt de plaats bepaald. De in Ardswaard gelegen kerk, Herradskerke, komt reeds in 1216 voor [3]). Blijkens de kaart uit het Dordrechtsch archief (Plaat I) lag de kerk aan de Maas, halverwege de monden der Alm en der Voeren. Somtijds vindt men gesproken van Twee Arentswaarden. Daarmede zijn deze beide ambachten bedoeld.

In bovenvermelde rekening van JAN GILLYSZOON [4]) komt voor het land van Hoekenesse. De plaats hiervan wordt door een zalmsteek, die na den St. Elisabethsvloed nog bestond, aangewezen (zie de kaart van HINGMAN). Het was een afzonderlijk ambacht. Op 28 Juni 1305 [5]) wordt het een gors genoemd, het heette toen Oedekenisse. Het komt echter reeds als polder (zonder twijfel als buitenpolder) op 2 Aug. 1258 [6]) voor onder den naam van Hokenesse. Hoewel

---

1) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 415.
2) Idem, blzz. 175 en 415.
3) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 144.
4) HAMAKER. Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 123.
5) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 14.
6) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 27.

de zalmsteek, die naar dit ambacht heet, bezuiden de Maas lag, en hoewel VAN DER EYCK [1]) opgeeft, dat Hoekenesse bezuiden de Maas tusschen Standhazen en Almmonde lag, vermeen ik, dat het Noordwaarts die rivier gelegen heeft. Dit is af te leiden uit genoemd stuk van 1258, daar er weinig kans is, dat het kapittel van ST. PIETER te Utrecht bezittingen in het Luiksche bisdom zou hebben, maar in het bijzonder uit een charter van 20 Oct. 1323 [2]), waarbij PAULUS VAN STRIEN 7 morgen land ontvangt, gelegen tusschen de ambachten Harnaerswaerd en Hakenisse. Daar het eerste benoorden de Maas lag, moet dit ook met het laatste het geval geweest zijn. Uit de plaats der steek, wier Noordelijk uiteinde op Hoekenesse gericht geweest zal zijn, kan die van het ambacht bewesten den mond der Alm afgeleid worden.

In meergenoemde rekening van JAN GILLYSZOON [3]) worden nog ontvangsten van buitenlanden langs de Maas opgegeven. Die langs de Zuidzijde der Maas leveren geene bijzonderheden op, daar zij genoemd worden met de namen der ambachten. Benoorden de Maas worden de buitenlanden, waarschijnlijk in geographische volgorde, van het Oosten naar het Westen voortgaande, genoemd.

Muulkerke. Dit is de naam van het ambacht, waarin buitenland gelegen was.

Bilwyc.

Cleis Scurinx Ort.

Cleis Spycmans Ort.

Totelynswerd.

Wouter Bloemen Ort.

Nickers Polre.

Uit de rekening over 1351—1352 blijkt, dat de 5 laatste in Ardswaard, en wel, daar er evenals hier nog Ardswaard aan de Alm op volgt, in Ardswaard aan de Maas lagen. Hieruit blijkt tevens, dat Bilwijk hetzij ook in Ardswaard, of, waarschijnlijker, boven de Voeren gelegen moet hebben, bij de eilandjes, die op de kaart van HINGMAN voorkomen.

Ardswert upt Alme.

Aen die Eme ende aen die Alme. Het is het ambacht, elders Eemkerk geheeten, dat hier zoo genoemd wordt. Somtijds vinden wij het ook de Eem genoemd, b. v. 8 Febr. 1405 (1406) [4]), toen

---

[1]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 44.

[2]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 121.

[3]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blzz. 124 en 125.

[4]) Register Memoriale B H, fol. 60.

OTTO VAN DE LEK, zoon van JAN II VAN POLANEN uit zijn derde huwelijk, er mede beleend werd.

Den Sloetord te Toleuzen. VAN DER EYCK [1]) meent in dit Sloetord (hij noemt het Sloteroord) te zien „Cloosteroort daer de Donger „in de Oude-Mase loopt.'' Dit laatste is op de kaart van HINGMAN aangewezen, en lag in het ambacht Standhazen; daar Slootoord in het ambacht Tolleuzen lag, gelijk ook uit eene oorkonde van 2 Aug. 1332 [2]) blijkt, is VAN DER EYCK's gevoelen onjuist.

Tolleuzen of, zooals het later dikwijls genoemd wordt, Tolloysen, was een ambacht, gelegen Oostelijk van de Dubbel. Het was volgens VAN DER EYCK [3]) een smaldeeling van het ambacht Alleuzen of, zooals het meestal geschreven wordt, Alloysen. Tolleuzen komt echter in oude stukken telkens, Alleuzen nimmer als zoodanig voor. Alleuzen vindt men eerst in stukken van de 16e eeuw en later, b.v. in eene informatie van JAN VAN BARRY, secretaris van den keizer en commissaris der Rekenkamer van Holland, van 1526 [4]) en in 1535 en 1609 [5]), misschien is de naamsverandering het gevolg daarvan, dat men na 1421 de beginletter T als een lidwoord beschouwde. In elk geval is met Alleuzen steeds Tolleuzen bedoeld.

Uit een brief van 24 Sept. 1452 [6]) blijkt, dat de kerk van Tolleuzen met den St. Elisabethsvloed van 18 Nov. 1421 te gronde ging. Verder ziet men daaruit, dat deze parochie, hier Telleuzen genoemd, aan Dordrecht grensde, en dat er zelfs een buurschap buiten de muren dier stad, naar een harer poorten genaamd Vuilpoort, onder behoorde. Daar de Vuilpoort aan de Westzijde van Dordrecht stond, omgaf Tolleuzen die stad dus voor een deel.

Wellicht beteekent de naam Tolhuizen, althans de heer er van wordt 11 December 1290 JAN VAN THOLHUSEN genoemd [7]). Ik zie in elk geval geen reden, waarom men Alleuzen en Tolleuzen uitheemsch spellen zou, daar er geen enkel bewijs is, dat die namen van uitheemschen oorsprong zijn.

Boven zagen wij, dat het in het ambacht Tolleuzen gelegen dorp Erkentrudenkerke heette.

---

[1]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 50.
[2]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 206.
[3]) Beschrijving enz. van Zuid-Holland, blz. 50.
[4]) Verbalen van inspectie van de Zuidhollandsche Waard.
[5]) HINGMAN, De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blzz. 25 en 30.
[6]) H. VAN HEUSSEN en H. VAN RIJN, Kerkelijke outheden, 2e deel, blz. 564.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 319.

Volgens SMITS en SCHOTEL [1]) noemt eene waarschijnlijk door P. VAN GODEWIJCK opgestelde beschrijving van Dordrecht dit ambacht Tieselius. Deze mededeeling is onjuist, daar Tolleuzen aan den rechter, Tieselenskerke en de Tieselenswaard aan den linker oever van de Dubbel lagen.

Wij vinden 6 Oct. 1368 [2]) gesproken van den „Spyt ort in Tolleusenre ambacht". In het oorspronkelijke staat Spijc ort.

De grens tusschen de ambachten langs de Merwede en die langs de Maas werd gevormd door de Graaf. Volgens een verbaal van 1521 [3]) zou dit een weg zijn geweest, gaande van omtrent Dordrecht naar Werkendam. Juister is een verbaal van 1526 [4]), volgens hetwelk de Graaf niet naar Werkendam, maar naar Almkerk gericht was. Volgens dit laatste liep zij omstreeks midden tusschen de Merwede en de Maas op ongeveer 750 roeden van elk dezer rivieren verwijderd, en scheidde zij de ambachten langs de Merwede van de ambachten Eemkercke, Almsvoet en Allousen. Het was een weg met aan weerszijden een sloot. De naam zal van een dezer slooten afkomstig zijn.

De „Wirickersloot of Wiricxwal" maakte de grens tusschen de Zuidhollandsche Waard en Altena uit [5]). De Wierikswal loopt nog steeds langs de grens tusschen de gemeenten de Werken en Sleeuwijk (Oostzijde) en Werkendam (Westzijde). Misschien is de naam van de Werkene afkomstig. De punt van Altena, gelegen in het verlengde van den Wierikswal, en de Zuidwestelijke punt der tegenwoordige gemeente de Werken en Sleeuwijk vormende, is op de Topografische kaart te vinden in de Prikwaard. Deze grens is echter eerst veel later zoover doorgetrokken, toen de grenzen der ambachten hier vergeten waren. Uit Plaat I is te zien, dat de grens hier veel Oostelijker lag, en dat de Wierikswal slechts tot aan de Graaf liep. Van den Wierikswal liep de Graaf nog een eindweegs Oostwaarts door, en van haar uiteinde niet ver bewesten Almkerk naar een punt op de grens tusschen Muilkerk, dat tot Zuid-Holland, en Babiloniënbroek, waarvan het Westelijk deel tot Altena behoorde. Verder liep de Oostelijke grens van Zuid-Holland tot in de Maas samen met de tegenwoordige grens der gemeente Dussen.

---

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 123.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 234.

[3]) HINGMAN, de Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard, blz. 26.

[4]) Verbalen van inspectie van de Zuidhollandsche Waard.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 139.

SMITS en SCHOTEL zeggen [1]), dat de Eem zich bij Dordrecht met de Dubbel vereenigde. Zij houden [2]) de Eem en de Graaf (zooeven besproken) voor dezelfde rivier. Geen dier beide beweringen is juist.

In een charter van 25 Nov. 1290 [3]) wordt gesproken van tienden aan de lange en aan de korte zijde van de Eem. Daaruit volgt, dat de Eem in schuine richting door het ambacht van dien naam liep.

De plaats van het dorp Eemkerk, dat vermeld wordt 5 Febr. 1216 [4]) en 17 Apr. 1318 [5]), vinden wij op de kaart van HINGMAN. Hieruit volgt tevens de loop der rivier de Eem. Uit de schuine richting der Eem ten opzichte van de Alm, waarin zij uitmondde (zij was blijkens het woord Emedamme bij den aanleg van den Noorder Almdijk overgedamd) is het duidelijk dat de lange zijde de Westzijde, de korte de Oostzijde is.

VAN DEN BERGH zegt [6]), dat hij van de Eem geen bericht vond; echter komt die naam in zijn Oorkondenboek herhaaldelijk voor. De mededeeling is uit den 1^en^ druk, toen er nog geen oorkondenboek was uitgekomen, doch er is verzuimd, haar in den 2^en^ te verbeteren.

Verder wordt in bovengenoemd stuk van 1290 gesproken van „die thiende die leghet aen die Wtalme van Aelmonde upwairts in „Botsambocht van der Eme". Met de woorden „aen die Wtalme" wordt hier bedoeld, dat deze tiend grenst aan het ambacht Uit-Alm. Zij is gelegen in het ambacht de Eem, en gaat van den mond der Alm opwaarts langs die rivier tot tegenover Uit-Alm.

In een stuk van 1 Sept. 1295 [7]) wordt gesproken van tienden „apud Emam" en „in Wtalme."

Heer GIJSBRECHT BUT of BOT komt voor in een stuk van 22 Dec. 1275 [8]). Hij wordt daar heer van Eemskerke genoemd. Zijn halve broeder heette GIJSBRECHT BOKEL. [9]) Des laatsten geslacht heeft in de geschiedenis van Rotterdam eene groote rol gespeeld.

---

1) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 58.
2) Idem, idem, blz. 93.
3) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 347.
4) Idem, 1e deel, blz. 444.
5) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 196.
6) Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, blz. 80.
7) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 419.
8) Idem, idem, blz. 347.
9) Prof. R. FRUIN, De oudste oorkonden betreffende Rotterdam, in de Rotterdamsche historiebladen, 2e afd. blz. 459.

De heerlijkheid van GIJSBRECHT BOT bestond uit de ambachten Eemkerk, Uit-Alm, Op-Alm en Vorenzaterwaard. Het laatste wordt bewezen door een charter van 2 Nov. 1330 [1]), waarin gesproken wordt van „Voorsaterwaard in heer Gijsbrecht Botsambacht".

Op 5 Apr. 1347 [2]) wordt JOHANNA erfdochter van de heerlijkheid de Eem genaamd. Zij was gehuwd met GERARD, heer van Gennep, en hunne erfdochter JOHANNA vinden wij 6 Dec. 1373 [3]), gehuwd met REINOUD VAN BREDERODE, als vrouwe van deze heerlijkheid. Zij hadden het verzet aan JAN II VAN POLANEN. Wij vinden diens jongsten zoon, OTTO, 8 Febr. 1405 (1406) [4]) als heer er van, zoodat BREDERODE zijn schuld blijkbaar niet heeft ingelost.

Men vindt in vele stukken gesproken van heeren van Heemskerk en Eemskerk. Deze hebben meest allen betrekking op het dorp van dien naam in Kennemerland.

Ook de Alm was afgedamd, gelijk HINGMAN [5]) mededeelt. Er waren niet ver van hare uitmonding in de Maas sluizen.

Behalve Nieuwerkerk binnen Dordrecht was in de Zuidhollandsche Waard nog een Nieuwerkerk, hetwelk wordt vermeld in een charter van 1 Aug. 1322 [6]), het wordt daar genoemd Niewerkerke op die Halme in Slutsambocht van der Eme. Voor Slutsambocht is, zooals uit het oorspronkelijke stuk [7]) blijkt, te lezen Sbutsambocht, d. i. het ambacht van BOT. Van dit Nieuwerkerk of Nyekerk wordt door BERTHELS [8]) gezegd, dat VAN DER AA het voor hetzelfde als Munsterkerk verklaart. Dit is onjuist, die schrijver [9]) zegt, dat sommigen meenen, dat het nabij Munsterkerk lag. Het moet gelegen hebben in het ambacht Uit-Alm. Verschillende tienden worden vermeld in charters van 25 Juni 1403 [10]) en van 12 Aug. 1434 [11]), waaronder een tiende te Nieuwerkerk aan de Alm, tusschen de kerk en Hoylaerde.

SMITS en SCHOTEL beweren [12]), dat het aan de Eem gelegen Augustijner klooster Eemstein (welks plaats men op de kaart van

---

1) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 192.
2) Register Putten en Strijen met houten borden, fol 244.
3) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 286.
4) Register Memorial B. H., fol. 60.
5) De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 29.
6) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 296.
7) Register E. L. 24, fol. 21 verso.
8) Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel, blz. 377.
9) A. J. VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 8e deel, blz. 196.
10) Register Oistervant, 1e gedeelte, fol. 26 verso.
11) Register Philippus A, fol. 33 verso.
12) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 59.

HINGMAN vindt) ook HEISTERBACH genaamd werd, en dat deze naam afkomstig was van de moederkerk; bij Bonn gelegen. Uit het door hen aangehaalde feit, dat Heisterbach in het ambacht Merwede lag, volgt echter, dat Eemstein en Heisterbach twee verschillende kloosters waren. Dit blijkt ook uit eene oorkonde van 6 Aug. 1390 [1]).

HEISTERBACH, ook STROMBERG genaamd, was geen Augustijner maar een Cisterciënser klooster, het werd in 1203 [2]) door DIRK VII en zijne gemalin ALEID begiftigd, en lag nabij Dordrecht, terwijl de Eem vrij ver van die stad liep.

Het klooster Eemstein werd in 1380 door een Dordrechtsch burger, REINOUD MINNENBODE, gesticht [3]). De vergunning hiertoe werd hem verleend op St. Martinus bisschop en belijder (11 Nov.) 1377 [4]).

De bewoners van Eemstein verkregen eenige jaren na den St. Elisabethsvloed, toen er nog eenige hoop bestond, de Waard te herdijken, de visscherij in de Devel [5]). Later, toen de kans op die herdijking verloren was, verhuisden zij naar de Zwijndrechtsche Waard, waar zij een klooster, ook Eemstein geheeten, stichtten. Er bestaat nog een boek met misliturgiën, welke gebruikt werden bij kranken, die van den duivel bezeten waren, uit dit klooster [6]).

Aan het ambacht de Eem paalde benedenwaarts Almsvoet. Zijn plaats wordt door den naam aangewezen nabij den mond der Alm. Het komt voor 5 Febr. 1216 [7]) en 6 Aug. 1329 [8]). In 1105 [9]) komen als pastoors voor die van Duplamunde (Dubbelmonde) bezuiden de Maas, Herradeskerke (boven reeds genoemd) en Almisuthe (Almsvoet).

Langs de Merwede lagen volgens VAN DER EYCK [10]) achtereenvolgens, van het land van Altena te beginnen, Werkendam, Houweninge, Giesenmonde en Merwede.

Ook op de kaart van J. TIRION [11]) vindt men de grenzen van eenige ambachten langs de Merwede. Men vindt daar als ambach-

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 567.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 118.
[3]) MATTHAEUS, Analecta, 3e deel, blz. 509.
[4]) Register IIII AELBRECHT, fol. 175.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek 4e deel, blz. 819.
[6]) W. MOLL, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming, 2e deel, 3e stuk, blz. 371.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 144.
[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 484.
[9]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 61.
[10]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 125.
[11]) In den Tegenwoordigen Staat van Holland, 4e deel, tegenover blz. 315.

ten genoemd: Werkendam, Houweninge, Kort-Ambacht, Kraiestein en Merwede. Bij VAN DER EYCK [1]) vinden wij nog Lang-Ambacht.

Werkendam komt reeds 2 Mei 1064 voor als Werkenemunde [2]). Daarbij lag toen de hofstede van Godekin.

Houweninge wordt het eerst genoemd in 1105 [3]). BURKHARD, bisschop van Utrecht, beslist daar, dat de kerk van Hougninke behoort onder de moederkerk van Sliedrecht.

Uit de vermelding van Giesenmonde in een stuk van Maandag na St. Virginis 1314 (21 Jan. 1315) [4]) blijkt de ligging tusschen Houweninge en Merwede. Het lag niet tegenover de plaats, waar de Giesen thans in de Merwede komt, maar eenigszins lager uit, zoodat men van daar uit werkelijk in den mond der ten opzichte van de Merwede zeer schuin gerichte Giesen zag, dus in het Lang-Ambacht. Het wordt door VAN HEUSSEN en VAN RIJN [5]) voor een dorp verklaard. Het dorp Giesen in het dekenschap Woudrichem, hetwelk te dier plaatse door hen genoemd wordt, is echter het nog bestaande Giesen in het land van Altena en niet Giesenmonde, zooals zij zeggen. De door hen [6]) aangehaalde stukken hebben betrekking noch op dit Giesen, noch op Giesenmonde, doch op Giesen in de Alblasserwaard. Giesenmonde was geen parochie, het komt in geen der beneden te bespreken lijsten van het Utrechtsche bisdom voor.

Waar Giesenmonde in het Oorkondenboek van VAN DEN BERGH voorkomt, is het òf zeker [7]), òf hoogstwaarschijnlijk [8]) Giesen in de Alblasserwaard.

Bij Kraaiestein lag het dorp Sliedrecht, en het is hetzelfde slot, dat STOKE [9]) eerst Crayenstene en daarna thuus te Sliedrecht noemt, waarop de Dordsche baljuw ALOUD VAN IERSEKE in 1299 bezetting had liggen en dat toen door de Dordrechtsche poorters belegerd werd.

Er waren twee dorpen tegenover elkander aan de Merwede gelegen, Sliedrecht en Over-Sliedrecht. Beide komen somtijds met den naam Sliedrecht voor, b. v. dat in de Alblasserwaard 2 Mei

---

[1]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 30.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkendenboek, 1e deel, blz. 56.
[3]) Idem, idem, blz. 61.
[4]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 125.
[5]) Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 581.
[6]) Idem, idem, blzz. 581—583.
[7]) 1e Deel, blz. 303 en 2e deel, blz. 211.
[8]) 2e Deel, blzz. 510 en 511.
[9]) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 115.

1064 [1]) en 16 Sept. 1320 [2]), dat in de Zuidhollandsche Waard in 1105 [3]). Overal, waar van Over-Sliedrecht gesproken wordt, is dit echter het nog aanwezige Sliedrecht in de Alblasserwaard. Dit blijkt uit het volgende:

1°. Op 23 Febr. 1290 [4]) beleent GERARD VAN VOORNE HENDRIK VAN DE LEK met „dat ambocht, dat legt het *over* Slydrecht, bi onser „tolne van Nyemansvrient." Daar Niemandsvriend in de Alblasserwaard lag, moet Over-Sliedrecht ook in die waard gelegen hebben.

2°. Uit een charter van Woensdag voor St. Louwerensdag (6 Aug.) 1354 [5]) blijkt, dat SIMON VAN TEILINGEN toen heer was van Crayenstein *en* Over-Sliedrecht. Daar het Sliedrecht in de Zuidhollandsche Waard hetzelfde was als Kraaiestein, moet Over-Sliedrecht in de Alblasserwaard gelegen hebben.

3°. Het leenregister van Voorne [6]) spreekt van „dat ambocht van Over-Sliedrecht van der Kercke tot heeren Tielemansambacht toe." Dit laatste is een deel van Giesen, dus ook hier blijkt, dat Over-Sliedrecht benoorden de Merwede lag.

4°. Wij vinden JAN VAN DE MERWEDE op St. Jacobs avond (24 Juli) 1361 [7]) als heer van Over-Sliedrecht, d. i. van een der ambachten, die deel van Over-Sliedrecht uitmaakten, terwijl hij 22 Nov. 1369 [8]) als een der drie heeren van Sliedrecht in de Alblasserwaard medewerkt tot eene verbeterde uitwatering der Nederwaard.

De erfgenaam van SOPHIA VAN KRAAIESTEIN was HERBAREN VAN DRONGELEN uit den huize Heusden. Hij gaf, toen hij zich in 1303 [9]) in den geestelijken stand begaf, het slot Kraaiestein aan zijn zoon ZEGER, maar alles, wat hij bezat in Colijnsambacht over Sliedrecht, gaf hij aan de Balye van Utrecht der Duitsche orde, van welke hij deel ging uitmaken. Dit Colyns-ambacht is Niemandsvriend. Het heette waarschijnlijk zoo naar THEYLINGS COLEKYN (KOLIJN VAN TEILINGEN), die er 1 April 1277 [10]) heer van was.

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 56.
2) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 89.
3) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 61.
4) Idem, 2e deel, blz. 304.
5) Register E. L. 33, fol. 37.
6) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 3e aflevering, blz. 92.
7) Register IIII AELBRECHT, fol. 65 verso.
8) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 244.
9) MATTHAEUS, Analecta, 5e deel, blz. 866.
10) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 142.

Arnoud, heer van Kraaiestein, vindt men in eene rekening van krijgskosten van Aug. 1315 [1]). Hij leverde 32 manschappen, dus vrij veel. Zijn zoon heette Herbaren, zijne dochter Sophia huwde Dirk van Teilingen Simonszoon. Alle drie komen 13 Mei 1329 [2]) voor. Herbaren's goederen kwamen na zijn afsterven aan zijne zuster. Dirk sneuvelde 26 September 1345 [3]), zijn zoon Simon ontmoetten wij reeds. Deze had eene eenige dochter, die in 1370 huwde met Willem van Naaldwijk [4]). In diens geslacht kwamen zoowel Kraaiestein als Over-Sliedrecht. Zij waren daarin nog 12 Apr. 1447 [5]).

Van het kasteel Kraaiestein zijn niet lang geleden overblijfselen gevonden in de rivier de Merwede, zij hinderden de scheepvaart en zijn daarom van wege den Waterstaat opgeruimd. De heer Van Dalen [6]) deelt hieromtrent eenige bijzonderheden mede. Zijne conclusie, dat de stroom zich van Gorinchem tot Dordrecht steeds naar het Zuiden verlegd heeft, schijnt mij verkeerd. Het is waar, in den St. Elisabethsvloed zijn al de dorpen en kasteelen tusschen Werkendam en Dordrecht overstroomd, en gedeeltelijk toen, gedeeltelijk later is de dijk verdwenen, maar de Merwede heeft in hoofdzaak denzelfden loop gehouden, al is het waar, dat zij bij Kraaiestein haren loop iets Zuidelijker heeft genomen. Bij beschouwing der kaart van Hingman springt dit duidelijk in het oog. Op andere plaatsen, b.v. bij Houweninge, heeft de rivier zich juist meer Noordwaarts verlegd.

Smits en Schotel, die meenen, dat Over-Sliedrecht in de Zuidhollandsche Waard gelegen was, melden, dat het met het slot Riede in 1285 of 1287 verdronk [7]). Zij leiden dit daaruit af, dat zij er na dat jaar geene melding van gemaakt vonden, en dat Stoke van den vloed van 1287 gewaagt, waarbij de Zuidhollandsche Waard inundeerde. Het verdween echter eerst in 1421. Zij zeggen [8]), dat Kraaiestein dezelfde grenzen had als Over-Sliedrecht. Dit is juist, met wijziging van Over-Sliedrecht in Sliedrecht. Kraaiestein was het slot, Sliedrecht het dorp. Hunne plaats ten opzichte van elkander blijkt uit Plaat I.

---

1) Van den Bergh, Gedenkstukken, blzz. 113, 120 en 122.
2) Fruin, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 3e aflevering, blz. 92.
3) Idem, idem, blz. 93.
4) Idem, idem, blz. 94.
5) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1888, blz. 372.
6) Blz. 503.
7) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 122.
8) Idem, idem, blz. 123.

Van het huis te Merwede, dat aan de rivier van dien naam, aan het boveneinde van het ambacht Merwede lag, bestaat nog eene ruïne. Hare plaats is op de kaart van HINGMAN geteekend; de tot het huis behoorende boomgaard raakte aan de stadvesten van Dordrecht [1]).

HOOFDSTUK XIV.

De heeren van de Merwede.

SMITS en SCHOTEL [2]) beginnen in navolging van VAN GOUTHOEVEN de opgaaf der heeren uit dit beroemde geslacht met 1150, terwijl zij nog een grootvader van dien eersten heer in 1105 noemen. In echte stukken komt de eerste heer, DANIËL I, eerst voor 29 Nov. 1243 [3]). Hieruit is tegelijk na te gaan, dat de mededeeling van ZWEDER VAN KUILENBURG [4]), dat DANIËL VAN DE MERWEDE in 1200 de zaal en den ouden toren van het huis te Merwede aanbouwde, als onzeker beschouwd moet worden; die mededeeling is trouwens van 1494. Ook de NIKOLAAS VAN DE MERWEDE, die vermeld wordt [5]), op een tournooi te Keulen in 1179 geweest te zijn, is fictief; dit stuk is onecht [6]).

Bij SMITS en SCHOTEL heet DANIËL I DANIËL IV. Hij komt in Maart 1282 [7]) nog voor en was 24 Aug. 1284 [8]) overleden, zijn zijn zoon en opvolger DANIËL II stond onder de voogdij van HERBAREN VAN DE MERWEDE, die een broeder van DANIËL I geweest zal zijn. Twee jongere zonen van DANIËL I, NIKOLAAS en DIRK, sneuvelden bij de belegering van Dordrecht in 1299. DANIËL II komt 10 Juli 1307 [9]) voor als ridder, in het merk-

---

[1]) BOXHORN, Theatrum Hollandiae, blz. 122.
[2]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 111—116.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 213.
[4]) MATTHAEUS, Analecta, 3e deel, blz. 590.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 1e deel, blz. 320.
[6]) P. NIJHOFF, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, nieuwe reeks, 3e deel, blz. 10.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 198.
[8]) Idem, idem, blz. 227.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 68.

waardige verdrag, dat beschouwd wordt als de eerste oorsprong van het schoutschap van 8 dagen. Later was de berechting over het bij Dordrecht getrokken deel van het ambacht Merwede aan het stadsbestuur gekomen, doch had de heer van de Merwede jaarlijks van 5 tot 13 Juni de jurisdictie, en dan waren de boeten de dubbele van het overige jaar. Daar in die dagen de kermis viel, was deze laatste bepaling niet zóó onlogisch als zij oppervlakkig schijnt.

DANIËL II leefde nog 28 Nov. 1328, zijn oudste zoon DANIËL III wordt in een charter van dien datum de jonge genoemd [1]). Daarentegen komt DANIËL III alleen voor 8 Jan. 1330 [2]), waaruit is af te leiden, dat DANIËL II toen was overleden. Jongere zonen van DANIËL II waren NIKOLAAS, FLORIS, DIRK en HERMAN. NIKOLAAS en FLORIS hadden elk een zoon, JAN geheeten.

DANIËL III ontmoet men het eerst 26 Juni 1323 [3]) als schildknaap, hij werd kort voor 9 Apr. 1341 [4]) tot baanderheer verheven, terwijl zijn leen tevens onversterfelijk verklaard werd. Deze gunsten worden daaraan toegeschreven, dat zijne zuster ALEID de bijzit van WILLEM IV was.

In navolging van andere vorsten benoemde WILLEM IV een zevental baanderheeren (ridders, die een eigen banier mochten voeren, hier wellicht meer krijgsoversten), waarvan 3 uit Holland, 1 uit Zeeland en 3 uit Henegouwen. De Hollandschen waren behalve DANIËL, GERARD II VAN HOORNE-ALTENA en OTTO VAN ASPEREN.

SMITS en SCHOTEL laten hunnen DANIËL VI evenals VAN GOUTHOEVEN in 1341 sterven, dit is onjuist; hun DANIËL VI en VII zijn één persoon. VAN GOUTHOEVEN heeft de verheffing van zijne heerlijkheid tot een onversterfelijk leen gehouden voor het verlij aan een nieuwen heer.

DANIËL III was gehuwd met JOHANNA VAN DE EEM en sneuvelde tegelijk met zijne broeders DIRK en HERMAN 26 September 1345 bij Staveren. Zijn zoon DANIËL IV teekende, voor zooveel bekend is, het eerst een stuk op 5 Jan. 1348 [5]), echter het laatst van eene lange rij getuigen, en zal toen nog zeer jong geweest zijn.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 472.
[2]) Idem, idem, blz. 493.
[3]) Idem, idem, blz. 319.
[4]) Idem, idem, blz. 649.
[5]) Idem, idem, blz. 746.

In eene opgaaf van 1353 [1]) komt hij voor als een der knapen, die des graven kleeding droegen, dus als behoorende tot de hofhouding van Willem V. Hij was gehuwd met eene dochter van den heer van Stein in het land van Valkenburg. Omtrent zijn veelbewogen leven deelen SMITS en SCHOTEL [2]) een belangwekkend lofdicht uit het wapenboek van VAN HULTHEM mede. Hij ontving bij den slag van Poitiers 19 Sept. 1356 zware wonden en werd gevangen genomen door de Engelschen, doch was 5 Dec. 1356 te 's Gravenhage weder getuige van een brief van den graaf. Van 1366 tot 1372 komt hij als getuige zeer veel voor, zijn voornaamste tochten zullen van 1357 tot 1365 geschied zijn. Hij overleed niet, zooals SMITS en SCHOTEL meenen, omstreeks 1375 [3]), maar na 16 Mei 1379, daar hij in een stuk van dien datum [4]) nog voorkomt.

Jongere zonen van DANIËL III waren WILLEM en NIKOLAAS. De eerste was in 1368 slotvoogd van Geertruidenberg.

De zoon en opvolger van DANIËL IV, DANIËL V (door SMITS en SCHOTEL IX genoemd) komt eerst voor 17 Oct. 1391 [5]), en was dus in 1380 à 1390 waarschijnlijk nog minderjarig. Hij was een bewijs, dat de appel niet ver van den boom valt. In 1396 was hij een der meest naar den oorlog met de Friezen begeerige ridders, en daardoor zoo weinig gezien bij de Hollandsche vrouwen en jonkvrouwen, welke zeker voor de haren een lot als de ridderschap in 1345 getroffen had, vreesden, dat hij zich niet aan het hof van ALBRECHT durfde te vertoonen [6]). DANIËL V was gehuwd met MARGARETHA VAN HEINEN in Vlaanderen en overleed zonder mannelijk oor na te laten in 1403. De heerlijkheid Merwede ging toen in andere geslachten over. Het geslacht MERWEDE werd echter in de zijlinie voortgezet.

---

[1]) Register E. L. 22, fol. 75.
[2]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blzz. 149—157.
[3]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 163.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 352.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 582.
[6]) Dr. E. VERWIJS, De oorlogen van hertog ALBRECHT VAN BEIEREN met de Friezen, blz. XLI.

HOOFDSTUK XV.

Verhouding van Dordrecht tot de nabijgelegen ambachten.

In een register van 1355 leest men [1]): „DANIEL VAN DER MAR-„WEDE, heren DANIELS soen hout van mire vrouwen" (MACHTELD „VAN VOORNE) „'t ambocht van der Marwede, ende 't ambacht van „der Nijewerkerken ende sine gherechte binnen Dordrecht, ende sine „vrye marckt, binnen Dordrecht, ende dat ambocht dat leghet over Slie-„drecht, bi der tollen te Niemansvrient ende den Riedyc te Dor-„drecht."

De Nieuwe Kerk te Dordrecht, naar welke het hier genoemde gedeelte van het ambacht Merwede genoemd wordt, bestond reeds in 1311, want in het testament van NIKOLAAS III van Putten van 29 Sept. [2]) van dat jaar wordt gesproken van de Groote Kerk te Dordrecht, dus in onderscheiding van eene andere aldaar.

Op 5 Juni 1597 [3]) spreken de Dordrechtsche regenten van het „ambocht vande Nyenkerck ende Rietdyck buyten ende binnen de stadt gelegen."

Nieuwerkerk was een deel van het ambacht Merwede, maar was getrokken binnen de muren van Dordrecht. Het vormde een geheel met Rietdijk, of liever die dijk lag in het bij Dordrecht getrokken deel van Merwede. Nieuwerkerk was oorsponkelijk geen ambacht, maar wordt hier alleen zoo genoemd, omdat het van Merwede afgescheiden was. Daar het tot de stad Dordrecht behoorde, was het niet een ambacht in de eigenlijke beteekenis, met schepenen.

Men heeft aan den Rietdijk een kasteel van de heeren van Riede willen zoeken [4]), maar het heeft er nimmer gestaan. De heeren van Riede behoorden te huis in de Riederwaard. Een hunner, HERBAREN, had een twist met die van Riede, d. i. Ridderkerk, over land langs de Waal tusschen de beide daarin gelegde dammen, welke twist 4 Juni 1332 [5]) door WILLEM III beslecht werd. De heer van Riede was ook heer van twee ambachten in de Zuidhollandsche Waard, maar daartoe behoorde niet de Riet-

---

[1]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 133.
[2]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 15.
[3]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 1593.
[4]) VAN OUDENHOVEN, Zuid-Holland, blz. 162.
[5]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 204.

dijk. Die heerlijkheden waren achterleenen van Altena zooals een charter van St. Martijnsdag in den winter (11 Nov.) 1381 [1]) uitwijst. In laatstgenoemd stuk wordt de heer van Riede (ook HERBAREN geheeten) door WILLEM VII VAN ALTENA beleend met de heerlijkheid Werkendam, de Middelwaard, gelegen in de Merwede dwars van Werkendam, de visscherij aldaar zich buitendijks uitstrekkende van de Werkendamsche Haven tot het ambacht Houweninge, eenig land in Sleeuwijk, en Kort-Ambacht.

Wij lezen van landen, in 1419 gelegen binnen het poortrecht van Dordrecht, aan de Duwel [2]), d. i. de Dubbel. Het hier bedoelde land moet gelegen zijn in de nabijheid der plaats, waar het kanaal, dat van de Spuipoort naar de Dubbel liep, in die rivier uitmondde.

De latere grens der gemeente Dordrecht (voor 1571, toen de grens weder gewijzigd is) is aldus bepaald bij de blijde inkomst van FILIPS DEN GOEDE, die, gelijk eene informatie van 1461 [3]) te verstaan geeft, bij die gelegenheid de vrijheid dier stad vermeerderde te water en te lande.

HOOFDSTUK XVI.

Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas.

Met het deel der Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas waren drie ambachten, die tot de heerlijkheid Strijen behoorden, mede bedijkt. Zij waren Strijen, Broek en het deel van Zwaluwe, dat later Lage Zwaluwe genoemd werd. Weede behoorde niet tot Strijen, maar was eene afzonderlijke heerlijkheid die volgens eene oorkonde van 29 Maart 1274 [4]) aan den heer van Putten toebehoorde.

In een charter van Zaterdag na dertiendag 1360 (9 Jan. 1361) [5])

---

[1]) Register Oistervant, 2e gedeelte, fol. 18.
[2]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 63.
[3]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 500.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 116.
[5]) Register PUTTEN en STRIJEN met houten borden, fol. 252.

geeft ALEID VAN PUTTEN en STRIJEN de visscherij uit, „aengaende „van den broecdike dat men heet tyloet langes den dyck tot den „maesdam toe, mitte weedsz sluyskon ende in der mazen also verre „alst ons mit rechte toebehoirt", Deze Yloet liep binnendijks; de Broeksche Dijk, waar hij begon, was de dijk, aan welken de dorpen Broek en Weede lagen. De hier genoemde Yloet is dunkt mij hetzelfde water als de Yle, waaraan 6 Mei 1293 [1]) een punt van de grens tusschen de eigendommen der heeren van Putten en van Strijen gelegen was.

In laatstgenoemd charter is, gelijk door mij in het oorspronkelijke werd nagezien en trouwens uit den zin duidelijk is, in „es „gemaket di des heren ede van Strijene" voor di, bi te lezen.

In eene oorkonde van 16 Maart 1395 [2]) vindt men gesproken van de visscherij onder Weede „vand' ylode noortwairt omme „streckende tot in der ylet toe binnen dijcx ende voirt tsylken" (het sluisje) „gelegen in nuwestryen" (d. i. St. Antoniepolder) „bi „gobbengate ende die visscherie vand' yle voirnt tot halver mazen „toe, streckende tote oude dyc toe".

Ook hier wordt hetzelfde riviertje bedoeld.

In de Strijensche Zwaluwe waren niet veel anders dan wildernissen. WILLEM VAN WEEDE verkreeg er op Donderdag na St. Martijnsdag Translatio (5 Juli) 1371 [3]) de visscherij en vogelarij van ZWEDER VAN ABKOUDE. Van de in dit Zwaluwe gelegen Elfhoeven (hoeve beteekent hier een vlaktemaat, en niet een boerderij) werd de helft 27 Maart 1347 (1348) [4]) door BEATRIX VAN PUTTEN en STRIJEN verhuurd.

In de Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas was ééne stad, Geertruidenberg. Volgens sommigen bestond zij reeds ten tijde der Heilige GEERTRUID, dochter van PEPIJN VAN LANDEN, die in 659 [5]) overleed, dit is echter hoogst onwaarschijnlijk. Het verhaal, dat GEERTRUID er eene cella bezat, kan zich hebben ontwikkeld uit het feit, dat het klooster van St. Geertruid te Nivelles hier bezittingen had [6]).

Geertruidenberg komt met de, ook in de Zuidhollandsche Waard

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 388.
[2]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 226 verso.
[3]) Idem, fol. 215 verso.
[4]) Idem, fol. 243 verso.
[5]) KLEYN, Geschiedenis van Breda, blz. 23.
[6]) MOLL, Kerkgeschiedenis, 1e deel, blz. 75.

bezuiden de Maas gelegen dorpen Drimmelen en Strijen in 967 [1]) als „Mons cum appenditiis Tremella, Sturnahem" (dit zal Strunahem moeten zijn [2])) voor met de visscherij „ad Mosam", dus aan de Maas, d. i. aan de Zuidzijde te halven diepe.

Geertruidenberg ontving 21 Sept. 1213 [3]) stedelijke rechten: het is de eerste Hollandsche plaats na Dordrecht, aan welke dit te beurt viel.

Volgens eene oorkonde van 5 Aug. 1321 [4]) behoorde Made onder Geertruidenberg, hoewel Made toch reeds in Aug. 1315 [5]) een afzonderlijken heer had, die voor den oorlog met Vlaanderen het belangrijke contingent van 74 man leverde. Het was in de 15e eeuw een afzonderlijk ambacht, zooals een stuk van 6 Apr. 1422 [6]) uitwijst.

Op 17 Oct. 1299 [7]) was Geertruidenberg eene der 8 steden, die zich met JAN I en den lateren JAN II tegen de moordenaars van FLORIS V verbonden: een bewijs, dat het toen eene niet onbelangrijke plaats was.

Geertruidenberg stond in de 14e eeuw ten achter bij Dordrecht, maar toch niet zoozeer als na den St. Elisabethsvloed, die voor eerstgenoemde stad de doodsteek was, terwijl zij bovendien op St. Lambrechtsavond (16 Sept.) 1420 [8]) door den kastelein van het slot geheel in de asch gelegd was.

Dordrecht daarentegen bleef nog het middelpunt van tal van dorpen, wier inwoners er ter markt kwamen, en behield een zeer lucratief middel van bestaan voor zijne inwoners, het zoo benijde stapelrecht. Dat de ramp echter ook voor Dordrecht een zware slag was, kan men zien uit den aandoenlijken toon in den brief der regeerders van die stad aan JAN VAN BEIEREN van 1 Juli 1422 [9]).

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 29.
[2]) KLEYN, Geschiedenis van Breda, blz. 26.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel. blz. 138.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 258.
[5]) VAN DEN BERGH, Gedenkstukken, blz. 112.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 626.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 502.
[8]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 444.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 642.

HOOFDSTUK XVII.

De heeren van Duivenvoorde en Polanen in betrekking tot de Zuidhollandsche Waard.

De ambachten in de Zuidhollandsche Waard, uitgezonderd de drie, die onder Strijen behoorden, waren in handen van kleinere leenmannen. Onder WILLEM III werd diens gunsteling WILLEM VAN DUIVENVOORDE heer van een aantal heerlijkheden in deze streken. Hij was de bastaardzoon van FILIPS VAN DUIVENVOORDE uit het geslacht WASSENAAR, die 6 Nov. 1295 [1]) door FLORIS V met de uitgebreide heerlijkheid Polanen (in Delfland) beleend was. Deze heerlijkheid werd door FILIPS' wettigen zoon JAN I geërfd.

WILLEM VAN DUIVENVOORDE komt het eerst voor 17 Mei 1313 [2]) en wel onder den naam WILLEM SNICKERIEME. Met dezen naam vinden wij hem ook in de rekening van ENGHEBRECHT, loopende van 29 Maart 1316 tot 6 Jan. 1317 [3]); hij ontvangt 46 schellingen voor twee zadels en twee toomen ten behoeve van de onder voogdij van den graaf staande kinderen van den heer van Wateringen. Hij liet die voorwerpen uit Henegouwen komen.

WILLEM VAN DUIVENVOORDE werd 11 Aug. 1329 [4]) door keizer LODEWIJK VAN BEIEREN gewettigd. Sommigen ontkennen, dat hij een bastaard was, hoewel hij een balk in zijn wapen voerde, zij verklaren dien balk als een teeken van een jongeren zoon [5]). Maar het is moeilijk aan te nemen, dat, terwijl hij nog 10 Nov. 1327 [6]) als schildknaap voorkomt (hij zal op den tocht van den keizer naar Rome in 1328 tot ridder geslagen zijn), zijn bastaardzoon reeds in 1329 ridder geweest zou zijn. Zijn zoon WILLEM komt trouwens nog als bastaard voor 18 Jan. 1339 [7]) en overleed eerst in 1400. Wel had de oudere WILLEM 22 Aug. 1331 [8]) reeds eene gehuwde dochter, maar de vrouwen huwden toen dikwijls zeer jong.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 421.
[2]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 49.
[3]) HAMAKER, De rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 65.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 486.
[5]) BUTKENS, Tropheés de Brabant, 1e deel, blz. 397.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 447.
[7]) Idem, idem, blz. 615.
[8]) Idem, idem, blz. 521.

Het bekende verhaal over de oneenigheid tusschen hem en zijne gemalin onmiddellijk na hun huwelijk is intusschen waarschijnlijk verzonnen, daar de graaf 25 Apr. 1327 [1]) nog eenen lijftocht, dien WILLEM haar had verleend, bevestigde. Ook was toen ter tijd een bastaard volstrekt niet geminacht, al stond hij achter bij de wettige kinderen.

WILLEM VAN DUIVENVOORDE was gehuwd met HEYLEWIJF (Heloïse), dochter van ZWEDER, heer van Vianen. Ware hij een wettige zoon geweest, het vermoeden ligt voor de hand, dat hij zoo niet een voornamer, dan toch een rijker huwelijk gedaan zou hebben. ZWEDER was 29 Sept. 1326 [2]), kort na het huwelijk zijner dochter, zoozeer met schulden bezwaard, dat hij zijne heerlijkheid toen aan den graaf en aan zijnen schoonzoon verpandde. WILLEM VAN DUIVENVOORDE heeft als zoodanig het beheer over die heerlijkheid gevoerd, want wij lezen, dat hij de stad Vianen bevestigde en van muren voorzag [3]).

WILLEM had zijn groot fortuin in de eerste plaats te danken aan zijne financiëele talenten. Hij was reeds 27 Febr. 1317 [4]) kamerling, d. i. schatmeester, van WILLEM III. De graaf zal wegens het groote voordeel, dat hij zelf van WILLEM's goed beheer trok, over het hoofd gezien hebben, dat deze zich daarmede onrechtmatig verrijkte. WILLEM ontving telkens weder heerlijkheden in Zuid-Holland van den graaf, o. a. 25 Febr. 1319 [5]) Almmonde en Dubbelmonde 26 Oct. 1325 [6]) Twintighoeven, 11 Mei 1328 [7]) Over-Waspik of Klein-Waspik, in 1332 [8]) Lievershille, waarop hij het kasteel Develstein bouwde, en 7 Juni 1345 [9]) Strevelshoek. Bovendien behoorde tot zijn domein Standhazen [10]), waarvan hij de helft 24 Nov. 1331 [11]) van ARNOUD VAN DER DUSSEN, de wederhelft kort na 6 Nov. 1343 [12]) van NIKOLAAS VAN DER DUSSEN verkreeg. Ook het schoutam-

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 426.
[2]) Idem, idem, blz. 401.
[3]) Idem, idem, blz. 784.
[4]) Idem, idem, blz. 168.
[5]) Idem, idem, blz. 209.
[6]) Idem, idem, blz. 366.
[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 168.
[8]) Dr. G. D. J. SCHOTEL, Geschied-, letter- en oudheidkundige ontspanningen, blz. 56.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 691. Dit ambacht wordt hier verkeerdelijk Scroelshent in plaats van Scroelshoec genoemd.
[10]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 745.
[11]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 202.
[12]) Idem, blz. 290.

bacht van Geertruidenberg ontving hij 2 Juni 1323 van den graaf, alsmede de helft van de boeten die daar geïnd zouden worden, alleen uitgezonderd de boeten wegens doodslag, die de graaf geheel voor zich behield [1]).

Verder pachtte hij 30 Nov. 1323 [2]) de heerlijkheid Oosterhout van de vrouwe van Putten en Strijen. Hij komt dikwijls voor met den naam heer van Oosterhout. Dit was eene uitgebreide heerlijkheid, op de suzereiniteit waarvan de heer van Breda aanspraak maakte. Uit genoemd charter is te zien, dat de ambachten Dongen, Dorst, Ulvenhout, Wernhout en Steenlo (later Steelhoven) er toe behoorden. De stad Geertuidenberg verpachtte 26 April 1327 [3]) aan WILLEM VAN DUIVENVOORDE den „wildert” tusschen Steenlo en Oosterhout, over welken geschil was tusschen Brabant en Holland.

Dat WILLEM zoowel als zijn broeder JAN I VAN POLANEN en anderen in 1333 door den Utrechtschen bisschop in den ban geslagen werd, waarvan zij 18 Jan. 1334 [4]) weder zijn ontheven, had zijn oorzaak daarin, dat zij het Stichtsche gebied geplunderd hadden.

WILLEM VAN DUIVENVOORDE kocht in 1339 [5]) de Brabantsche heerlijkheid Breda, die in 1326 door ADELISE VAN LIEDEKERKE, gehuwd met GERARD VAN RASEGEM, aan den hertog van Brabant verkocht was. De bevestiging van dezen koop door de erfgename, MARIA VAN LIEDEKERKE, zuster van genoemde ADELISE, had eerst plaats 29 Aug. 1349 [6]).

Op 26 Dec. 1348 [7]) verkreeg hij van de stad Geertruidenberg moeren en wildernissen, wier grenzen liepen eenerzijds tot den Zilverberg en van daar naar den Noordoosthoek van de Moynke Riole van Middelburg, anderzijds tot aan de moeren van Standhazen en Drimmelen. Moynke wordt in dit stuk voor de Moyekene of Roovaart verklaard. Dit lag echter te ver van Geertruidenberg, om dit mogelijk te maken, zoodat de vermelding van Moyekene eene latere invoeging moet zijn.

De heerlijkheid Breda werd 1 Apr. 1350 [8]) door den hertog van Brabant aan JAN II VAN POLANEN verkocht. WILLEM VAN DUIVEN-

---

1) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 318.
2) Idem, idem, blz. 334.
3) Idem, idem, blz. 428.
4) Idem, idem, blz. 558.
5) Mr. W. BEZEMER, Oude rechten van Steenbergen, blz. VII.
6) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 764.
7) Idem, idem, blz. 758.
8) Idem, idem, blz. 775.

VOORDE komt in dit stuk voor als Breda in lijftocht hebbende, het moest door JAN gekocht worden, daar het na WILLEM's dood aan den hertog zou terugvallen, aangezien WILLEM geen wettige nakomelingschap had.

WILLEM bleef zoowel bij WILLEM III als bij WILLEM IV in blakende gunst, terwijl die gunst bij MARGARETHA nog hooger steeg, blijkende o. a. uit de oorkonde van 10 Aug. 1346 [1]), waarbij al zijne leenen in Holland onversterfelijk verklaard werden, terwijl hij die mocht overgeven aan wien hij wilde.

Gedurende de twisten tusschen MARGARETHA en haren zoon bleef WILLEM de moeder aanhangen. Na de overwinning van WILLEM V op de Hoekschen op 4 Juli 1351 liet deze zelfs zijn huis te 's Gravenhage afbreken [2]), terwijl zijne heerlijkheid Lievershille in 1351 [3]) aan RICOUD (RICHARD) VAN BRAKEL, en Strevelshoek des Zondags op St. Agnietenavond 1352 (20 Jan. 1353) [4]) aan JAN VAN NOORDELOOS gegeven werd. WILLEM heeft dan ook zijne laatste levensjaren te Brussel gesleten, waar hij het Clara-klooster stichtte, in hetwelk hij begraven is. Hij overleed 12 Aug. 1353 [5]).

Zijn kasteel Strijen, $^1/_4$ uur gaans benoorden Oosterhout gelegen, had hij juist op de toenmalige grens van Holland en Brabant gebouwd. Deze grens is later een klein half uur gaans Noordwaarts verlegd. De voormalige grens is door mij teruggevonden op eene kaart in de verzameling BODEL NIJENHUIS [6]).

WILLEM gaf tijdens zijn leven o. a. aan zijn bovenvermelden bastaardzoon WILLEM de heerlijkheid Dongen. Deze laatste verkreeg ook 18 Jan. 1339 [7]) de belofte van Kapelle en Nieuwerkerk in Schieland na zijns vaders dood, doch deze kwamen werkelijk ingevolge een stuk van 3 Juli 1350 [8]) aan FILIPS VAN POLANEN. Wellicht stond dit daarmede in verband, dat WILLEM de belangrijke heerlijkheid Oosterhout erfde.

Van de goederen van WILLEM VAN DUIVENVOORDE ging, ook tijdens zijn leven, doch om die na zijn dood te bezitten, 3 Juli 1350 [9]) zijne heerlijkheid Berkel aan GERARD VAN POLANEN, even-

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 722.
[2]) Mr. J. C. DE JONGE, Verhandeling over de oorzaak der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, blz. 215.
[3]) SCHOTEL, Geschied-, letter- en oudheidkundige ontspanningen, blz. 57.
[4]) Register E. L. 33, fol. 26 verso.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 784.
[6]) Portefeuille 12, no. 19.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 615.
[8]) Idem, idem, blz. 782.
[9]) Idem, idem, blz. 783.

als FILIPS jongere zoon van zijn wettigen, doch waarschijnlijk jongeren broeder JAN I VAN POLANEN. Ook hun broeder DIRK zal wel eene heerlijkheid hebben verkregen, maar verreweg het meeste kwam aan den oudsten zoon van JAN I, JAN II. Genoemde JAN I was gehuwd met KATHARINA, dochter van DIRK II VAN BREDERODE [1]). Hij overleed 26 Sept. 1342 [2]), zij leefde nog 30 Juni 1370, toen zij haar testament maakte [3]).

JAN II VAN POLANEN, die de metgezel van graaf WILLEM IV op zijne vele reizen was en die later tot de Hoeksche partij behoorde, verzoende zich 5 Dec. 1356 [4]) met WILLEM V. Hij huwde achtereenvolgens: ODA VAN HOORNE, dochter van WILLEM V VAN ALTENA, die 1 Apr. 1353 [5]) overleed, MACHTELD, dochter van JAKOB VAN ROTSELAAR (in Brabant), welke stierf 23 Mei 1366 [6]), en MARGARETHA, dochter van OTTO, heer van Lippe (in Westfalen). De laatste komt op St. Pieters avond in Zille 1371 (21 Febr. 1372) [7]) voor als zijne gemalin. JAN II overleed niet, zooals VAN DEN BERGH zegt, 3 Nov. 1384 [8]), en ook niet, zooals VAN GOUTHOEVEN [9]) wil, in 1377, maar 3 Nov. 1378 [10]). Dit is ook in overeenstemming met een charter van 8 Juli 1379 [11]), waarbij zijne goederen aan zijn zoon in leen gegeven worden, en met een ander van 15 Sept. d. a. v. [12]), waarbij den heer van Kuilenburg akte verleend wordt van zijn verzoek om de hem naar zijne meening behoorende heerlijkheid van de Lek aan den graaf op te dragen. Deze heer meende daarop recht te hebben naar aanleiding van een brief van 1355, en zou, als hij den brief van 8 Juli 1379 voorbij liet gaan zonder protest, daardoor van zijn recht afstand gedaan hebben.

JAN II van Polanen en zijne opvolgers worden naar hunne voornaamste heerlijkheden meestal heeren van de Lek en van Breda genoemd. Zijn zoon JAN III huwde eerst MARIA, bastaarddochter van hertog JAN III van Brabant, en na haar overlijden, en wel 24

---

[1]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 139.
[2]) Mr. H. VAN WIJN, Huiszittend leeven, 2e deel, 1e stuk, blz. 128.
[3]) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 752.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 11.
[5]) C. P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta Belgica, 3e deel, 1e stuk, blz. 355.
[6]) Idem, idem, blz. 368.
[7]) Register B. B. BLOYS, fol. 149.
[8]) VAN DEN BERGH, Gedenkstukken, blz. 216.
[9]) Kroniek, blz. 139.
[10]) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 412.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 355.
[12]) Idem, idem, blz. 357.

Juli 1384 [1]), ODILIA VAN SALM (niet VAN SOLMS, zooals VAN GOUTHOEVEN [2]) wil), en bepaalde 13 Mei 1390 [3]), dat zij als douairie zou hebben de heerlijkheden Niervaart, Dubbelmonde, Almmonde, Twintighoeven, Klein-Waspik en Nieuw-Lekkerland. JAN III overleed 11 Aug. 1394 [4]), zijne weduwe 22 Juni 1428 [5]). Hij had eene dochter, JOHANNA, uit het tweede huwelijk. Zij kan niet de jonkvrouw van de Lek zijn, die 24 Oct. 1394 [6]) met verscheidene edelen aan den moord, 21 Sept. 1392 gepleegd op ALEID VAN POELGEEST en WILLEM KUSER, schuldig verklaard wordt; in de eerste plaats omdat de hertogin van Brabant 12 Nov. 1394 [7]) verklaart, de moordenaars te zullen vervolgen, en 14 Nov. 1394 [8]) voor JOHANNA optreedt in een grensgeschil met den heer VAN ZEVENBERGEN; en in de tweede plaats omdat zij 10 Jan. 1392 [9]) geboren werd.

In genoemd stuk wordt van die schuldige jonkvrouw gezegd, dat zij dochter van den heer van Oosterhout is. Dit was de WILLEM VAN OOSTERHOUT, die in 1400 overleed. Deze komt in eene notitie omtrent het bedijken van de Riederwaard [10]), welke van 1389 dagteekent, voor als „WILLEM PAEP VAN OOSTERHOUT". Hij was dus toen geestelijke geworden. Dat genoemde jonkvrouw op de lijst van 1394 voorkomt, is een bewijs, dat hij belangrijke goederen aan haar moet overgegeven hebben. De WILLEM VAN DONGA, die tegelijk genoemd wordt, was een zoon van ROELOF VAN DALEN en BEATRIX, natuurlijke dochter van WILLEM VAN DUIVENVOORDE [11]). Deze BEATRIX verkreeg 10 Maart 1354 [12]) Zwaluwe, zeker uit de goederen van haren vader, die eenigen tijd van te voren overleden was. Zij gaf het, weduwe geworden, 22 Jan. 1377 [13]) over aan MARGARETHA VAN DER LIPPE, gemalin van JAN II VAN POLANEN. Haar zoon OTTO VAN DE LEK, heer van Hedel,

---

1) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 376.
2) Kroniek, blz. 140.
3) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 564.
4) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 388.
5) Idem, idem, blz. 375.
6) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 617.
7) Idem, idem, blz. 618.
8) Idem, idem, blz. 619.
9) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 386.
10) Register Memoriale B. G. fol. 108.
11) VAN GOOR, Beschrijving van Breda, blz. 23.
12) Register E. L. 33, fol. 46 verso.
13) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 318.

had het nog 18 Maart 1404 [1]) van den graaf in leen, en toen had WILLEM VAN DONGEN, minderjarige zoon van bovengenoemden WILLEM, Zwaluwe in achterleen.

JOHANNA VAN DE LEK huwde 1 Aug. 1403 met ENGELBERT I VAN NASSAU, hun eerste kind werd 1 Aug. 1410 [2]) geboren. Door dit huwelijk is het huis Nassau het eerste huis in deze landen na den vorst geworden, zoodat men met eenig recht zou kunnen beweren, dat de gunstbewijzen van WILLEM III en zijne kinderen aan WILLEM VAN DUIVENVOORDE den grond van onze vrijheid gelegd hebben.

ENGELBERT verkreeg bij al de ambachten, die zijne gemalin reeds in het deel der Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas had, 20 Juli 1411 nog Drimmelen [3]), hetwelk tot dien tijd aan WILLEM VAN DRIMMELEN toegekomen was. ENGELBERT verliet in 1418 den dienst van JAN VAN BEIEREN, om zich bij JAKOBA te voegen [4]), en werd door genoemden JAN bij twee charters van 29 Apr. 1419 en 21 Apr. 1420 [5]) van zijne heerlijkheid (of liever die zijner gemalin) van de Lek beroofd, welke HUBERT, heer van Kuilenburg, zeker nog als gevolg van eene gift van 1355, verkreeg. Later werd hij tijdens of na den vrede van Gorinchem in 1420 evenals JAKOB VAN GAASBEEK en andere Brabantsche edelen weder Kabeljauwsch. Hij verkreeg 6 Maart 1421 [6]) machtiging om tegen HUBERT te procedeeren, en won dit proces 6 Mei van dat jaar [7]).

HOOFDSTUK XVIII.

Ambachten in de Zuidhollandsche Waard.

Het platteland van Zuid-Holland was evenals het overige Holland verdeeld in ambachten, die in het algemeen, wat omvang be-

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 788.
[2]) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 363.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 171.
[4]) Idem, idem, blz. 503.
[5]) Register Beyeren Leenboek 1413—1420, fol. 59 en 58 verso.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 571.
[7]) Idem, idem, blz. 579.

treft, met de ambachtsheerlijkheden overeenkomen. Deze ambachten, in ouden tijd iets dergelijks als de marken in Gelderland en meer Oostelijk, werden oorspronkelijk bestuurd door rechters of schouten, welke, nadat de graaf het bestuur des lands aan zich getrokken had, langzamerhand het recht verwierven, zich door hunne zonen te laten opvolgen. De graaf behield de jurisdictie in het crimineele, hij gaf die eerst voor enkele heerlijkheden, sedert hooge heerlijkheden genoemd, in de tweede helft der 13e eeuw en later uit handen [1]).

De volgende ambachten worden genoemd in de rekening van JAN GILLYSZOON, loopende van 16 Oct. 1330 tot 13 Juli 1331 [2]). Bij de opnoeming is eene opvolging van het Oosten naar het Westen in acht genomen.

Die Bysoye, d. i. Bezooien. Van dit ambacht, waarmede JAN VAN BEZOOIEN bij eene oorkonde van 30 Mei 1339 [3]) beleend werd, worden daarin de grenzen aldus opgegeven: Noordwaarts Drongelen (de grens ligt halverwege de Maas); Zuidwaarts Claeis Gheraerdszoonsambacht, dat is Sprang, zooals blijkt uit de zooeven genoemde rekening [4]), waarin voorkomt: „Item van CLEIS GHE-„RAERDSZONE, van sinen moer op den Spranc bi Bysoyen"; Westwaarts Zijdewijn (zie het volgende ambacht); Oostwaarts Waalwijk. Het zooeven genoemde Sprang komt het eerst voor 12 Juni 1314 [5]).

Die Zidewinde, d. i. Zuidewijn—Kapelle, thans deels onder Vrijhoeven—Kapelle, deels onder Bezooien gelegen. De Zijdewinde was, zooals uit den naam af te leiden valt, een binnendijk. Deze liep van den Zuider Maasdijk tegenover Meeuwen naar het Zuiden tot aan den beneden te vermelden Heidijk. Daar zich in deze streken de bevolking langs de dijken vestigde, is het niet te verwonderen, dat een ambacht zijn naam er aan ontleende.

Nedervene, thans Nederveen-Kapelle, het Noordelijk deel der gemeente 's Grevelduin-Kapelle. WILLEM VAN NEDERVEEN werd 15 Mei 1325 [6]) met dit ambacht verlijd.

Waspyc, 2 ambachten, Dit waren Over-Waspik (in Hoofdstuk XVII genoemd) en Neder-Waspik.

---

[1]) BLOK, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 20.

[2]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 127.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 619.

[4]) Blz. 126.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 142.

[6]) MULLER, Regesta Hannonensia. blz. 140. De dag, waarop de verhooging van het H. Kruis gevierd werd, was 14 September. Moet dus de datum van dit stuk niet zijn 13 September?

Op de kaart van TIRION [1]) vindt men nog het kerkhof van Nederveen aangegeven. In de beneden te bespreken lijsten van kerken in het bisdom Luik komt Nederveen niet voor, zoodat het geen dorp maar een gehucht was. Het kerkhof zal wel nabij de plaats, waar de huizen stonden, gelegen hebben, zoodat hierdoor de plaats van Nederveen toch bepaald is.

De kerk van Waspik is bij den St. Elisabethsvloed tevens vergaan, en bij de nieuwe bedijking, dat is den aanleg der Langstraat, die niet lang daarna plaats had, is haar plaats ver buiten gedijkt [2]).

Wij mogen aannemen, dat Nederveen aan den ouden Zuider Maasdijk lag, en kunnen nu ook de plaats van dien dijk met vrij groote waarschijnlijkheid wedervinden. Hij zal van den tegenwoordigen dijkshoek onder Waspik ongeveer recht door naar Nederveen, en zoo verder naar den nog bestaanden dijk langs de Zuidzijde van het Oude Maasje onder Oud-Heusden geloopen hebben. De toestand, die na de doorbraak van 1421 ontstond, is, gelijk in Hoofdstuk L uiteengezet zal worden, tusschen 1509 en 1599 gewijzigd. Hij is toen, wat de dijken betreft, gelijk die nog thans bestaat, gevormd, met dien verstande, dat er in 1766 door den aanleg van den Baardwijkschen overlaat nog eenige wijziging in gebracht is, terwijl binnen kort de reusachtige werken van den nieuwen Maasmond den toestand weder geheel zullen veranderen.

Raemsdonc. Dit ambacht werd door NIKOLAAS GERARDSZOON VAN WIELDRECHT op Zaterdag na St. Ponskiaens dag 1316 (25 Jan. 1317) [3]) gekocht.

Standhazen.

Driemilen. In dit ambacht worden elders in de Grafelijksrekeningen [4]) twee terreinen genoemd, en wel Hellort en Kercort. Uit de rekening van Zuid-Holland over 1360—1361 blijkt, dat dit „utlanden" (buitendijksche landen) waren.

Op 4 Mei 1336 [5]) gaf WILLEM III aan WILLEM VAN DRIMMELEN een moer, grenzende aan het ambacht Drimmelen en strekkende tot aan Brabant. Hieruit is af te leiden, dat de niet ontgonnen venen nog niet bij de ambachten waren ingedeeld. In het stuk

---

[1]) Tegenover blz. 315 van den Tegenwoordigen Staat van Holland, 4e deel.

[2]) VAN OUDENHOVEN, Zuid-Holland, blz. 615.

[3]) Register E. L. 24, fol. 1.

[4]) Blz. 124.

[5]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 237. De daar genoemde datum is één dag later te stellen. Het stuk komt voor in Register XVIII, fol. 46.

wordt het veen gegeven „met alsulken watergange te hebben in dier „ouder mase alse anders onse wildert van overmaten hebben."

Overmaat zal een land zijn, dat bij het opmeten van de omdijking als waardeloos buiten rekening gelaten en van dijklasten vrijgesteld was, maar dat, allengs verbeterd, waarde verkregen heeft en door den graaf, wiens eigendom het is, als onbeheerd, aan de nabijgelegen ambachten wordt verkocht „tot vrij eigen". De verkoop van „de overmate dijkvrij" aan de bewoners van een aantal ambachten bezuiden de Maas op 27 Juli 1329 [1]) beteekent dan, dat daarvoor voortaan ook geen dijklasten gevorderd zullen worden. In het algemeen moest ook voor het hebben eener overmate aan den graaf belasting betaald worden, gelijk o. a. te zien is in de rekening van Zuid-Holland over 1330—1331 [2]). Er worden betalingen verantwoord van die in Stanthesen en boven en beneden den Berghe (Geertruidenberg). In een charter van 26 Dec. 1348 [3]) vindt men als grens van een „moer en wilderde" o. a. bepaald „totter lester over- „maten toe van Standthasen".

Bij VAN DER EYCK [4]) komt voor, dat Klein-Waspik Zuidwaarts strekte tot „der gebuyren landt Overmaeten of Overveen". Ook dit komt met het boven gezegde overeen. Nederveen lag langs de Maas, Overveen was een nieuw ontgonnen veen, gelegen Zuidwaarts van Nederveen en Klein-Waspik.

De volgende lagen achtereenvolgens langs de Zuidzijde der Maas:

Almonde (beter Almmonde) tegenover den mond der Alm.

Dubbelmonde, tegenover den bovenmond der Dubbel.

Twintighoeven.

In de rekening van Zuid-Holland over 1354—1355 vindt men, dat de boeren in Twintighoeven van den graaf 143 morgen veen gekocht hadden, beginnende op 100 roeden van den weg (hiermede zal de Zuider Maasdijk, die sedert ruim 80 jaren niet meer als dijk werd onderhouden, bedoeld zijn, tegen 40 schellingen of 2 pond Hollandsch per morgen.

Tegelijk kochten die van Dubbelmonde 384 morgen tegen 6 pond per morgen, en die van Almmonde 357 morgen tegen 8 pond per morgen. Hoe hooger de rivier op, hoe meer waarde het veen dus had, waarschijnlijk doordat het daar een dikkere laag vormde.

---

[1]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 180.

[2]) HAMAKER, Rekeningen der Grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 136.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 758.

[4]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 18.

Wieldrecht.

Dat de ambachten Twintighoeven en Wieldrecht tusschen Dubbelmonde en Weede lagen, zonder andere daartusschen, wordt bewezen door een stuk van 1313 [1]).

Twintighoeven strekte zich volgens een stuk van 26 Oct. 1325 [2]) uit tot aan de grens met Brabant. Mij dunkt, dat met Brabant Strijen bedoeld moet zijn, want Brabant lag te ver verwijderd van Twintighoeven. Er wordt in dit stuk gesproken van een gagelbosch van Zwaluwe, dat de graaf zich voorbehield.

Reeds 5 Mei 1320 [3]) hadden Twintighoeven en Wieldrecht moeilijkheid met de uitwatering. WILLEM III benoemde toen drie gemachtigden, ten einde daaromtrent te beslissen.

In een stuk van 7 Febr. 1377 [4]) komen 18 heeren voor als *de* ambachtsheeren in de Groote Waard.

Zij zijn:

1. De heer VAN DER LECKE. Dit is JAN II VAN POLANEN. Zijne ambachten zijn boven reeds nagegaan.

2. DANEL VAN DER MERWEDE (DANIËL IV). Tot zijne heerlijkheden behoorde, behalve Merwede, ook Almsvoet, waarvan zijn zoon DANIËL V blijkens een charter van St. Martijnsdag (11 Nov.) 1388 [5]) heer was. VAN GOUTHOEVEN zegt [6]), dat hij heer van Wieldrecht was, waarschijnlijk was dit echter niet het geval. Zijn grootvader kocht wel 21 Maart 1325 [7]) land in Wieldrecht, maar de heer van Zevenbergen bezat de heerlijkheid [8]).

3. WILLEM VAN DER MERWEDE. Hij was heer van Muilkerk [9]).

4. CLAIS VAN DER MERWEDE.

5. AERND VAN DER DUSSEN. Hij was behalve van het slot te Dussen met hetgeen daartoe behoorde, dat is Monsterkerk, ook nog heer van Ardswaard [10]). Een zijner voorvaderen was dit reeds 1 Juli 1298 [11]).

6. WILLEM VAN NAELDWIC.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 138.
[2]) Idem, idem, blz. 366.
[3]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 85.
[4]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 374.
[5]) Register IIII AELBRECHT, fol. 289.
[6]) Kroniek, blz. 188.
[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 139.
[8]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 148.
[9]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 188.
[10]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 456.
[11]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 471.

7. AERND VAN DRONGHELEN.

8. DANEL VAN THOLENZEN. Er heeft zonder twijfel THOLEUZEN gestaan. Op 24 Apr. 1389 [1]) was dit ambacht wegens den dood van genoemden DANIËL gekomen aan DIRK VAN DE MERWEDE. Deze was op St. Jans dag decollatio (29 Aug.) 1393 [2]) overleden, het werd toen gegeven aan DIRK VAN ZUILEN ZWEDERS ZOON, die het 20 Febr. 1414 (1415) [3]) overdroeg aan JAN VENYDAN.

9. HEINRIC VEENLANT. In een stuk van 15 Maart 1426 [4]) vindt men JOOST, AERNT VEENLANTS ZOON, poorter van Dordrecht. Deze HENDRIK was wellicht een zijner voorvaderen.

10. JAN VAN DRIEMILEN.

11. HARBAREN VAN BRAKEL.

12. WILLEM VAN WENDELSNESSE.

13. WILLEM VAN BEZOIEN.

14. JAN VAN DER ZIJDWINDE.

15. GHERYT VAN NEDERVEEN.

16. WILLEM VAN RAEMSDONC.

17. GHERYT WISTHAERT.

18. WILLEM VAN BREDERODE, WILLEMSZOEN.

De heerlijkheden van de N°s. 1, 2, 3, 5, 8, 10, 12, 13, 14, 15 en 16 zijn ons uit het bovengezegde bekend of volgen uit hunne namen.

N°. 7 was heer van Almsvoet [5]), de zoon van N°. 17 was 14 Juli 1388 [6]) heer van Standhazen, hetwelk toen niet aan den heer van de Lek toekwam. Reeds in Aug. 1315 ontmoeten wij een heer WISSCHAART VAN DUBBELMONDE [7]), doch Dubbelmonde was in 1377 geen heerlijkheid van hem, het werd althans in 1319 aan WILLEM VAN DUIVENVOORDE in leen gegeven, en sedert bleef het in het geslacht POLANEN. Ook leverde genoemde WISSCHAART in 1315 slechts 7 manschappen, dus te weinig voor een zoo belangrijke heerlijkheid als Dubbelmonde toen reeds geweest moet zijn. In 1290 had hij tienden onder Raamsdonk [8]).

De zoon van N°. 10 was volgens het boven aangehaalde stuk van 14 Juli 1388 behalve van Drimmelen ook heer van Almmonde.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 520.
[2]) Register V AELBRECHT, fol. 94 verso.
[3]) Registrum novorum vasallorum, fol. 125.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 829.
[5]) Idem, idem, blz. 459.
[6]) Idem, 3e deel, blz. 491.
[7]) VAN DEN BERGH, Gedenkstukken, 1e deel, blzz. 113, 119 en 123.
[8]) Idem, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 347.

Later zijn beide in handen van de POLANENS gekomen. Het eerste had vroeger reeds aan WILLEM VAN DUIVENVOORDE behoort.

Kort te voren had JAN II VAN POLANEN, gelijk wij boven zagen, ook het ambacht van de Eem, zoo niet in bezit, dan toch in pandschap verkregen.

De heer van Riede was, zooals boven gebleken is, heer van Werkendam en Kort-Ambacht. Misschien was de toenmalige titularis minderjarig, daar hij niet in de lijst voorkomt.

Houweninge was aan eene erfdochter gekomen, wier echtgenoot HENDRIK UTEN HAM er namens haar 5 Aug. 1373 [1]) manschap voor deed.

Er blijven voor de 5 andere (de N°s. 4, 6, 9, 11 en 18) de volgende 5 ambachten over: Lang-Ambacht, Sprang, 's Gravenmoer, Groot-Waspik en Made. Van kleine ambachten, als Hoekenesse, had de heer geen stem.

's Gravenmoer lag met het daarmede gezamenlijk uitgegeven Hendrik-Luyen-Ambacht met de Noordoostzijde „neffens die cade „van Groot-Waspick, neffens Willems-Ambacht van Weyndelnesse „alias Wildernisse" [2]). Den naam Luiten-Ambacht vinden wij hier nog op de Topografische kaart. Het was, zooals uit die kaart blijkt, het Zuidelijk deel der tegenwoordige gemeente Waspik. Dus is Wendelnesse, dat Noordoostwaarts daaraan paalde, het Zuidelijk deel der tegenwoordige gemeente Kapelle. Het Noordelijk deel dier gemeente vormde toen ter tijd het ambacht Nederveen en, Oostelijk daarvan, een deel van het ambacht Zijdewinde.

Reeds in Febr. 1200 komt EGIDIUS VAN WENDELNESSE voor [3]). Het wordt later somtijds Wilnesse genoemd, waardoor het somtijds voor Wilnis is gehouden. Dit dorp lag echter in Utrecht.

WILLEM V gaf Maandag na St. Laurens (12 Aug.) 1353 [4]) aan GERRIT VAN NEDERVEEN een moer, breed 600 roeden, gelegen „Zuidwaarts af te Brabant-waart, jegens het ambocht Cappellen." Dus heette Wendelnesse reeds toen somtijds Kapelle. Op 13 Aug. 1434 [5]) vinden wij gesproken van de parochie van der Cappellen.

De geheele streek bezuiden de Langstraat, van Geertruidenberg tot Waalwijk, was veengrond. Bij STOKE [6]) wordt gesproken van

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 281.
[2]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 19.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 111.
[4]) Register E. L. 33, fol. 34.
[5]) Register PHILIPPUS A. fol. 5.
[6]) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 238.

„Waelwyc op dat veen". De meest Westelijke ambachten in dit veen, 's Gravenmoer en Luiten-Ambacht, hebben hun ontstaan waarschijnlijk te danken aan den verkoop van „moer, gheleghen bi Sinte „Gheerdenberghe, after Ramesdong, of Waspyc" op 19 Maart 1358 [1]), ten einde de kosten der belegering van FLORIS VAN BORSELE op het kasteel te Heusden goed te maken.

In een charter van 10 Oct. 1394 [2]) treedt als heemraad der Zuidhollandsche Waard op LUYDE HENRICKSEN, zijn vader gaf waarschijnlijk den naam aan het bovengenoemde Hendrik-Luiten-Ambacht. Elders vindt men gesproken van LUDE HENRICS VAN WENDELNESSE [3]).

Het gebied der tegenwoordige gemeente Vrijhoeven-Kapelle behoorde onder Zijdewinde, zooals uit de ligging van het huis te Zuidewijn op de kaart van TIRION [4]) in het Zuiden van Vrijhoeven-Kapelle blijkt.

Het land bezuiden het deel van den Zuider Maasdijk bewesten de Zijdewinde, waaraan de dorpen Raamsdonk en Waspik lagen en van welken dijk slechts het deel bewesten Waspik over is, bestond eveneens in de 13e eeuw geheel uit venen. In een charter van 1313 [5]) wordt gesproken van een „wilderd, die gheleghen es „jeghens den ambochte van Ramsdunc, tusken Tielmans Ver Belien „soens moer, ende tuysken Tryfebroec buten den dyc, diit ghemene „land daer helt toterer Duncga toe". Deze wildernis was het Zuidelijk deel van Waspik. Meer Oostelijk had men de moeren „up Ulendonc" en „op den Spranc" [6]). Het eerste moet het Zuidelijk deel van 's Grevelduin—Kapelle zijn.

In een stuk van Dinsdag na St. Peter en Paulsdag (3 Juli) 1313 [7]) worden aan HUGO LAURENSZOON VAN WIELDRECHT 20 hoeven moer en wildernis gegeven Westwaarts van Loenremere, d. i. het meer van Loon op Zand, gelegen beoosten 's Gravenmoer. Waarschijnlijk was het hier uitgegevene 's Gravenmoer.

De Tieselenswaard had een afzonderlijk dijksbestuur, evenals Altena en Heusden, terwijl de heer van Strijen optrad voor Weede, Broek en Lage Zwaluwe, waarvan de beide laatste tot Strijen behoorden en het eerste een heerlijkheid was, vroeger van den heer

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 84.
[2]) Idem, idem, blz. 615.
[3]) Register IIII AELBRECHT, fol. 196.
[4]) Tegenover blz. 315 van den Tegenwoordigen Staat van Holland, 4e deel.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 138.
[6]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 126.
[7]) Register IIII AELBRECHT, fol. 146.

van Putten, in 1377 van den heer van Putten en Strijen. Het aangehaalde stuk van 7 Febr. van dat jaar handelt over het graven door den heer van Strijen ten behoeve van den aanleg van een buitendijk; van daar, dat zijn zegel niet aan het stuk hing. De heer van Putten en Strijen bezat nog, gelijk wij boven zagen, het ambacht Hoekenesse.

Het schijnt, dat er eenige geographische volgorde in acht genomen is in de heerlijkheden van de heeren, wier namen genoemd worden in het bovengenoemde stuk van 7 Febr. 1377. Alleen is daarvan dan uitgezonderd de heer van de Lek, die bovenaan staat omdat zijn bezit in de Waard dat der andere heeren zoozeer overtrof.

De heerlijkheden der N°s. 10 en 12—16 lagen allen langs den Zuidrand van de Zuid-Hollandsche Waard, het is dus waarschijnlijk, dat de N°s. 11 en 18 heer waren van Groot-Waspik en Made.

Een charter van 16 Mei 1379 [1]) behelst weder eene opgave van heeren in de Zuidhollandsche Waard, doch er is bij vermeld, dat het slechts een deel der ambachtsheeren zijn. Zij zijn:

Zweder van Abkoude, heer van Putten en Strijen.

N°. 1 van het stuk van 7 Febr. 1377.
„ 2 „ idem.
„ 3 „ „
„ 4 „ „
„ 5 „ „

Gherede van Poelgheest. Hij was gehuwd met Beatrix van Schoonhout [2]), uit een Dordrechtsch poortergeslacht. Het is dus niet te verwonderen, dat hij heer was van een ambacht in de Zuidhollandsche Waard.

N°. 6 van genoemd stuk.
„ 7 „ idem.

Herbaren van Rieden. Hij was, gelijk boven gezegd is, heer van Werkendam en Kort-Ambacht.

N°. 8 van genoemd stuk.
„ 10 „ idem.
„ 18 „ „

Willem van Ryswyc.

N°. 14 van genoemd stuk.
„ 12 „ idem.
„ 16 „ „

---

[1]) Van Mieris, Charterboek, 3e deel, blz. 352.
[2]) Van Gouthoeven, Kroniek, blz. 196.

Dus zijn er (behalve de heer van Strijen) drie bijgekomen, doch vijf heeren hebben niet medegezegeld. De heer van Strijen zegelde ditmaal mede, daar niet door hem, maar door den heer van Zevenbergen gemoerd zoude worden.

Het is mogelijk, dat in den tijd van 2½ jaren drie ambachten in andere handen zijn overgegaan, de eigenaren kunnen echter ook in dien tijd meerderjarig geworden zijn. Voor de 9 heerlijkheden, bij het vorige stuk genoemd, komen nu 8 heeren in aanmerking.

Uit een stuk van 19 Juli 1417 [1]) leeren wij eenige ambachtsheeren uit de Zuidhollandsche Waard kennen, echter niet, zooals uit het stuk van 1377, allen.

Zij zijn:

ENGELBERT, graaf van Nassau. Hij was 20 Juli 1411 [2]) heer van Drimmelen geworden bij al de andere ambachten die zijne gemalin van haren vader geërfd had.

De heer van Zevenbergen, die heer was van Wieldrecht [3]).

AERNT VAN LEYENBERCH. Deze heer was uit het geslacht ARKEL. Hij was waarschijnlijk heer van Sprang, hetwelk genoemd werd des heeren Sprangh van Arckel [4]).

WILLEM VAN BREDERODE.

DIRK VAN DER MERWEDE. Hij was heer van 's Gravenmoer [5]) alsmede van Lang- en van Kort-Ambacht [6]). Met deze laatste worden echter niet die ambachten in de Zuidhollandsche Waard, maar twee onder Sliedrecht in de Alblasserwaard gelegen ambachten bedoeld.

RAESS (RAZO) VAN LYNTEREN. Deze RAZO was een Brabantsch edelman uit het geslacht AARSCHOT. Hij komt bij BUTKENS [7]) voor als RASSE DE RIVIERE, Sire de Gres et Neerlintre, zijn grootvader als Sire de Lintre. Zijn ambacht was Raamsdonk, daar Henrick-Luyen-Ambocht, dat het Zuidelijk deel van Waspik was, gezegd wordt aan de Noord-westzijde te grenzen aan „Razengoet van Linteren" [8]). Raamsdonk behoorde in 1406 aan DANIËL VAN DE POEL [9]).

---

1) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 406.
2) Idem, idem, blz. 171.
3) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 148.
4) Idem, blz. 16.
5) VAN OUDENHOVEN, Beschrijving van Heusden, blz. 375.
6) Registrum novorum vasallorum, fol. 60 verso. Hier wordt 's Gravenmoer „dat „wtlant van Raemsdonck" genoemd.
7) Trophées de Brabant, 2e deel, blz. 35.
8) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 19.
9) Registrum novorum vasallorum, fol. 61.

FLORYS VAN KIJFHOEK.

WILLEM VAN BYSOYEN.

WILLEM VAN WYNDELNESSE. Hij was, behalve van Wendelnesse, heer van Groot-Waspik [1]), d. i. Neder-Waspik, zooals ook blijkt uit een stuk van 29 Nov. 1360 [2]); verder, gelijk hetzelfde stuk behelst, van Monsterkerke, en van den Hoec van d'zydewinde. Het laatste zal Puttershoek zijn.

FLORYS VAN WYFVLIET. Hij was heer van Zijdewinde, dat hij 12 Febr. 1415 [3]) verkregen had.

Een zeer merkwaardige lijst van ambachten in deze streken is te vinden bij VAN DE WALL [4]). Zij werd gevonden in de boven reeds vermelde onuitgegeven beschrijving van Dordrecht van VAN SOMEREN. Daar deze leefde van 1593 tot 1649, is de lijst, gelijk zij daar ligt, omstreeks 200 jaren na den St. Elisabethsvloed opgesteld. Echter is zij zonder twijfel gevolgd naar eene lijst, door de regeerders van Dordrecht voor het gemakkelijk overzicht over hunne vele landpoorters aangelegd.

In het opschrift staat: „Lijste der Plaetsen, Ambachtsheerlijk„heden, Dorpen en Gehugten, waer van de stad Dordrecht Land„poorters ontfing..... blijckende uyt Burgemeesteren Reeckeningen „van den jare 1365 en 1366, en eenige voorgaande jaren."

Over het houden van landpoorters deelen SMITS en SCHOTEL [5]) mede, dat ALBRECHT in 1363 aan twee personen vergunde, hun poortrecht te gebruiken, hoewel zij niet te Dordrecht woonden. Wij vinden echter reeds veel vroeger iets dergelijks, nl. voor Geertruidenberg op 11 Dec. 1290 [6]) en voor Dordrecht op 25 Jan. 1316[7]). Op 16 Dec. 1342 [8]) bepaalde WILLEM IV, dat de poorters binnen hunne stad moesten wonen. Op 12 Apr. 1382 [9]) verbood ALBRECHT aan Dordrecht het houden van landpoorters. Daarentegen stond hij het 28 Apr. 1395 [10]) weder toe voor 20 jaren met 2 jaren optie.

Op 3 Sept. 1414 [11]) vergunde WILLEM VI het voor 2 jaren met

---

[1]) Registrum novorum vasallorum, vol. 64 verso.

[2]) Register IIII AELBRECHT, fol. 61 verso.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 311.

[4]) Handvesten van Dordrecht, blz. 357.

[5]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 317.

[6]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 349.

[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 70.

[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 671.

[9]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 392.

[10]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 627.

[11]) Idem, 4e deel, blz. 300.

1 jaar optie, doch in Oct. 1415 [1]) trok hij deze vergunning weder in, en JAKOBA bepaalde 16 Juli 1417 [2]) hetzelfde met deze woorden: „Item, ten sullen geen Poorters wesen, sy en sullen met „hoire alinger Woen-Stadt woenen binnen der Stede, daer sy Poor-„ters Recht genieten willen." Daarentegen vergunde JAN VAN BEIEREN 20 Juni 1418 [3]) aan Dordrecht voor goed om buitenpoorters te houden, zelfs met de bepaling, dat geen andere stad in Zuid-Holland die zou mogen hebben. De andere steden in Zuid-Holland waren Geertruidenberg en Schoonhoven.

De volgende namen zijn die uit bovengenoemde lijst van ambachten in de Zuidhollandsche Waard. De nummers zijn die bij VAN DE WALL.

1. Daniels ambagt van der Merwede.

4. 't Cort ambacht.

5. Houweninge.

6. Werckendam.

8. Die Opalm en Voernsater-waert.

9. Wyffvliet. Uit de geographische volgorde is af te leiden, dat het niet het Wijffliet bewesten de Tieselenswaard is, maar dat het in de nabijheid van Vorenzaterwaard gelegen moet hebben. Werkelijk zien wij op de kaart van HINGMAN aan de Westzijde van de Vorenzaterwaard een eilandje, Wijfvliet genaamd. Een ambacht Wijffliet wordt intusschen in de andere lijsten nergens genoemd; waarschijnlijk is het slechts een plaatselijke benaming.

10. Haer Nouds Nouden waert. Dit is Ardswaard.

11. Emekerke en die Eme.

12. Almsvoet.

13. Tolloyser ambogt.

14. Die Wtalme. Dit ambacht lag beoosten N°. 11 [4]). Men vindt het op Plaat I. De Alm vormde er de Zuidelijke grensscheiding van.

15. Nederveen.

16. Zijtwijnde.

17. Waspick.

18. Raemsdonk.

19. Mulekercke.

20. Munsterkercke.

21. Driemijlen.

---

[1]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 318.

[2]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 438.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 488.

[4]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 36.

22. Dubbelmonde en die Vaert. Met deze vaart is zeker bedoeld een turfvaart naar de venen, waarvan onder het ambacht Dubbelmonde een groote oppervlakte aanwezig was.

23. Twintig hoeven.

24. Wieldregt.

De namen der overige ambachten in deze lijst zullen in de volgende hoofdstukken besproken worden.

Op deze lijst volgt bij Van de Wall eene ,,Lijste der Dorpen, „van de welcke de Stad Dordrecht Landpoorters ontfing, gekomen „uyt de gemelte Borgemeesters Reeckeninge van de jaren 1365 en „1366 en eenige voorgaende jaren, staande buyten het numero en „sonder getal.''

De onder dit hoofd genoemde plaatsen zijn die, van waar Dordrecht slechts enkele landpoorters had, of ook het zijn woonplaatsen, in de lijsten der landpoorters achter hunne namen vermeld om een onderdeel van het een of ander ambacht aan te duiden.

De volgende ambachten of plaatsen waren in de Zuidhollandsche Waard gelegen.

Hendrick Tolnaersambogt. Daar in deze tweede lijst volstrekt geen geographische volgorde in acht genomen is, kan niet bepaald worden, wat hiermede bedoeld is.

Billewijck. Een terrein beneden Dussen, en benoorden de Maas gelegen, gelijk wij boven zagen. Het waarschijnlijkst is, dat dit een onderdeel van Monsterkerk was, waarvan de landpoorters afzonderlijk geboekt zijn.

Toudeland . . . . . ambacht. Dit is noch het ambacht Oudeland in de Tieselenswaard, noch dat in de Zwijndrechtsche Waard, daar die onder de Nos. 27 en 46 der eerste lijst opgenoemd worden. Misschien was het Hoogvliet, hetwelk somtijds Oudevliet genoemd wordt [1]).

Jansambogt van Wyffvliet. Waarschijnlijk Neder-Waspik. N°. 17 uit de eerste lijst is dan Over-Waspik.

Besoyen.

's Gravenmoer.

Stanthazen.

Almonde.

Terweede. Met het ambacht Wey, dat Van Oudenhoven en anderen als verdronken noemen, zal Weede bedoeld zijn.

Int Broeck.

Die Swaluwe.

---

[1]) Register die stroomen van Putten, fol. 4 verso.

Striene.

In al deze ambachten, hoewel verscheidene er van niet onbelangrijk waren, kwamen Dordrechtsche landpoorters slechts sporadisch voor, wellicht omdat het voor hen voordeeliger was, landpoorter te zijn van Geertruidenberg, waar zij dichter bij woonden. Dat Geertruidenberg 20 Maart 1344 het recht verkregen had, 400 landpoorters te houden, wordt beweerd in eene handvest van 1 Sept. 1520 [1]). Het jaar 1344 is daar verkeerd, dit moet zijn 1404 (oude stijl), aangezien Willem VI 20 Maart 1405 [2]) dit recht aan Geertruidenberg gaf, en de overeenkomst van datum te groot is om aan twee verschillende stukken van gelijke strekking te denken.

Crayensteyne. Dit is, gelijk boven is gezegd, Sliedrecht in de Zuidhollandsche Waard.

Eene volledige lijst van de ambachten in de Zuidhollandsche Waard vindt men in de in het Rijksarchief aanwezige rekening van Hugo Dukync, dijkgraaf van die waard, loopende van 11 Maart 1355 tot 23 Nov. 1356. Daar worden de volgende opgenoemd:

Die Zudewinde.
Nederveen.
Cleyne Waspyc.
Groote „ .
Raemsdonc.
Stantasen.
Driemilen.
Almonde.
Dubbelmonde.
Twintichhoeven.
Wieldrecht.
De bovenstaande lagen allen bezuiden de Maas.
Tolloysen.
Almsvoet.
Die Wtalme.
Die Eme.
Die Vp Alme.
Vorensaterwaert.
Mulkerc.
Munsterkerc.
Aerntswaert op die Mase.
„ „ „ Alme.

---

[1]) Van Oudenhoven, Zuid-Holland, blz. 135.
[2]) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 7.

Hoekenesse.

Die Merwede.

Heer Simoens ambocht dat Vrolant. Dit is Sliedrecht, hetwelk, gelijk wij boven zagen, hetzelfde is als Kraaiestein. Van Kraaiestein zegt VAN DER EYCK [1]), dat het van ouds genaamd werd 't Vroonlandt. SIMON, naar wien het hier genoemd wordt, is SIMON VAN TEILINGEN, die er volgens een charter van Woensdag voor St. Laurens (6 Aug.) 1354 [2]) heer van was.

Heren Claeis ambocht. Dit is Lang-Ambacht, dat gelijk wij boven zagen, behoord heeft aan NIKOLAAS VAN DE MERWEDE. Het is niet, gelijk VAN DER EYCK [3]) meent, Claes-Oems-Ambacht: dit is Dubbeldam.

Cort ambocht.

Houweninghen.

Werkendamme.

In deze lijst vindt men alle ambachten van de Zuidhollandsche Waard, behalve die in het Zuiden, welke eerst ontstaan zijn bij het ontginnen der venen aldaar, als 's Gravenmoer, Hendrik-Luiten-Ambacht en Sprang. Deze droegen zeker wegens hunne hoogere ligging niet bij in de dijklasten.

Eene lijst, waaruit de ambachten, die *na* 1421 met Dordrecht contribuëerden, nagegaan kunnen worden, is eveneens te vinden bij VAN DE WALL [4]). Zij is van 1469, en noemt de geheel of gedeeltelijk bewoond gebleven ambachten in de Zuid-Hollandsche Waard allen op. Zij zullen niet allen worden opgenoemd, slechts zij daaromtrent het volgende opgemerkt.

Afzonderlijk komen voor Tsgreveldune en Cappelle. Wij vinden somtijds gesproken van Schrevelduin-Waspik en Schrevelduin-Kapelle [5]). Waarschijnlijk waren het deze beide ambachten. Zij komen dan overeen met de voor 1421 voorkomende ambachten Hendrik-Luiten-Ambacht en Wendelnesse. De naam Schrevelduin (later geschreven 's Grevelduin) is afkomstig van de familie SCHREVEL, die beide ambachten heeft bezeten [6]).

De naam Wendelnesse is in onbruik geraakt, en het ambacht genoemd naar het daarin liggende dorp Kapelle, hetwelk ook een

---

[1]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 30.
[2]) Register E. L. 33, fol. 37.
[3]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 30.
[4]) Handvesten van Dordrecht, blz. 630.
[5]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 17.
[6]) Idem, blz. 17.

tijdlang overstroomd geweest is. Later is een ambacht, Vrijhoeven-Kapelle, gevormd uit het Zuidelijk deel van Zijdewinde, terwijl het Noordelijk deel daarvan evenals Nederveen vereenigd werd met 's Grevelduin-Kapelle. De inwoners van Vrijhoeven-Kapelle hebben zich na 1421 de heerlijkheid toegeëigend. In de 18e eeuw wordt er van vermeld [1]: „De Ambagtsheerlijkheid behoordt aan de Inge-„landen, in dier voege dat alle Geërfdens en Inwoners, hier ge-„goed, Mede-Heeren zijn." Van daar ook de naam.

Zijdewinde en Nederveen komen in de lijst van 1469 niet voor; zij zijn in 1421 overstroomd en daarna door hunne heeren verlaten.

VAN DER EYCK deelt mede, dat een ambacht Geeraert-monnen-strien [2]) nevens andere dorpen in de mannenbede betaalde. In de rekeningen van Zuid-Holland over 1350—1351 en later komt tusschen Twintighoeven en Weede voor: „Item Gheeraerts mannen „in Strien", en uit de rekening over 1355—1356 blijkt, dat dit de mannen zijn van GERARD VAN WIELDRECHT, die te Strijen woonden. Door een verkeerd afschrift is VAN DER EYCK hier op een dwaalspoor gebracht.

De mannenbede werd opgebracht door de welgeboren mannen. Zij, die poorters waren, betaalden hieraan niet, daar zij met hunne stad betaalden. Zoo vinden wij in de rekening over 1350—1351:

„Aerntswaert vp die Alme plach te geven 3 ℔ tsiaers dat en „gheeft nv niet want si alle poerters siin die die bede plaghe te „gheven."

HOOFDSTUK XIX.

Grootten der ambachten in de Zuidhollandsche Waard.

In het werk van VAN DER EYCK [3]) worden de grootten van een aantal ambachten in de verdronken Zuidhollandsche Waard opgegeven. Waaruit hij die genomen heeft, wordt niet gezegd, maar bij VAN OUDENHOVEN, die deze grootten met de beschrijvingen der

---

[1]) Tegenwoordige staat van Holland, 4e deel, blz. 248.
[2]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 48.
[3]) Idem, blzz. 18—50.

ambachten overgenomen heeft, komt onder het „Besluyt", behelzende eenige aanvullingen van zijn werk, het volgende voor omtrent Ardswaard [1]): „In een seker geschreven Memorie, gevonden in „het Klooster van Emesteyn van het Jaer derthien hondert, van „Ontfangh van de Dyckagie in den Grooten Waert bij JAN DE „HOLLANDER, ende MATTHYS COLENTUYS, staet aengeteekent: De „twee Herts-waerden houdt VII c III Mergen." De opgaaf van 703 morgen komt overeen met die van Aertsbergen bij VAN DER EYCK [2]), dus er bestaat alle waarschijnlijkheid, dat de laatste zijne opgaven van de grootten uit die lijst ontleend heeft.

De door hem opgegeven grootten zijn:

Merwede	700	morgen	of	596	H.A.
Kraaiestein	300	„	„	255	„
Lang-Ambacht	800	„	„	681	„
Kort-Ambacht	176	„	„	150	„
Houweninge	750	„	„	639	„
Werkendam	500	„	„	426	„
Alleuzen (hiermede is Tolleuzen bedoeld)	1174	„	„	1000	„
Almsvoet	1142	„	„	972	„
Eem	1814	„	„	1545	„
Uit-Alm	768	„	„	654	„
Ardswaard	703	„	„	599	„
Op-Alm en Vorenzaterwaard	815	„	„	694	„
Klein-Waspik	648	„	„	552	„
Groot-Waspik met Twaalfhoeven	941	„	„	801	„
Raamsdonk	1210	„	„	1030	„
Standhazen	567	„	„	483	„
Hoekenesse	80	„	„	68	„
Almmonde	1291	„	„	1099	„
Dubbelmonde	991	„	„	844	„
Twintighoeven	757	„	„	645	„
Wieldrecht	1882	„	„	1603	„

De opgaven in deze tabel komen overeen met de kaart van SCHILDER (Plaat I), behalve wat betreft de ambachten, die volgens die kaart groot waren:

Merwede	800	morgen	of	681	H.A.
Houweninge	923	„	„	786	„

[1]) Zuid-Holland, blz. 614.
[2]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 37.

Werkendam	503	morgen	of 429	H.A.
Almsvoet	1162	„	„ 989	„

Op die kaart komt nog voor:

Muilkerk, groot	1080	„	„ 920	„

Behalve deze ambachten geeft VAN OUDENHOVEN [1]) nog het ambacht Nieuwerkerck, dat in de lijst van 1300 volgde op Monsterkerck en dat groot was 629 morgen, d. i. 536 H. A. Ook de door hem opgegeven grootten komen over het algemeen overeen met die, voorkomende op Plaat I. De opgave moet dagteekenen van voor 1421, daar de grootten zoowel van de voor goed verzwolgen als van de weder opgekomen ambachten in de lijst voorkomen. Is zij werkelijk van 1300, dan kan zij niet zeer nauwkeurig zijn. Men gebruikte voor de 16e eeuw de meetketting nog niet. Ten dienste van de verstoeling van den Oostendijk werden in 1533 de landen door gezworen landmeters met eene molenroede gemeten, terwijl het in 1534 en 1535 blijkbaar een nieuwigheid was, dat de landen van de Hondsbossche toen met een „raex" (ketting) gemeten werden [2]).

Wij zijn door deze gegevens in staat, de grenzen der ambachten in de verdronken Zuidhollandsche Waard allen globaal aan te geven, en hebben daarbij eene vingerwijzing in de grootte der ambachten uit bovenstaanden staat, hoewel wij, als wij ze juist die grootten wilden geven, overal groote open ruimten zouden vinden. De reden is,. dat de landmeters, die in 1300 of wellicht eene eeuw later de grootten der ambachten hebben opgemeten, daarbij slechts rekening gehouden hebben met de grootte nuttig land, doch niet met de toen ook reeds uitgestrekte wildernissen en uitgeveende moeren. Daardoor zijn vooral de grootten van Standhazen, Almmonde, Dubbelmonde en Twintighoeven betrekkelijk veel geringer opgegeven in evenredigheid tot wat zij in werkelijkheid geweest moeten zijn, dan die van de ambachten benoorden de Maas. Er waren namelijk onder eerstgenoemde ambachten zoowel als meer Zuidwaarts onder Drimmelen en Zwaluwe veel meer wildernissen en moeren dan benoorden de Maas.

---

[1]) Zuid-Holland, blz. 616.

[2]) Mr. G. DE VRIES AZ., Nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van het hoogheemraadschap van den Hondsbossche en Duinen tot Petten, in de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 12e deel, blz. 391.

HOOFDSTUK XX.

Dorpen in de Zuidhollandsche Waard.

Omtrent de 72 dorpen, die bij den St. Elisabethsvloed vergaan zouden zijn, en die sommigen meenen, allen in het tegenwoordige Bergsche Veld te moeten zoeken, weet ik niet beter te doen dan te verwijzen naar het betoog daaromtrent van VAN DE WALL [1]). Zijne slotsom, waarmede ingestemd kan worden, is, dat er in den eersten stoot 72 dorpen zijn ondergevloeid, doch zoo, dat er slechts 16 of daaromtrent geheel en al verzwolgen zijn, terwijl de overigen allengs, ja zelfs kort daarna, het hoofd weder boven water staken. Het getal 16 is, gelijk beneden blijken zal, nabij de waarheid.

Verscheidene schrijvers hebben getracht, eene lijst der verdronken dorpen samen te stellen. Een hunner is M. Z. BOXHORN [2]). Hij volgt geheel VAN DER EYCK's naamsopgaaf, maar heeft bovendien vele plaatsen, die niet in de Zuidhollandsche Waard of de Tieselenswaard behooren, opgenomen. Hij komt in het geheel tot 62 dorpen, waarvan 21 verdronken gebleven zouden zijn.

Terwijl BOXHORN het slechts tot 62 dorpen kan brengen, geeft SMITS [3]) er 72. Hij heeft geheel de kaart van DIERT, niet de oorspronkelijke, maar den afdruk bij VAN DE WALL, gevolgd, en heeft de fouten daarin, zooals Standhailen voor Standhazen, overgenomen. Bovendien heeft hij zijne lijst aangevuld met eenige namen, aan VAN HEUSSEN en VAN RIJN's Kerkelijke Oudheden en andere gegevens ontleend. Nog eene lijst komt voor in een werk van R. H. VAN SOMEREN [4]), zij bevat ook 72 namen, en daarbij is gebruik gemaakt van de lijsten van VAN GOUTHOEVEN [5]), BOXHORN en SMITS, alsmede van de opgaven van VAN OUDENHOVEN in de laatste bladzijden van zijn werk.

Door den laatste worden nog genoemd de ambachten Bootenes, de Groote en Kleine Polder en Genekyn-Bootens Polre. VAN OUDENHOVEN zegt, dat dit laatste hetzelfde is als Genemans-Polder. Het behoorde dan wellicht te eeniger tijd aan een lid der familie

[1]) Handvesten enz. van Dordrecht, blzz. 469—472.
[2]) Theatrum Hollandiae, blz. 109.
[3]) Verhandeling over de inbraak op 18 November 1421, blzz. 84—87.
[4]) De St. Elisabethsnacht, blzz. 103—106.
[5]) Kroniek, blz. 77.

BOT. Aan dezelfde familie behoorde volgens VAN OUDENHOVEN een ambacht Node; dit wordt elders nergens genoemd. Ik vermoed dat hij verkeerd gelezen heeft, en dat het Nesse was, dat bedoeld wordt. Hieruit zou dan kunnen volgen, dat Bootenes hetzelfde is als Nesse in den Tieselenswaard was, de Groote en Kleine Polder kunnen dan Genemans-Polder en Oudeland zijn. Dat een dezer ambachten aan een der BOTS behoorde, heb ik echter niet gevonden.

De bovengenoemde schrijvers onderscheiden te weinig ambachten van dorpen. Het was zeer goed mogelijk, dat een ambacht slechts enkele huizen bevatte; in een dorp met zijn toebehooren, waarvan het criterium hetzelfde was als thans, nl. of er een kerk was, woonden althans een honderdtal zielen, daar anders de kosten voor de kerk niet goedgemaakt konden worden.

In een register, dagteekenende van 27 Apr. 1368 [1]), dat een afschrift bevat van eene lijst van giften ten behoeve van een ontworpen kruistocht, ingezameld door REINERUS DE ORIO, busbewaarder van de inzamelaars der tienden, over de jaren 1276—1281, vindt men een overzicht van een belangrijk deel van het geestelijk gebied van den bisschop van Utrecht.

In dit gewichtige stuk komen een aantal kerken voor, waarvan verscheidene in het dekenschap Zuid-Holland. Men vindt in de Zuidhollandsche Waard in dit charter de volgende kerken:

Hernarswart.

Emekerke.

Almesvote.

In de rekeningen van den provisor van Zuid-Holland, een kerkelijk ambtenaar van den Utrechtschen bisschop, over 25 Apr. 1328—1 Juni 1329 [2]), 1330 — 2 Mei 1331 [3]) en na 1331 [4]) komen de volgende kerken in de Zuidhollandsche Waard voor, natuurlijk allen benoorden de Maas gelegen, daar die rivier de grens met het bisdom Luik uitmaakte.

Dordracum.

Nova ecclesia Dordracena.

Eemkerke.

---

[1]) Kronijk van het Utrechtsch historisch genootschap, 13e jaargang (1857), blz. 169 en vlgg.

[2]) In Mr. S. MULLER Fz., De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht van 1325 tot 1336 (Werken van het Utrechtsch Historisch Genootschap, nieuwe serie, N°. 53 en 54), 1e deel, blzz. 527—537.

[3]) Idem, idem, blzz. 538—545.

[4]) Idem, idem, blzz. 546—547.

Erketrudenkerke.
Harnoutswert.
Houweninghe.
Monsterkerke.
Almsvoete.

Eene lijst van dorpen onder het dekenschap van Zuid-Holland wordt gegeven door VAN HEUSSEN en VAN RIJN [1]). Die lijst is getrokken uit twee andere, die onder berusting van VAN HEUSSEN waren en waarvan de oudste ook de in 1421 verdronken dorpen gaf.

Het is, gelijk reeds met een enkel woord in Hoofdstuk I gezegd is, den heer Mr. S. MULLER Fz. gebleken, dat dergelijke lijsten sedert 1395 over tal van jaren voorkomen in de rekeningen der Utrechtsche Domfabriek. Hij schrijft mij daaromtrent het volgende:

„Daarin vindt men geregeld een hoofdstuk „de reportacionibus „ecclesiarum", waaronder volgt eene lijst der verschillende kerken „in het bisdom met opgave van het bedrag, door ieder harer aan „de Domfabriek betaald.

„De *reportaciones* zijn aalmoezen, door de geloovigen in de ver„schillende parochiën van het bisdom afgezonderd voor den bouw „van den dom, als de algemeene moederkerk. Deze aalmoezen „werden in elke parochie ingezameld door twee collectoren, die ze „aan den bode van het Domkapittel ter hand stelden; de decani „christianitatum hielden door hunne rechtspraak in de synoden „toezicht op de naleving dezer voorschriften. De elect JAN ver„leende aan de gevers dezer aalmoezen aflaat bij privilegie van 8 „Sept. 1288 [2]).

„Het is van belang eenig denkbeeld te hebben omtrent den aard „der uitkeering, ten einde den inhoud der lijst te kunnen beoor„deelen. Zij moet bevatten eene volledige opsomming van alle „kerken en kapellen in het bisdom, daar de uitvoering van 's bis„schops mandement werd opgedragen aan de pastoors en andere „priesters, die aan het hoofd stonden van kerken en kapellen. Is „het dus aan de eene zijde zeker, dat wij daarin de name van „*alle* dorpen met kerken (d. i. dus van alle dorpen van eenig be„lang) zullen vinden, van den anderen kant moeten alle dorpen „zonder kerken, die met een kerkdorp onder ééne parochie begre„pen waren, daarop ontbreken. Dit verklaart het mogelijke gemis

---

[1]) Kerkelijke Oudheden, 2e deel, blz. 529.

[2]) Gedrukt bij MOLL, Kerkgeschiedenis, 2e deel, 1e stuk, blz. 411 en vlgg.

„van sommige namen, die o. a. in de rekeningen der provisoren [1]) „als de woonplaatsen van sommige schuldigen worden opgegeven; „doch het verklaart *niet* het ontbreken van namen van plaatsen, „waar synoden gehouden zijn, daar dezen zoover ik weet altijd in „de kerken gehouden werden.

„Het verdient opmerking, dat *het noemen* eener kerk in de lijs„ten niet zeker bewijst, dat het bedoelde dorp nog bestond of „althans in welstand was. Werd een dorp overstroomd, dan zal „men den naam op de jaarlijksche lijsten gelaten hebben ter be„waring van het recht van den Dom, zoolang er nog kans was, „dat de grond weder ingedijkt en de kerk hersteld zou worden. „Eerst wanneer die kans geheel verloren scheen, zal men den naam „geschrapt hebben. Eerst *het betalen* eener kerk bewijst dus, dat „zij werkelijk bestond en bediend werd.

„De aalmoezen werden vrijwillig gegeven, en het bedrag daar„van staat dus zeker dikwijls niet in verhouding tot de uitgestrekt„heid der parochie, het welvaren der parochianen of de gegoedheid „der kerk".

Het dekenschap Zuid-Holland bevatte geheel Zuid-Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas, voor zoover tot het bisdom Utrecht behoorende, uitgezonderd: het grootste deel van de Alblasserwaard (alleen behoorden er toe Over-Sliedrecht, Alblas, Alblasserdam, Papendrecht en Donkersloot), drie dorpen, gelegen in het Oosten der Zuidhollandsche Waard, en eindelijk het dorp IJselmonde.

Het register, zooals dat het eerst opgemaakt is, moet zijn van na 1334 en van voor 1375. Immers er komen in het eerste jaar, dat over is (1395) slechts kerken in de in 1322 verzwolgen Zwijndrechtsche Waard met nieuwe namen voor, b.v. niet Tiedradeskerke, maar wel Rijsoort, dat na 8 Nov. 1334 gesticht is (zie Hoofdstuk VII). Daarentegen komen in het register wel alle kerken in de in 1375 verdronken Riederwaard voor.

In 1395 worden, voor zooveel de Zuidhollandsche Waard betreft, opgenoemd:

Magna Ecclesia in Dordraco.
Nova Ecclesia in ibidem.
Slidrecht.
Monsterkerc.
Tolleusen.

---

[1]) MULLER, Register en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1e deel, blz. 527 en vlgg.

Wlpoert.
Almsvoet.
Eemkerc.
Arnoutsweert.
Houweninghen.

De namen veranderen somtijds in den loop der jaren eenigszins, b. v. Wlpoert (Vuilpoort) heet in 1396 Vulpoert, en in 1407 Item de filia, hetwelk beteekent, dat het een dochterkerk van de vorige, d. i. Tolleuzen, is. Sliedrecht heet in 1407 en later Grote Slidrecht.

Gelijk boven gezegd werd, behoorden drie dorpen in het Oosten der Zuidhollandsche Waard tot het dekenschap Woudrichem. Zij waren:

Nye Almkerc.
Muelkerc.
Werkendam.

Na de ramp van 1421 komen alle kerken nog in de lijst voor, maar is hun opbrengst steeds, behalve die van de twee Dordrechtsche kerken en van Monsterkerk, nul. Verder vindt men van Vuilpoort in 1460 (nog niet in het vorige register, over 1450) en volgende jaren eene opbrengst.

Ook Muilkerk en Werkendam geven, respectievelijk het eerst in 1450 en 1466, weder eenige opbrengst.

Slechts enkele kerken verdwijnen na eenige jaren uit de lijsten, en wel:

Eemkerc in 1464.
Nye Almkerc in 1495.

Dit is waarschijnlijk eenvoudig aan vergissingen toe te schrijven.

Uit het boven reeds vermelde charter van 25 Dec. 1368 blijkt, dat in 1274 tot het dekenschap Zuid-Holland ook Putten en het land tusschen Lier en IJsel, die later afzonderlijk, het laatste als dekenschap Schieland, voorkomen, behoorden.

In het register over 1570 vindt men verscheidene aanteekeningen van de hand van den geschiedkundige Wouter Brock, die vicaris ten Dom was. Zij geven omtrent de geographische geschiedenis dezer streken weinig licht, sommige zijn onjuist, b. v. dat Erkentrudenkerk hetzelfde als Tiedradeskerke en als Duble zou geweest zijn; dat Almkerk in 1333 in de Tieselenswaard lag. Ook is verkeerd, dat hij den in Schouwe verbasterden naam Schobbe in verband brengt met de plaats, waar de Schelde in de Maas viel, en welke hij nabij Maasdam plaatst. Vooreerst was het de Striene en niet de Schelde, die zich met de Maas vereenigde, en

dit had niet bij Maasdam, maar eenige uren gaans Westwaarts plaats.

Voor de kerken onder het bisdom Luik bezitten wij verschillende opgaven van de daarin in de middeleeuwen bestaan hebbende kerken en kapellen. In de eerste plaats in een werk van den Luikschen kanunnik J. PARIS [1]). Men vindt daar in of nabij de Zuidhollandsche Waard de volgende namen genoemd:

Église d'Almonde.
Capelle.
Drimmelen.
Dubbelmonde.
Chapelle de Zwaluwe.
Église d' Oudgastel.
Chapelle d' Oudenbosch.
Nieuwenbosch.
Église de 's Graven Moer.
Geertruydenberg.
Nieuwvaart.
Oesthout.
Chapelle de Ten Hout.
Église de Polre.
Raampsdonck.
Strijen.
Nieuwstrijen.
Wildrecht.
Chapelle de Broeck.
Église de Waspyc.

De lijsten, uit welke deze opgave is samengesteld, zijn van 1400, 1419, 1427 en latere jaren. In die van 1427 en later komt achter de kerken van Almonde, Capelle, Drimmelen, Dubbelmonde, Nieuwvaart en Wildrecht (waaronder Broeck) voor: submersa. Deze zijn dus in 1421 verdronken.

Bovendien vindt men in het Belgisch Rijks archief te Brussel een „Pouillé du diocèse de Liège" [2]), opgemaakt in 1441 ten behoeve van een omslag, door FILIPS DEN GOEDE over de kerken geheven.

Het laatste stuk is, waarschijnlijk naar een ander handschrift,

---

[1]) Histoire du diocèse et de la principauté de Liège, 1e deel, blzz. 708—710.
[2]) N°. 48216 van den Inventaris.

gepubliceerd door CH. BERTHELS [1]). Daarin zijn eenige verschillen met het stuk uit het Brusselsche archief, b. v. komen Evelbergen, Sprondel, Strisen novum en Strisen ecclesia in laatstgenoemd stuk terecht niet als *submersa* voor. Zoo komt in dat stuk voor Qnescel (Knechsel) en niet, zooals bij BERTHELS, Questel, dat deze voor Kasteren verklaart.

Strisen novum komt in eene dergelijke lijst, dagteekenende van 1558, in een werk van C. B. DE RIDDER [2]) als Steyen novum voor. BERTHELS [3]) houdt dit voor Kromstrijen of Klaaswaal, dat echter in de middeleeuwen nog niet bestond. Het moet St. Antoniepolder zijn, gelijk wordt bewezen door een stuk van 23 Mei 1365 [4]), waarin ZWEDER VAN ABKOUDE tienden verleent aan WILLEM, zoon van HUGO DUKINC „in den niewelande van stryene dat HUGHE „DUKINC met sinen gesellen bediict hebben". En wij weten, dat HUGO DUKINC 4 Aug. 1357 [5]) octrooi voor de bedijking van den St. Antoniepolder verkreeg.

Omtrent Nieuwervaart merkt P. F. X. DE RAM [6]) op, dat het misschien tot het bisdom Utrecht behoorde. Dit is echter niet zoo, het behoorde tot het bisdom Luik. DE RAM heeft misschien Vreeswijk, dat ook Nieuwe Vaart heette, onder Utrecht vermeld gezien.

Broeck wordt door BERTHELS [7]) voor St. Antoniepolder gehouden. Wij zagen boven, dat Broeck op de kaart van HINGMAN voorkomt, terwijl Nieuw-Strijen St. Antoniepolder is.

In de lijst van 1558 zijn eenige onvolledigheden. Zoo is bovenaan blz. 263 Oosterhout, bij hetwelk de kapel te Den Hout behoorde, weggelaten. Het is duidelijk, dat de opgaaf der vele altaren enz. alhier niet kan slaan op het weinig gewichtige Ossendrecht, dat voorafgaat. In de andere opgaven komt hier dan ook Oosterhout voor.

Bijzonderheden vinden wij in de beide laatstgenoemde registers

---

[1]) Notice sur les limites de l'ancien diocèse de Liège, depuis la Meuse jusqu' à la Dyle, in de Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel, blz. 382 en vlgg. BERTHELS is een pseudoniem voor C. B. DE RIDDER.

[2]) Notice sur la géographie ecclésiastique de la Belgique avant l'érection des nouveaux évêchés au 16me siècle, in de Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, 1e deel, blzz. 255—266.

[3]) Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel, blz. 385.

[4]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 211 verso.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 26.

[6]) Synopsis actorum ecclesiae Antverpensis, blz. 298.

[7]) Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel, blz. 389.

(van 1441 en 1558) niet. Somtijds komen er verkeerde spellingwijzen in voor. BERTHELS [1]) zegt, dat hij niet heeft kunnen ontdekken, waar Packe of Poiske lag. Werkelijk zijn deze beide namen ook foutief, en is Polre de werkelijke naam. Daaromtrent deelde mij de heer J. PARIS, kanunnik van het seminarie te Luik, mede, dat het in 1421 niet verdronken is, en ook in de registers na dat jaar niet als verdronken genoteerd staat. Men vindt er als pastoor: in 1427 GODEFROID DE LIGNE, in 1459 JEAN DE WALPUT, enz. Het is in 1559 onder het bisdom Antwerpen gekomen en ingedeeld bij het dekenschap Bergen op Zoom. De grenzen van het laatstgenoemde zijn te zien op de kaart, behoorende bij het werk van DE RAM [2]), waaruit blijkt, dat Standdaarbuiten en Klundert de meest Noordoostelijke parochiën van dit dekenschap waren. Het is dus zeker, dat Polre niet in de Zuidhollandsche Waard gelegen was.

In de bekende kaart van Zeeland, die in de 16e eeuw in het klooster van EGMOND gevonden is, en die laatstelijk weder gepubliceerd is in het werk van FRIEDRICH MÜLLER [3]), vindt men tusschen de eilanden Tolen en Zuid-Beveland en den Brabantschen vasten wal een eiland met dorp, geheeten de Polder.

Hoezeer die kaart zeker den toestand van het jaar 600 niet wedergeeft, en ik het er voor houd, dat zij uit het begin der 16e eeuw is, is toch de plaats van het eiland Polder of Polre uit deze kaart met vrij groote juistheid af te leiden. De heer PARIS deelde mij mede, dat Polre in het register van 1554 voorkomt als Poldris Beduini. Bij DE RAM [4]) vindt men Boudewijns-Polder en Polder ieder afzonderlijk, en bij elk de vermelding, dat het verdronken is. Het is duidelijk, dat hier hetzelfde dorp bedoeld is. Dat het naar BOUDEWIJN VAN IERSEKE, den zoon van KERVINK VAN REIMERSWAAL, genoemd is, komt mij niet onmogelijk voor. Het is echter niet de polder, die door dezen edelman ingevolge octrooi van 6 Jan. 1311 [5]) gewonnen werd, want die polder ligt tusschen Poortvliet en Schakerloo, dus in de, toen hier reeds grootendeels verlande, Striene.

Ik acht het waarschijnlijk, dat dit eiland omstreeks ter plaatse van de Prinsessenplaat en Molenplaat (ten Zuidoosten van Tolen)

---

[1]) Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel, blz. 384.
[2]) Synopsis.
[3]) Das Wasserwesen der Niederländischen Provinz Zeeland, blz. 29.
[4]) Synopsis, blzz. 297 en 303.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 89.

gelegen heeft. Het komt niet voor op de kaarten van het midden der 16e eeuw, dus zal het in 1530 verzwolgen zijn en is de vermelding daarvan in 1559 uit vroegere registers overgenomen zonder er op te letten, dat het niet meer bestond.

HOOFDSTUK XXI.

Oorzaken en gevolgen van den St. Elisabethsvloed.

VAN GOUTHOEVEN [1]), BOXHORN [2]) en anderen geven aan WILLEM VI de schuld van de ramp, die de Zuidhollandsche Waard op 18 Nov. 1421 getroffen heeft. Zij zoeken die in de vergunning van 20 Febr. 1415 [3]), waarbij den inwoners van Achthoeven, gelegen onder Wieldrecht, en hunnen heer, GERARD II VAN ZEVENBERGEN, toegestaan wordt, eene uitwateringssluis met bijbehoorenden watergang, die gedicht waren, weder te openen. Men vergete daarbij evenwel niet, dat de dijk, die dezen watergang afgesloten had, eerst een jaar van te voren was gemaakt.

In het charter van 1 Mei 1400 [4]), dat over den nieuw te maken dijk (die van den Wildelandschen dijk naar den ouden Zevenbergschen dijk liep en van 1410 tot 1412 aangelegd werd) handelt, wordt wel gestipuleerd, dat daarin de noodige sluizen zullen komen om de uitwatering bij Broek (waar 14 sluizen waren [5])) niet te benadeelen, maar van de uitwatering van Achthoeven wordt niet in het bijzonder melding gemaakt.

In een charter van 17 Nov. 1410 [6]) wordt medegedeeld, dat genoemde dijk toen in aanleg was, en ook, dat hij strekt over de Meeren, gelijk HINGMAN hem teekent.

Bij eene handvest van 19 Dec. 1413 [7]) werd door WILLEM VI aan Dordrecht, Geertruidenberg en de ingezetenen van de Groote Waard vergund, om den van 1410 tot 1412 gemaakten dijk op, d. i. weg, te graven, voor zoover hij de uitwatering door de Broek-

---

[1]) Kroniek, blz. 446.
[2]) Theatrum Hollandiae, blz. 108.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 313.
[4]) Idem, idem, blz. 140.
[5]) HINGMAN, De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 36.
[6]) Register van de paalscheidinge van Holland en Brabant, fol. 37.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 267.

sche sluizen belemmerde. Zonder twijfel waren er in het ten gevolge dezer handvest opgeruimde gedeelte dijk een of meer sluizen geweest, daar anders de Broeksche uitwatering er door afgesloten ware. De sluis te Achthoeven lag hooger op, er had in 1414 (althans na 19 Dec. 1413) eene dijksomlegging plaats, waardoor de uitwatering van Broek buiten den nieuwen dijk kwam. De omlegging sloot binnenwaarts nabij Broek aan den dijk van de Zuidhollandsche Waard aan, maar nu was, daar in deze omlegging zeker geen sluis gemaakt was, de uitwatering van Achthoeven geheel afgesloten. Men hechtte er zeker weinig waarde aan, maar nu kwamen de Achthoevensche ingezetenen klagen, dat hun toestand, wat de uitwatering betrof, verergerd was. Het was dus een daad van rechtvaardigheid van WILLEM VI, om den vroegeren toestand te herstellen.

Een opmerkelijk stuk is dat van St. Bavendag (1 Oct.) 1421 [1], daar het nog geen twee maanden voor de ramp werd opgesteld. Daarin wordt een twist tusschen JAKOB VAN GAASBEEK, heer van Putten en Strijen, eenerzijds en de stad Dordrecht en de hoogheemraden van de Zuidhollandsche Waard anderzijds bijgelegd. De twee holen, d. i. uitgemoerde putten, die hij nabij Broek had, en die mede uitwaterden door de sluizen aldaar, welke holen dus binnen den nieuwen dijk lagen, zullen in stand blijven „omdat „wel kenlic is datsi dair den gemenen lande gheen hinder en siin”. Voor de schade, die hij aan het gemeene land gedaan heeft, zal hij 38 Engelsche nobelen betalen. Of de beide holen de doorbraak in de hand gewerkt hebben? Wie zal het uitmaken? In elk geval is er meer mogelijkheid, dat deze gaten de schuld van het ongeval dragen, dan de daad van WILLEM VI.

Vooral in verband met den 1½ jaar van te voren plaats gehad hebbenden overgang van JAKOB (zie Hoofdstuk XVII) is de mogelijkheid, dat de politiek in de goedgunstige verklaring van Dordrecht en de heemraden eenig gewicht in de schaal legde, niet uitgesloten.

Dat de ramp van 1421, hoewel de eerste doorbraak ongeveer ter plaatse viel van die van 1374 en 1376, zooveel erger gevolgen had dan de overstroomingen van die beide jaren, was daaraan te wijten, dat eenige dagen na de doorbraak de binnenglooiing van den Merwededijk zoowel boven als beneden Werkendam door de golven aangetast werd. Dit was een zwakke plek, daar er in de genoemde jaren reeds doorbraken plaats gehad

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 59.

hadden. Aangezien er in de rivieren hoog opperwater was (het land van Arkel overstroomde blijkens een charter van 28 Jan. 1422 [1]) denzelfden winter ook), werd die dijk hierdoor te zwak en brak hij door. Kort daarna, toen alles éene zee was, is de dijk meer benedenwaarts op dezelfde wijze afgekabbeld en doorgebroken. De dijk brokkelde daarna langzaam af, zoodat hij na eenigen tijd van Woudrichem tot de kom van het dorp Werkendam, van die kom tot het huis Merwede en van de benedenzijde van Dordrecht tot Puttershoek grootendeels verdwenen was. Eenige stukken vertoonden eene eeuw na de doorbraak nog de sporen van den ouden dijk, zoo b. v. een gedeelte, waarop een wilgenboom (de Witboom) stond, onder Kraaiestein en een deel, waarop een perenboom stond, onder Houweninge [2]). Laatstgenoemde boom stond nabij de grens tusschen dit ambacht en Kort-Ambacht [3]).

Dat zich boven Werkendam niet evenzeer killen vormden als even beneden Werkendam en tusschen Dordrecht en Puttershoek, was het gevolg van lokale omstandigheden.

Eene goed bedoelde poging, om de herdijking niettegenstaande het gebrek aan eensgezindheid tot stand te brengen, zien wij in eene oorkonde van Jan van Beieren van 6 April 1422 [4]). Hij beveelt daarin, dat binnen 8 dagen worde begonnen met herdijken, en verklaart het land der onwilligen verbeurd. Hij zal de bedijking gezamenlijk met de stad Dordrecht verrichten, en ontbrak hieraan zijnerzijds iets, zoo geeft hij ook aan Dordrecht het recht om de herdijking alleen te verrichten. Zelfs wordt bij onwil, als het verbeurde goed niet voldoende is om de kosten te dekken, des onwilligen lijf aangesproken.

Wij zien Jan van Beieren 24 Apr. 1423 [5]) er over klagen, dat die van Heusden, Altena, Sprang, 's Gravenmoer en Bezooien onwillig waren, bij de herdijking te hulp te komen. Op 11 Nov. 1425 [6]) beloofde Filips de Goede 28000 kronen voor de herdijking.

Het land lag te laag om partiëele indijkingen mogelijk te maken, en het duurde tot 1467, eer aan de bovenzijde (Altena), tot 1471, eer aan de benedenzijde (Oud-Bonaventura) met indijken begonnen

---

[1]) Meylink, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 213.
[2]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 502.
[3]) Hingman, De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 32.
[4]) Register Memoriale Ducis Johannis Bavariae 1421—1425, fol. 1 verso.
[5]) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 672.
[6]) Idem, idem, blz. 804.

werd [1]). Dit laatste poldertje was slechts 295 Hectaren groot.

Door de oorlogen, in deze streken van 1421 tot 1433 gevoerd, werd het herstel ook bemoeilijkt. Toen daarna de rust wederkeerde, was het niet meer doenlijk, den dijk weder op te maken, vooral daar ook aan de benedenzijde, onder Broek en Zwaluwe, een dergelijke afkabbeling als langs de Merwede plaats had gehad en zich hier de toestand gevormd had, die in hoofdzaak nog bestaat; alleen gaat thans door de vorming der vele eilanden in het Bergsche Veld niet zooveel water met vloed naar binnen en met eb naar buiten als toen. Zelfs met de tegenwoordige hulpmiddelen zou het een moeilijk werk zijn, het Hollandsch Diep af te dammen; het was toen geheel onmogelijk.

HOOFDSTUK XXI.

Waterstaatkundige toestand der Zuidhollandsche Waard voor 1421.

Om den waterstaatkundigen toestand van de Zuidhollandsche Waard voor 1421 duidelijk te maken, hebben wij vooreerst eene oorkonde van 17 Mei 1309 [2]), waarin Willem III aan de bewoners van het land van Heusden belooft, dat zij ten eeuwigen dage niet meer dan ééne sluis in den Maasdam zullen behoeven te onderhouden. De sluis was 22 voet wijd, en was de uiterste van alle sluizen die in den Maasdam lagen. Hij spreekt van ééne sluis en één waterscip. Dit laatste woord beteekent uitwateringskanaal. Ik houd het er voor, dat de Maas zonder sluis is afgedamd, doch dat ten Noorden daarvan de uitwateringsluizen zijn gelegd, er was dan een kort kanaaltje noodig naar boven en evenzoo een naar beneden tot vereeniging der rivier met de sluis, en deze kanaaltjes zullen te zamen het „waterscip" uitgemaakt hebben.

Op 27 Aug. 1322 [3]) vergunde dezelfde graaf aan Willem IV van Altena het vervangen van de sluis, die hij in den Maasdam had, door een andere van dezelfde afmetingen.

Op 28 Oct. 1374 [4]) verbood hertog Albrecht het bevisschen der sluizen aan den Maasdam tusschen Onser vrouwen Daghe ter lichtmisse (2 Febr.) en St. Jan te midzomer (24 Juni).

---

[1]) Hiermede worden slechts de indijkingen bedoeld daar, waar vroeger de Zuidhollandsche en Tieselenswaarden lagen.

[2]) Van Mieris, Charterboek, 2e deel, blz. 86.

[3]) Idem, idem, blz. 300.

[4]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, blz. 311.

Op 17 Dec. 1388 [1]) gaf hij de visscherij in die sluizen in huur aan zijne „goede luden van den Groten Waert". Als reden wordt opgegeven, dat zij voortdurend geklaagd hadden over de vroegere huurders der visscherij, die de sluizen bevischten „tot groten on- „orbaer ons lants". De sluizen werden waarschijnlijk door die vroegere huurders bij vloed, als het waterverschil nog niet groot was, opengehouden, daar er dan veel visch de Maas opkwam. De waterstand werd dus ten gerieve der visschers hooger dan noodig was. De Maasdam was gemaakt om hoog buitenwater te keeren, en de lieden uit de Zuidhollandsche Waard waren bevreesd niet voor doorbraak, maar voor hoogen waterstand in de binnengedijkte Maas, waardoor de landen niet meer zoo goed op die rivier konden uitwateren dan als de deuren slechts opengingen wanneer uitwatering mogelijk was.

De landen bezuiden de Maas, beoosten de Donge en bewesten de Zijdewinde waterden, gelijk boven reeds is gezegd, uit door eene sluis te Achthoeven onder Wieldrecht en door 14 sluizen te Broek. Dit groote getal was niet noodig voor de uitwatering, maar ontstond langzamerhand. Alle sluizen waren van hout en als er eene niet meer deugde, werd zij niet opgeruimd, maar buiten gebruik gesteld en een nieuwe er naast gebouwd.

De landen bezuiden de Maas en beoosten de Zijdewinde waterden uit op de Maas, en dus middellijk aan den Maasdam en den Dubbeldam, evenals Heusden, Altena, Dussen, Vorenzaterwaard, Ardswaard en het land, dat in 1200 Dordrechtswaard heette. Elk dezer landen had zijne afzonderlijke uitwatering op de Maas, het laatste op de Dubbel, en wel bezuiden Dordrecht, een eindweegs boven den Dubbeldam.

Te Dordrecht waren geen uitwateringsluizen, wel schutsluizen.

In het boven besproken charter van 3 Nov. 1200 komt voor Dordrecht aan beide zijden van het water. Welk water hiermede bedoeld wordt, is niet twijfelachtig. Het is de Oude Haven, welker meest Noordoostelijk deel reeds in de 13e eeuw bestond, want in een brief van 15 Apr. 1290 [2]) wordt aan de poorters van Dordrecht vergunning verleend, hunne erven te betimmeren „so „waer sy erve leeghende hebben binnen hore vriheden, het si opter „havenen joft ofter joft voren". Aan weerszijden van dit deel, dat breeder is dan het overige, later gegraven gedeelte, waren dus reeds woningen.

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 511.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 307.

De eerste schutsluis nabij Dordrecht werd waarschijnlijk in 1281 gebouwd. DANIËL I VAN DE MERWEDE en JAN VAN TOLLEUZEN spreken in een brief van Maart 1282 [1]) van de sluis „die nu „niewelinghe gheleget is bi die port te dubble waert", dat beteekent bij de stad in de richting naar de Dubbel. De bewoners van Dordrecht worden door hen van sluisgeld vrijgesteld, een bewijs dat deze sluis eene schutsluis was.

Het is op het grondgebied dier beide heeren, dat de sluis en het toeleidingskanaal uit de Dubbel gemaakt zijn, en de sluis diende, zooals van zelf spreekt, ter verbinding van de binnengedijkte wateren met de Oude Haven, die gemeen lag met de niet afgedamde rivieren. Daarom behoeft er nog niet, gelijk SMITS en SCHOTEL [2]) in navolging van VAN OUDENHOVEN meenen, een arm van de Dubbel langs de Oostzijde van Dordrecht naar de Merwede geloopen hebben; de aanwezigheid van zulk een arm blijkt uit geen enkel feit. Dat de turfschepen uit de Maas door de Dubbel naar Dordrecht voeren, waar zij eene steenen brug moesten passeeren, is slechts een bewijs, dat er een vaart was van de Dubbel naar Dordrecht. Deze vaart was het niet meer dan $\frac{1}{4}$ uur gaans lange toeleidingskanaal naar het Spui [3]).

Wij kunnen hieruit ook zien, dat de Graaf nabij Dordrecht niet meer de grens uitmaakte tusschen de ambachten langs de Merwede en die langs de Maas. Ware het kanaaltje met sluis niet deels op het gebied van den een, deels op dat van den ander der beide genoemde heeren gemaakt, zij zouden niet beide in het charter van 1282 voorkomen.

Schepenen en raad van Dordrecht vergunden in eene oorkonde van 14 Apr. 1307 [4]) aan de poorters van Geertruidenberg om vrij te varen „doer die Spoeye die wy nv ter tyt wille hebben te leg„gen doir onse muere gaende al in die hauene." VAN DE WALL brengt de plaats van de sluis terecht in verband met de Spuipoort, en meent, dat het een kanaal is, welks loop hij echter niet weet. Uit het woord „leggen" blijkt duidelijk, dat *spoeye* geen kanaal, maar een schutsluis is. Ook is dit trouwens te zien uit eene rekening, loopende van 29 Oct. 1582 tot 29 Apr. 1583 [5]), waarin

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 198.
2) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 67.
3) Hoewel dit woord denkelijk met „Spoeye" in verband staat, is onder dit Spui een gracht te verstaan.
4) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 129.
5) MATTHAEUS, De jure gladii, blz. 259.

gesproken wordt van „spuye oft sluysen op de Vaart" te (Vreeswijk). Elk sluishoofd wordt hier *sluis*, de geheele schutsluis *spui* genoemd.

De sluis had natuurlijk aan de rivierzijde een voorhaven (waarvan op de kaart van TIRION nog een overblijfsel te zien is) en aan de Zuidzijde naar de Dubbel een toeleidingskanaal.

In een stuk van 9 Dec. 1377 [1]) werd bepaald, dat een dam achter de bestaande schutsluizen gelegd zou worden wegens het waterbezwaar, waaraan de Groote Waard blootstond tengevolge van het schut- en lekwater. Uit dit stuk is het ook duidelijk, dat een spoeye eene schutsluis is, want er wordt gezegd „dat si leket, mits „dat zy nyet wel dichte van doren gehouden en wordt." Uit het stuk blijkt, dat er toen meer dan ééne schutsluis was, anders zou daarvan niet telkens in dit stuk in het meervoud gesproken worden. Hier geldt hetzelfde, wat boven opgemerkt is omtrent de meerdere uitwateringsluizen. Na 26 jaren was de bouw eener nieuwe sluis noodig geweest, dus in den tijd van 70 jaren was ditzelfde allicht tweemalen het geval.

Terloops zij opgemerkt, dat in het stuk van 1377 wordt gezegd: „mits den water datter doer gaet als mense opent"; een kanaal kan men niet openen, wel een schutsluis. Uit een en ander is dus ook duidelijk te zien, dat hetgeen in het beroemde diploma van WILLEM II van 9 Apr. 1253 Spoya genoemd wordt, schutsluis beteekent; dit diene ter aanvulling van de mededeeling dienaangaande van den heer J. F. W. CONRAD [2]).

Opmerking verdient nog, dat in 1307 de vernieuwing niet geschiedde door de bovengenoemde heeren, maar door de stad. In den tusschentijd was de stad zooveel uitgelegd, dat daardoor de sluis onder haar gebied was gekomen. Met deze uitlegging staat in verband het in Hoofdstuk XIV besproken recht, dat de heer van de Merwede later had, om elk jaar gedurende 8 dagen het schoutschap over de stad te bekleeden, en tevens de inkomsten te trekken eener dan gehouden jaarmarkt.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 339.

[2]) Compte-rendu des Travaux du VIe congrès international de navigation intérieure, blz. 25.

HOOFDSTUK XXII.

De Tieselenswaard.

Dit eiland, begrensd door de Dubbel aan de Noord- en de Maas aan de Zuidzijde, had een afzonderlijk dijkbestuur.

Het is een der verdiensten van HINGMAN, aan de Tieselenswaard de juiste plaats te hebben aangewezen. Door vroegere schrijvers werd zij meestal veel te Zuidelijk geplaatst.

Van de Tieselenswaard is de omtrek op de kaart van HINGMAN te zien. Hoewel van Heinenoord 15 Maart 1438 [1]) gezegd wordt, dat het „in Tyeselenrewaard" lag, is met Tieselenswaard oorspronkelijk slechts bedoeld het bedijkte deel, dus dat, gelegen beoosten den dijk Puttershoek—Maasdam.

Een charter van 5 Nov. 1303 [2]) noemt eenige eigenaren in de Tieselenswaard op, zij zijn:

WILLEM VAN WENDELNESZE.
GILLES VAN BARENDRECHT.
WILLEM VAN WIJFFLIET.
REINBORCH GHEYSE.
GEVA, dochter UTERNESSE, d. i. uit het ambacht Nesse. Later komen zij als zoodanig niet meer voor. Omtrent een ander, die hetzelfde verklaarde te zijn, werd de beslissing aangehouden. Het is mogelijk, dat zij eenvoudig grondeigenaars waren.

In eene oorkonde van 24 Maart 1318 [3]), waarbij het ambacht Nesse door WILLEM III aan ZEGER VAN DER TOLNE in leen wordt gegeven, wordt gezegd, dat dit ambacht strekt „van Wollebrants Kerke „opwaert thot Heeren Ghenemans polre". De visscherij, die ZEGER tegelijk met Nesse ontving, strekte zich uit „van Heeren Ghene-„mans polre, westwaerts tot der Heeren visscherijen van S. PIETERS „t'Utrecht in den Dubbel."

Bij een charter van 15 Juli 1310 [4]) ontving de St. Pieterskerk te Utrecht in ruil voor goederen in Zeeland, die zij aan den graaf afstond, verschillende giften, o. a. 4 morgen tienden, gaande van Wolbrandskerke Noordwaarts tot Apersambocht van der Mile, dat

---

[1]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 40.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 35.
[3]) Idem, idem, blz. 194.
[4]) Idem, idem, blz. 112.

is tot de Mijl, toen behoorende aan APER. Verder ontvangt die kerk „de Moentkye ende twe Orde"; de visscherij „van Wolbrants-„kerke toten Dubbeldam"; eindelijk de tienden „in den polre, „leggende in 't ambocht van den Polre", de tienden „in de Nesse „in Hughemans ambocht van den Polre" en eindelijk die „van Tiesse-„lynskerke of van den ouden lande". „Het ambocht van den Polre" is Genemans Polder, Hugemans Ambacht is Nesse, en Tieselenskerke is Oudeland.

Het genoemde Tieselenskerke werd reeds 8 Juli 1126 door den bisschop van Utrecht aan St. Pieter geschonken [1]). Uit het boven aangehaalde stuk van 24 Maart 1318 blijkt, dat HUGHEMAN of HUGO de zoon van GENEMAN was.

VAN OUDENHOVEN vergist zich, als hij het door hem in een oud stuk (hij zegt niet van wanneer het is, maar het is van 8 Juli 1310 en komt voor bij VAN MIERIS [2])) vermeld gevondene „Officium „Hugemanni de Polre" houdt voor den St. Antoniepolder [3]). Deze laatste polder is wel in 1358 door een HUGO bedijkt en werkelijk wordt die polder ook in 1436 's Heer-Hugen-land genoemd [4]), maar het was toch niet hetzelfde als Hugemans Ambacht, dat reeds in 1310 genoemd wordt.

Het genoemde stuk van 8 Juli 1310 heeft op dezelfde ruiling betrekking als dat van 15 Juli 1310, ook boven aangehaald.

Moentkye is in 1535 verbasterd tot Mousye [5]).

Moentkye en de twee Orden moeten bij elkander gelegen hebben. Zij strekten zich uit van de Dubbel tot de Maas [6]), en waren te zamen 123 morgen of 105 Hectaren groot.

Het woord *ort* beteekent oorspronkelijk uiteinde, punt [7]). Men vindt het in verschillende plaatsnamen in ons land terug. Behalve op Winocsorde [8]), Iersekenoord, Heinenoord en Godschalkoord (sommige hiervan komen wellicht voor in de beteekenis van oord (plaats) zij hier gewezen op een aantal uitstekende punten op de kaart der Elbe van MELCHIOR LORICHS van 1568 [9]), welke genoemd worden:

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkendenboek, 1e deel, blz. 73.

[2]) Charterboek, 2e deel, blz. 108 en blz. 109. Dit stuk is door den paus bevestigd 8 Apr. 1312 (MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 45).

[3]) Zuid-Holland, blz. 618.

[4]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 29.

[5]) HINGMAN, de Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard, in 1421, blz. 25.

[6]) Idem, blz. 26.

[7]) OUDEMANS, Bijdrage tot een middel- en oud-nederlandsch woordenboek, 5e deel blz. 476.

[8]) VAN DEN BERGH. Oorkondenboek, 1e deel, blz. 238.

[9]) LAPPENBERG, die Elbkarte des MELCHIOR LORICHS vom Jahre 1568.

Schulaner Ordt, Blancke Neesser Ordt, Rosengarder Ordt, enz. Eindelijk zij nog vermeld Yorde, een uitstekende punt bij Durgerdam, die genoemd wordt in eene rekening van den grafelijken rentmeester ENGHEBRECHT, loopende van 29 Maart 1316 tot 6 Jan. 1317 [1]) en die op de kaart van BEELDSNIJDER van 1575 voorkomt met den naam Ye-oort.

Eigenlijk komt deze naam (zie o. a. de reproductie van een deel dier kaart in Plaat 1 mijner Verhandeling over den omvang van het Haarlemmermeer voor de droogmaking) *in* den mond van het IJ voor; maar de uitstekende punt is er toch zeker oorspronkelijk mede bedoeld. Later heette deze punt echter IJdoorn, en daarvan is IJdoornikerdam of Durgerdam afkomstig. In een „Seebuch" uit de 14e eeuw [2]) komt voor: „Also gy up Urk mogen de torn „seen, so gaet sutsutwest na Tiorde". Bij dit laatste woord heeft de heer HETTEMA een vraagteeken; het is dit IJoord, hetwelk blijkbaar bedoeld wordt.

VAN DE WALL [3]) zegt, dat Oord of Noord een gors, uiterland of uiterwaard beteekent. Dit is ook de beteekenis, die het woord langzamerhand verkreeg. Oorspronkelijk beteekent het echter uitstekende punt.

Een ander ambacht, dat gezegd wordt, aan de stad Dordrecht te grenzen, was Dubbeldam. Natuurlijk ontleende het zijn naam aan en vormde het de omgeving van den omstreeks 1270 aangelegden dam door de Dubbel, van welken in Hoofdstuk VIII gesproken is.

Het ambacht Dubbeldam werd 4 Dec. 1318 [4]) uitgegeven aan een Dordschen poorter, NIKOLAAS OEM, een der eersten van een beroemd geslacht.

Het was „leggende tusschen Apersambocht Utermile en Segers „ambocht van den Tolne", en „streckende an 't Poortrecht van „onser poirte van Dordrecht". Wij leeren hieruit de ligging van Dubbeldam, aan weerszijden van de Dubbel, kennen. Dit ambacht was, waarschijnlijk ten behoeve van de bevolking, die zich hier na afdamming van de Dubbel had neergezet, op dezelfde wijze afgescheiden van de omliggende, tot welke het vroeger behoorde, als dit van Amsterdam, Rotterdam en Schiedam bekend is.

---

[1]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 73.

[2]) F. BUITENRUST HETTEMA, Friesche plaatsnamen, in Nomina geographica Neerlandica, 4e deel, blz. 11.

[3]) Handvesten van Dordrecht, blz. 245.

[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 200.

Zegers Ambacht van der Tolne en Apers Ambacht waren gelijk wij boven zagen, Nesse en de Mijl. Het ambacht Dubbeldam bevatte blijkbaar aan weerszijden van de Dubbel weinig meer dan een strook dijks.

Gelijk boven gezegd werd, lag de 24 Maart 1318 in leen gegeven visscherij in de Dubbel. Ook de visscherij van St. Pieter was in de Dubbel gelegen, en wel van Wolbrandskerke tot den Dubbeldam. Dit bepaalt de plaats van het dorp Wolbrandskerke aan de bovenzijde van het ambacht Dubbeldam, terwijl de visscherij, in het stuk van 1310 bedoeld, strekte langs het ambacht Nesse.

De bovenmond der Dubbel is door HINGMAN [1]) naar eene kaart der visscherijen van Alleuzen van 1609 op zijne kaart geplaatst.

Uit een stuk van 27 Juli 1322 [2]) wordt ons de Zijdewinde, een binnendijk, die door Nesse liep bekend. Hij wordt gezegd te liggen „tusschen Arnoudslande van den Ende an die eene zide westwaerd, „ende die andre zide van den watre, datmen hiet Dubble". Het land van ARNOUD VAN DEN ENDE is mij elders niet voorgekomen. Het behoeft geen ambacht geweest te zijn.

Volgens een charter van St. Ponciaens dag 1385 (14 Jan. 1386) [3]) strekte het ambacht Nesse van Wolbrandskerk opwaarts tot Heeren Genemans Polder.

Wij vinden nog uit eene rekening van 1535 aangehaald [4]): „de „visscherie in Cruyskerck, Wolbrantskerck, Gemans Polre, den Esse „ende Oudelant mitten Dubbel, die bepaalt is an de oestzyde tam- „bocht ende omde noortzyde de Grave". Genemans Polder, Nesse en Oudeland waren drie ambachten, Kruiskerk en Wollebrandskerk waren een en hetzelfde dorp, zooals blijkt uit eene mededeeling van 31 Maart 1391 [5]), waarin gesproken wordt van „Wolbrants- „kerke ten brunen cruce".

Kruiskerk vinden wij nogmaals bij HINGMAN [6]) vermeld 19 Mei 1523: „die Dubbeldam, liggende vast aen Dordrecht, ende scheyt „die jurisdictie van Dordrecht ende comt uyt den oosten van „Cruyskerck, alsoe dat kerkhof van Cruyskerck staet aen die Dub- „belt". Dus lag de kerk van Kruiskerk aan de Dubbel. Dit

---

[1]) De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 30.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 295.
[3]) Register IIII AELBRECHT, fol. 231.
[4]) HINGMAN, de Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 25.
[5]) Register V AELBRECHT, fol. 8.
[6]) Blz. 30. Dezelfde woorden worden aangehaald door VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 5.

komt ook overeen met een charter van 18 Febr. 1324 [1]), waar sprake is van land „bi Wollebrands kerke in clays oems ambocht". Dit laatste was het ambacht Dubbeldam.

HERMAN VINKE kreeg Donderdag op Mei-avond (30 Apr.) 1360 [2]) 18 morgen „in tyezelens waert bi Dordrecht boven der kerke „diemen hiet ten brunen cruse".

Omtrent Kruiskerk vinden wij verder nog in het Dordrechtsche archief een schepenbrief van 1 Febr. 1401 (N°. 395 van het Register), waarin sprake is van overdracht van grond „te Cruus in „Jan Zegherssoens Ambocht". In N°. 396 van dat Register (van 6 Dec. 1403) wordt Cruus Cruuskerc genoemd. Het is duidelijk, dat het ambacht van JAN ZEGERSZOON hetzelfde is, dat in 1318 aan ZEGER VAN DER TOLNE werd gegeven. Dus was Kruiskerk de naam van Nesse als parochie, evenals Tieselenskerke de naam van Oudeland als zoodanig was.

Oudeland wordt somtijds, b. v. in een stuk, gedateerd in crastinum conversionis Sancti Pauli 1350 (26 Jan. 1351) [3]), genoemd Paepheinen-Ambocht.

Waar Oudeland gelegen was, wordt duidelijk uit eene oorkonde van St. Pouwels avond conversio 1350 (24 Jan. 1351) [4]), waarin sprake is: vooreerst van land in Clais oem clais oems soens ambocht, d. i. Dubbeldam, gaande van de landen der heeren van St. Pieter (dus van het boveneind van Dubbeldam) tot aan de Missloot, d. i. niet die op de kaart van HINGMAN aan het benedeneind van de heerlijkheid de Waal voorkomt, maar een sloot in het ambacht Dubbeldam; en verder van 7 morgen land in t Oudenland in paepheyne ambocht, gaande van de Missloot tot aan de Maas. Dus liep het ambacht Oudeland van Dubbeldam naar de Maas.

Genemans Polder, dat waterstaatkundig waarschijnlijk afzonderlijk stond, moet aan het scheidingspunt tusschen Maas en Dubbel hebben gelegen.

De bezittingen van St. Pieter in de Tieselenswaard hadden zich na 1421 natuurlijk opgelost in een vischrecht. De aan St. Pieter behoorende visscherij werd aan de Oostzijde begrensd door het ambacht Alloysen [5]), d. i., zooals wij in Hoofdstuk II zagen, Tolleuzen, terwijl verder nog gezegd wordt, dat de Graaf was gelegen

---

[1]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 136.
[2]) Register IIII AELBRECHT, fol. 50 verso.
[3]) Register B. B. BLOYS, fol. 12.
[4]) Idem, fol. 43 verso.
[5]) HINGMAN, de Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 25.

om, d. i. nabij, haar Noordelijke grens. De Grave of Graaf was, gelijk in de Hoofdstukken XIII en XXI gezien is, een weg, die liep van nabij Dordrecht in de richting naar Almkerk, en die de ambachten langs de Merwede (uitgezonderd het meest Westelijk deel) scheidde van die langs de Maas. Wanneer deze weg bij de Dubbel niet ver van den Dubbeldam uitkwam, kan hij nabij de Noordelijke grens der visscherij, hoewel deze geheel in of ten Zuidwesten van de Dubbel gelegen was, geloopen hebben. Dit wordt nog nader bevestigd door een charter van 15 Dec. 1385 [1]), waar staat, dat Dubbeldam landwaarts in (langs de Dubbel) strekt over (d. i. tegenover) Cruuskerc te halve grave, d. i. tot het midden van de Graaf. Hieruit volgt ook, dat de voorstelling op de kaart van SCHILDER van 1537 (zie Plaat I), dat de Graaf benoorden Dordrecht uitkwam, foutief is. Zij is daarop ook blijkbaar later gewijzigd.

Eene fout is nog op deze kaart, dat Kruiskerk en Wolbrandskerk daarop twee plaatsen zijn. Ook is de afstand tusschen Wolbrandskerk, Dubbeldam en de Mijl daarop veel te groot geteekend met het oog op de verdere deelen der kaart.

De meer Westelijke, op HINGMAN's kaart geteekende ambachten, het Ambacht van der Hoeke, Poelwijk, Wouters Goede van de Waal, Heer Gerards van Poelgeest, en Schobbe en Everokker komen respectievelijk ongeveer overeen met de latere ambachten Puttershoek, Maasdam, Heinenoord, Godschalkoord en Mijnsheerenland.

Wat Schobbe en Everokker betreft, hiervan heette de Oostelijke helft Schobbe, want in eene oorkonde van 27 Oct. 1255 [2]) wordt Scobbende gezegd, tusschen Wifliet en Gammerecht (deze naam was behalve de eerste letter onleesbaar, maar is volgens een in het archief van Utrecht aanwezig afschrift van 20 Sept. 1542 aldus) te liggen. Wyfliet was de sloot, die dit ambacht van Poelwijk scheidde.

Volgens HINGMAN beslaat de oude heerlijkheid de Waal de oppervlakte van de latere gemeente Heinenoord. Ook deze naam komt echter voor, en wel als die van een gors, gelegen in de Maas tegenover Pendrecht. Het wordt Woensdag na Jaardag 1390 (4 Jan. 1391) [3]) Heyenkynsorde genoemd. Uit deze ligging is af te leiden, dat het benedenste of Westelijkste deel van de tegenwoordige gemeente zal hebben uitgemaakt.

Op 18 Juli 1319 [4]) gaf WILLEM III aan GEERTRUID, gemalin

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 429.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 330.
[3]) Register E. L. 35, fol. 3.
[4]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 80.

van ARNOUD VAN HEUKELUM, een ambacht met toebehooren, gelegen tusschen „Scoenhoute ende Scobbender ambocht." Aan Schobbe grensde Poelwijk, daaraan paalde Oostwaarts Leiderambacht, dat dus hetzelfde als Schoonhout moet zijn. Dat zulks werkelijk het geval was, is te zien uit een charter van Donderdag na Lamberti (22 Sept.) 1379 [1]), waarbij WOUTER UYTTENHOUT bij afstand van zijn broeder AREND VAN SCHOONHOUT verlijd wordt met Leiderambacht.

Uit een charter van 19 Apr. 1288 [2]) zou zijn af te leiden, dat de bedijking van de Tieselenswaard met de Zuidhollandsche Waard toen kort van te voren aangelegd was; dit slaat echter op de gezamenlijke herdijking na de doorbraken van 21 Jan. van dat jaar, iets hetgeen ook af te leiden is uit de woorden: „omme die noet „van onsen voirghenomenen lande." Uit dit stuk blijkt, dat de heer van Heusden toen heer van deze waard of van een deel daarvan was. Hij is zeker ten gevolge van den moord op FLORIS V van zijne bezittingen in deze waard vervallen verklaard, en deze zullen toen met het graafschap vereenigd zijn.

Toen de Dubbeldam tegelijk met den Maasdam gelegd was, werd het langzamerhand gewoonte, alleen het binnengedijkte deel van de Dubbel zoo te heeten.

Dat de Dubbeldam ongeveer tegelijk met den Maasdam gelegd moet zijn, schijnt ook te volgen uit een charter van 22 Maart 1282 [3]), daar de sluis, waarvan aldaar gesproken wordt, en die te Dordrecht gelegd was bij de poort naar den kant van de Dubbel (de Spuipoort), met het toeleidingskanaal naar de Dubbel wel gelegd zal zijn om den omweg door de sluis in den Dubbeldam te vermijden.

De plaats van den Dubbeldam blijkt uit eene mededeeling bij VAN DER EYCK [4]), dat de Dubbel uitkwam schuin over de plaats waar tegenwoordig het huis Meerdervoort staat.

In de in Hoofdstuk XVIII besproken lijst van VAN SOMEREN worden de volgende ambachten in de Tieselenswaard opgenoemd:

25. Maesdamme.
26. Hr. Geemans Polre.
27. Oudelandt.

---

[1]) Register V AELBRECHT, fol. 50 verso.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 277.
[3]) Idem, idem, blz. 198.
[4]) Beschrijving van Zuidholland, blz. 33.

28. In den Esch. Dit is hetzelfde als Nesse, welks grenzen boven zijn aangewezen.

29. Die Mijle.

30. Die Donge. Op de geographische volgorde afgaande, moet dit zijn Puttershoek. Misschien beteekent het Donk, d. i. hoogte.

31. Leyderambogt.

In de tweede lijst van VAN SOMEREN vindt men nog:

Tieselijnswaert. Onder dit hoofd moeten begrepen zijn de landpoorters, die in de, niet in de eerste lijst opgenoemde, meer Westelijk gelegen ambachten Schobbe en Everokker, de Waal en Gerard van Poelgeest's Land woonden.

Dubbeldamme. Blijkbaar woonde hier meestal slechts eene visschersbevolking en waren er slechts enkele landpoorters, anders had Dubbeldam ook een plaats gevonden onder de eerste 63 ambachten.

Poelwijck. In de vorige lijst komt onder N°. 25 Maesdamme reeds voor, terwijl Maasdam en Poelwijk volgens HINGMAN dezelfde grenzen hadden. Waarschijnlijk was echter Maasdam evenals Dubbeldam van de omliggende ambachten afgescheiden.

In het werk van VAN DER EYCK [1]) wordt op dezelfde wijze als in Hoofdstuk XIX voor die in de Zuidhollandsche Waard is vermeld, de grootte van eenige ambachten in de Tieselenswaard medegedeeld. Zij zijn:

Nesse	245	morgen	of	209	H.A.
Leer-Ambacht	645	„	„	550	„
Poelwijk	172	„	„	147	„
Puttershoek	140	„	„	119	„

Opmerkelijk zijn in de in Hoofdstuk II genoemde lijst van 1469 de namen der ambachten in het Westelijk, vroeger buitendijksche deel van de Tieselenswaard, daar het blijkt, dat de oude namen grootendeels verdwenen zijn. Behalve Maasdam en Pittershoeck worden opgegeven:

Heintkens oirt.

Ter Nyeuwerkerck Myns Heren lant. Deze nieuwe kerk was, nadat Mijnsheerenland door LODEWIJK, heer van Moerkerken, in 1439, ingevolge octrooi van 26 Mei 1437, bedijkt was, voor of in 1445 gesticht [2]).

Die West mase. Dit was niet Westmaas-Nieuwland, tot welks bedijking eerst in 1492 en later in 1533 octrooi verleend werd,

[1]) Beschrijving van Zuid-Holland.

[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 7e deel, blzz. 965 en 966.

terwijl de bedijking in 1539 geschied is [1]), maar het Monnikenland van Westmaas, dat tegelijk met Mijnsheerenland in 1439 [2]) bedijkt werd. Op 18 Mei 1457 [3]) wordt gewag gemaakt van „den dorpe van der Mazen", gelegen in Monnikenland. Dit moet Mijnsheerenland zijn, daar Westmaas nog niet bestond.

Kort bij de plaats, waar later Westmaas ontstond, werd bij de bedijking van 1439 een dam door de Maas gelegd. Dus is de Maas tusschen Maasdam en Westmaas slechts 18 jaren aan eene zijde open en zonder stroom geweest. Ware zij, gelijk aan de Oostzijde van Maasdam, bijna 1½ eeuw aan eene zijde open geweest, zij zou zeker ook geheel toegeslijkt zijn.

De heer VAN HEURN vergist zich, als hij meent [4]), dat het deel der Maas tusschen Maasdam en Westmaas eerst in 1533 is ingedijkt. Toen werd, gelijk wij boven zagen, octrooi verleend tot herdijking van Westmaas-Nieuwland. De Maas had bewesten het dorp Westmaas van 1421 tot 1539 (het jaar van bedijking) gelegenheid gehad, aan te slibben, zoodat er nagenoeg geen spoor meer van te vinden is. De kreek, die er van over was, bleef de grens tusschen de eigendommen der Grafelijkheid (getreden in de rechten der heeren van Putten en Strijen) eenerzijds en die, welke de heer van Egmond, voor zoover zij nog niet in leen gegeven waren, verkreeg, alsmede die van den heer van Moerkerken, eigenaar van Schobbe en Everokker, anderzijds.

Volgens HINGMAN [5]) was de St. Antoniepolder in 1421 de eenige, die aan de Westzijde van de Zuidhollandsche Waard bedijkt was. Bovendien is gedurende eenigen tijd vóór 1421 de Riethure, het buitendijksche deel van Poelwijk (later Maasdam) vormende, bedijkt geweest. Het werd 30 Sept. 1397 [6]) door ALBRECHT ter bedijking uitgegeven. Uit een stuk van 26 Jan. 1411 (1412) [7]) blijkt, dat de bedijking werkelijk vóór 1400 (het jaar, waarin ZWEDER VAN ABKOUDE overleed) geschied is, doch wij zien in

---

[1]) Volgens eene mededeeling op eene kaart van 1548, in het Rijks archief aanwezig, N°. 2083 van den Inventaris. Daarin staat, dat de kaart is van de landen in Putten, die in 1539 bedijkt zijn, zulks is echter onjuist; dit land behoorde niet onder Putten, er staat slechts op de kaart, dat zij opgemeten is met de Putsche roede. Deze mededeeling stemt overeen met hetgeen WELKER zegt (Geschiedenis van Cromstrijen, blz. 17).

[2]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 539.

[3]) Register Putten en Strijen 1401—1459, fol. 19 verso.

[4]) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blz. 26.

[5]) HINGMAN, De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421, blz. 40.

[6]) Idem, blz. 33.

[7]) Register Putten en Strijen, met houten borden fol. 117.

een charter van 12 Maart 1427 [1]) weder van Riethure spreken als van een buitenland, tot de bedijking waarvan op nieuw vergunning verleend wordt. Het zal dus in 1421 met de Zuidhollandsche Waard overstroomd zijn.

De polder Heinenoord werd in 1437 bedijkt. Op 15 Maart 1438 [2]) werd dezen polder dijkrecht gegeven.

HOOFDSTUK XXIII.

Dorpen in de Tieselenswaard.

In de rekening van den provisor van Zuid-Holland, loopende van 25 Apr. 1328 tot 1 Juni 1329 [3]), komen voor:

Amkerke. Dit dorp wordt bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN [4]) evenals in de registers der Domfabriek van 1490 (dus toen het reeds 69 jaren onder water lag) en later Annekerken genoemd.

Tyeselenskerke.

Leyderkerke.

In de registers der Utrechtsche Domfabriek komen van af 1395 voor:

Tiessellenkerc.

Leyderkerc.

Ammekerc.

Wolbrantskerc.

Dat Amkerk in de Tieselenswaard lag, is uit de volgorde, waarin het voorkomt, af te leiden. Het kan niet in een der ambachten Hoeke of Poelwijk gelegen hebben, daar de dijk, aan welken deze gelegen waren, gespaard is gebleven, en Amkerke in 1421 is overstroomd. Het kan dus alleen in het ambacht de Mijl geplaatst worden.

Na 1421 geeft geen dezer 4 dorpen meer eenige opbrengst.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 877.

[2]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 40.

[3]) MULLER, Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1e deel, blz. 533.

[4]) Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 580.

Daarentegen verschijnen op de lijst in 1450 eenige kerken, die daarin in 1445 nog niet voorkomen. Zij zijn:

Tscherenambocht van Moerkercke alias Scob et Everock. Dit is Mijnsheerenland. De naam is in de Domregisters later verbasterd in Evertskerke, dat bij Van Heussen en Van Rijn [1]) en ook elders verkeerdelijk als een in 1421 verdronken dorp voorkomt.

Heynkensoert alias Wouterielant van den Wael.

Maesdamme.

Puterhoeck.

HOOFDSTUK XXIV.

Bij den St. Elisabethsvloed verdronken ambachten en dorpen.

Hieronder volgen de ambachten en parochiën in de Zuidhollandsche en de Tieselenswaard vóór 1421.

Ambachten.	Parochiën.
A. Zuidhollandsche Waard benoorden de Maas.	
1. Stad Dordrecht.	1. Dordrecht.
	2. Nieuwe Kerk in Dordrecht.
2. Merwede.	
3. Kraaiestein of Sliedrecht.	3. Sliedrecht.
4. Lang-Ambacht.	
5. Kort-Ambacht.	
6. Houweninge.	4. Houweninge.
7. Werkendam.	5. Werkendam.
8. Tolleuzen.	6. Erkentrudenkerk.
	7. Vuilpoort.
9. Almsvoet.	8. Almsvoet.
10. Eem.	9. Eemskerk.
11. Ardswaard aan de Maas.	10. Ardswaard.
12. „ „ „ Alm.	
13. Hoekenesse.	
14. Op-Alm en Vorenzaterwaard.	

[1]) Kerkelijke Oudheden, 2e deel, blz. 580.

Ambachten.	Parochiën.
15. Uit-Alm.	11. Nieuw-Almkerk.
16. Dussen-Muilkerk.	12. Muilkerk.
17. Dussen-Monsterkerk.	13. Monsterkerk.

B. 18. *Dubbeldam.* } gedeeltelijk in de Tieselenswaard, gedeeltelijk in de Zuidhollandsche Waard
19. *Maasdam.* }

{ benoorden } de Maas gelegen . . . . . . Geen parochie.
{ bezuiden }

C. Tieselenswaard.

20. Hoeke.	
21. Poelwijk.	
22. De Mijl.	14. Amkerk.
23. Leerambacht.	15. Leiderkerk.
24. Nesse.	16. Wolbrandskerk of Kruiskerk.
25. Oudeland.	17. Tieselenskerk.
26. Genemanspolder.	

D. Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas.

27. Weede.	18. Weede.
28. Wieldrecht.	19. Wieldrecht.
29. Twintighoeven.	
30. Dubbelmonde.	20. Dubbelmonde.
31. Almmonde.	21. Almmonde.
32. Standhazen.	
33. Strijen.	22. Strijen.
34. Broek.	23. Broek.
35. Lage Zwaluwe.	
36. Hooge „	24. Zwaluwe.
37. Made.	
38. Drimmelen.	25. Drimmelen.
39. Stad Geertruidenberg.	26. Geertruidenberg.
40. Raamsdonk.	27. Raamsdonk.
41. Neder-Waspik.	28. Waspik.
42. Over- „	
43. 's Gravenmoer.	29. 's Gravenmoer.
44. Wendelnesse.	30. Kapelle.
45. Nederveen.	
46. Zijdewinde.	
47. Bezooien.	
48. Sprang.	

Bij VAN GOUTHOEVEN [1]) vindt men nog een lijst van in 1421 verdronken *ambachten*, die blijk geeft, evenals de lijsten van BOXHORN, SMITS en anderen, lang na dat jaar samengesteld te zijn. Zoo vindt men daarin Herderswaerde en Tweearentswaert, terwijl b. v. Twintighoeven niet genoemd wordt.

De geïnundeerde en niet weder opgebouwde kerken zijn die van de volgende parochiën: Sliedrecht, Houweninge, Erkentrudenkerk, Almsvoet, Eemkerk, Ardswaard en Nieuw-Almkerk in de Zuidhollandsche Waard benoorden de Maas, Amkerk, Leiderkerk, Wolbrandsof Kruiskerk en Tieselenskerk in de Tieselenswaard, Weede, Wieldrecht, Dubbelmonde, Almmonde en Broek in de Zuidhollandsche Waard bezuiden de Maas en verder nog Strienemonde en Donkersloot, dus 18 kerken. Daar Monsterkerk in 1423 nog aan de Utrechtsche Domfabriek bijdroeg, is dit eerst eenigen tijd later vergaan of verlaten wegens den voortdurenden aandrang van water uit het zoo uitgebreide Bergsche Veld.

Geïnundeerd en later weder opgebouwd zijn de kerken van Waspik op een andere plaats, die van Vuilpoort en van Kapelle op dezelfde plaats. Drimmelen staat thans ook op een andere plaats, doch dit is niet verplaatst onmiddellijk na de ramp van 1421, maar na een brand in 1732 [2]).

Van Weede lezen wij in het register van 1441, dat het verdronken is; het lag dus binnendijks. HOYNCK VAN PAPENDRECHT [3]) deelt mede, dat in 1530 de parochie genoemd wordt Zierixhoeck ofte Weda. Dat Sillaarshoek, welks naam Zilaerdshoeke, als gehucht, ook reeds lang voor 1421, en wel des Woensdags voor St. Jan (19 Juni) 1330 [4]) voorkomt, niet met een C behoort te worden geschreven, waar de oorspronkelijke naam met Z begon, is duidelijk.

Bovendien zijn buiten de Zuidhollandsche Waard nog Ridderkerk en Niervaart verdwenen en later weder opgebouwd.

In het geheel zijn, zooals uit het boven gezegde blijkt, 23 kerken, en gelijk van zelf spreekt, evenveel kerkdorpen vergaan. De dijk, waaraan de gehuchten Puttershoek, Maasdam en Sillaarshoek en het dorp Strijen lagen, is, zeker vooral door de reeds hooge schorren, aan de Westzijde daarvan gelegen, gespaard gebleven.

Geïnundeerd en weder drooggekomen zijn: de stad Geertrui-

---

[1]) Kroniek, blzz. 77 en 78.

[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig woordenboek, 3e deel, blz. 524.

[3]) Analecta, 3e deel, 2e stuk, blz. 140.

[4]) HAMAKER, Rekeningen der Grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 134.

denberg en de kerkdorpen Monsterkerk, Muilkerk, Zwaluwe, Raamsdonk en 's Gravenmoer in de Zuidhollandsche Waard, Almkerk, Uitwijk, Emmikhoven en Waardhuizen in Altena, Meeuwen, Babiloniënbroek, Eeten, Genderen, Heesbeen, Drongelen, Doeveren [1]), Oud-Heusden, Elshout, Herpt, Vlijmen en Baardwijk in de Hollandsche heerlijkheid Heusden, Waalwijk en Drunen in Brabant, en het tot Luik behoorende Nieuw-Kuik. Het aantal geïnundeerde kerkdorpen was dus in het geheel 48, waarvan er 25 spoedig weder droogkwamen.

Hierbij zijn de langs de dijken, die gespaard bleven, liggende dorpen niet medegerekend. Rekent men die dorpen, welke zeker ook van de ramp geleden hebben, mede, dan komen er nog bij Strijen, Werkendam, de Werken, Sleeuwijk, Rijswijk, Giesen, Uit-Andel, Op-Andel, Veen, Wijk, Aalburg, Hedikhuizen en Bokhoven, alsmede de steden Zevenbergen, Woudrichem en Heusden.

Men komt op die wijze tot 64 parochiën. Voegt men hierbij eenige in Brabant gelegen dorpen, die zeker ook overstroomd zijn, al zijn zij later weder opgekomen, als Zonzeel, Anskerke, Schijnmaar, Oudenbosch en Oud-Gastel, dan blijft men niet ver beneden het traditioneele 72-tal. Al deze 5 dorpen, behalve Anskerke, komen in de opgave van Paris [2]), samengesteld uit registers van 1400, 1443 en 1485, voor. Opmerking verdient het, dat Oud-Gastel bij Berthels [3]) genoemd wordt Ghestel supra Zomam. Hieruit wordt duidelijk hetgeen ook Van der Aa [4]) zegt, dat Bergen op Zoom zoo heet omdat het gelegen was op de hooge gronden, die den rand van Brabant uitmaakten. Dat hier *zoom*, gelijk hij wil, moerassig land zou beteekenen, is niet aan te nemen, het is vrij hoog gelegen. Zoom beteekent eenvoudig rand. Ook de Veluwezoom is de rand der Veluwe. Het thans Zoom genoemde riviertje bij Bergen op Zoom heeft door een misverstand dien naam ontvangen.

De vraag, hoeveel menschen bij de ramp zijn omgekomen, is natuurlijk niet nauwkeurig te beantwoorden, maar men kan die hoeveelheid toch wel eenigermate schatten, als men bedenkt, dat bijna 100 jaren later het aantal communicanten ten platten lande in deze streek gemiddeld 300, dus het aantal zielen gemiddeld

---

[1]) Doveren, dat in het Luiksche register voorkomt, is een fout voor Drunen. Doeveren lag benoorden de Maas en behoorde tot het bisdom Utrecht.

[2]) Histoire de diocèse et de la principauté de Liège, 1e deel, blzz. 708—710.

[3]) Revue d'histoire et d'archéologie, 1e deel.

[4]) Aardrijkskundig Woordenboek, 2e deel, blz. 297.

460 per parochie was [1]). Neemt men ook voor de overstroomde dorpen dat gemiddelde getal zielen aan, en bedenkt men, dat b.v. de bewoners van Werkendam, Houweninge, Sliedrecht zich zeker nagenoeg allen op den dijk konden redden, terwijl ook die van de weder drooggekomen dorpen zich voor het grootste deel gered zullen hebben, dan komt men tot eene hoeveelheid van omstreeks 10000. Men bedenke hierbij, dat geheel Holland in 1514 nog slechts omstreeks 300000 zielen telde [2]).

Gelijk bekend is, zijn vele geredden, zelfs edellieden, door de ramp aan den bedelstaf gebracht. Vele voormalige bewoners der overstroomde landen trachtten ook hun bestaan te vinden in het vormen van rooverbenden. JAN VAN BEIEREN droeg 12 Dec. 1422 [3]) aan zijnen dienaar KILLEMOY op, die in het Land van Altena te vangen.

In het binnenland van de Zuidhollandsche Waard bleven de eerste jaren nog enkele plekken boven water, zooals het klooster Eemstein. Uit een charter van 28 Febr. 1426 [4]) zien wij echter, dat de toestand daarvan verderfelijk geacht werd, „ten sy „datten lande van Zuytholllant by den gracie Goeds gedyct, ende „weder geheelt worde."

HOOFDSTUK XXV.

De heerlijkheid Voorne.

De machtigste der in Hoofdstuk VI bedoelde leenmannen was de heer van Voorne, burggraaf van Zeeland. Hij was gerechtigd om $^1/_4$ der belastingen, die Zeeland beoosten Schelde en $^1/_8$ van die, welke Zeeland bewesten Schelde opbracht, voor zich te houden. De reden van het verschil betrekkelijk beoosten en bewesten Schelde is daarin te zoeken, dat hij als burggraaf van Zeeland recht op $^1/_4$ van de door den Hollandschen graaf getrokken inkomsten had,

---

[1]) Naar de verhouding, hiervan opgegeven door NABER, Een terugblik, blz. 17.
[2]) Idem, blz. 19.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 666.
[4]) Idem, idem, blz. 819.

en dat Zeeland bewesten Schelde in de 11e en 12e eeuw aan den graaf van Vlaanderen behoorde, en de Hollandsche graaf het van dezen in achterleen bezat. De inkomsten werden gelijk tusschen die beide graven verdeeld.

De betrekkingen van de Hollandsche graven tot deze gewesten zijn wellicht begonnen, toen DIRK II 25 Aug. 985 [1]) Zonnemere verkreeg, doch de hertogen van Lotharingen beschouwden de eilanden beoosten de Schelde als hun eigendom [2]). Tijdens en na de troebelen onder ROBERT DEN FRIES en DIRK V zal de zooëven geschetste toestand voor beoosten Schelde ontstaan zijn. Na 1076 was er jaren lang geen krachtig hertog van Neder-Lotharingen meer, of hun aandacht werd elders te veel in beslag genomen om zich met deze eilanden in te laten.

Het eerst, dat Voorne in oude bescheiden vermeld wordt, is in 1105 [3]), waar gesproken wordt van den pastoor van Fornhe. Het is waarschijnlijk Oost-Voorne, dat hiermede bedoeld wordt.

Voorne bestond reeds in de 12e eeuw uit Oost- en West-Voorne, het eerste het tegenwoordige Voorne (dat ook weder door de Goote in twee deelen gescheiden was), het tweede de eilanden Goedereede, Zomerland en Bommenede omvattende. Het laatstgenoemde eiland alsmede gronden in Goedereede worden 7 Febr. 1165 [4]) genoemd als behoorende aan de Vlaamsche abdij Dunes. Vlaanderen was toen en veel later Holland in rijkdom en beschaving ver vooruit. Geen wonder dus, dat wij deze abdij en ook eene burggravin van Dixmuiden als eigenaren van grond in deze streken vermeld zien.

C. VAN ALKEMADE en Mr. P. VAN DER SCHELLING beweren herhaaldelijk [5]), dat Voorne nimmer hetzij tot Zeeland hetzij tot Holland behoord heeft. Dit wordt echter voldoende daardoor weersproken, dat Voorne bij het uitsterven der rechte lijn aan den graaf verviel. REIGERSBERCH [6]) zegt, dat men in een oude kroniek van omstreeks 1350, te Kloetinge opgesteld, leest, dat den Briel eene Zeeuwsche stad was.

JAN II verklaarde op 2 Juli 1303 [7]), dat Voorne eene vrije

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 40.
[2]) BLOK, Geschiedenis, 1e deel, blz. 129.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 61.
[4]) Idem, idem, blz. 92.
[5]) Beschrijving van de stad Briele en den lande van Voorn, 1e deel, blzz. 8, 185, 343 en 348.
[6]) Kroniek van Zeeland, voorlaatste blz. van het 11e kapittel.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 32.

heerlijkheid was, die de heer van Voorne echter van hem in leen had, evenals hij haar van den keizer in leen had. Ook de stad den Briel beweerde, dat Voorne met den Briel steeds een vrije heerlijkheid geweest was [1]).

Dat de vrijheid zoovele eeuwen nog in het bijzonder voor Voorne wordt beweerd en voor Putten en Strijen, die, wat dit betreft, in dezelfde omstandigheden verkeerden, niet, zal wel daaraan liggen, dat den Briel er belang bij had, niet tot Holland gerekend te worden, terwijl in de andere heerlijkheden geene stad van eenige beteekenis bestond, en dat de bewoners dier heerlijkheden daardoor minder met de oude rechten bekend waren.

Dat men Voorne tot Holland heeft willen betrekken, vond eenigen grond in een charter van 13 Nov. 1290 [2]), waarin gesproken wordt van „allen den ghenen, die wonen of wonen zullen tusschen „Caesant ende Greveninghe, ende alle die gront, die hier tusschen „ghelegen is, diemen hiet Zeelant.'' Het land tusschen Kadzand en Greveninge komt ongeveer overeen met Zeeland zonder de heerlijkheid Voorne en zonder eenige moeren in een deel van het tegenwoordige Overflakkee. Intusschen vinden wij elders Zeeland aangeduid als het land tusschen Bornesse en Heidenzee, b. v. in een charter van 3 Febr. 1280 [3]). Nog op 4 Sept. 1462 [4]) wordt gesproken over de berechting van hen, die gezeten zijn tusschen Bornesse en Heidenzee, waaruit zou zijn af te leiden, dat Voorne toen nog tot Zeeland behoorde. Echter maakte Holland er reeds aanspraak op, en in het door Maria van Bourgondië in 1477 gegeven Groot Privilegie wordt Voorne daarin begrepen, hetzij het tot Holland of tot Zeeland behoort. Ook in 1674 beweerden de Staten van Holland zoowel als die van Zeeland nog, dat Voorne tot hunne provincie behoorde [5]).

In de heerlijkheden Voorne en Putten was het evenals in Zeeland gebruikelijk, dat een ambacht zich slechts uitstrekte over de bedijking, zoodat de aanwas daarbuiten aan den heer (in Zeeland den graaf) toekwam. Werd er eene nieuwe bedijking aangelegd, zoo vormde die een nieuw ambacht. Hierdoor zijn de zonderlinge gemeentegrenzen, die men thans nog aantreft (b. v. tusschen Dirksland en Meliszand) te verklaren.

---

[1]) Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, 11e deel, blz. 841.
[2]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 330.
[3]) Idem, idem, blz. 164.
[4]) Van Limburg Brouwer, Boergoensche charters, blz. 127.
[5]) Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, 11e deel, blz. 840.

In een stuk, dagteekenende tusschen 1239 en 1249 [1]), vinden wij, dat een land, gelegen tusschen de zee, de Maas, de Widele, de Westerlech, de Sonnemare en het Scoudemarediep, door WILLEM II geschonken is aan de abdij Ter Does bij Brugge in Vlaanderen. Het lijdt geen twijfel, of het zijn Oost- en West-Voorne, Zomerland en Bommenede, die hier worden weggeschonken, m. a. w. de heerlijkheid Voorne, wier heeren sedert lang tevens burggraven van Zeeland waren. Wij vinden de burggraven later steeds in het rustig bezit van deze eilanden, waarschijnlijk had WILLEM tijdens de uitvaardiging van dit stuk ongenoegen met den burggraaf.

Uit de opvolging der namen kunnen wij de plaatsen, waar de wateren te zoeken zijn, opmaken. De mond tusschen Voorne en den vasten wal heet evenals vele eeuwen vroeger de Maas. De Widele is hier de Bernisse, zij liep, gelijk beneden blijken zal, tot omstreeks den tegenwoordigen mond van het Spui in het Haringvliet. De Westerleek viel samen met het deel van het Haringvliet tusschen dien mond en het begin der Zonnemaar; dit begin lag op eenigen afstand ten Oosten der plaats van het tegenwoordige dorp Meliszand. De naamsverandering alhier wijst op de verdeeling in twee takken, waaruit volgt, dat er althans in het midden der 13e eeuw reeds een water liep tusschen Voorne en Goeree, iets, hetgeen wel eens ontkend is. Het Schoudemarediep, welks naam met Schouwen in verband staat, eindelijk, moet het tegenwoordige Brouwershavensche gat zijn.

De Westerleek vinden wij onder den naam Westerlike weder op 16 Sept. 1246 [2]).

De heer VAN HEURN geeft in zijne Kaart I eene verkleinde kopie eener kaart van Voorne uit het Rijks archief en zegt [3]), dat deze kaart is uit de 15e eeuw. Ik meen dit te mogen betwijfelen. Die kaart moet van lateren tijd dagteekenen. Uit de er op voorkomende dijken en kerken kan men den tijd van vervaardiging met tamelijke juistheid afleiden.

Vooreerst komen er op voor de Galateesche Polder onder Ooltgensplaat, die in 1521 [4]), en Stad aan 't Haringvliet, dat in 1526

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 264. WILLEM II werd in 1239 meerderjarig, en zijn oom OTTO, bisschop van Utrecht, die in dit stuk verklaart, dat WILLEM deze landen afstond, stierf 11 April 1249.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 236.

[3]) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blzz. 2, 18 en 19.

[4]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 4e deel, blz. 419.

door ANDRIES VAN BRONKHORST [1]) of in 1527 door WILHELMINA VAN BRONKHORST [2]) bedijkt is. Verder komt er op voor de kerk van Roksenisse, en wel binnen den dijk van dien polder; die kerk is buitengedijkt in 1557 [3]) en later nimmer herbouwd. De kaart geeft de polders, die onder Voorne behoorden, zoo goed aan, dat men uit deze gegevens mag afleiden, dat zij vervaardigd is tusschen 1527 en 1557, en dus ongeveer uit denzelfden tijd is als Kaart II van den heer VAN HEURN.

Op eene kaart, in het archief der gemeente Dordrecht aanwezig (n°. 827 van het register), waarschijnlijk vervaardigd door den landmeter DIERT, en waarop voortkomt: „De caerte begrijpt die „descriptie van de cours van de maese ende merwede sulcx die „nv is ende loop heeft Actum den XXVI[den] mey, anno XV[C]LCV", vindt men denzelfden omtrek van Overflakkee als op de bovengenoemde kaart.

HOOFDSTUK XXVI.

De riviermond benoorden Voorne.

Dat het Helinium van Plinius, door Tacitus *immensum os* genoemd, gelegen was tusschen Voorne en den vasten wal, beschouw ik als zeker. In een recent werk [4]) wordt gezegd, dat deze mond dezelfde is als het Sincfal, daar Sindval genoemd. VAN DEN BERGH [5]) zegt hieromtrent: „SICCAMA en zijne naschrijvers tot heden hebben hier „verkeerdelijk Sindval en Sendval gesteld, schoon HUYDECOPER hen „reeds te regt gewezen had".

De Friesche wetten noemen het Sincfal als Zuidelijke grens der Friezen, terwijl Voorne, Zeeland enz. geen Friesch maar Frankisch recht hadden. Maar MAERLANT zoowel als STOKE zeggen, dat het Sincfal het Zwin is, hetwelk niet ver van Sluis in zee viel, en

---

[1]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 90.

[2]) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 593.

[3]) Prof. dr. R. FRUIN, Enqueste van 1494 (Informacie omtrent Brielle en het land van Voorne van 1565) blz. 302.

[4]) PHILALETHES, Het wetsontwerp tot invoering van het recht tot onderzoek naar het vaderschap, blz. 17.

[5]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 83.

bovendien blijkt de naam Cineval voor het Zwin uit een charter van Maart 1241 [1]). Ook zijn in Zeeland nog sporen van Friesche gebruiken te vinden [2]).

Mogelijk staat de naam Hellevoet met Helinium in verband. Daarvoor is het volstrekt niet noodig, gelijk sommigen meenen, dat de mond tusschen Oost- en West-Voorne zoo heette. Wanneer het woord *voet* eene plaats, gelegen nabij den mond eener rivier, maar niet daar tegenover, beteekent, en *monde* daarentegen meer gebruikt werd voor plaatsen tegenover die rivier (Almsvoet in de Zuidhollandsche Waard lag niet zooals Almmonde, tegenover de Alm, maar daar naast), dan is een verband tusschen beide mogelijk, daar Oud-Hellevoet, welks naam later Brielsch-Nieuwland is geworden, oorspronkelijk nabij de plaats, waar de Goote en Helinium bij elkander kwamen, gelegen was.

Het Helinium was in de 11e eeuw nog dezelfde breede zeearm als in den Romeinschen tijd, al werd de naam reeds zeer vroeg bij afwisseling met den naam Maas gebruikt en al was toen de eerstgenoemde naam reeds lang in bruik geraakt. HERMANUS CONTRACTUS verhaalt, dat de koning van Duitschland HENDRIK III in 1046 van uit Utrecht een *fretum*, d. i. een zeearm, doorvoer, om te Vlaardingen te komen [3]).

Hoe breed de mond nog in de 13e eeuw was, kan blijken uit de mededeeling in een charter van 22 Aug. 1242 [4]), dat de polder Nieuwland onder 's Gravenzande, die thans 6000 Meter van de (afgesneden) punt van den Hoek van Holland ligt, toen kort van te voren door MACHTELD, weduwe van FLORIS IV, en WILLEM II ingedijkt was. Daar FLORIS in 1234 overleed en WILLEM in 1239 meerderjarig werd, zal de bedijking in 1235, 1236, 1237 of 1238 hebben plaats gehad.

In 1365 [5]) was er een veer van den Briel op Maasland; Maaslandsluis bestond toen nog niet als dorp, hoewel de sluis reeds aanwezig was, en het in 1367 [6]) als gehucht reeds aanwezig was. Er werd toen een land in de nabijheid ter bedijking uitgegeven. Dit moet later echter weder verloren zijn gegaan, want men vindt de Noord-Nieuwlandsche, Kapel- en Taanschuurpolders nog niet op de

---

[1]) KLUIT, Historia critica, 2e deel, blz. 1031.
[2]) VAN DEN BERGH, Middel-Nederlandsche geographie, blzz. 84 en 110.
[3]) KLUIT, Historia critica, 2e deel, blz. 91.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 209.
[5]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 1e deel, blz. 366.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 220.

zeer gedetailleerde kaart van Delfland van FLORIS BALTHAZAR Fz. van 1611 [1]). Het veer op Maasland zal in 1365 wel reeds eigenlijk op Maaslandsluis gericht geweest zijn. Laatstgenoemde plaats was volgens verklaringen van lieden van 60 à 70 jaar in 1589 [2]) zoo lang hun gedenken mocht en langer eene bewoonde buurt met eene kapel.

In 1527 waren er bovendien veren van den Briel op Staalduinen en op Rotterdam [3]), denkelijk beurtveren.

Omstreeks het begin der 16e eeuw begon ook het tegenwoordige eiland Rozenburg boven water te verrijzen. In 1586 had de eerste bedijking plaats.

In den zeearm viel bij Geervliet de Bernisse, terwijl de Maas daarin uitmondde tegenover Vlaardingen. VAN DEN BERGH [4]) zoekt Masamuthon of Masamuda, dat in 772 en in het Utrechtsche register van omstreeks 960 voorkomt, bij Geervliet. Het zou ook Vlaardingen kunnen zijn, dit is de eenige plaats van waaruit men in den mond der Maas zag. Dat eene plaats twee namen had, is niet zeldzaam, en de meeste plaatsen in deze buurt, die aan een riviermond haren naam ontleenen, lagen zoodanig, dat men van daaruit in den mond zag. Bij IJselmonde, Giesenmonde, Almmonde en Dubbelmonde was zulks het geval.

In 726 wordt in het testament van WILLEBRORD gesproken van eene kerk in de gouw Marsum, waar de Maas zich in zee werpt. Door VAN DEN BERGH [5]) wordt in deze kerk die te Vlaardingen gezien, iets, hetgeen waarschijnlijk is, daar WILLEBRORD deze kerk van KAREL MARTEL ontvangen had. In dat geval moet de gouw Marsum dezelfde zijn als het land tusschen Lier en IJsel. Mij dunkt, dat VAN DEN BERGH verkeerdelijk als Westelijke grens van Marsum de zee aanneemt. Het land, waarin Naaldwijk, Monster en 's Gravenzande lagen, behoorde nog vele eeuwen later tot Rijnland [6]).

Buiten de oude dijken zijn in de tweede helft der 13[e] eeuw veel hoogere dijken aangelegd. De laatste zijn over het algemeen (enkele inlagen uitgezonderd) nog bandijk. De oude zijn onder den naam „Oude dijk" of „'s Gravenweg" nog voor een groot

---

[1]) O. a. te vinden in de verzameling BODEL NIJENHUIS op de bibliotheek der Leidsche Universiteit (Portefeuille 16, no. 2).

[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig woordenboek, 7[e] deel, blz. 538.

[3]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 1[e] deel, blz. 362.

[4]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 161.

[5]) Oorkondenboek, 1[e] deel, blz. 2.

[6]) HAMAKER, Rekeningen der Grafelijkheid van Holland, 1[e] deel, blz. 21, vergeleken met blz. 33.

deel terug te vinden. Bij het teekenen dezer dijken op Plaat III is het door prof. R. FRUIN [1]) gezegde gevolgd. Verder Westwaarts schijnt het mij toe, dat de Liora (Lier) reeds door den ouden dijk overdijkt is geweest, daar die dijk recht daarop aanloopt, terwijl de andere dijken, waar zijrivieren in de Maas komen, eene ronde gedaante hebben.

Van laatstgenoemd water zegt VAN DEN BERGH [2]) terecht, dat het waarschijnlijk omtrent den Steendijkspolder uitmondde. Hier loopt nog de grens tusschen de gemeenten, die oudtijds tot Rijnland behoorden eenerzijds en die, welke deel uitmaakten van het land tusschen Lier en IJsel anderzijds.

Ik houd het er voor, dat de Lier zeer vroeg, in de 10e, 11e en 12e eeuw, geheel verland is. Men treft daarvan nagenoeg geen overblijfsel aan, gelijk wel met de Schie en de Rotte, die in dezelfde omstandigheden verkeerden, het geval is. Dit bleven wateren, die later door sluizen werden afgesloten, en de oorspronkelijke dijken maakten ten einde hen te ontgaan, groote bochten. Door den ouden dijk daarentegen werd de Lier reeds afgedamd en er was daar geen sluis. De uitwatering het Oranjekanaal is van veel later tijd en loopt niet ter plaatse van het oude water de Lier.

In bovengenoemd testament van WILLEBRORD heet de breede mond, althans wanneer met de kerk in de gouw Marsum Vlaardingen bedoeld wordt, zee. Vele jaren later worden de zeegaten nog met den naam zee aangeduid, ja zelfs thans is de naam van den Maasdijk, die Schieland beschermt, nog Schielands hooge zeedijk.

Reeds vroeg moeten er neêrzettingen in dezen mond hebben plaats gehad. Wij vinden in een verslag der heeren G. VAN DIESEN, Dr. P. P. C. HOEK en Dr. J. LORIÉ [3]) de mededeeling: „Nooit „vindt men de twee helften der schelpen nog aan elkander verbonden, wat er mede voor pleit, dat de afzetting reeds zeer oud „is, waarschijnlijk dagteekenende uit eenen tijd, toen de afzonderlijke Zuidhollandsche eilanden nog in wording waren."

Den naam Maas zal het water, dat Voorne van den vasten wal scheidde, voor 837 overgenomen hebben van de meer bovenwaarts loopende rivier van dien naam. In 837 heet

---

[1]) De oudste oorkonden betreffende den omtrek van Rotterdam, in de Rotterdamsche historiebladen, 2e afdeeling, blz. 199.

[2]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 80.

[3]) Uitkomst van het onderzoek of de schelpvisscherij langs de Noordzeekust nadeelig kon zijn voor het weerstandsvermogen van het strand en het behoud der duinen als zeewering, uitgegeven door het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, blz. 40.

het namelijk Ostium Mose, en wordt gezegd, dat het emporium (de koopstad) Witlam of Witla daaraan gelegen was. VAN DEN BERGH [1]) gist, naar het schijnt met recht, dat die stad bij Heenvliet of Geervliet lag. Dan staat de naam wellicht in verband met Widele.

VAN DEN BERGH onderstelt, dat de rivier Wielheo, waaraan Armistadi of Aimistadi, eveneens in het testament van WILLEBRORD genoemd, lag, de Widele is. Dan zou in deze streken toen een gouw Turingasnes zijn geweest, van welke verder geen melding gemaakt wordt. Waarschijnlijk is echter Turingasnes hetzelfde als Tongeren, d. i. het gebied van het latere Luiksche bisdom [2]), en is deze plaats dus daar, en niet aan de Widele, te zoeken.

HOOFDSTUK XXVII.

Ambachten in Oost-Voorne.

De tot Voorne behoorende ambachten vindt men vermeld in het van 1565 dagteekenende vervolg op FRUIN's Enqueste van 1494 [3]). Zij zijn: de stad den Briel, de ambachten, tevens dorpen Oost-Voorne, Rugge, Rokkanje, Nieuw-Hellevoet, Nieuwenhoorn, Oudenhoorn, Nieuwland en Zwartewaal en het ambacht Struit op Oost-Voorne, de ambachten, tevens dorpen Oude Tonge, Nieuwe Tonge, Dirksland, Meliszand, Roksenisse en Herkingen op Zuid-Voorne, d. i. Voorne over de Flakkee, de stad Goedereede en het ambacht tevens dorp Ouddorp op West-Voorne, en eindelijk afzonderlijk het ambacht en dorp Bommenede, dat aan Schouwen vastgedijkt was, doch voor 1412 een eiland op zich zelf was.

Den Briel, dat voor het eerst 21 Aug. 1257 [4]) genoemd wordt, was toen reeds landwaarts verlegd, daar de heer van Voorne 8 Dec. 1280 [5]) aan de Brielsche kerk vergunt, twee „viereberghen"

[1]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 220.
[2]) KLEYN, Geschiedenis van Breda, blz. 22, en WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 3e deel, blz. 425.
[3]) Blzz. 276—312.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 17.
[5]) Idem, idem, blz. 174.

(lichten) te maken „ten ouden Briele". De plaats van dit oude Briel zal niet ver van het nog bestaande Steenen Baken gelegen hebben.

Als stad wordt den Briel het eerst genoemd 27 Juli 1285 [1]. VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING twijfelen er wel aan [2], of met „ville de Brielle" eene stad bedoeld is, maar dat is voor dezen tijd zoo goed als zeker.

Den Briel was in de 14e eeuw een der belangrijkste steden in deze streken. Het verkreeg wegens verleende hulp in den oorlog op 25 Juli 1368 [3]) van den koning van Zweden verschillende rechten, waaronder dat, om eene opslagplaats, waar volgens het eigen stadsrecht door een voogd recht gesproken werd, te mogen hebben in het Zuidelijk deel van het koninkrijk, Schonen genaamd. Hieruit is duidelijk te zien, dat den Briel toen veel „oostvaarders" had. Het deelde bovengenoemd voorrecht met Amsterdam, Enkhuizen, Wieringen, Staveren en Hindeloopen [4]).

Van de bovengenoemde dorpen zijn alleen Rugge en Roksenisse niet meer aanwezig. Het eerste lag even buiten de poort van den Briel en dankte zijn aanzijn aan het klooster Rugge, hetwelk in deze streken veel bezittingen had.

Een ander dorp, dat niet verdwenen, maar bij de stad den Briel ingelijfd is, is Maarland. De beroemde JAKOB VAN MAERLANT, hoewel waarschijnlijk te Damme geboren, was koster der kerk van dit dorp. Hij noemt zich in een zijner werken JACOB die coster van Maerlant [5]), en droeg zijne Historie van den Grale en Merlijn's Boec op aan ALBRECHT, heer van Voorne [6]). In een charter van 26 Juni 1394 [7]) geeft ALBRECHT aan de stad den Briel het recht om een spui aan te leggen tot diephouding der haven van Maarland, dat dus toen reeds met den Briel vereenigd was. Deze haven is de tegenwoordige Molenhaven. De naam Maarland is overgebleven in een der grachten van den Briel.

Blijkens een charter van 29 Juni 1220 [8]) schonk DIRK VAN VOORNE aan de Vlaamsche abdij Ter Does een stuk land uit

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 245.
[2]) Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 11.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 229.
[4]) Idem, idem, blzz. 227 en 231.
[5]) Dr. J. TEN BRINK, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, blz. 168.
[6]) Idem, blz. 169.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 610.
[8]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 155.

dankbaarheid voor de hulp in het herdijken van zijn land. De ondergeloopen landen waren op Voorne gelegen. Als zoodanig worden genoemd:

1°. Hellevoet: Dit is niet Nieuw-Hellevoet, hetwelk eerst ingedijkt is in het laatst der 14e eeuw, en evenmin Hellevoetsluis, dat eerst in het laatst der 16e eeuw ontstond, doch het is Oud-Hellevoet. Dit is thans een der vier polders in het Brielsche Nieuwland, en wel die, waarin de kerk van Nieuwland gelegen is. De polders Oude Gooten en Brielsch Nieuwland zijn van latere dagteekening, naar laatstgenoemden heet dit dorp thans en er bestaat alle waarschijnlijkheid, dat ook de Vekhoeksche Polder van na 1220 dagteekent. Bedenkt men, dat het slechts zelden voorkomt, dat een dorp verdwijnt, terwijl eene naamsverandering dikwijls wordt aangetroffen, dan komt men tot de overtuiging, dat Hellevoet op de plaats van het tegenwoordige dorp Brielsch Nieuwland gelegen was.

2°. Cothsouwe. Het stuk is van dit dorp gedagteekend. Daar de heeren van Voorne later hunne stukken herhaaldelijk van Oostvoorne, waar zij een machtigen burcht hadden [1]), dateeren, is het niet onmogelijk, dat dit Cothsouwe, hetwelk later niet weder voorkomt, hetzelfde is als Oost-Voorne.

3°. Rochange, thans Rokkanje.

Heenvliet en Abbenbroek waren in de latere middeleeuwen afzonderlijke heerlijkheden.

De heerlijkheid Heenvliet werd in 1254 van Voorne gescheiden. Hetzelfde was reeds vroeger met Abbenbroek het geval. Het wordt in een van tusschen 1239 en 1249 dagteekenend charter [2]) van Voorne uitgezonderd. Het is duidelijk, dat Abbenbroek zijn naam aan den in dit charter vermelden abt van Ter Does in Vlaanderen ontleende.

Heenvliet verkreeg in 1460 [3]) stadsrechten van KAREL DEN STOUTE, toenmaals stadhouder dezer landen voor zijnen vader.

Heenvliet en Abbenbroek waren evenals Voorne vrij van beden. In eene opgaaf van 1445 [4]) daaromtrent wordt van beide gezegd, dat dit het geval is omdat zij vroeger tot Voorne behoord hadden.

Ik vond aan Heenvliet en Abbenbroek geene andere bedijkingen,

[1]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 1e deel, blz. 13.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 264.

[3]) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 615.

[4]) WAGENAAR, Vaderlandsche geschiedenis, 4e deel, blz. 15.

dan die van een buitenland, genaamd Oud-Abbenbroek, ingevolge octrooi van 26 Dec. 1408 [1]).

De boven aangehaalde Informatie van 1565 geeft de grenzen van Oost-Voorne (d. i. het Brielsche eiland) op [2]):

„An de westzijde ende noortwestzijde de principael zee, an de „noirtzijde de Maese, die een mijle waeters breet is, an de oistzijde „de heerlicheden van Heenvliet, Abbenbroucke ende 't Zuitlant, „die op tdiepte van Barnisse leggen, ende an de suytoist - ende „zuytzijde de stroom van Vlackee, oic breet zijnde een mijle „waeters".

Zuidland, dat thans evenals Heenvliet en Abbenbroek onder Voorne gerekend wordt, behoorde onder Putten.

HOOFDSTUK XXVIII.

Bedijkingen in Oost-Voorne.

De oudste bedijking op het tegenwoordige eiland Voorne, waarvan wij melding gemaakt vinden, is die van een land over den Briel tusschen „de panneketen en de Maas en Veechoek en den Brielle". De uitgifte geschiedde 3 Jan. 1337 door GERARD VAN VOORNE. Het stuk is gegeven op dien datum, en niet op 2 Jan. 1338, zooals de heer MULLER [3]) opgeeft, daar DIRK VAN VALKENBURG reeds 22 Aug. 1337 [4]) als heer van Voorne optreedt. De heeren van Voorne rekenden volgens den jaarsdagstijl en niet, gelijk toen ter tijd de graven van Holland, volgens den paaschstijl [5]).

Het is duidelijk, dat het de tegenwoordige polder Brielsch Nieuwland is, die werd uitgegeven. Daarin is echter niet de kerk van dien naam gelegen.

Het zooeven genoemde Veechoek komt het eerst voor 12 Jan.

---

[1]) Register Memoriale B C, fol. 83 verso.

[2]) Blz. 285.

[3]) Regesta Hannonensia, blz. 251.

[4]) Idem, blz. 255.

[5]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 4e aflevering, blz. 165.

1318 [1]). Eene vermelding van dezen naam in Nov. 1229 [2]) heeft op eene gelijknamige plaats in Zuid-Beveland betrekking.

Een tweede bedijking, van welke wij in dit eiland lezen, is die, waaromtrent een charter van 3 Apr. 1342 [3]) handelt. DIRK VAN VALKENBURG geeft daarin ter bedijking uit „een nyeuwlandt om Rockanger". Het kan niet anders zijn dan de polder Nieuw-Rokkanje, die toen bedijkt is.

Vervolgens vinden wij eene uitgifte van MACHTELD, vrouwe van Voorne, van 21 Febr. 1356 [4]) aan FLORIS VAN BORSELE „om te „dycken tot eenen Korenlande den Ruigendyck ende den Hooren, „met allen haeren toebehooren". VAN ALKEMADE verklaart dit Hooren voor Oudenhoorn, het moet echter Oudenhoorn en Nieuwenhoorn gezamenlijk zijn, daar de heer van Heenvliet en twee heeren van Abbenbroek in het stuk verklaren, de uitgifte goed te vinden voor zoover hunne heerlijkheden strekken. Nu paalt Oudenhoorn wel aan Abbenbroek maar niet aan Heenvliet, terwijl Nieuwenhoorn aan beide grenst, en terwijl nog steeds gedeelten van den polder Nieuwenhoorn behooren tot de gemeenten Heenvliet en Abbenbroek (overeenkomende met de vroegere heerlijkheden van die namen). Uit de vermelding van den naam Ruigendijk, d. i. de dijk, die Oudenhoorn aan de zuidoostzijde begrenst, blijkt, dat deze gemeente tegelijk bedijkt werd. De gemeenschappelijke bedijking wordt nog eenigszins bevestigd, doordat de Zuidwestelijke dijk der beide polders één rechte lijn vormt. De dijk tusschen beide is een slaperdijk, die later tot meerdere veiligheid gelegd zal zijn. De namen Ouden- en Nieuwenhoorn kunnen daaraan ontleend zijn, dat het laatste dorp later is opgekomen.

Uit een charter van Zaterdag na St. Agnietendag 1362 (28 Jan. 1363) [5]) zien wij, dat de bedijking van den Hoorn en den Ruigendijk toen een voldongen feit was. Men zou vermoeden, dat het toen eerst kort geleden was, dat de voltooiing van den dijk had plaats gehad, daar over het aandeel van FLORIS VAN BORSELE in de opbrengst wordt overeengekomen, iets hetgeen wel geschied zal zijn voordat de eerste oogst binnen was.

---

[1]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 4e aflevering, blz. 76.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 180.
[3]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 282.
[4]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 232.
[5]) Register Voorne A B, fol. 60 verso.

In een stuk [1]), dat zeer waarschijnlijk van eenige jaren voor 1359 dagteekent, wordt uitgegeven een nieuw land om tot korenland te bedijken, „dat geheeten is die Lange Strype ende dat „dair toe behoirt, ende dat lant salmen dycken aen Rockaingen „ende aen dat nyeuwe westerlant". Het Nieuwe Westerland moet Lodderland zijn, dit zal dus ook niet zeer lang te voren bedijkt zijn. De Strijpepolder ligt tusschen dezen polder en Oud- en Nieuw-Rokkanje.

Het stuk moet, daar het gegeven is door MACHTELD zonder haren echtgenoot, op zijn vroegst van de tweede helft van 1346, op zijn laatst van 1371 zijn. Nog nader kan het bepaald worden, doordat in een charter van Zaterdag na St. Margriet (20 Juli) 1359 [2]) land verlijd wordt in Hooge en Lage Strijpe tusschen den zeedijk en Scoebede. Het moet dus van ten minste eenige jaren voor dien tijd zijn.

De eerste maal, dat ik voor het Haringvliet den naam Vlacee gebruikt vond, is in eene oorkonde van 14 Jan. 1390 [3]). Hiervan is de naam van het eiland bezuiden het Haringvliet, waarvan de twee hoofdgedeelten eerst genoemd werden Voorne over de Flakkee en Putten over de Flakkee, afkomstig. J. VAN DER WAAL en F. O. VERVOORN [4]) zeggen verkeerdelijk, dat het de plaat in het Haringvliet voor Middelharnis is, naar welke Overflakkee zoo heet. Zulks is ook duidelijk uit den naam Vlac Ee (vlak water).

In de laatstgemelde oorkonde worden de grenzen van Oost- en West-Hellevoet, te zamen het tegenwoordige Nieuw-Hellevoet uitmakende, aan de Westzijde door den Moervliet, aan de Oostzijde door de „Hellevoeterwael, streckende tot Rockangierwael toe" bepaald. In den polder de Nieuwe Gooten vindt men nog de hofstede Waalrust, terwijl een laag land ten Noorden van het dorp Rokkanje de Waal heet, en er in den St. Annapolder een Waalweg is. Twee Walen, d. i. wielen, vindt men nog op de kaart van Voorne van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING [5]); hier zullen deze walen echter waarschijnlijk riviertjes zijn. Niet waarschijnlijk is het, dat de naam de Waal in verband staat met dien van het dorp Zwartewaal of met dien der rivier boven Godschalkoord.

---

[1]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 287.
[2]) Register Voorne B, fol. 40.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 546.
[4]) Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 8.
[5]) Beschrijving van den Briel en Voorne, tegenover blz. 8.

Nieuw-Hellevoet werd met Smeethil door MACHTELD ter bedijking uitgegeven 28 Dec. 1367 [1]). De bedijking is toen echter niet tot stand gekomen, maar zij had plaats ingevolge octrooi van 4 Febr. 1395 [2]). De Waterstaatskaart (blad Rotterdam 3) deelt mede, dat voor de bedijking van Oud-Hellevoet het octrooi in 1367 verleend werd, dit is onjuist, de polder Oud-Hellevoet dagteekent van ten minste 1½ eeuw vroeger.

Met de bedijking van Nieuw-Hellevoet werd de Goote niet afgedamd. JAN VAN BEIEREN, toen heer van Voorne, beloofde 5 Oct. 1404 [3]) aan die van den Briel, dat hij de Goote niet zou doen overdijken zonder hunne toestemming. Eenige jaren daarna zien wij evenwel, dat een terrein op de Goote gewonnen wordt, daar men in eene handvest van genoemden JAN van 9 Jan. 1413 [4]) leest, dat hij heeft uitgegeven „alsulcke vutgorsen, als wij liggende „hebben tusschen onser stede van den Brielle, ende den nijen dyck, „die wy nu hebben doen maicken over die gote". Het is de Omloop van het Zuiderland, een poldertje van 150 Hectaren bezuiden den Briel, dat hier wordt bedoeld, de ook genoemde Kijfhille zal het Noordelijk deel van dat poldertje uitmaken.

Waar de nieuwe dijk, met welken blijkens dit stuk de Goote afgedamd was, gelegen was, is niet moeilijk te gissen. De Zuidwestelijke dijken van genoemden Omloop en van den polder de Oude Gooten moeten er deel van uitgemaakt hebben, die beide dijken loopen nagenoeg in elkanders verlengde, en met deze plaats komt overeen de mededeeling in een charter van 13 Mei 1412 [5]), dat Naters, voor welks bedijking toen octrooi verleend werd, buiten dien dijk lag.

Geheel duidelijk wordt de tijd, waarop hij aangelegd is, uit laatstgemeld stuk, daar er staat: „onser Nyen-dyck, die wy op „desen tydt doen maken, om die Goote mede over te gane".

De bedijking van den polder Oude Gooten, die, zooals HINGMAN heeft uitgemaakt, tusschen 1403 en 1418 [6]) is bedijkt, kon ook aan dezen dwarsdijk aansluiten, en zal dus tusschen 1412 en 1418

---

[1]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 233.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 623.

[3]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 51.

[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 225.

[5]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 236.

[6]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1888, blz. 368.

aangelegd zijn. Er had geen doorbraak, gelijk HINGMAN [1]) wil, plaats in 1423, maar bij den St. Elisabethsvloed van 18 Nov. 1421 is deze dijk evenals zoovele andere dijken doorgebroken [2]). Er is tusschen Oude Gooten en den Omloop geen spoor van overgebleven. De herdijking van den polder Oude Gooten was bijna 3 jaren later nog niet [3]), maar is eerst na 1436 [4]) geschied.

Door KAREL DEN STOUTE wordt in een stuk van 19 Juli 1473[5]) de Nieuwe Gooten ter bedijking uitgegeven, en het blijkt uit een charter van denzelfden vorst van 12 Oct. 1474 [6]), dat die landen toen werkelijk bedijkt zijn. In het eerste dezer beide charters wordt nog gesproken van twee tegelijk binnen te dijken gorzen, Naters en de Omloop van het Zuiderland. Gelijk wij boven zagen, was het eerste reeds krachtens octrooi van 13 Mei 1412, het tweede krachtens dat van 9 Jan. 1413, bedijkt geweest. Ook zij zijn bij den Elisabethsvloed verdronken.

Wij vinden in een charter van JAN VAN BEIEREN van 29 Dec. 1415 [7]) gesproken van een zeedijk, dien hij zal aanleggen van Naters naar den Nieuw-Hellevoetschen Zeedijk, terwijl hij bij een stuk van 12 Maart 1415 (1416) [8]) de visscherij in de Goote tusschen dien nieuw te maken dijk en den omstreeks 1412 aangelegden verpacht. De dijk van Naters naar Nieuw-Hellevoet, waarmede de Goote op eene tweede plaats afgedamd zou zijn, is toen niet tot stand gekomen, doch eerst ingevolge het bovenvermelde charter van 19 Juli 1473.

Bij den heer VAN HEURN [9]) moet 1470 in 1474 veranderen.

Dat de bedijking der Nieuwe Gooten eerst in 1474 geschiedde, wordt ook waarschijnlijk gemaakt door de beëedigde verklaringen van 5 tot 9 Sept. 1527 [10]), afgelegd voor eene commissie uit het Hof van Holland, dat men oudtijds van het Zuiden door de Kwak, een water bewesten het tegenwoordige Hellevoetsluis, naar den Briel placht te varen. Ware de afdamming in 1527 ruim eene eeuw geleden, de getuigenissen zouden anders geluid hebben.

[1]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1888, blz. 368.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 617.
[3]) Idem, idem, blz. 738.
[4]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1888, blz. 368.
[5]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 248.
[6]) Idem, idem, blz. 73.
[7]) Idem, idem, blz. 241.
[8]) Register Voorne C, fol. 7.
[9]) Blz. 30 zijner verhandeling.
[10]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne 1e deel, blzz. 361 en 362.

Op 16 Juni 1475 [1]) werd door KAREL DEN STOUTE ter bedijking uitgegeven een terrein, gelegen aan de Zuid- en Westzijde van den polder Nieuw-Hellevoet, en bestaande uit de gorzen (van het Oosten beginnende) de Struit, thans Oude Struiten; Kaproen, gelegen ter plaatse van de tegenwoordige stad Hellevoetsluis; de Quack, thans nog de naam van een polder, Westwaarts aan Nieuw-Hellevoet palende; JAN DE CLERCQ's Huurweer, waarschijnlijk een stuk land in het Noorden van genoemden polder; en verder nog twee terreinen, als: het Weergors, behoorende aan ELEONORA VAN BORSELE en gelegen bewesten Hellevoetsluis, gelijk blijkt uit de kaart van Voorne van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING [2]); en de Layen Al, behoorende aan de kerk van Oost-Voorne. Op de Topografische kaart vindt men in den St. Annapolder een water, de Kromme Aal. Waarschijnlijk heette de voortzetting daarvan naar het Zuiden de Layen Al, en is het aandeel, dat de Oostvoornsche kerk in de bedijking had, ook in den Kwakpolder te zoeken. Neemt men dit aan, dan is een ongedwongen vorm voor deze bedijking te trekken, daarbij is aan te nemen, dat het gedeelte van ELEONORA VAN BORSELE vrij ver in de tegenwoordige rivier lag; op de kaart van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING staat bij dit terrein: Geïnundeerde Groote Weergors. Hier is thans nog slechts een smalle strook onbedijkte grond buiten den polder Nieuw-Hellevoet.

In het genoemde stuk komt verder voor, dat de nieuwe landen Sint-Cornelispolder zullen heeten tot den tijd toe, dat er een kerk gebouwd zal worden. Wanneer deze kerk niet lang daarna gesticht is, zou dit de oorsprong van Hellevoetsluis kunnen zijn. Intusschen vinden wij in FRUIN's Informatie van 1565 [3]) onder Nieuw-Hellevoet wel melding gemaakt van de Kwak, in welken polder in 1534 een inlaagdijk gemaakt is, en van 't Veergors (later Weergors) of den Capproen, maar niet van Hellevoetsluis, zoodat hier waarschijnlijk eerst eene bevolking van eenige beteekenis is ontstaan nadat er in 1598 een vesting was aangelegd.

Op het eerste gezicht maakt de uitgifte ter bedijking van Heyndijck, het Wintgat en Olaertsduinen, zijnde landen, tusschen Oost-Voorne en Rokkanje aan den binnenvoet der duinen gelegen, door MAXIMILIAAN en MARIA op 5 Sept. 1479 [4]), een zonderlingen in-

---

[1]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 243.

[2]) Idem, 1e deel, tegenover blz. 4.

[3]) Blz. 289.

[4]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 254.

druk, immers hoewel dit drie gorzen of lage landen waren, waren daarvóór (aan de zijde der Goote) reeds lang verscheidene polders ingedijkt, als Stuifakker, Strijpe, Naters en Nieuwe Gooten, zoodat eene bedijking naar die zijde onnoodig was. Het blijkt echter bij lezing van het charter, dat de duinen aan de zeezijde zoo laag waren geworden, dat de zee er bij hooge waterstanden over vloeide, zoodat men wenschte, ze te bevestigen, voornamelijk door helmbeplanting. Ook in de Informatie van 1565 [1]) wordt medegedeeld, dat „de duynen hier van den anderen gescheyden zijn, welck ge- „nomt wert twintgadt, dairdeur de Noirtzeede op eenen storm can „commen (alst dickwils gebeurt) tot an den dijck van tStuyffacker".

Op eene kaart van de Kijfduinen en Olaartsduinen in het Rijksarchief [2]) komen vier doorbraken voor, waarbij vermeld wordt, dat zij in 1570 ontstaan zijn. Zij zijn allen aan de landzijde van de dijken geteekend, bewijs genoeg, dat de doorbraak door hoog water van uit de zee veroorzaakt is. Dus was er toen nog niet veel gewonnen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de mededeeling op de Waterstaatskaart (blad Rotterdam 3), dat de polder Stuifakker in 1479 bedijkt is, onjuist is.

Thans is hier overal een vrij hooge reeks duinen, de geringste hoogte is omstreeks 6 M. boven A.P., dus er is in 4 eeuwen geen achter-, maar vooruitgang.

Een gors van geringen omvang, het St. Pancrasgors, werd door MAXIMILIAAN en MARIA 15 Sept. 1479 [3]) ter bedijking uitgegeven. Daarna zijn in deze streken nog aangewonnen de St. Annapolder en het Schapengors. Denkelijk waren zij in 1511 nog niet bedijkt, daar wij hen niet vinden in de opnoeming van polders, die bijgedragen hebben in de kosten van herstel van den Zwartewaalschen dijk [4]), terwijl daaronder wel voorkomen de omliggende polders, als Nieuw-Hellevoet, Nieuwe Gooten, Oud- en Nieuw-Naters, Kwak en Weergors. Daarentegen wordt de St. Annapolder wel genoemd in de Informatie van 1565 [5]), zoodat hij tusschen 1511 en 1565 bedijkt moet zijn. Daar hij gezegd wordt, een nieuwe sluis noodig te hebben, zal de bedijking reeds kort na 1511 plaats gehad hebben.

---

[1]) Blz. 288.

[2]) No. 2038 van den Inventaris.

[3]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 257.

[4]) Idem, idem, blz. 265.

[5]) Blz. 288.

In elk geval kunnen wij uit het bovenstaande zien, hoe de Goote liep, en zijn wij verzekerd, dat de tegenwoordige duinen rivierwaarts van het Schapengors zich eerst na het begin der 16e eeuw gevormd hebben.

HOOFDSTUK XXIX.

Het eiland West-Voorne.

Het eiland West-Voorne of Goedereede, waarop de stad Goedereede en het dorp Ouddorp (vroeger ook Diependorst geheeten) gelegen waren, is zeer oud, zooals ook daaruit blijkt, dat er in 1618 aan het strand der Oostduinen de overblijfselen van eene bewoonde plaats ontdekt zijn. Omtrent die plaats zijn bij B. Boers [1]) eenige mededeelingen te vinden. Dat het eene Romeinsche stad zou zijn, wordt door niets bewezen.

Het Oude Land van Diependorst en de Oude Oostdijkpolder dagteekenen van zeer ouden tijd.

Zonderling is het echter, hoe men somtijds omtrent deze streken tot het noemen van bepaalde jaartallen is gekomen. Zoo vindt men in een werk, dat onlangs den tweeden druk beleefd heeft [2]), dat Goeree reeds bekend was ten tijde van Herman van Veringen, Contractus genaamd, die in 1065 leefde. Deze mededeeling is haar oorsprong verschuldigd eensdeels aan de op niets gegronde bewering van een schrijver uit het laatst der 17e eeuw, H. van Dam [3]), dat de in 1618 teruggevonden zoogenaamde Romeinsche stad Oud-Vlaardingen, hetwelk volgens hem omstreeks 1220 door het zeewater vernield is, zal zijn, anderdeels aan een bericht van Contractus [4]), die op het jaar 1046 van Vlaardingen spreekt. In een in 1772 verschenen werk [5]) is de meening van Van Dam reeds afdoende wederlegd.

---

[1]) Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee, blzz. 63—72.

[2]) Van der Waal en Vervoorn, Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 78.

[3]) Beschrijving van Goeree en Overflakkee, blz. 65.

[4]) Kluit, Historia critica, 2e deel, 1e stuk, blz. 91.

[5]) Handvesten, octroyen, privilegiën en regten aan de stede Vlaardingen vergunt of bevestigt (door Mr. M. van Nievelt Az.), blz. XX—XXIII.

De vermelding bij BOERS [1]), dat Goedereede voor 1248 een graafschap was, berust op een misverstand. Het is de graaf van Goor in Overijsel, die in het door hem bedoelde stuk voorkomt. Ongegrond is ook de mededeeling van VAN DER WAAL en VERVOORN [2]), dat het Oude Land van Diependorst in 1170 en 1173 invloeide en er in 1283 en 1304 groote schade aan zijn dijk was. Dit zijn jaren, waarin de kroniekschrijvers van zware watervloeden spreken, zonder dat zij van deze landen in het bijzonder spreken.

Door GERARD VAN VOORNE werden 1 Mei 1312 [3]) aan Goedereede brieven en rechten gegeven, terwijl hij Dinsdag na St. Paulus in den winter 1316 (1 Febr. 1317) [4]) de helft van den Lagen Ban aan SIMON DOEDE DIRKSZOON gaf, waarbij werd uitgezonderd „die goede reede met hure vryheyd". In 1330 ontving Goedereede eenige rechten betreffende de scheepvaart [5]).

Ouddorp wordt het eerst in 1348 [6]) genoemd, wij vinden het 29 April 1398 [7]) met den naam Westvoirne aangeduid.

Ouddorp en Goedereede gingen sterk vooruit, nadat JAN MACHIELSEN DUFFEL in 1415 de kunst van haringkaken, die tot dien tijd te Biervliet in Vlaanderen geheim gehouden was, naar eerstgenoemd dorp gebracht had [8]).

Op 22 Febr. 1451 [9]) verkreeg Goedereede van den heer van Voorne, FRANK VAN BORSELE, het recht tot het heffen van baak- en tonnengeld, ter zake van de groote uitgaven welke het dienaangaande gehad had.

De polders Oude Nieuwland, Nieuwenoord en West-Nieuwland, allen zeewaarts van het Oude Land van Diependorst gelegen, zijn bedijkt, de eerste volgens octrooi van 1357, de tweede volgens octrooi van 1367, terwijl eene herdijking plaats had in 1394, de derde kort vóór 1496. De Plaspolder, aan de Oostzijde van het Oude Land van Diependorst liggende, werd ter bedijking uitgegeven 1 Juni 1409, 9 Maart 1462 en 4 Maart 1473. Deze gegevens zijn ontleend aan de Waterstaatskaart. Het octrooi van

---

[1]) Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 80.
[2]) Idem, blz. 63.
[3]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 102.
[4]) Register Voorne B, fol. 7 verso.
[5]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 8e deel, blz. 651.
[6]) BOERS, Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 116.
[7]) Register Voorne D, fol. 4 verso.
[8]) Mr. J. VAN LENNEP, Prof. W. MOLL en J. TER GOUW, Nederlands geschiedenis en volksleven in schetsen.
[9]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 102.

1367 (Donderdags na St. Margriet of 16 Juli) vond ik [1]), de overige niet.

REIGERSBERCH [2]) zegt, dat, toen hij schreef, dat is in 1550, het eiland West-Voorne niet grooter was dan 1100 gemeten, terwijl het 60 jaren vroeger, dus in 1490, 2400 gemeten groot was. Hierbij zijn de duinen zeker niet medegerekend, doch de afname, die waarschijnlijk meer door den stroom dan door de zee heeft plaats gehad, is, wanneer dit bericht niet overdreven is, zeker belangrijk. Echter is deze schrijver in dergelijke opgaven niet zeer betrouwbaar. Dat er intusschen zeker grond is weggeslagen, kan men zien op een kaartje in het Rijksarchief uit het midden der 16e eeuw door JAKOB VAN DEVENTER [3]), waarop de helft van het stadje Goedereede in het water uitsteekt.

Op dit kaartje komt de Plaspolder geheel gelijk thans voor, de smalle vorm van dezen polder doet aan een inlaagdijk denken.

Het midden der 16e eeuw was de tijd, waarop de grond van Goedereede het kleinst was, want in 1591 werd hiervoor weder de Oude Westerloosche Polder aangenomen.

HOOFDSTUK XXX.

Voorne over de Flakkee.

Omtrent Overflakkee schrijft HINGMAN [4]): „Het eiland Overflakkee „heeft een zeer bijzondere geschiedenis.

„In vroegere tijden bestond het uit door verschillende wateren „van elkander gescheidene moeren, die door de heeren van Voorne „en Putten van tijd tot tijd ter zouter nering werden uitgegeven, „en, na uitgemoerd te zijn, weder aan den heer terugkeerden. „Tot uitoefening van dit bedrijf werden zoogenaamde moerdijken „aangelegd, die echter, als de moer uitgegraven was, weder te niet „gingen. Na verloop van tijd, door opslikking hooger geworden,

[1]) Register Voorne A B, fol. 105 verso.
[2]) Kroniek, voorlaatste blz. van het 11e kapittel.
[3]) No. 3276 van den Inventaris.
[4]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 106.

„werde de gronden dan als gorzen verpacht en later ter bedijking „uitgegeven".

Verwonderlijk is het, dat de jongste beschrijvers van Overflakkee met den arbeid van HINGMAN onbekend blijken te zijn.

Wij vinden in een charter van 14 Oct. 1206 [1]) na de vermelding van Ostforne en Westforne nog „appendices" genoemd. Bij de 4 eilanden, aldaar opgenoemd, tusschen de Greveninge en de Schelde gelegen, vindt men niet van zulke „appendices" gesproken. In een stuk van 29 Juni 1220 [2]) vindt men gesproken van Bomena, Hosthoec en Middelandt. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat zij daarmede bedoeld worden. Bommenede, hetwelk thans deel van Schouwen uitmaakt, behoorde in de middeleeuwen door zijne ligging benoorden de Zonnemere tot Schouwen. Deze Zonnemere of Zonnemaar, waarover reeds in Hoofdstuk XXV gesproken is, heeft den naam ook gegeven aan het dorp van dien naam, dat reeds in 985 vermeld wordt [3]). STOKE [4]) meldt, dat de Fransche vloot, die in 1304 uit de Bernisse door het Haringvliet naar de Greveninge koers zette, en men des nachts moest stil liggen, het des morgens bleek, dat men eerst in de Zonnemere was. Dit stemt overeen met de boven gevonden plaats van laatstgenoemd water, hetwelk reeds in 776 [5]) genoemd wordt; de mond meer zeewaarts, thans het Brouwershavensche Gat, had later, tusschen 1239 en 1249 [6]), den naam Scoudemarediep, maar in de 8e eeuw kan de naam Sunnonmeri wel tot zee doorgegaan zijn. De tevens genoemde Scald begrensde Schouwen aan de Zuidzijde, terwijl het bovendien als grens vermelde Gusaha de grens van Schouwen aan de Oostzijde zou kunnen zijn, d. i. de latere Gouwe. Dan zou de lezing Gusaha wellicht bedorven zijn. Maudacus of Audacus zou dan identisch met Schouwen zijn, en Goes, waarvan men overigens niet voor 1 Jan. 1267 [7]) melding vindt gemaakt, zou dan niet zóó vroeg voorkomen.

Mare beteekent een waterplas of stilstaand water [8]), dus in dezen tijd was hier reeds evenals thans veel water. Ook de namen

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 125.
[2]) Idem, idem, blz. 156.
[3]) Idem, idem, blz. 40.
[4]) Rijmkroniek 2e deel, blzz. 289 en 290.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 4.
[6]) Idem, idem, blz. 264.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 521.
[8]) VERWIJS en VERDAM, Middel-Nederlandsch woordenboek, 4e deel, kolom 1168.

Bodemaar en Trakmaar, die wij beneden zullen ontmoeten, duiden hierop heen.

De rivier de Gouwe liep beoosten het eiland Schouwen, van Zieriksee tot het dorp Zonnemere. Zij vormde, zooals uit den naam blijkt, de grens van eene gouw, en wel van de gouw Scaldis, zijnde het eiland Schouwen. Zoo vormde de Gouwe bij Gouda de grens tusschen Rijnland en Germepi, en het Gouwewater de grens der gouw Amstelland aan de Noordzijde. Oosthoek moet, dunkt mij, benoorden Bommenede gelegen hebben, Middelland lag waarschijnlijk weder benoorden Oosthoek. In dit Oosthoek had de abdij Ter Does tienden, zooals blijkt uit een stuk van Nov. 1249 [1]).

In een charter van 26 Maart 1283 [2]) wordt Middelland niet meer, de beide andere wel als eigendom der abdij Ter Does opgegeven.

Een eiland, dat wij zeer vroeg en ook nog jaren later aantreffen is Zomerland. Hierop lag een dorp van denzelfden naam. Wellicht is dit het dorp, dat in deze streken het vroegst voor de golven is bezweken.

Door VAN HEUSSEN en VAN RIJN [3]) wordt het vermeld, zonder dat daaromtrent elders in hun werk bijzonderheden voorkomen.

DIRK VAN VOORNE gaf in de 13e eeuw [4]) eenig land in Somerland weg. In den inventaris van het Seminarie te Brugge wordt voor dit charter, dat geen jaartal draagt, het jaar 1275 gegist. Het kan zijn van 1218 à 1226, toen een DIRK heer van Voorne was, maar het jaartal 1275 kan ook goed zijn, daar men 3 Febr. 1331 [5]) BARTHOLOMEUS, zoon van heer DIRK VAN VOORNE ontmoet.

Men vindt Zomerland nog terug op eene kaart van 1615 [6]), aanwezig in het Rijksarchief. De Hals, door welke het vaarwater ging, loopt op die kaart bezuiden het Zomerland, dus (daar Zomerland tot Voorne behoorde) evenals de Zonnemaar $3^1/_2$ eeuw vroeger geloopen moet hebben.

Bommenede werd 3 Febr. 1412 [7]) door JAN VAN BEIEREN als

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 180. Dit stuk wordt daar gedagteekend van 1229, zulks kan niet goed zijn, daar WILLEM II tijdens de uitgifte er van reeds koning was, hetgeen hij werd in 1247.

2) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 210.

3) Kerkelijke oudheden, 3e deel, blz. 593.

4) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 130.

5) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 194.

6) No. 1162 van den Inventaris.

7) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 194. Het stuk is waarschijnlijk van 12 Febr. 1413.

heer van Voorne ter bedijking uitgegeven aan JAN VAN IJSELSTEIN. In het charter, waarbij hij zulks doet, wordt het begrensd: Oostwaarts door het Heydicx van Greveningen, Zuidwaarts door Zonnemere, Westwaarts door „tscoer" of het Schoor (toen de watergang van Brouwershaven) en Noordwaarts door een Heydicx, welks verdere omschrijving onleesbaar is. Dit stuk komt ook voor in een der registers van het Rijksarchief [1]), en daaruit blijkt, dat Heydicx moet zijn Heydiep, terwijl het bij VAN MIERIS opengelaten woord is Blecswin. Heydiep beteekent diep water.

De Greveninge strekte zich dus in het begin der 15e eeuw, gelijk thans, ook Noordelijk van de Zonnemere uit, en de naam Zonnemere zal toen niet meer gebruikelijk geweest zijn voor den stroom. In een charter van 10 Apr. 1412 [2]) wordt gesproken van het Heydrop van Greveningen, ook dit is verkeerd en moet Heydiep zijn. In een stuk van 17 Febr. 1421 [3]) eindelijk wordt gesproken van het Heydiep van Bomer en het Heydiep van Greveningen.

Niet lang van te voren, 31 Jan. 1401 [4]), was een land door ALBRECHT ter bedijking uitgegeven, welks grenzen worden opgegeven: Oostwaarts Groot-Dreischor (d. i. het tegenwoordige Dreischor, in tegenstelling van Klein-Dreischor, d. i. 's Heer Jansland), Noordwaarts Bommenede (dat toen nog niet bedijkt was), Westwaarts de dijk van Schouwen, en Zuidwaarts het tot Noordgouwe behoorende land, Scitershille genaamd. Het toen bedijkte is de latere gemeente en polder, officiëel Zonnemaire genoemd en waarmede in 1866 de gemeente Bommenede (die bij den storm van 26 Jan. 1682 [5]) sterk afnam, zoodat waar toen de toren stond, thans het diep der rivier is, en die bij verdrag van 23 Sept. 1686 [6]) bij Zeeland getrokken werd) werd vereenigd.

Blijkbaar was de boven omschreven Zuidelijke grens van Bommenede dus niet meer het water, maar de polder Zonnemere, iets hetgeen ook blijkt uit de uitgifte ter bedijking van Nataars op 18 Juni 1411 [7]), waar als Westelijke begrenzing genoemd wordt „dat „nuweland van Sonnemar".

---

1) Register Voorne C, fol. 19 verso.
2) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 197.
3) Idem, idem, blz. 569.
4) Idem, 3e deel, blz. 733.
5) Tegenwoordige staat van Zeeland, 2e deel, blz. 435.
6) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 436.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 169.

Reeds krachtens uitgifte van 7 Juli 1374 [1]) was het zooeven genoemde Noordgouwe bedijkt.

Vergelijkt men de charters van 18 Juni 1411 en 10 Apr. 1412, beide bovenvermeld, welke op dezelfde uitgifte betrekking hebben, dan ziet men eenig verschil. De begrenzing in het eerste dunkt mij de goede lezing.

Dirksland wordt het eerst genoemd in een charter van 15 Mei 1229 [2]); COSTYN, een edelman, die te Zieriksee vele bezittingen had, wordt er mede beleend. Het Diederixland, dat 2 Jan. 1279 [3]) door FLORIS V aan ALBRECHT VAN VOORNE verkocht werd, had behoord aan de zonen van DIRK VAN ZIERIKSEE en is dus hetzelfde.

Van Dirksland zegt FLORIS V in laatstgenoemd charter, dat het ligt „tusschen Sonnemaer en Greveninghen".

VAN DEN BERGH deelt een stuk van de zesde ferie na Aschdag 1275 (25 Febr. 1276 [4]) mede, waarin Diederiksland een zoutland genoemd wordt. Hij zegt, dat het origineel nergens ontdekt is. Het wordt intusschen door MEYLINK [5]) in het Latijn medegedeeld. Daarna zegt Floris V van Dirksland, dat het ligt „ten Zuiden van het water genaamd Sonnemare".

Uit een stuk van 25 Juni 1284 [6]) blijkt, dat ALBRECHT bovendien Grijsoord (Oude en Nieuwe Tonge) van den graaf gekocht had. Vóór deze aankoopen was de Zonnemaar de Zuidelijke grens van het gebied der heeren van Voorne.

Uit de Waterstaatskaart (blad Willemstad 1) vernemen wij, dat de eerste octrooien voor bedijking in Voorne over de Flakkee zijn van 1415, zoowel voor Dirksland als voor Oud-Herkingen, en dat laatstgenoemde polder kort voor 1485 is bedijkt.

Dirksland werd werkelijk 13 November 1415 [7]) door JAN VAN BEIEREN ter bedijking uitgegeven. De eerste besteding der dijken had plaats op 17 Aug. 1416 [8]), ook de kerk werd gedurende de dijkage gebouwd.

Toch was Dirksland ook reeds voor 1415 bedijkt geweest, want door VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING wordt vermeld, dat het

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 291.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 179.
[3]) Idem, 2e deel, blz. 159.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 222, noot.
[5]) Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 378.
[6]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 222.
[7]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 290.
[8]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1886, blz. 141.

toen was ondergevloeid, „ingebroken zijnde geweest door den „buitendijk, bij de Meestoven". Dus was hier toen de meekrapbereiding, die omstreeks $4^1/_2$ eeuw later verdrongen is, reeds in zwang.

In 1479 was de oppervlakte ten Zuidwesten van Dirksland zoo hoog opgewassen, dat 24 Maart van dat jaar [1]) octrooi kon verleend worden tot bedijking van den St. Elisabethspolder.

Herkingen werd 25 Sept. 1482 [2]) ter bedijking uitgegeven, en 9 Mei 1484 [3]) werd eene kapel, die er zeker het vorige jaar ten behoeve van de dijkwerkers gesticht was, tot parochiekerk verheven.

Reigersberch [4]) zegt, dat Guy, bisschop van Utrecht, bij zijne poging in 1304 om het door Guy, zoon van graaf Guy van Vlaanderen, belegerde Zieriksee te ontzetten, kwam te „Hueringh „of Herkinge, dwelc een dorp was op die tijt vast aen duvelant". Vooreerst is het waarschijnlijk, dat Hueringh iets anders dan Herkingen beteekent, misschien Haringvliet; en bovendien zou dan Herkingen aan Bruinisse verbonden hebben moeten zijn, want 's Heer Jansland had volgens hem [5]) tot 1288 een geheel met Dreischor gevormd, terwijl het na dat jaar meer dan 100 jaren drijvende bleef. Nu was Bruinisse vroeger een afzonderlijk eilandje, door de Marevliet van Duiveland gescheiden [6]), en is er dus, ook met het oog op hun grooten afstand, geen mogelijkheid, dat het bericht van Reigersberch waarheid bevat.

Intusschen kan men uit den vorm der bedijking van Oud-Herkingen zien, dat deze polder eerder dan de St. Elisabethspolder is bedijkt, zoodat de opgaaf der Waterstaatskaart daaromtrent waarschijnlijk juist is. Hij zal dus tusschen 1415 en 1482 ingeloopen zijn. Hetzelfde is, gelijk wij in Hoofdstuk V zagen, in deze streken op vele plaatsen het geval. Van Dam [7]) zegt, dat de dijk van 1482 in 1511 grootendeels wegsloeg, dat Oud-Herkingen eerst in 1604 herdijkt werd, dat het van 700 tot 417 gemeten is afgenomen, en dat de kerk buitendijks staat, d. i. in het laatst der

---

[1]) Waterstaatskaart, blad Willemstad 1.

[2]) Van Heussen en Van Rijn, Kerkelijke Oudheden, 2e deel, blz. 620. In de 2e kolom dier blz. staat wel 1484, maar dit is in verband met het daarna volgende stuk onmogelijk.

[3]) Idem, idem, blz. 620.

[4]) Kroniek, 5e blz. van het 31e Kapittel.

[5]) Idem, 6e blz. van het 29e Kapittel.

[6]) Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, 2e deel, blz. 791.

[7]) Beschrijving van Goeree en Overflakkee, blz. 41.

17e eeuw stond. Waarschijnlijk is het overgebleven deel in 1511 onmiddellijk herdijkt, of was er reeds een inlaag. Immers wij vinden van Herkingen en in de registers der Domfabriek van 1510 tot en met 1523 geregeld eene opbrengst, en daarna nog over de jaren 1525, 1526, 1527, 1530, 1532, 1539, 1540, 1549, 1550, 1551 en 1552. Ook vindt men het als dorp in het vervolg op de Informatie van FRUIN en op de kaarten uit de 16e eeuw.

Nog vinden wij melding gemaakt van de uitgifte ter bedijking van Klinkerland in 1504 [1]).

Roksenisse, waarvan boven reeds gesproken is, komt het eerst voor in een charter van 13 Oct. 1414 [2]). Daar vergunt JAN VAN BEIEREN als heer van Voorne, bij elk laagwater ééne vletting te doen (d. i. klei te halen) uit Rockenisse buitendijks. In een charter van 19 Febr. 1482 [3]) wordt gezegd „hoe dat buyten an „dircxlant geleyt in onsen lande van Voirne...... ende oic an „melissant, nv onlancx gedyct an tvoirsz dircx lant, gelegen es „een schorre ende vuytgors ter noortzyde gheheeten Roecxnisse „mitten Rugen hille". Gelijk wij in Hoofdstuk XXV zagen, is de kerk in 1557 buitengedijkt en niet weder herbouwd.

Slechts weinig licht omtrent den ouden toestand van de landen van Overflakkee geven de door HAMAKER uitgegeven Grafelijkheidsrekeningen van Zeeland. De reden was, dat reeds toen alles, behalve Sommelsdijk, tot Voorne of tot Putten behoorde.

In 1339 waren er te Sommelsdijk een gors [4]) en een moerdijk [5]). Het wordt een uitgors genoemd op St. Martijnsdag in den winter (11 Nov.) 1406 [6]). Het werd ter bedijking uitgegeven 31 Maart 1417 [7]), later tegelijk met het op Tolen gelegen Malland 3 Mei 1429 [8]), en daarna 17 Juli 1430 [9]) en 13 Juni 1464 [10]). Ongeveer tegelijk met deze laatste uitgifte had 29 Febr. 1464 [11]) die

---

[1]) VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 291.
[2]) Register Voorne C, fol. 7 verso.
[3]) Register Privilegiae Ducis Caroli, fol. 62 verso.
[4]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Zeeland, 2e deel, blz. 56.
[5]) Idem, idem, blz. 57.
[6]) Register Memoriale B. H., fol. 109 verso.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 479.
[8]) Idem, idem, blz. 948.
[9]) Idem, idem, blz. 983.
[10]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 107.
[11]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 3e deel, blz. 569.

van Middelharnis door KAREL DEN STOUTE als heer van Putten, en van de Duivenwaard door FRANK VAN BORSELE als heer van Voorne plaats. Het akkoord dezer bedijking geschiedde 1 Jan. 1465 [1]). In de registers der Utrechtsche Domfabriek komt Zomersdijck in 1468 voor, in het vorige jaar nog niet.

Op 10 Febr. 1465 [2]) werden door KAREL DEN STOUTE als stadhouder van zijn vader en aanstaanden heer van Voorne de gorzen Wellestrijpe, Noorderschore en Meliszand, allen onder Voorne, ter bedijking uitgegeven. In genoemd register komt Melissant als kerkdorp eerst voor in 1489. Intusschen blijkt uit het zooëven aangehaalde stuk, dat het voor 1482 zeker reeds bedijkt was, daar Roksenisse er buitenwaarts aan aansloot.

Op 13 Febr. 1480 [3]) gaf de vrouwe van Sommelsdijk het gors de Plate ter bedijking uit, d. i. de Oude Plaat, aan de Westzijde van Sommelsdijk gelegen. De bedijking is zeker gezamenlijk met die van Wellestrijpe, zooëven genoemd, geschied.

JAN VAN BEIEREN verkocht volgens het boven reeds aangehaalde charter van 17 Febr. 1421 als heer Van Voorne de helft van de gorzen, thans ongeveer uitmakende de gemeenten Oude en Nieuwe Tonge, aan GERARD VAN BOSCHHUIZEN. Zij worden daar genoemd: Grijsoerde, Dunenwaerde (lees Duvenwaerde), die Tonghe, Hugevliet, Helle Vremsgat en Battenoert. VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING [4]) geven aan verscheidene dezer gorzen onjuiste namen, zij hebben blijkbaar een slecht afschrift van dit stuk gebruikt. De genoemde terreinen werden begrensd door de wateren: Hontslo, hetwelk aan de Noortzijde, dus tusschen Middelharnis en Duivenwaard, geloopen moet hebben, verder aan de Noordoostzijde dat Heydiep van Bomer, d. i. Bodemaar, hetwelk wij beneden als grens van Voorne en Putten zullen ontmoeten; hierop volgt de Greveninge van de Zuidzijde, dus de Bodemaar begrensde de hier bedoelde gorzen over de geheele Oostzijde. Zuidwestwaarts volgen hierop Hellevliet en Herkinghe, en eindelijk Noordwestwaarts die Riere. Bij BOERS [5]) vindt men de laatste woorden aldus: „Wellevlyet ende die van Vreien „noordwaard af". Deze lezing is onjuist.

Is het uit het vroeger gezegde duidelijk, hoe Bommenede tot

---

1) Waterstaatskaart, blad Willemstad 1.
2) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 133.
3) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 107.
4) Beschrijving van den Briel en Voorne, 2e deel, blz. 291.
5) Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 180.

Holland kwam te behooren, het feit, dat Sommelsdijk (later eene Zeeuwsche enclave in Hollandsch gebied) deel van Zeeland uitmaakte, is een gevolg daarvan, dat dit het eenige deel van het latere Overflakkee was, hetwelk in de 13^{e} eeuw niet vervreemd was, of toen niet reeds tot Putten behoorde. Voorne was toen nog een deel van Zeeland.

Hoewel de onder FLORIS V aan den heer van Voorne verkochte deelen waarschijnlijk slechts als gewoon eigendom verkocht werden, zijn zij later steeds gerekend als ook tot de heerlijkheid Voorne te behooren.

Behalve Sommelsdijk en Bommenede had men nog het eiland Dreischor, dat althans in een stuk van 9 Dec. 1539 [1]) gerekend werd, noch tot Holland noch tot Zeeland te behooren. Het komt intusschen met den naam Drieskire reeds 14 Oct. 1206 [2]) voor als tot Zeeland behoorende.

Leenroerig aan Voorne was, gelijk wij in Hoofdstuk XXXIII zullen zien, het Geestland, aan de Striene gelegen tegenover de uitmonding der Mark.

HOOFDSTUK XXXI.

Dorpen in Voorne.

In de rekening der Utrechtsche Domfabriek over 1395 komen de volgende kerkdorpen in Voorne voor:

Ecclesia beate Katherine in den Briel.
Meerland.
Oestvoern.
Westvoerne sive Goedereede.
Rugghe.
Rokangen.
Heenvliet.
Zwartewale.

---

[1]) Tegenwoordige staat van Zeeland, 2e deel, blz. 429.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 125.

Nova terra.
Abbenbroec.
In antiquo Hoern.
In novo Hoern.

Hier vindt men dus nog geen enkel dorp in Voorne over de Flakkee.

Meerland of Maarland maakte, gelijk in Hoofdstuk XXVII gezegd is, het tegenwoordige Noordelijk deel van den Briel uit. In 1331 was er eene aan St. Pieter gewijde kerk.

Oudenhoorn en Nieuwenhoorn staan in de lijst onderaan. Nieuwenhoorn geeft slechts $^2/_5$ van Oudenhoorn, terwijl hunne opbrengst in 1407 reeds gelijk is. Hieruit zou zijn af te leiden, dat Nieuwenhoorn eerst zeer kort te voren eene kerk had gekregen. Die van Oudenhoorn zal naar het in Hoofdstuk XXVIII gezegde van 1363 of enkele jaren later zijn.

Het dorp Nieuw-Hellevoet wordt in de Domregisters in 1407 nog niet, in 1412 wel genoemd.

Goedereede werd eerst 29 Juni 1450 [1]) eene afzonderlijke parochie, terwijl het toch, gelijk wij in het zooëven genoemde Hoofdstuk zagen, reeds in 1312 eene stad was. In het Domregister van 1443 komen Goedereede en Ouddorp intusschen reeds afzonderlijk voor, in dat van 1423 nog niet.

In het overzicht van het bisdom Utrecht over 1276—1281 (zie Hoofdstuk XX) komt het dekenschap Somerlant tweemaal voor [2]). De kerken van Oestvoorne, Merlant, Westvoorne en Abbenbroec behoorden er onder. Hieruit blijkt, dat dit dekenschap de geheele heerlijkheid Voorne besloeg. Zeker was Zomerland toen dus eene plaats van eenige beteekenis.

Voor Merlant is door Delprat [3]) Niland gelezen; het is duidelijk, dat het Maarland bij den Briel beteekent.

In het Domregister over 1443 komen voor het eerst kerken te Bommenede en te Zonnemere voor, beide onder het dekenschap Schouwen, hoewel Bommenede nog meer dan 2 eeuwen tot Voorne bleef behooren. De lijsten ontbreken voor Schouwen van 1413 tot en met 1442, in 1412 vindt men ze nog geen van beide.

---

[1]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 103.
[2]) Kronijk van het Utrechtsch historisch genootschap, 13e jaargang, 1857, blzz. 176 en 179.
[3]) Kist en Moll, Kerkhistorisch archief, 3e deel, blz. 328.

Men hield zich blijkbaar in deze registers niet nauwkeurig aan de politieke verdeeling des lands. Sommelsdijk vindt men onder Voorne, terwijl het tot 1795 tot Zeeland bleef behooren.

Dirksland komt het eerst voor in 1423, nog niet in 1412. Wij zagen in Hoofdstuk XXX, dat in dien tijd de kerk gebouwd werd.

Verder komen voor het eerst voor: in 1450 Griesoort alias die Tonghe (Oude Tonge) (in 1445 nog niet); in 1468 Zomersdijck (Sommelsdijck) (in 1467 nog niet); in 1479 Nova ecclisia in Grysoert (Nieuwe Tonge) (in 1477 nog niet); in 1486 Herkingen (in 1485 nog niet); in 1489 Melissant en Roecxnisse (in 1488 nog niet); in 1513 Zomerslant (in 1512 nog niet). Dit laatste heeft voor de tweede maal een zeer éphémère bestaan gehad. Het geeft over 1516 voor het eerst en voor het laatst eene opbrengst.

HOOFDSTUK XXXII.

De heeren van Voorne.

In de Genealogiën van W. A. Baron VAN SPAEN LA LECK, in het archief van den Hoogen Raad van Adel aanwezig, wordt gezegd [1]: „De oorsprong van het huis van Voorn uit de graven van Holland „komt mij twijfelachtig voor en voortkomende uit de heerschende „zugt, origines illustres uit te vinden. FLORIS V noemt CATHARINA „VAN DURBUY nicht en geeft dien titel niet aan haar man". Het is het charter van 16 Dec. 1280 [2]), dat door VAN SPAEN bedoeld wordt. Intusschen is het mogelijk dat de familiebetrekking zoover was, dat men elkander geen neef meer noemde, terwijl toch uit het wapen van de heeren van Voorne, dat hetzelfde was als dat van Holland, zou zijn af te leiden, dat zij van grafelijken stam zijn.

---

[1]) 3e Deel, fol. 274.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 174.

In den genoemde genealogiën komt een schat van gegevens voor, die mij bij het ophelderen van duisterheden van grooten dienst geweest zijn.

De eerste heer van Voorne, HUGO I, wordt 26 Juni en 13 Aug. 1108 [1]) genoemd. Daar wij nergens broeders van DIRK IV en FLORIS I, evenmin van DIRK V (behalve een jong gestorven FLORIS [2])) of van FLORIS II vinden, zou hij een afstammeling van SIFRIDUS of SICCO, broeder van DIRK III, die vroeger verkeerdelijk voor den stamvader der BREDERODES gehouden werd, kunnen zijn. Volgens VAN GOUTHOEVEN [3]) was PELGRIM, broeder van FLORIS III, de eerste heer van Voorne uit grafelijk geslacht. Dit is echter niet waarschijnlijk, daar deze in 1151 op den leeftijd van 12 jaren stierf [4]), en al ware hij heer van Voorne geweest, toch zeker geen afstammelingen heeft nagelaten.

Een tweede heer van Voorne, FLORIS, komt in 1156 [5]) tweemaal voor. Daar zijn oudste zoon HUGO heette, is er alle kans, dat hij de zoon van HUGO I was. Er wordt gezegd, dat Schouwen bewesten de Elkersee (een sedert opgeslibd water) Zuidwaarts van zijn land lag. Toen behoorde dus, evenals eeuwen later, Goedereede reeds tot de heerlijkheid Voorne. Hij komt het laatst voor 3 Oct. 1174 [6]), alsmede in een stuk tusschen 1168 (jaar waarin FILIPS I graaf van Vlaanderen werd) en 1190 [7]) uitgegeven, dat dus ook kan zijn van 1174 of vroeger. Hij had twee broeders, DIRK, met wien hij in 1174, en HUGO, met wien hij in 1168 voorkomt; deze beiden worden te zamen vermeld in een stuk van vóór 1190 [8]). In eene noot bij dit stuk wordt gelegd, dat DIRK VAN VOORNE wordt vermeld van 1188 tot 1204, zijn oudere broeder HUGO van 1168 tot 1214. Hier zijn door VAN DEN BERGH twee DIRKEN en twee HUGO's verward.

Reeds voor 1190 was FLORIS als heer van Voorne opgevolgd door zijn zoon HUGO II, die in een charter van voorgenoemd jaar voorkomt als „domicellus'' van Voorne [9]), en die in 1199 en op

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blzz. 64 en 65.
[2]) Idem, Geslachtstafel achter het 1e deel.
[3]) Kroniek, blz. 143.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, Geslachtstafel achter het 1e deel.
[5]) Idem, 1e deel, blzz. 85 en 86.
[6]) Idem, idem, blz. 96.
[7]) Idem, idem, blz. 105.
[8]) Idem, idem, blz. 106.
[9]) Idem, idem, blz. 106.

1 Maart 1214 (wellicht 1204) genoemd wordt met zijne broeders DIRK en BARTHOLOMEUS [1]).

HUGO II was een medestander van ADA, doch werd door de Zeeuwen uit zijn burggraafschap verdreven, terwijl tevens zijn burcht te Scherpenisse verbrand, en WILLEM I daarna door hen gehuldigd werd. Later heeft hij zich zeker weder met dezen graaf verzoend.

HUGO II was overleden in 1218 en opgevolgd door zijn broeder DIRK [2]), die laatstelijk als heer van Voorne genoemd wordt 25 Aug. 1226 [3]). DIRKS opvolger was HENDRIK, die in 1220 zijn eerstgeborene genoemd wordt en die 6 Dec. 1230 [4]) heer van Voorne was. Er staat in het opschrift van het charter HUGO, doch in het stuk zelf slechts H., terwijl van 1231 [5]) tot 22 Febr. 1259 [6]) HENDRIK steeds als heer van Voorne optreedt.

Een stuk, gedagteekend van Nov. 1229 [7]), waarin HENDRIK VAN VOORNE voorkomt, zal van Nov. 1249 zijn, daar het wordt gegeven door FLORIS DEN VOOGD, jongeren broeder van WILLEM II, welke laatste in 1227 geboren werd.

Jongere broeders van HENDRIK waren HUGO, die 2 Jan. 1254 [8]) (niet 31 Dec. 1353, zooals VAN MIERIS [9]) meent) van hem de heerlijkheid Heenvliet ontving, DIRK en ALBRECHT.

De zoon en opvolger van HENDRIK was ALBRECHT, die voor het eerst 1 Mei 1261 [10]) als zoodanig optreedt. Hij was de beschermer van den grooten dichter JAKOB VAN MAERLANT. ALBRECHT was 16 Dec. 1280 [11]) in tweede huwelijk gehuwd met KATHARINA VAN DURBUY uit het geslacht Luxemburg en overleed in Jan. 1288 [12]). Bij GOUTHOEVEN [13]) wordt verkeerdelijk gezegd, dat hij in 1303 overleed, dat KATHARINA eene dochter van WILLEM VAN TEILINGEN was en dat zij nog gehuwd geweest is met WILLEM VAN BREDE-

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 510 en 1e deel, blz. 141.
[2]) Idem, 1e deel, blz. 154.
[3]) Idem, idem, blz. 173.
[4]) Idem, idem, blz. 183.
[5]) Idem, idem, blz. 187.
[6]) Idem, 2e deel, blz. 30.
[7]) Idem, 1e deel, blz. 180. In het opschrift staat 1229; dit moet, gelijk boven reeds opgemerkt werd, 1249 zijn.
[8]) Idem, idem, blz. 309.
[9]) Charterboek, 2e deel, blz. 821.
[10]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 37.
[11]) Idem, idem, blz. 174.
[12]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 1e aflevering, blz. 55.
[13]) Kroniek, blz. 144.

RODE. Ook in Tabel 22 van Hoofdstuk X van het werk van den heer STOKVIS [1]) vindt men de beide laatste fouten. Wel is zij in 1298 hertrouwd met den bekenden WOLFERT VAN BORSELE, die het volgende jaar te Delft vermoord werd, doch hare familiebetrekking met den graaf had een anderen grond, en wel in hun beider grootmoeders, dochters van den hertog van Brabant. Zij stierf 26 Sept. 1328 [2]).

Uit zijn eerste huwelijk had ALBRECHT eene dochter MABELIA; uit het tweede een zoon, GERARD, die hem opvolgde en in een stuk van 1291 à 1296 [3]) voorkomt als „het kind van Voorne". Deze GERARD was 26 Juni 1296 een der beide pages, die FLORIS V vergezelden, toen hij door de edelen bij Utrecht gevangen genomen werd. Later was hij steeds een der invloedrijkste Hollandsche edelen, hij durfde zonder grafelijke vergunning de heffing van een bakengeld op de Brielsche Maas instellen. WILLEM III kwam hiertegen 15 Aug. 1320 [4]) op. GERARD was ook in de zaken van Gelder gemoeid, hij was 16 Juni 1318 [5]) een der 4 arbiters tusschen den graaf REINOUD I en zijn zoon, den lateren REINOUD II.

GERARD huwde in 1298 HADEWIJ (HEDWIG), dochter van WOLFERT VAN BORSELE, zij stierf tusschen 1326 en 1330 en hij hertrouwde voor 1332 met ELISABETH, dochter van DIRK VIII, graaf van Kleef. GERARD stierf in 1337, en had uit zijn eerste huwelijk eene dochter, MACHTELD, en een zoon, ALBRECHT; de laatste overleed voor hem, in 1331, en was in 1313 [6]) gehuwd met MACHTELD, eenig kind van ARNOUD, heer van Bergen op Zoom. Daar ARNOUD in hetzelfde jaar 1313 overleed, erfde laatstgenoemde MACHTELD in dat jaar Bergen op Zoom. Zij hertrouwde met REINOUD, jongeren zoon van DIRK LOEF I, welke laatste broeder van DIRK VII, graaf van Kleef was. Deze DIRK LOEF I was degene, die na den moord, op FLORIS V gepleegd, eenigen tijd de regeering in Holland voerde.

Het eenige kind van den voor zijn vader overleden ALBRECHT, JOHANNA, die van hare moeder Bergen op Zoom erfde, was niet,

---

[1]) MANUEL, 3e deel, tegenover blz. 519.

[2]) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 128.

[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 434.

[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 238.

[5]) I. A. NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 175.

[6]) VAN DEN BERGH, Gedenkstukken, blz. 240.

zooals VAN GOUTHOEVEN [1]) zegt, van 1337 tot 1349 vrouwe van Voorne, maar onmiddellijk in 1337 werd het MACHTELD, de dochter van GERARD. Dit blijkt uit een stuk van 30 Sept. 1337 [2]). Graaf WILLEM IV deelt daarin mede, dat Voorne en het burggraafschap van Zeeland aan hem vervallen zijn, maar dat hij die uit vrijen wil aan MACHTELD in leen geeft. Zij was, daar het recht van representatie nog niet was ingevoerd, de rechthebbende voor het geval, dat de vrouw mocht opvolgen.

MACHTELD was toen reeds weduwe van DIRK LOEF II van Kleef, heer van Hülchrad, en oudere broeder van bovengenoemden REINOUD; DIRK LOEF II stierf in 1332 en MACHTELD hertrouwde met DIRK VAN VALKENBURG, heer van Montjoie, uit het geslacht van Limburg, die ook korten tijd overste berechter van Gelder was [3]) en die in 1346 [4]) in den oorlog bij Luik sneuvelde. Op H. Sacramentsavond (14 Juni) 1346 [5]) komt hij het laatst voor.

Bij een brief van 18 April 1346 [6]) gaf MARGARETHA aan haren jongsten zoon OTTO (later markgraaf van Brandenburg) het uitzicht op Voorne en het burggraafschap van Zeeland na het overlijden van vrouwe MACHTELD.

Over deze beschikking was MACHTELD volgens J. P. AREND [7]) zoo gebelgd, dat zij in 1351 den Kabeljauwschen een belangrijken onderstand zond [8]). Waarschijnlijk heeft deze onderstand wel eene andere reden gehad, want in 1349 [9]) deed WILLEM V, aan wien MARGARETHA, toen het bewind over hare Noord-Nederlandsche graafschappen had afgestaan, volkomen hetzelfde. Als reden van de Kabeljauwsche gezindheid van MACHTELD wordt door VAN WIJN [10]) ook genoemd, dat MARGARETHA door bevoordeeling van Dordrecht MACHTELDS stad den Briel had benadeeld. Intusschen bevoordeelde WILLEM V in 1355 Dordrecht zoozeer, dat het, indien dat de reden was, te verwonderen is, dat MACHTELD toen niet Hoeksch werd.

---

[1]) Kroniek, blz. 144.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 596.
[3]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 2e deel, blz. 214.
[4]) BUTKENS, Trophées de Brabant, 2e deel, blz. 313.
[5]) Register Voorne B, fol. 8 verso.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 706.
[7]) Algemeene geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 185.
[8]) Mr. J. C. DE JONGE, Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden, 1e deel, blzz. 27 en 28.
[9]) Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 259.
[10]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 15.

Op 25 Jan. 1357 [1]) gaf graaf WILLEM V het door het overlijden zijner moeder vervallend uitzicht aan zijne beide broeders LODEWIJK (den Romein) en OTTO. Daarvan is echter evenmin iets gekomen, daar OTTO op 12 April 1367 [2]) (LODEWIJK was 14 Mei 1366 overleden) afstand van zijne aanspraken op Voorne deed.

MACHTELD overleed in het laatst van 1371 [3]) zonder kinderen na te laten en Voorne werd weder beschouwd als aan den graaf vervallen te zijn. Zoolang ALBRECHT slechts ruwaard was, kon hij het naar het schijnt niet vervreemden, doch wij zien hem eenige jaren na het overlijden van zijn krankzinnigen broeder, ten einde zijn jongsten zoon JAN aan inkomsten ook uit Holland en Zeeland te helpen, Voorne aan dezen in leen gegeven. Dit geschiedde 24 Maart 1394 [4]), JAN was toen reeds bisschop van Luik, hij werd tegelijk heer van het Gooiland, Naarden, Weesp en Muiden. Eerst waren het land van Woerden en de stad Oudewater voor hem bestemd, maar, daar deze voor den dag kwamen met een privilege van MARGARETHA van 1346, volgens hetwelk zij niet van de grafelijkheid gescheiden mochten worden, werd hem in plaats daarvan Voorne met den Briel gegeven [5]). Hij dankte in 1418 als bisschop af, eensdeels wegens zijn huwelijk met ELISABETH VAN GÖRLITZ, hertogin van Luxemburg, anderdeels om zijne aanspraken op Holland en Zeeland tegen zijne nicht JAKOBA te kunnen handhaven. Niettegenstaande zijne voortdurende oorlogen met haar bleef hij in Voorne tot zijn dood 5 Jan. 1425 heer, hij liet dit zelfs na aan zijne weduwe, de genoemde ELISABETH. Op 6 Nov. 1432 beval FILIPS DE GOEDE, Voorne in bezit te nemen [6]), in het begin van 1433 was dit geschied, want 16 Jan. van dat jaar beloofde den Briel aan FILIPS gehoorzaamheid [7]). Dat zulks onjuist is, zooals de heer DE JAGER [8]) beweert, blijkt dunkt mij niet uit het door hem aangehaald stuk. Vervolgens werd JAKOBA (nog in 1433) vrouwe van Voorne, zij gaf het 1 Aug. 1434 [9]) in lijftocht aan haren echtgenoot FRANK VAN BORSELE, die het na haren dood,

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 15.
[2]) Idem, idem, blz. 185. De datum 31 Maart 1366, ook door VAN MIERIS genoemd, kan de goede niet zijn, daar LODEWIJK er dan ook in zou voorgekomen zijn.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 265.
[4]) Idem, idem, blz. 606.
[5]) Idem, idem, blz. 334.
[6]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 15.
[7]) Idem, blz. 17.
[8]) Het Brielsche archief, 1e stuk, blz. 93.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 1048.

welke 8 Oct. 1436 voorviel, in bezit nam. Het werd 11 Juli 1446 [1]) aan JAN, graaf van Estampes, voorzoon der tweede vrouw van FILIPS DEN GOEDE, beloofd na het overlijden van FRANK. Deze stierf 19 Nov. 1470. In 1466 had JAN Voorne aan KAREL DEN STOUTE afgestaan; hiermede zal bedoeld zijn zijn erfrecht op Voorne. Reeds 11 Jan. 1453 [2]) had de hertog de goederen van FRANK VAN BORSELE na den dood van hem en van JAN VAN ESTAMPES zonder erven aan zijn zoon KAREL beloofd. Van 1477 tot haren dood in 1503 was MARGARETHA, weduwe van KAREL DEN STOUTE, vrouwe van Voorne en burggravin van Zeeland. Sedert laatstgenoemd jaar was Voorne met de grafelijkheid vereenigd, hoewel het tot 1795 eene afzonderlijke administratie behield.

HOOFDSTUK XXXIII.

De heerlijkheid Putten.

De Oostwaarts van Voorne gelegen heerlijkheid Putten is van zeer oude dagteekening. Zij bestond uit twee deelen, welke aan weêrszijden van de Maas gelegen waren.

De geheele grens van de heerlijkheid Putten vinden wij 1 Maart 1312 [3]) aldus opgegeven:

„Bodemar Ort te halven diepen". Dit was, gelijk in Hoofdstuk XXII gezegd is, een punt, zij was ongeveer ter plaatse van den tegenwoordigen Krammerpolder gelegen, de Bodemaar liep van daar Noordwaarts. De Bodemaar-Ort komt, voor zoover mij bekend is, het laatst voor 5 Febr. 1402 [4]), de Bodemaar komt nog voor in het in Hoofdstuk XXX vermelde charter van 17 Febr. 1421, als het Heydiep van Bomer.

Bij STOKE [5]) vinden wij gesproken van Dreyschor ort. Dit moet, aangezien tegelijk Schouwen genoemd wordt, de Westelijke punt van Dreischor zijn. Nog van een andere Ord is bij hem sprake [6]), thans de

---

1) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 52.
2) Idem, blz. 81.
3) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 123.
4) Idem, 3e deel, blz. 754.
5) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 290.
6) Idem, idem, blz. 200.

Noordpolder op Noord-Beveland. Tusschen dien polder en Zieriksee lag de Oertzee [1]), waar de vloot der Vlamingen 14 Maart 1304 ging liggen. Het is een plaatselijke naam van een deel der Schelde, gelegen tusschen twee uitstekende punten, van Zieriksee en Noord-Beveland.

„Item al op tot in 's Gravenzee". Deze grens sloot ten Noorden aan de Bodemaar aan, de Gravenzee moet, zooals uit den naam blijkt, een groot water geweest zijn. Het moet ongeveer ter plaatse der tegenwoordige gemeente Nieuwe Tonge en in den omtrek daarvan gelegen hebben.

„In 's Gravenzee op tot den Oostmoer". De Oude Oostmoer is thans nog een polder, gelegen tusschen Stad aan 't Haringvliet en Oude Tonge.

„Item tusschen de vier Hornessen, ende den Oostmoer tot de „Zandhofde toe". ACKER STRATINGH [2]) zegt naar aanleiding van de vier Hornessen, dat Hoorn in het land van Voorne bekend is. Echter is het niet dit Hoorn (Oudenhoorn en Nieuwenhoorn worden door hem gemeend), dat in het charter bedoeld is, maar vier Hornessen of terreinen, waarvan één nog onder den naam Middelharnis bekend is. Hornick beteekent hoek, maar ook kwartier, vierendeel [3]). Hiermede staan waarschijnlijk ook in verband de namen der ambachten Hoog- en Woud-Harnasch bij Delft, die somtijds, o. a. 14 Jan. 1368 [4]), ook Hernissen genoemd worden, alsook de naam Vriehernesse [5]), waarmede misschien Hoog-Harnasch is bedoeld. De grens zal ongeveer langs de tegenwoordige Oostelijke grens der gemeenten Middelharnis geloopen hebben.

Het Zandhoofd moet aan de Zuidzijde van Oudenhoorn gezocht worden.

„Item van Zanthofde te halven diepe tote Abbenbroucke op „Widele". Er staat niet, te halven diepe van welk water, doch het is duidelijk, dat dit water liep tusschen de tegenwoordige gemeenten Oudenhoorn en Zuidland; het moet toen reeds smal geweest zijn, anders ware het wel genoemd.

Dat de Widele en de Bernisse dikwijls denzelfden stroom beteekenen, is door KLUIT beweerd. Echter komen zij in dit stuk

---

[1]) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 222.

[2]) Aloude staat en geschiedenis der Nederlanden, 1e deel, blz. 128, noot.

[3]) Dr. E. VERWIJS en Dr. J. VERDAM, Middel-Nederlandsch woordenboek, 3e deel, kolom 601.

[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 221.

[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 301.

als twee verschillende rivieren voor en zou ik meenen, dat de Bernisse oorspronkelijk het Noordelijk, Widele het Zuidelijk deel van de rivier, die, tot een smal water verdroogd, thans de grens tusschen Voorne en Putten uitmaakt, was en dat de verschillende benaming dagteekent uit den tijd, dat er nog een water liep tusschen Oudenhoorn en Zuidland.

Dat werkelijk de rivier bij Geervliet somtijds Widele genoemd wordt, ziet men bij Stoke [1]).

Stratingh onderstelt, dat Bornisse somtijds een riviernaam, somtijds een plaatsnaam is. Werkelijk is zulks het geval. De plaats Bernisse was gelegen in Heenvliet. Men vindt in verscheidene stukken, o. a. van 12 April 1355 en 26 Juni 1433 [2]) gesproken van Bornisse „in 't oude land van Heenvliet".

Een andere plaats in de nabijheid van het Zandhoofd is „Scarden an den warf" genoemd door Stoke [3]) Het lag aan de Widele, nabij het Haringvliet. Hier was dus een werf, d. i. heuvel, nabij de rivier.

„Item van Abbenbroucke te halven diepe tote Bornissen". Hieruit blijkt, dat het onjuist is, wat de heer Van Heurn [4]) beweert, dat van de Bernisse eerst na 1533 melding gemaakt wordt.

„Item van of de Bornissen tot den gescheyde van IJselmonde, „op vierd' alf vademe diep". Deze grens loopt geheel door de Maas, tot tegenover de Leuvehaven te Rotterdam.

„Item van IJselmonde opgaande totten gescheyde van Baren-„drecht.

„Van Bornissen, van Paindrecht, ende van Roeden".

Achter Barendrecht moet een komma staan, zooals in het op dezelfde bladzijde bij Van Mieris voorkomende stuk ook het geval is, terwijl Bornissen moet zijn, zooals in dat stuk, Kernissen (Karnisse). Dat hier het tweede stuk uit Van Mieris wordt aangehaald, is omdat het eerste op andere punten te wenschen overlaat.

„Ende voort totte Heynkensorde in de Mase voor Putthe".

„Ende voort de Mase tot Strijene toe". Hiermede is niet het dorp, maar de rivier de Striene bedoeld.

„Ende voort die Strijene op ten halve diepe totte Bodemarort toe".

---

[1]) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 235.

[2]) Register Voorne D, fol. 34 verso, 35 verso en 1.

[3]) Rijmkroiek, 2e deel, blz. 289.

[4]) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blz. 27.

„Utteghenomen die Geest, ende datter toebehoort, die ter hers-„cepie van Strijene toebehoort.

„Uytghenomen den Langen ban [1]) van Baeroutsmoer, die men „hout van den Heere van Vorne".

Baroutsmoer, eigenlijk Berwoudsmoer, lag in het oostelijk deel van het tegenwoordige Overflakkee. De bisschop van Utrecht gaf 5 Juli 1237 [2]) al de tienden der braaklanden in Berwoudsmoer aan de kerk van St. Pieter te Utrecht.

Dit Berwoudsmoer wordt nader bepaald in een charter van 3 April 1315 [3]), waar de grenzen aldus voorkomen: „die beghinne „te Harincvliete ende die Harincvliete loopt in die Hontsloo, ende „die Hontsloo in die Stryene ende vand' Stryene te Galenteen, „van Galantee ter Tille, van d'Tille in Greueninghe ende van „Greueninghe weder in Harincvliete, ende die Ham, die mede „binnen desen palen leyt".

Uit de plaats van deze wateren (twee hunner zijn uit den Galateepolder en den Tillepolder bekend) is af te leiden, dat Berwoudsmoer een groot deel van de tegenwoordige gemeenten Ooltgensplaat en Den Bommel omvatte.

Eene regelmatige opvolging van de Berwoudsmoer begrenzende wateren uit dit charter is slechts mogelijk, als men een Greveninge aanneemt tusschen Middelharnis en den Oostmoer. Daarvan blijkt echter van elders niet.

In ditzelfde stuk vinden wij ook melding gemaakt van een terrein, dat tot 's graven heerlijkheid behoort en dat ten behoeve van zijn tol te Strienemonde buiten de heerlijkheid Putten gehouden is. De grenzen van het gereserveerde terrein zijn:

„Van Strijene after Strijenemonde tot heeren Hughe molen van „hekelinge ende van heren Hughe molen ter Suedde" (misschien Zwet), „ende also alse die Suedde strect inde Suaneblake, ende „van d'Suaneblake door in sheren Gheraerds sloot weder after „Stryenemonde".

Eindelijk wordt in hetzelfde charter van 1315 nog eene visscherij beschreven, door welke wij weder eenige wateren in deze streken leeren kennen, die wij weder aan bekende wateren kunnen verbinden. Het is „die visscherie vand' zidewinde sloet een half „mile of dair omtrent beghintside tstrvenemonde tot heren Hughen „molen van Heklinghe te halven diepe, ende die visscherye van

[1]) In het eerste stuk staat, waarschijnlijk beter, laghen Ban.

[2]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 200.

[3]) Vermeld bij Muller, Regesta Hannonensia, blz. 58.

„heren hughen molen voirseit toten utghanc vand' wiedel". Dus ging deze visscherij, behalve door de Zijdewinde-sloot van tegenover Strienemonde naar de Widele.

In een stuk van 5 Febr. 1402 [1]) wordt medegedeeld, wat toen tot de visscherij van Putten behoorde, m. a. w. de rivieren, die het doorstroomden en die, welke het begrensden, worden opgenoemd; in de laatste had Putten de visscherij slechts „te halven diepe". Zij zijn „Van Bornisse utstreckende die Oistzide van cille tot „Bodemaroirt toe, ende die Westzide van Stryen tot Bodemaroirt „toe. Item benyngen, ende van dane tot in graven zee toe. Item „die stalen van Pendrecht, ende van Heynkensoert. Item 't vroen „van Bredenrake, dat beghint van den oert van Carnisse, ende „strecket langes Pendrecht, ende Heynkensoirt tot Putte toe. Item „voirt van Heren Hughen lande die oude Maze wt aen beide „ziden van den lande tot in wiedel toe. Item voirt van Katen„drecht tot Bornisse, toe die Zuutzide tot vierdalf vademen toe „opgedeylde watere".

De meeste dezer namen ontmoetten wij reeds, of hunne plaats is uit de geographische volgorde op te maken. Alleen omtrent cille kan worden opgemerkt, dat uit het bovenvermelde stuk van 3 Apr. 1315 blijkt, dat dit Tille moet zijn. De Tillepolder ligt nog gedeeltelijk onder Oude Tonge, gedeeltelijk onder den Bommel.

Een inzicht in hetgeen de heer behalve wat hij aan verschillende andere belastingen ontving, van zijne onderdanen kon vorderen, geeft een stuk van 13 Mei 1356 [2]), waar van verschillende ambachten opgenoemd worden: tienden, molen, wind, maling, avelinge (een strookland langs een dijk [3])), visscherij in sluizen, formentoyt (gruittol), veerrecht, kamenat (mij onbekend), biertol, cijns van hoeven, lamtienden, vogelie, riet, aenworp (aanwas), gors en ambachtsheerenrecht.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 754.
[2]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 24 verso.
[3]) VERWIJS en VERDAM, Middel-Nederlandsch woordenboek, 1e deel, kolom 487.

HOOFDSTUK XXXIV.

Ambachten in het eigenlijke Putten.

De voornaamste plaats, tevens de residentie der heeren van Putten, was Geervliet. Hier was volgens J. MEYERUS [1]) in 1157 reeds een tol, waaromtrent toen twist ontstond tusschen FILIPS, die voor zijn afwezigen vader DIRK het graafschap Vlaanderen regeerde, en FLORIS III. Dit wordt bevestigd door een charter van 20 Oct. 1195 [2]), waarbij keizer HENDRIK VI den aan FLORIS III door zijn vader FREDERIK I gegeven tol aan DIRK VII bevestigde.

Geervliet verkreeg stadsrechten van ZWEDER VAN ABKOUDE, dus tusschen 1361 en 1400.

Een dorp, waarvan wij niet lezen, dat het ooit stadsrechten heeft gehad, maar dat toch ook bevestigd was, was Spijkenisse. Zaterdags op St. Geertruidenavond 1420 (16 Maart 1421) [3]) verkocht JAKOB VAN GAASBEEK de vestmeet aldaar, alsmede de visscherij in de gracht, die om de vest liep.

In een charter van 5 Maart 1308 [4]) geeft NIKOLAAS III VAN PUTTEN verschillende renten o. a. aan den Heiligen Geest te Katendrecht, aan het Westambacht van Katendrecht en aan die van Geervliet, Spijkenisse, Putten, Hekelingen, Poortugaal, Biervliet en Hamme.

De in dit charter tevens genoemde dorpen Schoonderlo, Strienemonde en Weede behoorden niet tot de heerlijkheid Putten.

In het algemeen is, althans van een vruchtbare streek, een kenmerk, dat zij zeer vroeg bewoond was, dat er op eene kleine oppervlakte veel dorpen waren. Dit is ook met het eiland Putten het geval.

Oorspronkelijk bestond hetgeen tegenwoordig het eiland Putten uitmaakt, uit vijf eilanden, elk met een afzonderlijke bedijking, nl. Geervliet, Biervliet, Spijkenisse, Friesland en Putten. Dit is aan hun ronden of ovalen vorm te zien. Hekelingen en Brabant moeten reeds in de 13e eeuw tusschen de drie laatstgenoemde eilanden opgekomen en ingepolderd zijn.

---

[1]) Commentarii sive annales rerum Flandricarum, fol. 46 verso.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 107.
[3]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 163.
[4]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 24.

Dat het dorp Putten niet in 1421 is verzwolgen, zooals VAN DER AA [1]) meent, wordt bewezen, doordat het 23 Sept. 1462 [2]) en 16 Mei 1463 [3]) nog respectievelijk als ambacht en dorp voorkomt. Ook is het niet eerst bij den vloed van 1 Nov. 1570 overstroomd, zooals zou zijn af te leiden uit een brief van ANDRIES VAN DER GOES van 13 d. a. v. [4]), waarin het, alsof het een dorp was, genoemd wordt. Dat het toen reeds was verdwenen, blijkt uit eene kaart in het Rijksarchief [5]), welke dagteekent van 1542, en waarop de dijk van het eiland Putten nabij Hekelingen loopt, zoodat de Oude Uitslag van Putten nog niet weder ingedijkt was. Werkelijk is dit eerst na octrooi van 1554 geschied.

Op genoemde kaart van 1542 komt eene hoogte voor, waarbij staat „die hil van Putten" en in de nabijheid daarvan eene kom, waarbij „gat van Putten, 4 vaam diep". Dit waren de plaatsen van het toen reeds verzwolgen dorp en van de doorbraak.

Den vorm der eilanden in de nabijheid toen ter tijd kan men uit deze kaart vrij goed opmaken. Het Spui boven het Berengat heet „die breede vaert", een Zuidwaarts daaraan evenwijdig water „Riethilsche creck", het deel van het Spui, dat beide vereenigde „Cout aers".

Het komt mij waarschijnlijk voor, dat het de storm van 5 Nov. 1530 geweest is, die ook Putten te gronde deed gaan. Dat werkelijk toen zeer veel, ja bijna alles in deze streken overstroomd is, kan blijken uit eene opgaaf der met dien storm ingebroken en bevloeide landen [6]), die hieronder volgt.

„Eerst tgehele lant van oost ende westvoorne mitten dorpen „daer omme ende ingelegen vuytgenomen heemvliet, abbenbrouck „ende dirxlant.

„Tlant van Putte mit alle den dorpen daeromme gelegen ende „nyeuwelant.

„Alblasserwaert mit alle den dorpen, daer inne gelegen ten „arkelschen dyck toe.

„Zwindrecht mit allen den dorpen daer inne gelegen.

„Catendrecht mitten neyeuwe landt.

„Cralinger polder.

---

[1]) Aardrijkskundig Woordenboek, 9e deel, blz. 316.
[2]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 115.
[3]) Idem, blz. 119.
[4]) Notulen Koninklijk Instituut van Ingenieurs 1895—1896, blz. 80.
[5]) No. 2078 van den Inventaris.
[6]) Register Karoli Imperatoris Germaniæ, fol. 2.

„Tlandt van Strijen oudt ende nyeuwe.
„Mijns heren landt van moerkercken.
„De moerkant.
„Tlandt van althena.
„De zwaluwe.
„Tlant van zevenbergen mitten bylande.
„Zeelant.
„Theele landt van schouwen.
„Tlant van noortbevelant.
„Tland van Zuytbevelant.
„Walcheren.
„Dertholleu.
„Ste Martensdyck".

In Noord-Holland brak niets door dan de Velzerdijk en die te Assendelft.

Men schijnt reeds lang voor 1530 beducht te zijn geweest voor het verlies van het dorp Putten, daar JAKOB VAN GAASBEEK 11 Nov. 1437 [1]) bewilligde in het maken van een inlaagdijk van het Oosteinde van Hekelingen naar den Brabantschen dijk. Deze inlaagdijk is de dijk, die thans den polder Brabant aan de Oostzijde begrenst.

De plaats, waar het dorp Putten lag, kan ten overvloede uit eene sententie van KAREL V van 22 Aug. 1541 [2]) blijken. Daar beweert het bestuur van Dordrecht, dat de Merwede liep „tot „omtrent halfwegen tusschen dat dorp van Putte ende Heyenoort „daer deselve Merwede eerst vallet ende compt in de oude Maze". Nu weten wij de plaats, waar toen de Merwede in de Maas viel, vrij nauwkeurig, en wij kunnen daaruit en uit de plaats van Heinenoord afleiden, dat Putten ongeveer aan de Oostzijde van den tegenwoordigen Nieuwen Uitslag van Putten lag. Nabij het dorp Putten zal zeker ook het kasteel Puttenstein gelegen hebben, welks overblijfselen in 1593 [3]) teruggevonden werden.

In een stuk van 24 Juni 1462 [4]) geeft CORNELIS JANSZ, landmeter te Geervliet, de grootten van alle ambachten, voor zoover zij bestaan uit polders, die voor 1459 bedijkt waren, op. Gelijk reeds in Hoofdstuk XIX is gezegd, is aan de juistheid dezer metingen met het oog op de eeuw, in welke zij geschied zijn, geen groote waarde te hechten zijn. Intusschen zullen zij wel op 10°/₀

---

[1]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 39.
[2]) VAN DE WALL, Handvesten enz. van Dordrecht, blz. 1025.
[3]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 78.
[4]) Register die stroomen van Putten, fol. 2.

na nauwkeurig geweest. Zelfs als men op de pas meet, kan die nauwkeurigheid gemakkelijk bereikt worden.

Er zijn tusschen 1459 en 1462 geen polders aan het eiland Putten bedijkt, wel aan het ook tot de heerlijkheid van dien naam behoorende Westelijk deel van het tegenwoordige eiland IJselmonde. De bedoeling der mededeeling in dit en de straks te vermelden stukken is, dat er uit zal blijken, wat de ware grootte is der polders, die aan de bede ter eere van de blijde inkomst van KAREL DEN STOUTE moeten medebetalen.

De door CORNELIS JANSZ gebruikte gemeten schijnen ongeveer 0.55 Hectaren groot te zijn. In die onderstelling zijn de grootten in Hectaren tevens opgegeven.

Ambacht	Geervliet (zonder de 3, beneden te noemen, daaraan gedijkte polders)	878	gemeten	of	483	H.A.
„	Spijkenisse	744	„	„	409	„
„	Brabant met Klein-Hekelingen	642	„	„	353	„
„	Putten	883	„	„	486	„
„	Hekelingen	280	„	„	154	„
„	Friesland	200	„	„	110	„
„	Schuddebeurs	728	„	„	410	„
„	Simonshaven	1226	„	„	674	„
„	Biervliet	431	„	„	237	„
Polder	Hoenderhoek (enkele jaren voor 1459 bedijkt)	242	„	„	133	„
„	Nieuw-Markenburg (bedijkt volgens octrooi van 1438)	48	„	„	26	„
„	Guldeland (volgens een ander stuk [1]) ook kort voor 1459 bedijkt) . . .	28	„	„	15	„

Van de landen, thans aan Voorne of aan de Hoeksche Waard aangedijkt, vinden wij eene opgave van 21 Apr. 1462 [2]) door CLAIS HEIN JACOBZ:

Ambacht	Westenrijk	2390	gemeten	of	1314	H.A.
„	Goudswaard	1360	„	„	748	„
„	Velgersdijk	376	„	„	207	„

[1]) Register die stroomen van Putten, fol. 4.
[2]) Idem, fol. 6.

HOOFDSTUK XXXV.

Bedijkingen in het eigenlijke Putten.

In een stuk van 15 Sept. 1324 [1]) verschijnt ééne nieuwe plaats, Nuweland. Oppervlakkig zou men wegens de nabijheid meenen, dat dit Brielsch Nieuwland is. Dit is evenwel niet zoo, doch het is Simonshaven. In het stuk staat dan ook niet, zooals bij den heer MULLER, een komma tusschen „Nuweland" en „domini Symonis Hammen".

Simonshaven werd bedijkt ingevolge een charter van 1 Juli 1304 [2]), het werd door NIKOLAAS III VAN PUTTEN aan zijnen broeder SIMON uitgegeven. De plaats, waar de dijken zullen komen, worden als volgt beschreven:

„Van den utersten vand'dyc delue van den ouden lande bute „dike aldair dycdelue is, ende dair gheen diicdelue en is van der „nederster zetzode buten een roede aen die noortzide, voirt al des „gelikes van de oostdike van biervliet int westeynde voirt dair den „nieuwen dyck vergadert in den ouden dyck um vrieslaet ant „oesteynde, voirt van dien nieuwen dike al omme ten lande wairt".

De beteekenis hiervan is, dat een dijk gemaakt zal worden van Biervliet naar Friesland.

De inpoldering tusschen Geervliet en Spijkenisse moet dus toen reeds aanwezig geweest zijn, terwijl ook de Vier-Ambachten-Boezem reeds vroeger afgedamd geweest moet zijn.

Al het overige heeft betrekking op de terreinen, aan welke specie voor den dijk ontleend mag worden.

Uit een charter van 3 Maart 1333 [3]) zien wij, dat Biervliet voortaan de sluizen in het Nieuweland zou gebruiken. Biervliet waterde tot dien tijd op de Widele uit, doch zijne uitwatering veranderde toen en kwam, omdat voor die op de Widele zeker een plaat gekomen was, aan de Oostzijde.

In een stuk van 13 Nov. 1341 (niet, zooals MULLER zegt, 14 Nov. 1340) [4]) worden door den heer en de vrouwe van Putten verschillende landerijen verleend „in onsen ambochte int niewelant"

---

[1]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 131.
[2]) Idem, blz. 11.
[3]) Idem, blz. 211.
[4]) Idem, blz. 273.

en daaronder twee gemeten en een half die gelegen syn op Fikerts-„hille aldair". Fikkershil is nog steeds de benaming van den Noordelijken hoek van den polder Simonshaven.

Uit een stuk van 5 Nov. 1309 [1]) blijkt, dat de bovengenoemde SIMON heer van Markenburg was, en dat die van Spijkenisse en Brabant door het Nieuwland van Markenburg zullen mogen uitwateren. Met dit laatste wordt ook weder Simonshaven bedoeld, daar het aan den heer van Markenburg behoorde.

Oud-Markenburg, een klein poldertje aan de Noordzijde van het land tusschen Geervliet en Spijkenisse, zal kort van te voren bedijkt zijn.

Den tijd van bedijking van Oud-Schuddebeurs leeren wij uit een charter van 2 Mei 1431 [2]) kennen. Daaruit blijkt, dat de uitwatering van Biervliet, die in 1333 veranderd was, met die van Simonshaven weder gewijzigd werd door deze bedijking, die gezegd wordt, voor dien polder te liggen. De uitwatering zal volgens dit charter geschieden door een sluis in den dijk van Biervliet, in eene richting naar de Widele. Later is de uitwatering van Biervliet op nieuw gewijzigd.

In laatstgenoemd stuk wordt reeds gesproken van Hoenderhoek, dat echter eerst eenige tientallen jaren later bedijkt is.

Op 1 Maart 1431 [3]) werden de buitendijksche landen bij Simonshaven en Hekelingen ter bedijking uitgegeven, de hierdoor gewijzigde uitwatering van Biervliet werd 3 Mei d. a. v. geregeld [4]) en 26 April 1432 had de bedijking plaats gehad [5]). Het was de polder Oud-Schuddebeurs, die toen aangewonnen is. Het meer Noordwaarts gelegen Hoenderhoek werd 10 Dec. 1455 ter bedijking uitgegeven [6]). Het daarbij tegelijk genoemde Rietbroek lag niet in de nabijheid, maar tusschen IJselmonde en Katendrecht.

Nog is te vermelden eene bedijking aan de Noordoostzijde van het ambacht Spijkenisse volgens octrooi van 1 Mei 1478 [7]). Het is Oud-Oostbroek, dat hier werd uitgegeven.

---

[1]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 31.

[2]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 106, ook voorkomende in het Register die Stroomen van Putten, fol. 14 verso.

[3]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 11.

[4]) Idem, blz. 12.

[5]) Idem, blz. 14.

[6]) Idem, blz. 111.

[7]) W. PLOKKER, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het eiland Voorne en Putten benevens het eiland Rozenburg, blz. 259.

HOOFDSTUK XXXVI.

Ambachten in Putten over de Maas.

Het thans tot het eiland IJselmonde behoorende deel der heerlijkheid Putten bestond in de 13e eeuw uit de ambachten Poortugaal, Pernis, 's Graven-Ambacht, West-Katendrecht en Oost-Katendrecht. De drie laatsten behoorden tot de beringing van het eigenlijke eiland IJselmonde.

Poortugaal stond oorspronkelijk op zich zelf. Uit de aansluiting van den dijk van 's Graven Ambacht is op te maken, dat Poortugaal eerder ingedijkt is dan de meer Oostelijk gelegen bedijking der Riederwaard.

Hoogvliet moet in de eerste helft der 14e eeuw van Poortugaal zijn afgescheiden. Het wordt een stuk van des Maandags na St. Odulfsdag (19 Juni) 1357 [1]) Oedenvliet genoemd. Hieruit is de oorsprong van dezen naam op te maken. Het moet genoemd zijn naar ODA, tweede dochter van NIKOLAAS III VAN PUTTEN. Wij kunnen hieruit tevens opmaken, dat Hoogvliet in het begin der 14e eeuw bedijkt werd. Het was in de middeleeuwen geen parochie, doch heeft eerst in 1660 eene kerk bekomen [2]).

Pernis bezat in Jan. 1250 [3]) reeds een haven, het bleef ook na den watervloed van 1375 (over welken beneden uitvoeriger gehandeld zal worden) in stand, terwijl de meer Oostelijk gelegen dorpen, als 's Graven-Ambacht, Katendrecht, Pendrecht, Karnisse enz. verdwenen.

De reden, dat Pernis in stand bleef, zal daarin gelegen hebben, dat de polder Nieuw-Pernis toen niet doorbrak, terwijl 's Graven-Ambacht bedijkt was en onderliep met de geheele Riederwaard.

Katendrecht, onder hetwelk ook het grondgebied der latere gemeente Charlois behoorde, maakte deel uit van de heerlijkheid Putten. Het was in het begin der 14e eeuw zoo belangrijk, dat het uit twee ambachten, Oost- en West-Katendrecht bestond [4]).

---

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 129 verso.
[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 5e deel, blz. 790.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 268.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 120.

Die Eyfele, thans Deifel, wordt in de Grafelijkheidsrekeningen [1]) genoemd, terwijl daarin verder van geen enkel ambacht in het land van Putten melding gemaakt wordt. Dus behoorde hier een stuk land aan den graaf. Dit houdt geen verband met den naam 's Graven-Ambacht, daar Deifel onder Pernis behoorde.

Een ambacht, dat lang na de doorbraak van 1375 ontstaan is, is Langebakkersoord aan de Westzijde van Pernis. Het bleef tot in de eerste helft onzer eeuw eene gemeente. Oorspronkelijk bestond het uit twee platen, Langenoirdt en Backersoirdt, zooals wordt bewezen door een stuk van 9 Dec. 1487 [2]).

Ook Lombardije, dat later steeds deel van Pernis uitmaakte, vindt men 13 Mei 1356 [3]) als ambacht genoemd.

Uit een charter van 3 Febr. 1243 [4]) blijkt, dat Katendrecht zich uitstrekte langs de Merwede tot aan Verwillenhove, hetwelk dus ter plaatse van het tegenwoordige gehucht de Hei lag.

Dat de rivier, die thans Nieuwe Maas heet, van Krimpen tot Vlaardingen Merwede genaamd werd, blijkt o. a. uit het feit, dat Krimpen aan de Lek meestal Krimpen op de Merwede genoemd wordt; o. a. wordt in een stuk van 23 Maart 1277 [5]) gesproken van „duabus villis, que Crimpen nuncupantur sitis super Merwede „et super Yssel".

Ook blijkt het, gelijk reeds door Smits en Schotel [6]) is opgemerkt, uit eene beleening met de visscherij bij Matenesse en van Pernis tot Schoonderlo „in Merwede" in Jan. 1250 [7]). Aan het eind der 14e eeuw had echter ook de naam Maas voor de rivier langs Rotterdam reeds burgerrecht gekregen, gelijk te zien is uit een stuk van 8 Sept. 1389 [8]).

De zoon van een in 1243 vermelden heer van Duiveland, Hendrik Boudewijnszoon, ruilde 1 Oct. 1282 [9]) zijn land op dat eiland met Boudewijn van Roden (Roon) tegen land onder Eimdrecht, zonder twijfel een schrijffout voor Pendrecht. Boudewijn van Roon verkreeg 15 Sept. 1299 [10]) de heerlijkheid Roden van den graaf in leen.

---

[1]) 1e Deel, blz. 123.
[2]) Register Privilegiæ Ducis Caroli, fol. 72 verso.
[3]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 249 verso.
[4]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 211.
[5]) Idem, 2e deel, blz. 141.
[6]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 67.
[7]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 268.
[8]) Meylink, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 65.
[9]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 205.
[10]) Idem, idem, blz. 498.

Pendrecht, dat reeds tusschen 1083 en 1120 [1]) genoemd wordt, en waar volgens vergunning van bisschop GODEBALD tusschen 1112 en 1128 [2]) door den Gentschen abt van St. Bavo een kerk gesticht werd, was na de herdijking een klein ambacht, hetwelk thans onder Roon behoort. Pendrecht werd 21 Jan. 1199 door DIRK VII aan BIGGO en zijne neven gegeven [3]). Het uitgegevene wordt gezegd te loopen van het kerkhof te Peydrech tot aan het ambacht Catendrecht [4]). De grens naar de andere zijde was dus, zooals ook uit anderen hoofde waarschijnlijk is, water.

Een lid der familie Van Duiveland verkreeg Pendrecht 22 Febr. 1240 [5]), en wel BOUDEWIJN HENDRIKSZOON. NIKOLAAS I VAN PUTTEN en hij maakten 3 Febr. 1243 [6]) eene scheiding tusschen Katendrecht en Pendrecht. Uit laatstgenoemd stuk blijkt, dat Pendrecht eene kerk had, iets dat, gelijk boven gezegd is, na de herdijking niet meer het geval was.

Al had Pendrecht na 1375 geen kerk meer, de plaats van het kerkhof was later nog bekend, want 20 Mei 1411 [7]) verkreeg de heer Van Roon de helft van Pendrecht, van het kerkhof van Pendrecht tot aan het ambacht Katendrecht.

In dit stuk wordt gezegd, dat de helft van Pendrecht heet het land van Roden. Dit beteekent, dat de heer Van Roon hiervan reeds vroeger leenman was. Werkelijk zien wij uit een charter van 29 Jan. 1360 [8]), dat BOUDEWIJN VAN RODEN toen met de helft van Pendrecht beleend werd.

In eene opgave van 13 Mei 1356 [9]), dus voor de overstrooming van 1375, die voor langen tijd een einde maakte aan het bestaan der Riederwaard, vinden wij als ambachten daarin, behalve degene, die wij boven reeds ontmoetten, Roden en Kort Ambacht. Met Roden is hier het deel van Pendrecht bedoeld, waarvan in het bovenvermelde stuk van 20 Mei 1411 gezegd wordt, dat het het land van Roden heet. In 1406 was PETER VAN RODEN BOUDIJNSZOON heer van de helft van Pendrecht en „hetel" (het geheele)

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 71.
[2]) Idem, idem, blz. 74.
[3]) Idem, idem, blz. 110.
[4]) In het Register V AELBRECHT, fol. 126 verso, staat eens Pendrecht, eens Peindrecht, en Catendrecht.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 202.
[6]) Idem, idem, blz. 211.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 168.
[8]) Idem, 3e deel, blz. 118.
[9]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 249 verso.

land van Roden [1]). Ook wordt hetzelfde land 3 Mei 1437 [2]) als tot den „Rijerwaard" behoorende genoemd.

De Riederwaard bestond voor de ramp van 1375 even goed als de Zuidhollandsche Waard grootendeels uit veengrond. Er waren evenals daar slechts langs den vrij uitgestrekten dijkring dorpen.

Een veen wordt Donderdag na Halfvasten 1368 (15 Maart 1369) [3]) beschreven, grenzende met de Zuidzijde aan het land der heeren van Pendrecht, met de Westzijde aan den watergang van Roden, met de Noordzijde aan het land des heeren van 's Graven-Ambacht, met de Oostzijde aan het land der buren van Katendrecht. De watergang van Roden zal omstreeks het Zuidelijk deel der Koedood geloopen hebben.

Dergelijke opgaven als in Hoofdstuk XXXIV zijn medegedeeld, bezitten wij voor een deel den heerlijkheid Putten beoosten de Maas, en wel:

Van 15 Juli 1462 [4]), door OLAIRT JANSZ, landmeter van Poortugaal:

Ambacht	Poortugaal (met alle daaraan bedijkte polders)	1236	gemeten of	680	H.A.
„	Oudevliet (met het poldertje Engeland)......	570	„ „	313	„
„	Pernis (met alle daaraan bedijkte polders)..	590	„ „	324	„

Van 27 April 1462 [5]) voor een polder, geheeten Meester Aernts Landekyn, welke polder groot was 374 gemeten of 206 H.A. waarvan tot Putten behoorden.... 300 „ „ 165 „

Dit is de polder Arend van der Woudensland, waarvan ongeveer 165 Hectaren in de gemeente Rotterdam (vroeger Charlois), het overige in IJselmonde liggen.

Van Katendrecht vinden wij geen melding gemaakt.

In laatstgenoemde opgave wordt nog medegedeeld, dat de tot het ambacht Poortugaal behoorende polders Kortambacht en Zweersdijk te zamen groot zijn........... 171 gemeten of 94 H.A. en het poldertje Engeland onder Oudevliet....................... 32 „ „ 18 „

[1]) Registrum novorum vasallorum, vol. 63 verso.
[2]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 3.
[3]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 215.
[4]) Register die stroomen van Putten, fol. 4 verso.
[5]) Idem, fol. 8.

HOOFDSTUK XXXVII.

Bedijkingen in Putten over de Maas.

Het stuk van 19 Juni 1357 houdt eene vergunning in van den heer en de vrouwe van Putten tot het dijken van een korenland tusschen Oedevliet en Pernis. Ik acht het waarschijnlijk, dat dit Lombardije is. De naam zal afkomstig zijn van de bankiers, die het geld voor de bedijking voorschoten. Evenzoo vindt men in het bovenvermelde Meester Aernts Landekijn nog eene hofstede Lombardije.

Op Dinsdag na Halfvasten 1368 (13 Maart 1369) [1]) werd door den heer van Putten aan HUGHE WADDYNX SOON [2]) een droge dijk verpacht in Oedenvliet. Een droge dijk is een dijk, buiten welken een andere waterkeerende dijk (natte dijk) gelegen is [3]). Er wordt gezegd, dat aan de eene zijde daarvan het „rughe zant" ligt. De latere polder Roozand was dus toen nog een plaat. Roozand moet intusschen niet lang daarna bedijkt zijn, want wij vinden 21 Maart 1416 [4]) een octrooi tot bedijking van den polder Engeland. Ik houd het er voor, dat de naam Engeland eerst sloeg op Oud-Engeland met Roozand, en dat deze polder bij den St. Elisabethsvloed in 1421 is geïnnundeerd, terwijl daarna een inlaag, die Oud-Engeland behield, gelegd is, terwijl eerst veel later Roozand herwonnen is. Uit den vorm der bedijkingen is het duidelijk, dat het zich zoo toegedragen moet hebben.

De polders Oud- en Nieuw-Pernis waren blijkens een stuk van Dinsdag na Halfvasten 1368 (13 Maart 1369) [5]) ook reeds bedijkt.

In het laatst der 14e eeuw werd Katendrecht op nieuw bedijkt, maar het is een veel kleiner ambacht, slechts 90 Hectaren groot, dat toen aan de golven ontwoekerd werd.

In de registers der Utrechtsche Domfabriek vindt men voor Katen-

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 214.

[2]) Uit dezen naam is de oorsprong van den plaatsnaam Waddingsveen verklaard.

[3]) Mr. G. DE VRIES Az., Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier, blz. 248.

[4]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 156 verso.

[5]) Idem, fol. 214 verso.

drecht het eerst eene opbrengst in dat, hetwelk tusschen die van 1396 en 1401 inligt, dus dat kan zijn van 1397, 1398, 1399 of 1400.

De oorsprong van den tegenwoordigen polder Katendrecht is gelegen in eene uitgifte door ZWEDER, heer van Putten en Strijen, op 28 Maart 1393 (1394) van een gors, genaamd de Oord. Het servituut van aardhaling ten behoeve van den dijk van Poortugaal bleef op het in te dijken land rusten.

Katendrecht bleef gering tot in deze eeuw, toen het zich weder uitbreidde. Het werd in 1873 onder Charlois, en met die gemeente in 1895 onder Rotterdam getrokken. Het laatste jaar dezer eeuw zal getuige zijn van het op nieuw verdwijnen van dit dorp ten behoeve der Rotterdamsche havenuitbreiding, terwijl het in de 20e eeuw een stadskwartier zal worden.

Een groot gedeelte van het gebied der thans onder Rotterdam ressorteerende gemeente Charlois werd door KAREL DEN STOUTE bedijkt kort nadat hij de heerlijkheid Putten had verkregen. In Sept. 1459 [1]) werd hieromtrent tusschen de aangrenzende ambachten overeengekomen, 14 Aug. 1460 [2]) werden de landen ter bedijking uitgegeven. Een deel langs de rivier, tusschen IJselmonde en Katendrecht, Rietbroek geheeten, werd 24 April 1461 [3]) afzonderlijk ter bedijking uitgegeven.

VAN MIERIS plaatst een brief [4]), waar in het dorp Charlois voorkomt, doch die geen dagteekening draagt, verkeerdelijk achter stukken van 1390. Deze brief moet van 1459 of later zijn, omdat Charlois zijnen naam ontleent, aan Charolois, een graafschap in Bourgondië, naar hetwelk de erfprinsen van dat rijk gewoon waren, zich voor hunne komst aan de regeering te noemen.

Op 19 Maart (niet, zooals VAN MIERIS zegt, 28 Febr.) 1315 [5]) werd door den heer van Putten en zijne vrouw een land ter bedijking uitgegeven aan ALEID weduwe van Putten, vrouwe van Strijen, en eenige edelen.

In een stuk van 30 Nov. 1319 [6]) wordt de naam van dit land genoemd. Er wordt gezegd, dat zij (in plaats van ALEID, die in 1316 overleden was, wordt de heer van Putten zelf als medegeinteresseerde genoemd) de Heyffele aan de Riederwaard gedijkt

---

[1]) VAN OUDENHOVEN, Zuid-Holland, blz. 270.
[2]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 124.
[3]) Idem, blz. 125.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 575.
[5]) Idem, 2e deel, blz. 151.
[6]) Idem, idem, blz. 229.

hebben. Voor die bedijking „reet" (reed) het, d. i. het water der rivier kon er vrij inloopen. In eerstgenoemde oorkonde wordt gesproken van de Zuidwinde (zijdewinde of binnendijk) in Katendrecht en Pernis, aan welke de bedijking van Eifel zou aansluiten. Nu lagen voor de afdamming van de Koedood omstreeks 1580 Pernis Westelijk en Katendrecht Oostelijk van dat water. Dat Eifel, d. i. de nog bestaande Deifelsche Polder, tusschen 1315 en 1319 aan de Riederwaard is vastgedijkt, is dus een bewijs, dat de Koedood toen nog niet bestond, of althans, gesteld dat het een oude sprank was, overdijkt was geworden. Er liep toen toch een doorgaande dijk tusschen Pernis en Katendrecht.

Volgens VAN OUDENHOVEN [1]) werd 23 Juni 1423 eene bedijking overeengekomen van het land van Myelle, Kort-Ambacht, Aelbrants-Waart, Zweders-Dyck en Oude-Rode. De landen, die hier bedoeld worden, lagen in elkanders nabijheid onder de tegenwoordige gemeenten Poortugaal en Roon. Vier van de vijf vindt men nog op de Topografische kaart, en wel vooreerst Albrandswaard. Dit komt reeds 30 Sept. [2]) en 5 Dec. 1248 [3]) voor, als te liggen in Putten. Er is in oude stukken nimmer van een ander dan van dit Albrandswaard sprake. Noordwaarts van dezen polder liggen Zwaardijk en Oud-Roon, welke bedoeld zijn met de namen Zweders-Dijck en Oude-Rode. Zwederdijk heette zoo naar ZWEDER, heer van Putten van 1361 tot 1400, tijdens wien het aan Poortugaal en Albrandswaard aangedijkt moet zijn.

Het Noordelijk deel van den Huiterspolder (die Noordoostwaarts aansluit aan Zwaardijk en Oud-Roon) heet nog steeds Kort-Ambacht, het middendeel zal Nieuw-Roon geheeten hebben, het Zuidelijk deel Mijl. Myelle kan niet, zooals VAN OUDENHOVEN meent, de Mijl bij Dordrecht zijn, daar voor eene bedijking van de Mijl met de landen bij Roon een breede, afvoerende rivier, die tot op den huidigen dag bestaat, overdijkt zou hebben moeten worden, van welke bedijking elders geen sporen te vinden zijn, iets hetgeen ondenkbaar is.

Het bovengenoemde, door VAN OUDENHOVEN aangehaalde stuk van 23 Juni 1423 heb ik niet gevonden, wel echter een stuk van denzelfden datum (Sint Jans avond te midzomer 1423) [4]), waarin wordt medegedeeld, dat Kort-Ambacht „vervloeyet" geweest was

---

[1]) Zuid-Holland, blz. 617.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 255.
[3]) Idem, idem, blz. 260.
[4]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 151.

(zeker met den Elisabethsvloed), en door de Schiedammers herdijkt zal worden. Het was bedijkt ingevolge octrooi van 25 Febr. 1411 [1]). Merkwaardig is in dit laatste stuk de mededeeling, dat het in de Riederwaard lag. Hieruit is af te leiden, hetgeen ook uit anderen hoofde waarschijnlijk is, dat hetgeen men Riederwaard noemde, ongeveer den omvang van het tegenwoordige eiland IJselmonde (zonder de Zwijndrechtsche Waard) had.

Na de overstrooming van 1375 moet de Koedood, althans in haar lateren vorm, zijn ontstaan op dezelfde wijze als na den St. Elisabethsvloed de Dordsche Kil ontstond [2]).

's Graven-Ambacht bestond in hoofdzaak uit de vrij laat herwonnen polders Boudewijn-Hartsland en Kiesheid (het eerste bedijkt ingevolge octrooi van 30 Sept. 1455 [3]). Het eerstgenoemde heette naar den bedijker BOUDEWIJN HART BOUDEWIJNSZOON. ZWEDER VAN ABKOUDE gaf 50 gemeten, daarin gelegen, Vrijdags op Sinte Margrieten avond (12 Juli) 1364 [4]) aan JAKOB JANSZ. VAN MOORDRECHT.

De heer VAN HEURN noemt onder de tot de Riederwaard voor de inbraak behoorende ambachten ook Charlois op [5]). Daarmede worden denkelijk bedoeld de gronden, die na 1460 dat ambacht vormden, maar die voor 1375 onder Katendrecht behoorden.

HOOFDSTUK XXXVIII.

Putten over de Flakkee.

Wij ontmoetten in Hoofdstuk XXXIII een land, genaamd de Geest. Dit moet een zandachtig terrein, hooger gelegen dan het voorliggende land geweest zijn. Het lag Westwaarts de Striene, omstreeks den tegenwoordigen Galateeschen Polder. In een stuk van 23 Mei 1256, bevestigd 28 Juli 1271 [6]), vinden wij ditzelfde land genaamd „'t saylant dat men gemeenlike 't geestlant heet".

---

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 150.

[2]) Daarbij zij opgemerkt, dat de Dordsche Kil in de 17e eeuw gerectificeerd is.

[3]) Register Philippus B, fol. 94 verso.

[4]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 211.

[5]) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blz. 21.

[6]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 96.

Het lag volgens dat stuk aan de eene zijde van Quarenvliet, aan de andere zijde, hetgeen de Zuidzijde moet zijn, lag het Friezendijksche Moer. Dit moer werd begrensd door de rivieren Quarenvliet, Striene, Grevening, Vosvliet, Bolcee en Bokelenpiete. Op de plaats, wäar de beide laatste bij elkander kwamen, lag Bokelenberge. Van dit laatste ontving de graaf van Zeeland kaas [1]), dus daar waren weilanden. Het werd gerekend tot Poortvliet en toebehoorren [2]). De plaats er van vinden wij op de Topografische Kaart, aan de Westzijde van den Heenepolder. Echter is de plaats waarschijnlijk beter aangeduid op eene kaart, behoorende bij den Tegenwoordigen staat van Holland [3]). Het ligt daar benoorden dien polder.

Vriezendijk vindt men met Hoeghemeet en Bodelkeberch (hetzelfde als Bokelenberge) in een ander stuk van 27 April 1290 [4]). Het waren schapenweide en gorzen. Vosvliet duidt op de nabijheid van Oud- of van Nieuw-Vosmeer. Dat Friezendijk in de nabijheid van het tegenwoordige Nieuw-Vosmeer moet gezocht worden, wordt waarschijnlijk gemaakt door het boven aangehaalde stuk van 23 Mei 1256; dit vermeldt, dat Willem II slechts twee derden daarvan in leen had uitgegeven, daar het derde deel aan den heer Van Breda behoorde. Waarschijnlijk paalde het dus aan diens heerlijkheid, hoewel het in Zeeland en niet in Brabant lag; de Striene toch was hier van ouds de grens van Brabant. Terwijl Nieuw-Vosmeer tot Zeeland behoorde [5]), waren de meer Noordoost waarts gelegen landen, thans de Heensche Polder, in de 15e eeuw gelijk thans onder Brabant gelegen.

Men ziet op de kaart, behoorende bij het werk van Dresselhuis [6]), terecht ter plaatse der gebieden van Oud-Vosmeer, Nieuw-Vosmeer en Heen de woorden Vriezendijksche Moeren.

Dresselhuis plaatst den Quarenvliet bij de stad Tolen, tusschen het eiland Schakerslo en den vasten wal. Uit een stuk van 20 April 1248 [7]) blijkt echter, dat dit water de Heendrecht heette; nog thans heet het de Eendracht.

Het Friezendijk begrenzende deel der Greveninge, dat in de Striene begon, moet door den Vijftienhonderd-Gemeten-Polder en door de polders Rooland en Broek naar het Noordnoordwesten ge-

---

1) Hamaker, Rekeningen der grafelijkheid van Zeeland, 2e deel, blz. 268.
2) Idem, idem, blz. 62.
3) Tegenover blz. 41 van het 4e deel.
4) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 308.
5) Het is eerst in 1814 bij Noord-Brabant gevoegd.
6) De provincie Zeeland.
7) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 249.

loopen hebben. De plaats der overige rivieren blijkt verder uit hunne opvolging. De Greveninge was dus een groot water, beginnende niet ver van Tolen, en, gelijk wij boven zagen, strekkende tot aan de Zonnemere.

Omtrent Oud-Vosmeer behoort geraadpleegd te worden een werk van den heer A. HOLLESTELLE over de geschiedenis van het eiland Tolen [1]).

De grenzen van eene inpoldering, waartoe WILLEM VI 3 Nov. 1410 [2]) octrooi verleende, worden aldus opgegeven: „benoirden „der Tholen, binnen den marken van den Noirtketen, die staen „opten dyc van den Dalemschen polre, overcomende om Hazairts-„hille, van danen in die kerckamer, streckenden lynrecht duer „Vosvliet aen 't Nyelant van den Broeck".

HOLLESTELLE [3]) zegt terecht, dat hiermede de polder Oud-Vosmeer bedoeld is. Echter meent hij, dat de Kerkepolder later is bedijkt. Mij dunkt, dat de aanteekening van P. VAN RESEN op eene kaart van 1555 [4]), waarin wordt medegedeeld, dat Oud-Vosmeer reeds voor 1410 bedijkt was, slaat op den Kerkepolder. Het woord Kerckamer beteekent waarschijnlijk Kerkepolder en heeft geen zin als er in 1410 niet reeds een kerk was. Ook wordt er in het stuk van Vosmeer gesproken als van een reeds bestaanden polder. Wat thans Kerkepolder heet, heette toen evenals het er in gelegen dorp, Vosmeer.

Broek is het Noordelijkste stuk der gemeente Tolen, dus is het duidelijk, dat de Vosvliet, zooals HOLLESTELLE haar ook teekent, van Zuid naar Noord liep aan de Westelijke grens der gemeente Oud-Vosmeer.

---

[1]) Geschied- en waterstaatkundige beschrijving van de waterschappen of polders van het eiland Tholen, in het archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 4e deel, 2e stuk. De heer HOLLESTELLE plaatst, in navolging van enkele schrijvers der vorige eeuw, de Heidenzee bij het tegenwoordige eiland St. Filipsland, en zegt (blz. 213), dat dit het Helium der ouden was. De Schelde noemt hij verkeerdelijk Schoudee (kaart tegenover blz. 374). Jammer, dat in dit werk zulke beweringen voorkomen, daar het overigens, wegens de gedetailleerde plaatselijke kennis van den schrijver, en door de vele bij zijn werk gevoegde kaartjes, den voormaligen toestand in het algemeen goed voorstelt.

In een nieuwer werk van dezen schrijver over hetzelfde onderwerp, Geschiedkundige beschrijving van Tholen en omstreken, dat meer over de omstreken der stad Tolen handelt, heb ik dergelijke beweringen niet aangetroffen, hoewel er b. v. eene opvolging der heeren van Breda voor de verdeeling in 1287 in voorkomt, waarin niet gelet is op wat daaromtrent door KLEYN (Geschiedenis van Breda) is gevonden.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 156.

[3]) Geschied- en waterstaatkundige beschrijving van Tholen, blz. 222.

[4]) Idem, blz. 219.

Een tweede charter uit denzelfden tijd, van 9 Febr. 1415 [1]), bepaalt de grenzen van Nieuw-Vosmeer als volgt: „'t water van „Vosvliet neffens den lande van den broeck, ende den uytgorssen „daer aen gelegen, van daen in Marlo, van Marlo in Greveningen, „van Greveningen in Greven, van Greven in Strien, van Strien die „Vlieten langes in die Koeveringschevaert, van daen in Verteisen-„vaert, ende dan voort van Hozartshille, strekkende langes den „diepen van Heendrecht toten Noordketen toe van den Tholen, „ende alsoe voort omme langes die vryhede van Vossemair".

De tusschen deze grenzen begrepen gorzen, schorren, slikken en aanwassen worden hier verkocht aan de eigenaren van Oud-Vosmeer. Op de Topographische kaart komt eene hofstede Coevering voor, gelegen aan de Westgrens der gemeente Steenbergen. Het is daaruit en uit het feit, dat het de Hollandsche graaf was, die het verkocht, duidelijk, dat het stuk handelt over Nieuw-Vosmeer.

De vele opgenoemde wateren zijn een bewijs, dat hier reeds door anderen landen aangewonnen waren, in het bijzonder door den heer Van Steenbergen. Uit de tegenwoordige grens tusschen Steenbergen en Nieuw-Vosmeer, die met verscheidene scherpe bochten loopt, is dit ook duidelijk; de graaf verkocht slechts hetgeen hem behoorde, niet hetgeen door den heer Van Steenbergen aangewonnen was.

Geheel Vosmeer, Oud zoowel als Nieuw, vloeide bij den St. Elisabethsvloed in 1421 onder, zij werden waarschijnlijk het volgende jaar herdijkt [2]).

Zijn wij hier reeds verzeild op de grenzen van Holland met Brabant en Zeeland, dus op een gebied dat alleen in zoover tot het onderwerpelijke behoort, dat sommige der daarin genoemde rivieren thans gedeeltelijk in Zuid-Holland liggen, wij komen in laatstgenoemde provincie terug door de beschouwing van een charter van 26 Febr. 1246 [3]), waarin NIKOLAAS II VAN PUTTEN twee personen o. a. met het land Korendijk beleent. Van dit land, hetzelfde als het tegenwoordige Goudswaard, wordt daar gezegd, dat het ligt: „nordalf (ten noorden van [4])) Beninghe, westhalf Moerman, hinc „usque ad gramina Everockers, zudhalf Dorenloet, oosthalf Wydele". Moerman was waarschijnlijk een Oostelijk van Korendijk gelegen gors, en tot nadere aanduiding van het Noordelijk uiteinde daarvan

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 310.

[2]) Idem, idem, blz. 613.

[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 225.

[4]) VERWIJS en VERDAM, Middel-Nederlandsch woordenboek, 4e deel, kolom 2544.

wordt gezegd: van daar tot aan het grasland van EVEROKKER. De polder van dien naam lag [1]) beoosten de Striene, het grasland van EVEROKKER zal echter Westwaarts die rivier gelegen hebben, ter plaatse waar thans Piershil ligt. EVEROKKER was een persoonsnaam, die op eene familie is overgegaan. In een charter van 23 Juni 1235 [2]) vindt men NICOLAUS et EVEROCKER filii FARELT en in een ander van 19 Nov. 1330 [3]) komt voor EVER OCKER VAN DER DONC. Het land Everokker ontving naar eerstgenoemden edelman zijn naam en uit den tweeden naam blijkt, dat de beide woorden, waaruit die naam is samengesteld, voornamen zijn.

Aan EVEROKKER behoorde het geheele moer langs de Oostzijde van Goudswaard, want wij lezen, dat zijn zoon HUGO, des Woensdages na jairsdage 1306 (4 Jan. 1307) [4]) den heer van Putten Beeninger Lant, gelegen langs de Beeningen, die Goudswaard aan de Zuidzijde begrensde, opdroeg.

Eindelijk vinden wij als Westelijke grens de Wydele, waaruit blijkt, dat het niet alleen het verlengde van de Bernisse Westelijk van Korendijk was, dat zoo heette, maar dat ook het benedendeel van het tegenwoordige Spui, van Piershil tot het Haringvliet, daaronder verstaan moet worden, afgezien van het feit dat somtijds de geheele Bernisse Widele heet.

Dit laatste wordt bewezen uit de woorden van MELIS STOKE [5]):

„Ende voer liggen altehant
„In de Widele voer Ghervliet,"

terwijl dezelfde dichter elders [6]) zegt:

„In Bornesse quam dammirael
„Ende PAYDROGHE also wael
„Ende bleven ridende [7]) dat ghetide.
„Des de grave wel was blide
„Ende woude vorder varen niet
„Ende bleef des nachts te Geervliet."

De admiraal en PAYDROGHE, van wie hier gesproken wordt, zijn REINIER GRIMALDI uit Genua, van wien de tegenwoordige vorsten

[1]) Zie de kaart bij HINGMAN, De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 196.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 506.
[4]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 204 verso.
[5]) Rijmkroniek, 2e deel, blz. 236.
[6]) Idem, blz. 288.
[7]) Varende.

van Monaco afstammen, en PÉDOGRE uit Calais, twee vlootvoogden in dienst van den koning van Frankrijk, van wien de Hollandsche graaf bondgenoot was.

Het door den heer VAN HEURN besproken onbruikbaar worden der Bernisse voor de scheepvaart [1]) kan nog aangevuld worden door de instructie van den Geervlietschen tollenaar van 30 Aug. 1541 [2]), waarin gezegd wordt, „dat hij zijne residentie moest houden op „het Tolhuis te Dordrecht, wijl de principaale Wagt, die te Geer-„vliet plag te zijn, vergaan was door het verondiepen van de „Bernisse". Dat in een stuk van 4 Mei 1594 [3]) gezegd wordt, „dat de Bernisse nog passelijcke diepte heeft", kan slechts slaan op het Noordelijkste deel daarvan, hetwelk toen nog alleen diende als toegang voor de visschersschuiten naar Geervliet en Heenvliet; en dit gedeelte heeft zelfs nu nog voldoende diepte daarvoor, het is alleen van tijd tot tijd noodig, het uit te baggeren.

In het boven reeds vermelde stuk van 16 Sept. 1246 wordt zonder nadere omschrijving nog Drencwaird genoemd. Dit was van meer belang dan een der zooeven genoemde landen, want in 1229 [4]) gaf de heer van Putten het hooge en lage gerecht aan de zonen van zekeren HENDRIK. Later, 1 Mei 1255 [5]), noemen deze zonen of hunne afstammelingen zich „VAN DRENCWAERT". Dit geslacht DRENKWAARD bleef lang tot de edelen van Holland behooren. VAN LEEUWEN [6]) noemt verscheidene leden van dit geslacht op.

Drenkwaard was in de 15e eeuw en later een deel van Zuidland, zeer nabij het dorp van dien naam gelegen. De naam wijst op menigvuldige inbraken.

Hoewel het waarschijnlijk oorspronkelijk dichter bij den Oostelijken dan bij den Westelijken oever van de Widele gelegen zal hebben, lag het in het begin der 15e eeuw ten Westen van dien stroom, zooals duidelijk wordt uit een stuk van 3 Nov. 1412 [8]), waarin JAKOB VAN GAASBEEK, heer van Putten, mededeelt, dat hij „die „gorsen aen die Westside van der Wielen, te weeten Drencweerde, „den Suutoerd, den Andel ende Gunteen gheerne soude doen „dycken tot eenen corenlande".

---

1) Blz. 29.
2) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 923.
3) Idem, blz. 62.
4) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 180.
5) Idem, idem, blz. 324.
6) Batavia Illustrata, blzz. 937—939.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 221.

Op 2 Febr. 1414 [1]) gaf hij aan DIRK GIELIS vergunning om het $^1/_{12}$ deel, dat deze in Drenkwaard had, met hem te bedijken. In dit stuk wordt Gunteen Quateen genoemd, hetgeen de juiste naam is, gelijk blijkt uit een charter van St. Petersdag ad Cathedram 1415 (22 Febr. 1416) [2]), waar de plaats der genoemde vier gorzen achtereenvolgens aangewezen wordt, het eerste nabij het Nieuweland van Abbenbroek, langs de Widele, het laatste aansluitende aan den zeedijk van den Hoorn.

Twee dagen van te voren [3]) hadden de heeren van Abbenbroek vergunning verleend tot aansluiting aan hunnen dijk. Hier wordt de dijk dijk van Westenrijk genoemd, dus deze naam was die van den geheelen polder.

In een stuk van 7 Mei 1439 [4]) wordt Westenrijk genoemd als te bestaan uit Blinkvliet en Zuidland. Als Blinkvliet komt het dorp Zuidland op de kaarten uit de 16e eeuw (van MERCATOR, ORTELIUS, enz.) voor.

NIKOLAAS II VAN PUTTEN kwam 16 Sept. 1246 [5]) met een zijner leenmannen overeen omtrent verschillende bezittingen in Putten, waaronder een land, gelegen tusschen Scolvlet en Westerlike.

Tusschen dienzelfden Scholvliet en de Beeninghe vindt men in hetzelfde charter nog het land Zuythord. Beeningen wordt nog thans het benedeneind van het Spui genoemd. Gelijk wij boven zagen, liep de Beeningen door bezuiden Goudswaard.

Zuythord treffen wij nog aan op 26 Maart 1277 [6]), daar wordt gezegd, dat het gelegen is aan de Hernet. Er staat echter in het oorspronkelijke Herink, d. i. Haringvliet.

Het is duidelijk, dat Zuythord hetzelfde was als de tegenwoordige polder Zuidoord, terwijl hieruit tevens de plaats der Scholvliet, en daardoor die van het land tusschen Scholvliet en Westerleek bepaald wordt.

Ook in het boven vermelde stuk van 3 Nov. 1412 komt Suutoert voor.

Op het eiland Overflakkee moeten gebracht worden de door NIKOLAAS II VAN PUTTEN op 19 Febr. 1237 [7]) in erfleen uitgegeven

---

[1]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 433.
[2]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 151 verso.
[3]) Idem, fol. 154.
[4]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 50.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 236.
[6]) Idem, 2e deel, blz. 199.
[7]) Idem, idem, blz. 142.

landen Tordmoer (hier Trentmoer genoemd; elders [1]) komt het met den naam, dien het later steeds draagt, voor) en Hegenisse. Zij werden begrensd door: Bodemaer, Tracmaer, Striene en Corte Greveninghe. De Bodemaar moet gelegen hebben aan de Westzijde en wel, gelijk boven reeds gezegd is, niet ver van de grens tusschen de tegenwoordige gemeenten Oude Tonge en den Bommel. De Trakmaar lag aan de Noordzijde, de Striene is uit anderen hoofde bekend, zij kwam uit Zeeland, liep langs Steenbergen, volgde het Volkerak en liep verder Noordwaarts omstreeks de grens tusschen de tegenwoordige gemeenten Zuid-Beierland en Klaaswaal, om zich bij Strienemonde met de Maas te vereenigen; de Korte Greveninge eindelijk moet nagenoeg terzelfder plaatse geloopen hebben als de tegenwoordige Krammer.

In de 15e eeuw begon men in het gebied van Putten over de Flakkee, evenals in het over dat water gelegen deel van Voorne, groote indijkingen tot stand te brengen. In deze en de volgende eeuw ontstonden ook de dorpen Middelharnis, Stad aan 't Haringvliet en Ooltgensplaat.

Gelijk wij boven zagen, worden in 1308 en 1324 in Putten slechts dorpen benoorden de Flakkee opgenoemd.

In de 14e eeuw werd hier wel veel gemoerd, maar niet veel gedijkt. De gorzen hadden toen reeds dikwijls den naam, dien zij later zouden behouden. Zoo zien wij, dat 16 Juni 1390 [2]) de helft van „alinge die middelhernisse" werd uitgegeven. De heer van Putten bepaalt daarbij, dat hij den vierden penning van alle moerdijken zal ontvangen. Verder vinden wij, dat 8 Dec. 1415 [3]) een moerdijk „opter middelhernisse aen die zuutzide jegens honsloo", en in 1411 [4]) een „opten boemel ende die miscum lancs herinculiet" wordt uitgegeven.

Het zooëven genoemde Hontsloo hebben wij in Hoofdstuk XXX ontmoet als te loopen benoorden Duivenwaard. Dat het bezuiden Middelharnis liep, blijkt uit een charter van St. Margrietavond (12 Juli) 1424 [5]), waar de grenzen daarvan aldus bepaald worden: ten Zuidoosten de Oostmoer, ten Zuiden de Hontsloo, ten Westen Sommelsdijk, ten Noorden „Flackeede".

---

[1]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 14.
[2]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 224 verso.
[3]) Idem, fol. 161 verso.
[4]) Idem, fol. 158 verso.
[5]) Idem, fol. 165.

Overeenkomstig de geijkte verklaring beteekent Loo in Hontsloo bosch [1]), en dit is in overeenstemming met de vele honderden Loo's en Le's in ons land, welke die beteekenis moeten hebben. Erkend moet worden, dat deze uitgang, waar men hem op de Veluwe, in Zuidoostelijk Noord-Brabant en dergelijke droge streken vindt, niet anders dan bosch, begroeide vlakte kan beteekenen. Maar ik acht hier het gevoelen van den heer HOLLESTELLE [2]) niet onwaarschijnlijk, dat het in de in deze verhandeling besproken streken niet bosch, maar doortocht moet beteekenen, evenals in Schakersloo, Deurloo, Maarloo en andere namen van wateren in Zeeland. Deze verklaring is in overeenstemming met wat de oude vletters met den naam loo bestempelden, als zij vergravingen tot stand brachten voor het bereiken van den niet vlak aan de kreken gelegen vletgrond.

Middelharnis behoorde gedeeltelijk aan de abdij van St. Michiel te Antwerpen. Het werd, gelijk reeds in Hoofdstuk XXX is medegedeeld, tegelijk met het tot Zeeland behoorende Sommelsdijk en met den Duivenwaard, die tot Voorne behoorde, bedijkt ingevolge uitgiften van 1464.

Ook reeds 30 Jan. 1449 [3]) was eene uitgifte van Middelharnis bevestigd. Op 21 Apr. 1467 [4]) werd een deel der bedijkte gronden aan JAN RUIGROK verlijd, op 14 Dec. 1468 [5]) een deel aan genoemde abdij, 24 Aug. 1469 [6]) eindelijk werden de grenzen tusschen hunne gebieden geregeld. Het dorp Middelharnis heet naar de Antwerpsche abdij somtijds St. Michiel in Putten.

Gelijk in Hoofdstuk XXV werd medegedeeld, is Stad aan 't Haringvliet in 1526 en 1527 bedijkt. Het eerst vinden wij het vermeld 2 Nov. 1359 [7]), toen het door ALEID VAN PUTTEN aan JAN VAN HEENVLIET verkocht werd. Het was toen nog een gors met een aantal hillen of terpen. Hetzelfde was nog op St. Geertruidenavond 1420 (16 Maart 1421) [8]) het geval. Uit dit stuk blijkt, dat de heer van Heenvliet het aan de abdij Rugge bij den Briel had verkocht. Bij deze gelegenheid verkreeg deze abdij het recht om het gors uit te moeren.

---

[1]) VERWIJS en VERDAM, Middel-Nederlandsch woordenboek, 4e deel, kolom 755.
[2]) Geschiedkundige beschrijving van Tholen en omstreken, blz. 18.
[3]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 96.
[4]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 132. VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 136, geeft verkeerdelijk op 2 Apr. 1467.
[5]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 136.
[6]) Idem. blz. 139.
[7]) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke Oudheden, 2e deel, blz. 621.
[8]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 163.

Een andere gewichtige uitgifte ter bedijking was die van 8 Nov. 1481 [1]) van de Galanthee, Oelkensplaat, Vloeihil [2]) en den Bommel. Hiermede werden de beginselen der gemeenten Ooltgensplaat en Den Bommel, tot 1812 gezamenlijk St. Adolfsland geheeten gelegd. Deze naam is afkomstig van ADOLF VAN KLEEF, heer van Ravenstein, broeder van hertog JAN I VAN KLEEF. ADOLF'S gemalin ANNA VAN BOURGONDIË, natuurlijke dochter van hertog FILIPS, ontving deze gorzen in erfpacht; de kerk, die hier al spoedig gesticht werd, was gewijd aan St. Odulf en door verwarring der namen ODULF en ADOLF is de naam St. Adolfsland ontstaan [3]).

Te Den Bommel is voor de hervorming nimmer een kerk geweest, dit is eerst in 1647 [4]) een kerkdorp geworden.

Een stuk van 17 Sept. 1481 [5]) bepaalt de grenzen van Adolfsland aldus „Van Oelkensplate Oest of ten Diep van Buttervliet „Zuyd af van den Galenthee ende den block van tordemoer, ten „Diep van Striene, streckende Westwaert tot Corte Gravelinge toe, „van daer wederomme ten Noordoesten, streckende langhes een „heydiep van den Bodemer tot in die Hondsloe, ende al langes „die selve Hondsloe tot in den diep van Harincvliet beneden den „Bommel."

Hieruit is te zien, dat Tordmoer, hetwelk ons boven reeds is voorgekomen, ook Blok genoemd werd. Het is de tegenwoordige Groote Blokpolder. De Hontsloo wordt nog aangetroffen op de kaart van Voorne over de Flakkee van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING [6]), als een smalle kronkelende wetering. Zeer merkwaardig is het, dat het geheele Oostelijk deel van de tegenwoordige gemeente Middelharnis (beöosten den polder Middelharnis) op die kaart in 8 deelen verdeeld is, waarvan er 3 behoorden tot Sommelsdijk, 3 tot Middelharnis en 2 gemeenschappelijk aan beide. De grens van Putten met Voorne was bepaald, doch het schijnt, dat op de eerst als eiland opgekomen gronden bewesten de Hontsloo der kaart van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING zoowel de grafelijkheid van Zeeland als de heerlijkheid

---

[1]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 165.

[2]) Niet Vloeikil, zooals VAN LIMBURG BROUWER zegt.

[3]) Notulen der Zomervergadering van de Staten der provincie Zuid-Holland in Juli 1896, Bijlage H H H 2, blz. 12. Ongeveer hetzelfde vindt men bij BOERS, Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 303.

[4]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 2e deel, blz. 558.

[5]) BOERS, Beschrijving van Goedereede en Overflakkee, blz. 304.

[6]) Beschrijving van den Briel en Voorne, tegenover blz. 12.

Putten (gerepresenteerd door de Staten van Holland) aanspraak maakten en dat de grond in elken polder bij vergelijk volkomen gelijk verdeeld werd onder de twee partijen. Merkwaardig is het ook, dat de naam der Hontsloo, die in de 13e eeuw van nabij Middelharnis tot aan de Striene liep, in de 18e eeuw over was in een zoo gering water als het weteringje in den Noordhoek van den Tillepolder.

De overige wateren, hier genoemd, leveren geen moeilijkheid op. Wij zien hier, dat de Striene in 1481 nog in wezen was. Spoedig daarna zou zij tot de geschiedenis gaan behooren. De Buttervliet komt ook op vele latere kaarten voor, het is het bovenste deel van het tegenwoordige Haringvliet, terwijl ook het bovenwaarts daaraan aansluitende gedeelte van het Hollandsch Diep er deel van uitmaakte.

De Oude Oostmoer werd bedijkt ingevolge octrooi van 16 Sept. 1488 [2].

HOOFDSTUK XXXIX.

Dorpen in Putten.

In de in Hoofdstuk XX besproken rekeningen van den provisor van Zuid-Holland van 1328 tot 1331 [1]) komen de volgende kerkdorpen in Putten voor.

Geervliet.
Spikenisse.
Portegale.
Putte.
Katendrecht.
ts Gravenambacht.
Roeden.
Abbenbroeke.

---

[1]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1884, blz. 107.

[2]) MULLER, Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1e deel, blzz. 531—547.

Deze beide laatste komen hier verkeerdelijk voor, het eerste behoorde tot Zuid-Holland, het tweede tot Voorne.

Hekelinghen.

Biervliet.

Novaterra.

In de tweede rekening wordt Roden in plaats van onder Putten, onder Zuid-Holland gebracht. Nog weder later komen Putten en Zuid-Holland onder één hoofd voor.

In de rekening der Utrechtsche Domfabriek over 1395 komen de volgende kerkdorpen in Putten voor:

Catendrecht.

Poertegale.

Putten.

Spikenesse.

Huekelinge.

Biervliet.

Gheervliet.

Parnesse.

Tsgravenambocht.

Nova terra.

Het eenige dorp, dat er dus tusschen 1331 en 1395 kan zijn bijgekomen, is Pernis, waarvan dit echter niet zeker is, daar in de rekeningen van den provisor niet alle kerken voorkomen. Opmerking verdient het, dat er geen enkel dorp in Putten over de Flakkee in voorkomt, iets, hetgeen wij in Hoofdstuk XXXI zagen, dat ook met Voorne over de Flakkee het geval was.

Men vindt in de rekeningen der Domfabriek van het land van Voorne over 1470, 1471, 1472 en 1473 Chaerloeslant vermeld. Zonder twijfel had dit dorp onder Putten vermeld behooren te worden. Daar Charlois, sedert het aan KAREL DEN STOUTE gegeven werd, eene afzonderlijke heerlijkheid uitmaakte, is dit echter niet geschied, en vindt men het van af 1474 onder het dekenschap Schieland, met den naam Chaerloes alias Cattendrecht.

De stichtingsbrief van de kerk te Charlois is van 14 Aug. 1460 [1]. Daaruit blijkt, dat de buurt toen eenigen tijd Rolderwaert geheeten had. Dezen laatsten naam ontmoet men niet in de registers der Domfabriek.

[1] VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke oudheden, 3e deel, blz. 658.

De kerk van Katendrecht wordt in de Domregisters sedert 1474 niet meer genoemd. In 1472 gaf zij nog eene opbrengst. Ook in 1462 en 1463 vinden wij achter Cathendrecht het woord *submersa,* doch in 1465 en volgende jaren wordt er weder eene opbrengst van verantwoord. Het heeft dus na den storm van 1462 twee jaren verdronken gelegen. In 1474 zal de kerk van Katendrecht door verplaatsing der bevolking naar het naburige Charlois te niet zijn gegaan.

Behalve Charlois komen in de Domregisters voor in het dekenschap Putten: in 1443 (in 1412 nog niet) Symonshaven en Goutweert; in 1468 (in 1467 nog niet) Middelharich; in 1488 (in 1487 nog niet) Plata noviter erecta (Ooltgensplaat).

Middelharnis komt in hetzelfde jaar als het nabijgelegen Sommelsdijk het eerst voor (zie Hoofdstuk XXXI).

De registers over 1413 tot en met 1442 zijn, voor zooveel betreft het dekenschap Putten, niet meer aanwezig. Nu vinden wij in het register over 1443, beide met eene opbrengst, Nova terra en Symonshaven, en dit gaat verder zoo door, maar in 1445 en volgende jaren staat Nova terra alias Westerwyck. Het was in 1443 vergeten, dat Simonshaven vroeger Nieuwland geheeten had, en toen was het nieuwste land van Putten Westenrijk. Vandaar deze verwarring.

HOOFDSTUK XL.

De heerlijkheid Strijen.

Deze heerlijkheid werd aan de Noordzijde door de Maas en aan de Westzijde door de Striene begrensd, en dit was nog de oude grens uit den tijd der gouwen. Strijen was een deel van het oude graafschap Strijen, dat Zuidwaarts paalde aan het graafschap Rijen (de Westelijke helft der tegenwoordige provincie Antwerpen) en dat aan de Oostzijde Toxandrië had. De grens daarmede was de Donge. Er is geen reden, waarom de Noordelijke grens langs

de Maas tot de Bernisse doorgeloopen zou hebben, zooals VAN DEN BERGH [1]) wil.

De toenmaals belangrijke rivier de Striene moet de grens van Strijen hebben uitgemaakt van de Maas tot de Schelde. Dat de Striene een hoofdrivier was, is ook daaruit af te leiden, dat zij over haar geheelen loop de grens vormde tusschen de bisdommen Utrecht en Luik.

De heer Dr. J. LORIÉ [2]) wil, dat de Maas en de Schelde in verbinding stonden door de Eendracht; deze is echter van later dagteekening en in de middeleeuwen steeds van gering belang geweest. Volgens hem zoude de Striene waarschijnlijk vroeger de eenige mond der Schelde geweest zijn, en de Ooster- en Wester-Schelde zich later landwaarts verlengd, in verbinding met de Schelde getreden en deze afgetapt hebben. Intusschen moet de verbinding der Ooster-Schelde met de Schelde-Striene reeds in de 8e eeuw bestaan hebben, daar het deel der Schelde beneden de Striene in 776 [3]) Schelde genoemd wordt.

KLEYN [4]) heeft over de geschiedenis van het graafschap Strijen eenig licht verspreid. Het onderstaande is van hem overgenomen.

REGINAR I, graaf in Henegouwen, die in 914 stierf, had in het laatst der 9e eeuw van den koning van Lotharingen ZWENTIBOLD goederen nabij Steenbergen ontvangen, en deze zullen de oorsprong zijn van genoemd graafschap, van hetwelk zijn oomzegger ANSFRIED in 967 graaf was. Des laatsten zoon ANSFRIED was er graaf totdat hij (in 994) bisschop van Utrecht werd. Hij werd toen in de graafschappen Leuven en Strijen opgevolgd door zijn neef LAMBERT I, kleinzoon van bovengenoemden REGINAR I, terwijl het graafschap Hoei door ANSFRIED aan het bisdom Luik geschonken was.

Bij den dood van LAMBERT I in 1015 verkreeg zijn zoon HENDRIK I Leuven, zijn tweede zoon LAMBERT II Strijen, waarmede slechts de later steeds naar hare hoofdstad Breda genoemde heerlijkheid bedoeld zal zijn. LAMBERT II ontving na het uitsterven van HENDRIK's geslacht in 1038 Leuven ook. De heerlijkheid Breda bleef onder Brabant behooren, terwijl het

---

[1]) Middel-Nederlandsche geographie, blz. 221.

[2]) De gedaantewisselingen der Schelde en der Maas, in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, 2e Serie, deel XI, blzz. 880 en 881.

[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 4.

[4]) Geschiedenis van Breda, blzz. 38—54.

tot Holland behoorende deel, waarin het dorp Strijen lag, dien naam behield.

De mededeeling van VAN GOOR [1]), ontleend aan de Bredasche kroniek, dat na den dood van graaf REGINAR zijn land in 1039 verdeeld is tusschen zijne zonen LAMBERT en HENDRIK, is wel op het bovengezegde gegrond, maar toch minder juist.

Hoe de heerlijkheid Strijen, die toch ook tot het graafschap van dien naam behoorde, tot het graafschap Holland kwam te behooren, is hierdoor nog niet verklaard. Dat die heerlijkheid een deel van het bosch Merwede kan zijn geweest, is onmogelijk, dit lag benoorden de Maas. De gissing van KLEYN, dat HERESWINT (niet HILZONDIS, gelijk de valsche stichtingsbrief van de abdij Thorn van 1 Juni 992 inhoudt [2])) dezelfde is als ERLINDIS, dochter van DIRK II, welke deze landen ten huwelijk gebracht zou hebben aan ANSFRIED, moet voor zijne verantwoording gelaten worden. Daar ANSFRIED en HERESWINT slechts eene dochter, BENEDICTA, hadden, die abdis te Thorn werd, zou dit terrein na hun dood aan DIRK III teruggevallen zijn. Waarschijnlijker is het te achten, dat DIRK III dit land, b. v. na het sneuvelen van LAMBERT I in 1015, veroverd heeft, daar het zijnen bezittingen eene gewenschte afronding gaf.

De heerlijkheid Breda is ingevolge besluit van hertog JAN I van Brabant van 22 Juni 1287 weder gesmaldeeld in Breda en Bergen op Zoom.

De Mark, wier naam in de middeleeuwen tot aan haren mond in de Striene behouden bleef (de naam Dintel is van latere dagteekening) vormde over eene groote lengte de grens tusschen de heerlijkheden Strijen en Breda.

Berust de mededeeling eener verdeeling van 1039 althans op eene, die werkelijk heeft plaats gehad, de verdere opgaven van de Bredasche kroniek omtrent opvolging van heeren van Strijen van 680 tot aan zijne HILSUINDE [3]) zijn geheel gefantaseerd gelijk zoovele dergelijke opgaven uit dien tijd.

De oude geographie van Strijen is het duisterst van deze geheele streek, vooral ook omdat er in die heerlijkheid zoo weinig dorpen waren, de eenige (behalve in de daarvan in de 13e en 14e eeuw afgescheiden heerlijkheden Zevenbergen en Niervaart) zijn, voor zoover bekend is, Strijen en Broek, het eerste gelegen aan,

---

[1]) Beschrijving van Breda, blz. 12.

[2]) Prof. P. J. BLOK, in het Nederlandsch archievenblad, jaargang 1892—1893, blz. 29.

[3]) Beschrijving van Breda, blzz. 9--12.

het tweede binnen den dijk van de Zuidhollandsche Waard; en in lateren tijd Zwaluwe.

In een charter van Zondag na onser vrouwen dach purificatio (5 Febr.) 1402 [1]) verklaart ALBRECHT, dat de heerlijkheid Strijen geen belasting behoeft op te brengen behalve hetgeen noodig is voor den dijk van genoemde waard. Ook daaruit is te zien, dat Strijen althans toen van weinig beteekenis was. Toch schijnt het mij toe, dat het in de vroege middeleeuwen van meer belang was, daar wij onder de kerken, aan welke NIKOLAAS III van Putten in zijn testament van 29 Sept. 1311 [2]) gelden vermaakt, behalve de bekende, vinden de kerken Ter Overdraghe en Ter Havenne. De eerste heeft waarschijnlijk Noordoostwaarts Zevenbergen gestaan, aan de tweede weet ik geen bepaalde plaats aan te wijzen.

Waren hier weinig dorpen, er waren zooveel te meer „woestinen en moeren" [3]) en zeker ook veel water.

Dikwijls vindt men in de uitgiften van land in de registers van Putten en Strijen vermeld „met huysinghe en barghe". Alle woningen waren hier op vluchtheuvels gelegen en dit was ook de reden, dat hier geen dorpen en dus ook geen kerken waren. Terpen, op welke geheele dorpen zich gevormd hadden, waren wel in verscheidene andere deelen van ons land gebruikelijk, daarvoor moest de grond echter zeker hooger liggen dan deze moeren gelegen waren.

HINGMAN [4]) zegt omtrent den oever van Strijen ter plaatse van het Zuidoostelijk deel der tegenwoordige Hoeksche Waard: „Ik „heb den vermoedelijken waterlijn van dien tijd op de kaart aan„gegeven, zooals ik die uit de ligging van door de heeren van Putten „en Strijen verpachte gorzen, waarvan de namen op sommige oude „kaarten te vinden waren, meende te mogen aannemen."

Zeker was de door hem geteekende Zuidelijke grenslijn der gorzen die omstreeks het eind der 15e eeuw, in vroegeren tijd moet hier echter, dunkt mij, meer land geweest zijn, daar de rivier de Striene aan weerszijden grootendeels door land begrensd geweest moet zijn. Men moet het zich zoo voorstellen, dat er in de 13e en 14e eeuw werkelijk ter plaatse zoowel van het tegenwoordige Overflakkee als van het Zuidelijk deel van de tegenwoordige Hoek-Waard veel land geweest was, doch dat zoowel door de werking

---

1) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 21.
2) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 15.
3) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 410.
4) De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard, blz. 40.

der golven als door menschenhanden (het laatste vooral bestaande in het vele darink delven) veel daarvan weder ondervloeide, zoodat er in het begin der 15e eeuw een groote watervlakte was, waarin op verscheidene punten platen opdoken, die de een voor, de andere na zoo hoog aanslibben, dat zij rijp voor bedijking werden.

De groote watervlakte, grootendeels benoorden het tegenwoordige Hollandsch Diep gelegen, wier aanwezen vooral ook oorzaak van de ramp van 1421 geweest is, had zich eerst langzamerhand, van het Westen naar het Oosten voortgaande, gevormd, op dezelfde wijze als de Wester-Schelde zich waarschijnlijk grootendeels eenige eeuwen vroeger vormde en als de Ooster-Schelde zich in den Romeinschen tijd had gevormd.

Het zoo nadeelige darink delven werd in Zeeland reeds in een stuk, dagteekenende tusschen 24 Jan. 1256 en 26 Maart 1258 [1]), verboden nabij koninklijke wegen en zeedijken. ALBRECHT verbood het 14 Nov. 1375 [2]) binnen 4 mijlen uit den bandijk der Zuidhollandsche Waard, en 9 Juli 1404 [3]) zelfs in die geheele waard. Op de eilanden werd het echter niet verboden.

Om den toestand van een deel van Strijen in de 13e eeuw te leeren kennen, is van belang een stuk van 26 April 1244 [4]), waarbij het land Sanctus Mons (Heiligenberg) door WILLEM III van Strijen en zijne broeders aan de abdij Ter Does wordt geschonken. De grenzen er van worden daarin aldus opgegeven:

Beginnende aan de Overdraga, loopende naar een paal gelegen op 6 roeden uit de Dodomaer, van daar naar een punt op 100 roeden uit de Gravinnensloot, van daar naar een tweede punt op dienzelfden afstand van die sloot, van daar naar eene paal, gelegen aan die sloot, verder naar eene paal, staande bij het land van de monniken van Loeddic (een klooster in het tegenwoordige Staats-Vlaanderen), langs de grens van dat land naar de Mark, en van daar naar de Overdrage. De naam van het eerste wat er staat in verband met het op de kaart van HINGMAN in het Oostelijk deel der heerlijkheid Niervaart voorkomende Moerdijk genaamd de Overdrage. Hier heette het land naar de rivier, waaraan het lag, iets, hetgeen dikwijls voorkomt (Bernisse, Lek, Waal, Eem enz.).

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 24.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 315.
[3]) Idem, idem, blz. 791.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 215.

Moerdijk beteekent volgens MEYLINK: „de plaats waar darinc gedolven wordt" [1]). Het ware beter geweest, als hij er bijgevoegd had, dat deze plaats eerst door een dijk omgeven werd. De omringing werd, evenals b. v. bij het woord 's Gravenhage, op het omringde toegepast.

Merkwaardig is het, dat van de vele moerdijken, die in het door ons behandelde deel van Holland waren, juist dit Moerdijk zijn naam op een nog bestaand dorp heeft overgedragen.

Het bovenvermelde Heiligenberg mag noch in Zevenbergen, noch in Niervaart, die aan anderen dan de abdij Ter Does gekomen zijn, gezocht worden. Daar het niet aan de Striene, doch wel aan de Mark lag, moet het het Oostelijk deel der tegenwoordige gemeente Fijnaard bevat hebben. De Gravinnensloot was dan het water, loopende langs de Westelijke grens van Niervaart en verder in Zuidwestelijke richting naar de Mark, terwijl de Overdrage van af Niervaart Oostwaarts en vervolgens rond liep, om in het water, dat benoorden de heerlijkheid Niervaart liep, te eindigen. De Dodomaer was het van Niervaart Westwaarts naar de Gravinnensloot loopende water.

Wij vinden in eene oorkonde van 24 Sept. 1358 [2]) gesproken van „moerdijken benoirden Marcken ende beoester Striene, naerre „den marcgors ende 't loogors". Hier wordt door den heer van Strijen beloofd aan die van de Groote Waard, dat deze gorzen niet voor de zoutnering gebruikt zullen worden. Het Markgors (of liever het daarvan overgebleven deel) heette later de Poorten, het Zuidblok en de plaat van het Zandbaken, en nog later het Hoogezand [3]). Het Loogors heette later het Wilde Land van Essche, in 1492 het Nieuwe Land van Essche [4]). Het Wildeland vinden wij op de kaart van HINGMAN. Het is uit die kaart duidelijk, hoe gering het overblijfsel was van het groote gors van voor 1421.

CORNELIS VAN DORP verkreeg 1 Juli 1479 [5]) in erfpacht een aantal gorzen, zijnde de oppervlakte der tegenwoordige gemeenten Oud-, Nieuw- en Zuid-Beierland. De gorzen hadden de namen:

---

[1]) Geschiedenis van Delfland, tekst, blz. 183.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 58.
[3]) P. M. H. WELKER, Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid, de polders en de dorpen van Cromstrijen, blz. 62.
[4]) Idem, blz. 4.
[5]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 1e deel, blz. 241.

Oude Puttermoer, Troyenvelt, Borrekeen, Tielmonde, de Groote Jacht en de Kleine Jacht. Uit den naam Borrekeen, thans een water nabij Zuid-Beierland, is af te leiden, dat de oever langs den Buttervliet (zoo heetten, gelijk boven reeds is gezegd, het benedendeel van het Hollandsch Diep en het bovendeel van het Haringvliet) van 1421 (zie de kaart van HINGMAN) tot 1479 belangrijk Zuidwaarts vooruitgeschoven was. Waarschijnlijk heeft zich hier veel van den uit Niervaart bij de vorming van het bovendeel van het Hollandsch Diep uitgeschuurden grond neergezet.

Deze gorzen werden 18 Sept. 1491 verkregen door JAN, graaf van Egmond [1]), wiens kleinzoon, de beroemde LAMORAAL, er in 1557 de eerste bedijking tot stand bracht. Hij noemde deze landen Beierland naar zijne gemalin SABINA VAN BEIEREN.

GERARD NUMAN ontving 16 Juli 1492 [2]) in erfpacht „de nieuwe „aanwassen, uitgorzen, slikken en rietbroeken, strekkende van de „Westmase" (d. i. de rivier de Maas, zooals die vroeger geloopen had) „tot aan de diepte van Strijemonde, langs den Group west- „waarts tot Cromstrijen toe, zuidwaarts tot Wyvekeen, oostwaarts „tot aan 't Nieuwe Land van Essche toe." Het hier uitgegevene bevat de tegenwoordige gemeenten Klaaswaal en Numansdorp. Het zou, twee kleine met Westmaas-Nieuwland in 1539 en met Oud-Beierland in 1557 bedijkte deelen uitgezonderd, tot 1602 duren, eer hiervan iets ingedijkt kon worden.

Deze heerlijkheid Kromstrijen (gelijk zij sedert de tweede helft der 16^e^ eeuw genoemd werd) werd dus Westwaarts begrensd door het gelijknamige water. Dit water moet het overblijfsel van de in de eerste middeleeuwen zoo machtige Striene geweest zijn, het had eene sterke bocht bezuidoosten het tegenwoordige dorp Zuid-Beierland. De grens alhier was later niet terug te vinden, zoodat men tusschen Kromstrijen en Zuid-Beierland eene rechte grenslijn aangenomen heeft. Daarentegen bleef het overblijfsel der nagenoeg verlande Maas bewesten Westmaas de grens tusschen de heerlijkheden benoorden en bezuiden die rivier vormen.

Op de kaart van HINGMAN vindt men ter plaatse van Lage Zwaluwe staan Strijensche Zwaluwe en aldaar is het 15^e^ bolbaken, welks plaats op de daarbij behoorende kaart voorkomt, op de grens tusschen Hooge en Lage Zwaluwe gelegen. Hieruit blijkt, tot hoever Strijen Oostwaarts strekte.

---

[1]) WELKER, Geschiedenis van Cromstrijen, blz. 241.

[2]) Idem, blz. 4.

Tot de heerlijkheid Strijen behoorden in de Zuidhollandsche Waard de ambachten Strijen, Broek en Lage Zwaluwe. Verder Zuidwaarts kunnen wij de grens gemakkelijk trekken, namelijk langs de op HINGMAN's kaart voorkomende wateren Sprange en Ockerlake. Het tot Strijen behoorende Zevenbergen werd namelijk door die beide wateren begrensd [1]), en aan den overkant daarvan lag Hooge Zwaluwe, hetwelk niet tot Strijen behoorde.

De eerste maal, dat ik de parochie Niervaart vond, is in eene oorkonde van 7 Febr. 1377 [2]), waarin wordt gesproken van „die „overdraghe, gheleghen onder heeren ja van der lecke inder prochien „vander nyeweruaert".

Zevenbergen werd in de 14e eeuw bemuurd.

Men leest in de rekening van den rentmeester van Zuid-Holland JAN VAN POELGHEEST, loopende van St. Andries (30 Nov. 1387) tot St. Andries 1388:

„Item plach mijn heer veel lants te hebben legghen int broec „ten berghe dat om onder water legt, daer die voghelie of gout „nv tot desen jair........................ III ℔ 6 s. 8 d."

Deze broek kan moeilijk bij Geertruidenberg gelegen hebben, daar de omstreken daarvan binnen de groote beringing van de Zuidhollandsche Waard lagen. Ik houd het er voor, dat zij lag aan de Sprange (zie de kaart van HINGMAN) of Spange [3]), onder Zevenbergen.

HOOFDSTUK XLI.

Ambachten en bedijkingen in Strijen.

Ambachten waren in Strijen slechts in geringe mate aanwezig. Een aan drie zijden door de Maas omsloten ambacht was de

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 327.
[2]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, bewijsstukken, blz. 374.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 740.

St. Antoniepolder. Wij vinden in een brief van ALEID VAN PUTTEN EN STRIJEN van 4 Aug. 1357 [1]), waarbij zij een land in de parochiën van Strijen en Weede ter bedijking uitgeeft, dit land bepaald „tusschen die Maze, en tie Blake, streckende van den zeedyck, „die die van den Grooten Waerde, en tie van der Weede nu ter „tyt houden, aldair westwaert gaende totten Swaenegate toe". Het is duidelijk, dat hiermede de St. Antoniepolder bedoeld wordt.

Op de Waterstaatskaart [2]) komt bij alle polders in de Hoeksche Waard, waar het bedijkingsjaar wordt opgegeven, voor: „herdijkt". Dit is aan eene begripsverwarring toe te schrijven. De vervaardigers dier kaart meenden, dat de geheele Hoeksche Waard voor 1421 met de Zuidhollandsche Waard bedijkt was, en dit was slechts met het gedeelte beöosten de lijn Puttershoek—Maasdam—Sillaarshoek—Strijen het geval. Ook de mededeeling omtrent den St. Antoniepolder: „bedijkt 1357, herdijkt kort na 1421", is slechts wat de eerste helft betreft goed (met dien verstande, dat de bedijking waarschijnlijk een jaar later geschiedde).

In den fundatiebrief van de kerk van Mijnsheerenland van 1445 komt voor, dat de bewoners van Poelwijk (d. i. Maasdam) voor de ramp van 1421 te Leiderkerk geparochieerd hadden [3]).

Volgens VAN DER AA [4]) werden de bekendmakingen en gerechtsbesluiten van Schobbe en Everokker voor 1438 in de kerk van Maasdam afgekondigd. Indien juist ware, wat VAN DER AA zegt, dan zou deze kerk kort na den St. Elisabethsvloed gesticht moeten zijn. Intusschen vinden wij Maasdam in het Domregister van 1445 nog niet, in het volgende (van 1450) voor het eerst. Hetzelfde is met Puttershoek, Heinenoord en Mijnsheerenland het geval.

Werd na de ramp van 1421 in den eersten tijd weinig in de Zuidhollandsche Waard ingedijkt, anders was het met de vroeger tot de heerlijkheid Strijen behoorende gronden en de ten Noorden daarvan gelegen terreinen, thans te zamen de Hoeksche Waard vormende. Er waren reeds hoog gelegen gorzen bewesten den dijk Puttershoek—Strijen.

De St. Antoniepolder, die, gelijk boven gezegd werd, bedijkt was, uitgezonderd, bestond het land van Strijen bewesten de Zuidhollandsche Waard na den St. Elisabethsvloed van 1421 geheel

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 26.
[2]) Blad Willemstad 2.
[3]) J. W. REGT, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van den Hoekschen Waard, blz. 67.
[4]) Aardrijkskundig Woordenboek, 7e deel, blz. 526.

uit schorren. Van deze was een groot deel rijp, en dit gaf aanleiding, dat JAN VAN BEIEREN 23 April 1423 [1]) met JAKOB VAN GAASBEEK overeenkwam, omtrent 1900 morgen „van den lande „van Strijen, buten dycs voir den ouden lande van Strijen gelegen", te doen bedijken. Het land was bestemd voor korenland, behalve 500 morgen, die men zou mogen „moeren ter zouter brame".

De bepaling wordt hierbij tevens gemaakt, dat de bedijking niet zal plaats hebben, voordat de Zuidhollandsche Waard herdijkt zal zijn.

Noch de bedijking van de Zuidhollandsche Waard, noch die van de schorren, in het stuk van 1423 bedoeld, had echter in de eerste jaren plaats. Op 1 Apr. 1432 [2]) kwam JAKOB VAN GAASBEEK overeen met de stad Dordrecht betrekkelijk het bedijken van een nieuw land van Strijen, groot „twee duysent morgen, off dair„omtrent".

Ook toen geschiedde de bedijking van dit nieuwe land niet onmiddellijk. Wij zien genoemden JAKOB 12 Maart 1436 [3]) op nieuw landen ter bedijking uitgeven, aanvangende bij den ouden dijk van 's Heeren Hugen Land, en strekkende over het Zwanengat en op den ouden dijkstal aan de Zuidzijde van Monnikenland, over de Blaak en het Rietveld, en Oostwaarts om tot den ouden dijk aan het Oosteinde van Strijen. Hiermede is hetzelfde land bedoeld. De hier genoemde plaatsen zijn op de kaart van HINGMAN te vinden. Het Monnikenland (thans nog zoo geheeten) behoorde aan de Utrechtsche Karthuizers. Werkelijk is kort na de uitgifte van het laatste charter dit land bedijkt geworden. Het is het Oudeland van Strijen, groot 1650 H.A. of bijna 2000 morgen.

VAN DE WALL [4]) meent, dat de in den brief van 1423 bedoelde bedijking eene herdijking van het Oude Land van Strijen, en die, waarvan in dien van 1432 sprake is, eene nieuwe bedijking, dus aan de Westzijde daarvan, was. Het is onbegrijpelijk, welk land dit laatste zou kunnen zijn, en uit de overeenkomstige grootte blijkt ook duidelijk, dat het in 1423 gemaakte plan niet volvoerd is geworden. In 1423 wilde men het Land van Strijen buitendijks voor het Oude Land van Strijen bedijken. Maar er waren toen in Strijen bewesten den dijk, waaraan Strijen en Sillaarshoek lagen, geen bedijkte landen. Met het Oude Land van Strijen wordt

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 671.

[2]) Idem, idem, blz. 1001.

[3]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 29.

[4]) Handvesten van Dordrecht, blz. 520.

in het stuk van 1423 bedoeld het deel van de Zuidhollandsche Waard, hetwelk tot de heerlijkheid Strijen behoorde, en niet het buitendijksche land, welks bedijking toen ontworpen en eerst kort na 1436 uitgevoerd werd, het thans „Oude land van Strijen" geheeten land.

Niervaart wordt het eerst genoemd in een charter van 22 Maart 1290 [1]).

De heerlijkheid Niervaart kwam, wat de Zuidelijke en Oostelijke grenzen betreft, overeen met de tegenwoordige gemeente Klundert maar reikte Noordwaarts tot over het tegenwoordige Hollandsch Diep, dat zich hier in 1421 geheel nieuw gevormd heeft. Tot 1855 was het deel benoorden het Hollandsch Diep eene afzonderlijke gemeente Strijensas; zij werd toen met Strijen vereenigd.

Is blijkens de Luiksche registers Niervaart geïnundeerd geworden bij den Elisabethsvloed, al spoedig heeft men weder getracht hier land te winnen. In eene oorkonde van 30 Nov. 1446 [2]) wordt door FILIPS VAN BOURGONDIË aan de burgers van Zevenbergen vergund, een slikmoer in te dijken in de Overdrage onder Niervaart. Het blijkt, dat zij reeds begonnen waren, dat terrein in te dijken.

Oosterhout (zie hieromtrent Hoofdstuk XVII) en de verder tot die heerlijkheid behoorende ambachten werden door den heer van Strijen als tot Strijen, door dien van Breda als tot Breda behoorende beschouwd, gelijk uit twee charters van 16 April 1324 en 26 Juni 1325 [3]) te zien is.

In een charter van 18 Juni 1334 [4]) komt voor, dat de heer van Oosterhout het deel dier heerlijkheid tusschen Batenbrugge en de heining van Oosterhout vroeger van den heer van Breda, doch toen van den graaf van Holland in leen had. De Donge omsloot dit deel aan drie zijden.

WILLEM VAN DUIVENVOORDE, van wien in bovengenoemd Hoofdstuk gesproken is, verkreeg 18 Aug. 1349 [5]) Wagenberg, waaronder Schijnmaar en Zonzeel behoorden. Het toen verkregene vormt de tegenwoordige gemeenten Terheiden, dat ook onder de benaming Zonzeel voorkomt [6]), en Teteringen. Achter een stuk van 26 Oct.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 305.
[2]) Register Memoriale T, fol. 108 verso.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blzz. 339 en 354.
[4]) Idem, idem, blz. 564.
[5]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 12e deel, blz. 52.
[6]) Idem, 11e deel, blz. 73.

1326 [1]) komt de mededeeling voor, dat Zonzeel door WILLEM VAN DUIVENVOORDE is gekocht van RAZO VAN KRUININGEN. Deze RAZO verkreeg Zonzeel 27 Aug. 1334 [2]) van WILLEM III, echter alleen voor het geval bij de grensbepaling met Brabant mocht blijken, dat het binnen de palen van Holland gelegen was.

Men vindt een getuigenis van 14 Juli 1388 [3]), dat Zonzeel en Anskerke, met welk laatste Wagenberg bedoeld zal zijn, oudtijds tot Holland behoord hadden. Intusschen wordt in een stuk van 26 Dec. 1326 [4]) gezegd, dat de kerk van Zonzeel tot Brabant behoort. De grens liep ook midden door deze heerlijkheid. Over deze grensscheiding is veel te doen geweest, ALBRECHT liet daaromtrent in 1388 [5]) getuigenis afleggen door 59 personen uit Bezooien, 36 uit Zijdewinde, 30 uit Nederveen, 68 uit Klein- en Groot Waspik, 44 uit Raamsdonk, 36 uit 's Gravenmoer, 18 uit Standhazen, 26 uit Drimmelen, 25 uit Almmonde, 30 uit Dubbelmonde en Twintighoeven en 24 uit Wieldrecht.

Het bovengenoemde Schijnmaar komt met den naam Schymert in de lijst van kerken van J. PARIS [6]) als kapel onder Breda voor.

Dat Teteringen in de middeleeuwen eene onder die stad behoorende kapel had, getuigt VAN DER AA [7]).

Onder de heerlijkheid Strijen lag bovendien Nieuwenbosch. Het lag benoorden Oudenbosch, aan de Mark. In het Luiksche register van 1441 komt alleen Vetusbuscum, en niet ook Novum Buscum, gelijk in dat van 1558, voor. Het woord Vetus, in tegenstelling van Novum, bewijst wel, dat in 1441 Nieuwenbosch reeds bestond, maar niet, dat er toen een kerk was; ware het een dorp geweest, er zou in het register gestaan hebben, dat het verdronken was.

De plaats van Nieuwenbosch kan nagegaan worden uit eene kaart in het Rijksarchief [8]), dagteekenende van 1520, waarin de Mark genoemd wordt „water comende van breda loopende na den „Nyeuwen Bossche". Het moet het dorp 't Zand Daarbuiten,

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 406. VAN MIERIS geeft het stuk, hoewel er staat 1300, denkelijk terecht het jaartal 1326. De grensbepaling zal noodig geweest zijn naar aanleiding van de vereeniging in dat jaar van Breda met Brabant. De laatste alinea is van lateren tijd, zij kan zijn van 1349 of later.

[2]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 226.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 491.

[4]) Idem, 2e deel, blz. 410.

[5]) Register van de paalscheidinge van Holland en Brabant, fol. 2 en vlgg.

[6]) Histoire du diocèse et de la principauté de Liège, 1e deel, blz. 708.

[7]) Aardrijkskundig Woordenboek, 11e deel, blz. 100.

[8]) No. 1755 van den Inventaris.

thans geheeten Standdaarbuiten, na de bedijking in 1521 op de vroegere plaats van een gehucht Nieuwenbosch gesticht, zijn, dat hiermede bedoeld wordt.

Men ziet uit het hier gezegde, dat de naam Mark eenige reden van bestaan had, daar zij van het dorp Zonzeel tot aan de Striene de grens tusschen de heerlijkheden Strijen en Breda, en tevens tusschen Holland en Brabant uitmaakte.

HOOFDSTUK XLII.

De heeren van Putten en Strijen.

De eerste heer van Putten, die in de oorkonden voorkomt, is NIKOLAAS I, in 1229 [1]). Hij komt 23 Juni 1235 [2]) met zijn broeder HUGO en diens zoon WILLEM voor; dit stuk is merkwaardig, omdat daarin eenigen zijner leenmannen genoemd worden uit Spijkenisse, Drenkwaard en Orde. Ik vermoed, dat dit Orde hetzelfde is als Bodemaer Ort, dat blijkens de grensbepaling bij VAN MIERIS [3]) tot Putten behoorde.

NIKOLAAS I overleed tusschen Maart 1247 [4]) en 30 Sept. 1248 [5]). Hij had eene dochter BERTHA en eenen zoon, NIKOLAAS II, die nog levend voorkomt op 30 Dec. 1275 [6]) en die 19 April 1276 overleden was [7]). Deze liet twee minderjarige kinderen na. De oudste zoon was NIKOLAAS III, de ander was SIMON, heer van Markenburg, de stichter van Simonshaven. NIKOLAAS III wordt 7 Juni 1284 [8]) „dat kint van Putten" en 8 Sept. 1284 [9]) „heredus „de Putte" genoemd. Verwonderlijk is het dus, dat hij 20 Jan. 1284 [10]) eenige malen genoemd wordt „heer van Putten". Dit

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 180.
[2]) Idem, idem, blz. 196.
[3]) Charterboek, 2e deel, blz. 123.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 238.
[5]) Idem, idem, blz. 255.
[6]) Idem, 2e deel, blz. 130.
[7]) Idem, idem, blz. 133.
[8]) Idem, idem, blz. 221.
[9]) Idem, idem, blz. 228.
[10]) Idem, idem, blz. 217.

laatste stuk zal van 10 jaren later zijn, want voor nog een heer van Putten is in zoo korten tijd geen plaats. Waarschijnlijk zijn deze stukken de reden, dat sommigen spreken van een zoon van denzelfden naam, dien hij gehad zou hebben, en die hem zou zijn opgevolgd. Die zoon komt echter nergens voor [1]).

NIKOLAAS III wordt in de kroniek van MELIS STOKE vele malen vermeld. Hij belastte zich in 1304 op verzoek der Dortenaren met het bevel in die stad en verdreef toen de Vlamingen en de Brabanters uit Zuid-Holland, terwijl WITTE VAN HAAMSTEDE de eerstgenoemden in de omstreken van Haarlem versloeg. NIKOLAAS III werd in 1308 [2]) in de gevangenis geworpen, beschuldigd van heulen met de Brabanters, doch werd na eene verklaring van zuivering van die zijde weder ontslagen. Hij was 11 en 12 Oct. 1311 een der veldoversten van den bisschop van Utrecht bij de verdediging van Vollenhove tegen de Stellingwervers. Kort daarna is hij overleden, en wel op 27 Oct. 1311 [3]).

NIKOLAAS III huwde in 1290 of enkele jaren vroeger de dochter van den heer van Strijen, ALEID. Zijn zwager, de laatste heer van Strijen, overleed eenige jaren later zonder kinderen, en daar ALEID diens oudste zuster was, erfde zij die heerlijkheid. Sedert dien tijd zijn de heerlijkheden Putten en Strijen in dezelfde hand gebleven.

De eerste heer van Strijen, die in de oorkonden voorkomt, is WILLEM I, die tusschen 1168 en 1177 [4]) vermeld wordt met zijn broeder HUGO. Den laatste vindt men in 1204 en 21 Sept. 1213 terug. WILLEM II ziet men het eerst in een stuk van 6 Dec. 1224. Het laatst komt hij waarschijnlijk voor in een stuk van 26 Juni 1241, terwijl de WILLEM VAN STRIJEN, die 17 Aug. 1243 genoemd wordt, te laag in de rij der getuigen staat om het waarschijnlijk te maken, dat hij toen reeds ongeveer 20 jaren heer van deze toen belangrijke heerlijkheid geweest zou zijn. Hij zal dus WILLEM III zijn. Hij wordt in een charter van 26 April 1244 met zijne broeders HENDRIK en HUGO genoemd. Bij MULLER [5]) komt laatstgenoemd stuk voor als gegeven in 1344; 1244 is echter

---

[1]) Mr. H. VAN WIJN, Schetze van het leeven en bedrijf van heer NIKOLAES, heere van Putten en Strijen, in de Werken van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 5e deel, 1781, tegenover blz. 84.

[2]) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 143.

[3]) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 2e stuk, blz. 232.

[4]) Deze en de volgende datums allen bij VAN DEN BERGH, Oorkondenboek.

[5]) Regesta Hannonensia, blz. 293.

het juiste jaartal. Het laatst wordt WILLEM III aangetroffen 29 Maart 1274. Zijn zoon WILLEM IV wordt 22 Dec. 1275 domicellus de Striene genoemd. Hij gaf 17 Sept. 1290 aan WILLEM, zoon van zijn oom HUGO, Zevenbergen in leen. De Zevenbergsche stam plantte zich in mannelijke lijn voort tot den tijd van FILIPS DEN SCHOONE, de rechte lijn (in de oudere linie) stierf met WILLEM IV uit tusschen 5 Juni 1293 [1]) en 15 Jan. 1295 [2]). Op laatstgenoemden dag had zijne oudste zuster ALEID Strijen van hem geërfd, de andere, HADEWIG of HEDWIG (die 23 Juni 1300 [3]) gehuwd was met RAZO VAN LIEDEKERKE, heer vanBreda), verkreeg o. a. een aantal tienden in de Zuidhollandsche Waard [4]). De beide zonen van WILLEM IV, van welke VAN OUDENHOVEN [5]) spreekt, JAN VAN ALMONDE en JAN VAN ZUYDEWIJN, moeten bastaards geweest zijn.

ALEID huwde, gelijk boven reeds is gezegd, NIKOLAAS III VAN PUTTEN. Zij lieten geen zonen na, en op 28 Febr. 1312 [6]) treedt als heer van Putten, eigenlijk als gemaal van hunne dochter BEATRIX, op HUGO VAN SOTTEGEM, burggraaf van Gent. Deze HUGO was uit het geslacht der heeren van Enghien [7]). Zijne gemalin werd na den dood haars vaders vrouwe van Putten en na den dood harer moeder ALEID op 26 Juni 1316 [8]) ook van Strijen. De heer van Voorne maakte na ALEID's dood aanspraak op Putten, en noemde zich zelfs Dinsdag na St. Paulus in den winter 1316 (1 Febr. 1317) [9]) heer van Voorne en Putten. Dit schijnt evenwel verder geen gevolg gehad te hebben. HUGO komt nog voor 30 April 1321 [10]), doch BEATRIX was hertrouwd voor 30 Nov. 1323 [11]), zoodat hij moet gestorven zijn in 1321 of 1322. Haar tweede echtgenoot was GUY VAN VLAANDEREN, heer van Richebourg, jongere zoon van WILLEM VAN CREVECOEUR, heer van Dendermonde, die weder een jongere zoon van den Vlaamschen graaf GUY VAN DAMPIERRE was. GUY VAN RICHEBOURG overleed tusschen 8 Juni 1345

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 391.
[2]) Idem, idem, blz. 410.
[3]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 3.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 347.
[5]) Zuid-Holland, blz. 618.
[6]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 43.
[7]) BUTKENS, Trophées de Brabant, 2e deel, blz. 119.
[8]) VAN WIJN, Leven van NIKOLAAS VAN PUTTEN, tegenover blz. 84.
[9]) Register Voorne B, fol. 7 verso.
[10]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 96.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 334.

en 1 Nov. 1346, echter behoort hij niet tot de Hollandsche edelen, die op 26 Sept. 1345 bij Staveren sneuvelden, aangezien hij op eerstgenoemden datum [1]) van graaf WILLEM IV de belofte verkreeg, dat hij niet tegen de Oost-Friezen (hiermede werden de bewoners van de tegenwoordige provincie Friesland bedoeld) behoefde te dienen. BEATRIX was weduwe op 1 Nov. 1346, daar zij toen zonder haren gemaal 3 kapellaniën oprichtte te Geervliet [2]) en zij voor dien tijd niet zonder hem voorkomt. Dat zij op 7 Sept. 1349 weder met haren man genoemd wordt [3]), is aan eene vergissing toe te schrijven, dit stuk is van 7 Sept. 1330 [4]) of 1339 [5]). Herhaaldelijk komt zij later zonder echtgenoot voor.

De tweede dochter van NIKOLAAS III, ODA, huwde in 1315 met WILLEM V, heer van Hoorne, Altena, Gaasbeek en verscheidene andere heerlijkheden. Dit Gaasbeek was eene uitgebreide heerlijkheid, die het Zuidwesten van Brabant besloeg en tot nabij Brussel reikte. Het was afkomstig van de heeren van Leuven, een jongeren tak der Brabantsche hertogen; met eene erfdochter uit dit geslacht was GERARD, de vader van WILLEM V, gehuwd. ODA stierf voor 1322 [6]), WILLEM V in 1343.

De derde dochter van NIKOLAAS III, ALEID, was 29 Sept. 1326 gehuwd met BOUDEWIJN VAN PRAET [7]), een Vlaamsch edelman. Op 3 Juli 1351 [8]) werd zij met de beide heerlijkheden Putten en Strijen beleend voor het geval BEATRIX, die kinderloos was, voor haar zou overlijden. Dit geschiedde 18 Juni 1354 [9]), en op Zondag na St. Lukas (19 Oct.) d. a. v. [10]) komt ALEID als vrouwe van Putten en Strijen voor. Dat hare zuster ODA ouder was, blijkt uit een charter van 13 Oct. 1311 [11]), waar ODA voor ALEID genoemd wordt. ALEID werd de opvolgster, en niet de afstammelingen van ODA, wellicht omdat het representatierecht in zulk een geval niet gold. De beleening is een bewijs, dat Putten en Strijen Hollandsche leenen waren evenals Voorne.

---

1) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 299.
2) VAN HEUSSEN en VAN RIJN, Kerkelijke Oudheden, 2e deel, blz. 586.
3) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 765.
4) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 190.
5) VAN DE WALL, Handvesten enz. der stad Dordrecht, 1e deel, blz. 183.
6) VAN WIJN, Leven van NIKOLAAS VAN PUTTEN, tegenover blz. 84.
7) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 154.
8) Register Putten en Strijen met houten borden fol. 13.
9) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 2e stuk, blz. 203.
10) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 249.
11) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 43.

ALEID zoowel als haar echtgenoot leefden nog Zaterdag na dertiendag 1360 (9 Jan. 1361) [1], zij overleed kort voor 19 Oct. 1361 [2]. Daar ook ALEID geen kinderen naliet, erfden ODA's afstammelingen Putten en Strijen. De zoon van ODA, GERARD VAN HOORNE, was korten tijd, van 1343 tot 1345, heer van Hoorne en Altena, doch hij sneuvelde in dat jaar tegen de Friezen [3]. Zijne tantes overleefden hem dus en het erfrecht ging nu over op de oudste zijner drie zusters, daar hij geen broeders uit hetzelfde huwelijk had. Wel had hij vijf halve broeders uit het huwelijk van WILLEM V met ELISABETH, dochter van DIRK LOEF VAN KLEEF.

De oudste zuster, JOHANNA geheeten, erfde bovendien in 1345 Gaasbeek. Daarentegen kwamen Hoorne, Altena en vele andere heerlijkheden aan de zonen van WILLEM V.

JOHANNA overleed tusschen 17 Oct. 1353 en 28 April 1354 [4]. Zij was gehuwd met GIJSBRECHT VAN ABKOUDE, heer van Wijk bij Duurstede. In een charter van 1 April 1350 [5] wordt hij genoemd GIJSBRECHT VAN ABKOUDE, heer van Gaesbeke. Zijn geslacht was uit dat van Zuilen afkomstig [6]. Wij vinden als gemalin van GIJSBRECHT MABELIA VAN ARKEL [7] genoemd. Dit moet zijn tweede vrouw zijn en kan niet de moeder zijner beide zonen zijn.

De tweede dochter, ODA, overleed 1 Apr. 1353 [8]. Zij was de eerste vrouw van JAN II van Polanen, van wien in Hoofdstuk XVII gesproken is.

De derde dochter, MARIA, huwde JAN VAN ARKEL, die in 1352 overleed; zij lieten geen kinderen na.

GIJSBRECHT VAN ABKOUDE en JOHANNA hadden twee zonen, ZWEDER en WILLEM. Volgens VAN GOUTHOEVEN was ZWEDER de tweede zoon [9], dit kan niet juist zijn, daar hij veel meer erfde dan zijn broeder.

ZWEDER erfde in 1361 Putten en Strijen van zijne oudtante, terwijl JAN III VAN POLANEN, zoon van ODA, de heerlijkheid Niervaart bekwam. Een proces hieromtrent werd beëindigd door eene uitspraak van „Sint pauwels avont alsmen in latiin schriift conversio

---

1) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 252.
2) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 131.
3) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 380.
4) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blz. 137.
5) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 776.
6) VAN SPAEN, Inleiding tot de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 236.
7) Kronijk van het Utrechtsch historisch genootschap, 13e jaargang (1857), blz. 145.
8) VAN WIJN, Leven van NIKOLAAS VAN PUTTEN, tegenover blz. 84.
9) Kroniek, blz. 402.

„pauli" 1364 (24 Jan. 1365) [1], waarbij JAN beloofde, wanneer hij een moerdijk in Niervaart mocht verkoopen, de halve opbrengst aan ZWEDER te zullen geven. Met de halve broeders zijner moeder had ZWEDER een proces over de heerlijkheden der familie, dat op 2 Oct. 1357 [2]) zoodanig werd uitgewezen, dat hij Gaasbeek en Venloon (Loon op Zand), een dier halfbroeders, DIRK IV, daarentegen Hoorne, Altena, Moniclande (d. i. het Monnikenland), Herstal, Heeze, Leende en Montcornet bekwam. Deze DIRK IV was volgens WAUTERS de oudste der halve broeders, zijn broeder WILLEM VI was echter van 1345 tot 1356 heer van Altena. Er schijnt eene ruiling te hebben plaats gehad, die later weder is ingetrokken, althans terwijl DIRK IV volgens de bestaande genealogiën in 1350 [3]) stierf, was WILLEM VII, zoon van WILLEM VI, sedert 1369 heer van Altena.

In 1376 overleed GIJSBRECHT VAN ABKOUDE; nu gaf ZWEDER, die Wijk bij Duurstede en Abkoude erfde, de heerlijkheden Gaasbeek en Venloon aan zijn broeder, in 1381 werden zij echter weder omgeruild [4]).

ZWEDER huwde voor 22 Mei 1372 met ANNA VAN LEININGEN, uit een beroemd Duitsch stamhuis. Hij gaf haar toen [5]) Poortugaal in lijftocht. Hij overleed 23 April 1400 [6]), zijne gemalin 27 Juni d. a. v. [7]). Zijn minderjarige zoon JAKOB volgde hem op. Deze wordt steeds JAKOB VAN GAASBEEK genoemd, daar dit zijn belangrijkste heerlijkheid was. Zijn voogd was zijn oom WILLEM. Deze zegelde 20 Mei 1407 [8]) nog als voogd van zijn neef een stuk, doch overleed 27 Mei d. a. v. [9]). Bekend is de geschiedenis van zijne dochter JOHANNA en haar gemaal JAN VAN BREDERODE.

JAKOB VAN GAASBEEK wordt het eerst als meerderjarig aangetroffen 24 Juni 1409 [10]), en wordt 20 Juni 1410 [11]) door WILLEM VI zijn getrouwe raad genoemd. Of hij reeds in 1403 [12]) als krijgsoverste tegen 's Hertogenbosch optrad, is met het oog op een

---

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 48.
[2]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blzz. 137 en 138.
[3]) STOKVIS, Manuel, 3e deel, tegenover blz. 480.
[4]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blz. 139.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 270.
[6]) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 2e stuk, blz. 186.
[7]) Idem, idem, blz. 206.
[8]) Register Putten en Strijen B, fol. 36.
[9]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 422.
[10]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 304.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 147.
[12]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blz. 150.

stuk van Zondag na onser Vrouwendach purificatio 1401 (5 Febr. 1402) [1]), waarin hij „het kind van Putten genoemd" wordt, twijfelachtig.

Hij was achtereenvolgens gehuwd met JOHANNA VAN LIGNE en met MARGARETHA VAN SCHOONVORST. De eerste was 20 Juni 1410 zijne gemalin. Haar geslacht is bekend. Ook de tweede vrouw was uit Brabant, wij vinden REINOUD VAN SCHONAUWEN, heer van Schoonvorst, 1 Mei 1353 [2]) als Brabantsch edelman.

JAKOB behoorde de eerste regeeringsjaren van JAKOBA VAN BEIEREN tot hare partij, zijne heerlijkheden Putten en Strijen werden 5 Dec. 1419 [3]) door haar onversterfelijk verklaard; kort daarna, 9 Febr. 1420 [4]), was hij tot de partij van haren oom overgegaan. Het was tijdens den bekenden vrede te Gorinchem, waarbij JAN IV VAN BRABANT op zoo schandelijke wijze de zaak zijner gemalin verried, dat deze overgang plaats had. JAKOB bleef voortaan een harer felste vijanden. Een stuk van St. Margrietavond (12 Juli) 1424 [5]) wordt ook door zijn zoon ANTON bezegeld. Bekend is het, dat hij dien zoon in 1429 in drift vermoordde. Eene bijzonderheid van hem is, dat hij, hoewel den leeftijd van bijna 70 jaren bereikt hebbende, den ridderslag nooit heeft ontvangen [6]). Hij wordt zelfs op vrij gevordenden leeftijd in overeenstemming hiermede dikwijls de Jonker van Gaasbeek genoemd. De reden kan niet dezelfde zijn, die GÖTZ VAN BERLICHINGEN er toe dreef, zich nimmer tot ridder te doen verheffen, namelijk te gering fortuin [7]).

JAKOB was, zooals uit de rekeningen der grafelijkheid blijkt, van 16 April tot 6 Juni 1421 rentmeester van Holland voor JAN VAN BEIEREN. Onder FILIPS DEN GOEDE was hij stadhouder van Holland. Gaasbeek gaf hij 26 Mei 1434 aan JAN VAN HOORNE en BAUCIGNIES [8]). In 1449 stond hij Wijk en Abkoude aan den bisschop van Utrecht af, doch behield het vruchtgebruik [9]).

Putten en Strijen werden 10 April 1452 door FILIPS aan zijn zoon KAREL beloofd, na JAKOB's dood [10]). Toen deze 5 Febr.

---

[1]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 21.
[2]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. 62.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 537.
[4]) Idem, idem, blz. 539.
[5]) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 165.
[6]) Kronijk van het Utrechtsch historisch genootschap, 13e jaargang (1857), blz. 146.
[7]) VON LÖHER, JACOBÄA VON BAIERN, 1e deel, blz. 178.
[8]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blz. 152.
[9]) Idem, idem, zelfde blz.
[10]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 103.

1459 [1]) voorviel, kreeg KAREL die ook, op 5 April van dat jaar bevestigde hij de privilegiën van Putten, op 9 d. a. v. die van Strijen [2]).

Merkwaardig is de opdracht van 28 Juni 1456 [3]) door JAKOB van beide heerlijkheden aan FILIPS als graaf van Holland, terwijl de laatste 4 jaren van te voren verklaard had, dat zij kwade leenen van Holland waren. De opdracht geschiedde denkelijk om alle onzekerheid hieromtrent weg te nemen.

Bij de komst van KAREL DEN STOUTE tot de regeering op 25 Juni 1467 werden Putten en Strijen met Holland vereenigd.

HOOFDSTUK XLIII.

De heeren van Zevenbergen en Niervaart.

Het in Hoofdstuk XL vermelde Zevenbergen, dat 17 Sept. 1290 door WILLEM, neef van den heer van Strijen, verkregen werd, ging over van vader op zoon gedurende meer dan twee eeuwen en wel na zijn overlijden tusschen 11 Dec. 1290 en 1301 op: HUGO I, die als heer van Zevenbergen vermeld wordt van 29 Jan. 1301 tot 13 Nov. 1340 en dit denkelijk ook reeds was in 1297; in eene oorkonde van 8 Jan. van dat jaar [4]) komt voor JOHAN DE STRENE, maar dit is waarschijnlijk een drukfout voor HUGO; GERARD I van 1341 tot zijn overlijden in 1366; HUGO II tot zijn overlijden in 1410; GERARD II, die op 12 Oct. 1407 [5]) als krijgsoverste optreedt, werd 18 Febr. 1410 [6]) met Zevenbergen beleend. Laatstgenoemde heeft in de geschiedenis van Holland een rol gespeeld. Hij was een getrouw vriend van JAKOBA VAN BEIEREN. Zijn slot kwam door den St. Elisabethsvloed aan zee (hiermede is het Hollandsch Diep bedoeld) te liggen en werd in 1426 door FILIPS VAN BOURGONDIË belegerd, en hij werd na in-

---

[1]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blz. 152.
[2]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blzz. 121 en 122.
[3]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 114.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 442.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 81.
[6]) Idem, idem, blz. 135.

name daarvan 11 jaren gevangen gehouden. Hij overleed in 1452. Zijn broeder ARNOUD I stierf voor hem in 1443. Diens zoon, ARNOUD II, had 27 Juni 1447 [1]) Zevenbergen nog niet terug. Hij ontving toen vrijgeleide van den hertog, en eerst na den dood van zijn oom, en wel in April 1453, ontving hij de heerlijkheid weder. Hij deed 28 Juni 1453 de belofte wegens bewaring van stad, land en slot van Zevenbergen aan den hertog [2]). ARNOUD I noemt zich 6 Nov. 1443 [3]) heer van Zevenbergen, Heesbeen en Ranst. Het laatstgenoemde dorp ligt in de tegenwoordige provincie Antwerpen. Eene machtiging van FILIPS DEN GOEDE van 8 April 1441 [4]) aan zijnen rentmeester te Zevenbergen, om het blokhuis aldaar af te breken, is misschien een bewijs, dat hij er over dacht, den heer van Zevenbergen weder toe te laten, doch hem niet genoeg vertrouwde om hem een versterkte plaats in bewaring te geven.

ARNOUD II overleed in 1492. Met hem stierf de mannelijke stam uit.

De heerlijkheid Niervaart maakte in 1290 nog één geheel met Strijen uit [5]), doch werd, gelijk wij boven zagen, daarvan in 1361 afgescheiden en geërfd door JAN II VAN POLANEN. Sedert bleef Niervaart tot de heerlijkheden van laatstgenoemden en zijne afstammelingen (later de graven van Nassau) behooren.

HOOFDSTUK XLIV.

De Riederwaard ten Oosten van Putten.

Het deel der Riederwaard, dat niet tot Putten behoorde, werd evenals het Westelijk deel der Krimpenerwaard, de Alblasserwaard, bijna de geheele Zuidhollandsche Waard en de Tieselenswaard tot Zuid-Holland gerekend.

Dit deel bevatte voor de inundatie van 1375 de kerkdorpen: Ridderkerk, IJselmonde, Karnisse, Barendrecht en Pendrecht.

1) Register Memoriale T, fol. 130.
2) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 83.
3) MATTHAEUS, Analecta, 2e deel, blzz. 267 en 268.
4) Register Commissiones Burgundiae, fol. 116 verso.
5) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 304.

Van Ridderkerk zeggen VAN HEUSSEN en VAN RIJN [1]), dat het zoo heet naar den stichter, die ridder was. Ik zou liever aannemen, dat de naam is afgeleid van het vele riet, dat hier groeide, daar het steeds Rieder genoemd wordt.

Te IJselmonde stichtte de Utrechtsche bisschop WILLEM kort na 1061 een kasteel, dat bij de herovering van Holland door DIRK V in 1076 geslecht werd. De meening, dat dit eerste kasteel in den Stormpolder gestaan heeft, is onbewezen.

Ook Ridderkerk moet toen of kort daarna ontstaan zijn. Dat hier reeds vroeg eene kerk was, wordt bewezen door een stuk van 1105 [2]), waarin de pastoor van Riede genoemd wordt.

Barendrecht komt voor in een charter van 27 Juli 1327 [3]), waarbij WILLEM III aan het heemraadschap Riederwaard beveelt, de bewoners van Barendrecht te dwingen, hunne belofte na te komen. De Barendrechters hadden eene inlaag moeten maken, en beloofd, elders evenveel land binnen te zullen dijken als door de inlaag was uitgedijkt.

Zoowel IJselmonde als Barendrecht was verdeeld in twee ambachten. In de rekening van Zuid-Holland over 1330—1331 komt deze verdeeling voor IJselmonde niet, voor Barendrecht daarentegen wel voor, in die over 1358—1359 vindt men haar ook voor IJselmonde. Intusschen wordt 13 April 1333 [4]) reeds gesproken van een hoeve lands in IJselmonde, in 't oist ende van Ghisebrechts Bokels ambochte.

West-IJselmonde heet in 1359 Ghisebrechts Ambocht (naar genoemden GIJSBRECHT BOKEL, hoewel zijn zoon JAKOB hem zeker Vrijdag na St. Martijnsdag in den winter (16 Nov.) 1347 [5]) reeds had opgevolgd), in 1381 Jacob Bokels Ambocht. HERMAN BOKEL was in 1297 [6]) heer van West-IJselmonde, de volgende heeren zijn door Prof. FRUIN nagegaan [7]).

Oost-IJselmonde heet zoowel in 1359 als in 1381 Ogiers Ambocht, en wel naar OGIER VAN KRALINGEN. DIRK VAN DE LEK, zoon van JAN II VAN POLANEN en weduwnaar van ELBURG VAN ASPEREN,

---

[1]) Kerkelijke oudheden, 3e deel, blz. 576.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 61.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 436.

[4]) Idem, idem, blz. 540.

[5]) Register O. R. in Beyeren, fol. 34.

[6]) Prof. R. FRUIN, De Bokels van Rotterdam en hun geslacht, in de Rotterdamsche historiebladen, 3e afd., blz. 31.

[7]) Idem, blzz. 51 en 52.

huwde in 1388 [1]) GILIA, dochter van OGIER VAN KRALINGEN, en ontving toen [2]) als huwelijksgift de heerlijkheid Oost-IJselmonde.

West-Barendrecht heet in 1336, 1359 en 1381 in de rekeningen Clawaerds Ambocht (het behoorde 4 Jan. 1329 [3]) aan JAN CLAUWAIRT ZONE), Oost-Barendrecht in 1331 heren Jans Ambocht, in 1359 Gilles Ambocht (respectievelijk naar JAN GILLISZOON uit het Dordrechtsche geslacht van Wijngaarden, baljuw van Zuid-Holland, die dit ambacht 6 Aug. 1321 [4]) kocht, en zijn zoon GILLIS [5])) en in 1381 Borchgraven Ambocht (naar den in 1391 overleden Leidschen burggraaf DIRK VAN WASSENAAR, die met MACHTELD, erfdochter van dit ambacht, gehuwd was [6])).

Karnisse behoorde 4 Jan. 1329 [7]) aan DANIËL III VAN DE MERWEDE. Uit een charter van 23 Maart 1320 [8]) ziet men, dat het toen in nood van dijken verkeerde.

Opmerkelijk is het, dat de dorpen in de Riederwaard allen aan den ringdijk en vrij nabij de rivieren lagen, volkomen gelijk dit (met uitzondering van Broek en Weede, die aan een ouden binnendijk lagen) bij de Zuidhollandsche Waard het geval was. Dit maakt het ook waarschijnlijk, dat de bodem van de Riederwaard, evenals die der Zuidhollandsche Waard, van veenachtige geaardheid was.

De Riederwaard, aan welke ALBRECHT op 18 Jan. 1367 [9]) dijkrechten gaf, is volgens VAN GOUTHOEVEN [10]) ingebroken omtrent Dertiendag (6 Jan.) 1374. Eene inbraak in 1374 wordt ook door M. VOSSIUS vermeld [11]). Volgens den heer VAN HEURN [12]) geeft VOSSIUS het jaar 1373 op, maar in de Latijnsche editie staat 1374. Verder is denkelijk zoowel door GOUTHOEVEN als door VOSSIUS naar den hofstijl gerekend, evenals dit is geschied in de bij VAN MIERIS omtrent de Riederwaard en de Zwijndrechtsche Waard voorkomende

---

[1]) Ds. J. CRAANDIJK, De ambachtsheerlijkheid Cralingen en het slot Honingen onder de heeren van de Lecke, in de Rotterdamsche historiebladen, 3e afd., blz. 500.

[2]) Idem, idem, blz. 502.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 478.

[4]) Idem, idem, blz. 258.

[5]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 68.

[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 237.

[7]) Idem, 2e deel, blz. 478.

[8]) Idem, idem, blz. 234.

[9]) Idem, 3e deel, blz. 205.

[10]) Kroniek, blz. 402.

[11]) Annales Hollandiae Zelandiaeque, blz. 374.

[12]) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blz. 21.

stukken van 9 Febr. 1374 [1]). Deze zijn in werkelijkheid van 8 Febr. 1375.

De inundatie van 1375 geschiedde met bovenwater en toen werd de Zwijndrechtsche Waard eveneens geïnundeerd. Het is slechts bij hoog opperwater, gepaard met benedenwind, dat de bewoners eener zoo groote waard zich in de bepaalde onmogelijkheid gesteld gezien kunnen hebben om de herdijking spoedig tot stand te brengen.

Na deze inundatie heeft de Riederwaard eenige tientallen jaren onbedijkt gelegen. Wij vinden melding, dat maatregelen genomen zullen worden om de Riederwaard te herdijken, en wel in 1377 [2]), toen de volgende heeren op eene samenkomst in den Haag beloofden, elk zijn ambacht te bedijken:

DIRK, burggraaf van Leiden, zijn ambacht d. i. Oost-Barendrecht.

WILLEM VAN KRONENBERG Karnisse.

OGIER VAN KRALINGEN zijn ambacht, d. i. Oost-IJselmonde.

BOUDEWIJN VAN ROON en zijne broeders hun ambacht, d. i. Pendrecht.

De heer van Oosterhout zijn ambacht, d. i. Ridderkerk.

De heer van Putten zijn ambacht, d. i. Katendrecht.

In 1389 [3]) hadden de heeren van Roon en van Oosterhout een dergelijk aanbod tot 1 Oct. in beraad gehouden. De heer van Oosterhout droeg de bedijking van zijn ambacht 17 Dec. 1389 [4]) over aan PAULUS VAN HAASTRECHT.

Er kwam van de algemeene herdijking echter niets, en 14 Febr. 1391 (1392) [5]) gaf ALBRECHT aan DIRK VAN WIJK het vischrecht in twee sluizen, liggende in den gebroken dijk van de Riederwaard op Bolnesse, en een zijlput bij Riederkerk uit.

In het laatst der 14e eeuw had men de hoop opgegeven om de geheele Riederwaard te herdijken. De heer VAN HEURN zegt [6]), dat Oud-Reierwaard het eerst herdijkt werd; met het oog op het in Hoofdstuk XXXVII medegedeelde moet aan het poldertje Katendrecht de prioriteit toegekend worden.

In een stuk van 9 Dec. 1403 [7]) spreekt ALBRECHT van de plaats „daer Rhiederkerck plach te staen". ALBRECHT beloofde 16 Febr.

---

1) Charterboek, blzz. 287 en 288.
2) Register Memoriale B. G., fol. 25.
3) Idem, fol. 108.
4) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 543.
5) Register Memoriale B. D., fol. 33 verso.
6) Geschiedenis en beschrijving der Merwedetakken, blz. 21.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 786.

1403 (1404) [1]) vrijgeleide aan allen, die zouden medehelpen aan het bedijken der Riederwaard, waarmede bedoeld moet zijn hetgeen thans Oud-Reierwaard heet. Hoewel de overstrooming der Riederwaard van 1375 een voorspel van die der Zuidhollandsche Waard was, in zoover, dat de landen daarna jaren lang onder water stonden, bleven de grenzen der heerlijkheden hier volkomen bekend.

De eigenaren der heerlijkheden verloren die bij een land, dat zij onder water lieten liggen, wanneer zij de belasting niet betaalden. En men ziet na de nieuwe inpolderingen der 15e eeuw de afstammelingen der vroegere heeren nog steeds deze heerlijkheden bezitten. In de rekening van Zuid-Holland over 1380—1381 wordt zelfs de mannenbede van elk dezer ambachten, die door de ingelanden opgebracht werd, verantwoord. Deze bede zal om bovengenoemde reden ook door de heeren voldaan zijn. Men vindt in een stuk van 22 Nov. 1399 [2]), waarbij verschillende ambachten wegens achteruitgang in hunnen omslag verlicht werden, dat Rijerkerc van 6 op 3 riemtalen gebracht werd en dus in het vervolg nog slechts 9 schellingen zou betalen, en dat IJselmonde van 4 op 2 riemtalen gebracht werd en dus in het vervolg 12 schellingen zou betalen. Elk der ambachten Oost- en West-IJselmonde was voor dien tijd op 2 riemtalen, d. i. 6 schellingen, gesteld.

Enkele niet weggeslagen dijksgedeelten bleven nog door eene visschersbevolking bewoond.

In een schepenbrief van 2 Jan. 1416, aanwezig in het archief van Dordrecht (n°. 202 van het Register) wordt gesproken van het „Nieuwe Lant van Riederambacht.” Nieuw beteekent hier slechts, dat het kort geleden bedijkt was, maar het is het tegenwoordige Oud-Reierwaard, dat hier bedoeld wordt. Bij den St. Elisabethsvloed in 1421 is het weder ondergevloeid, want 10 Jan. 1424 zegt Jan van Beieren [3]), dat „all Ryederwairt” aan hem „angecomen” is, en dat hij dit land wil uitgeven om te bedijken. In laatstgenoemd jaar is de tweede herdijking van Oud-Reierwaard waarschijnlijk geschied.

Voor de bedijking van Oost-IJselmonde werd 5 Dec. 1435 [4]) octrooi verleend aan Hugo van Lannoy, heer van Santes en Beaumont, die het van Jan van de Lek (zoon van den bovenver-

[1]) Register Memoriale B J, fol. 58.
[2]) Liber V Aelbrecht, fol. 355 verso.
[3]) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 703.
[4]) Groot Placaetboek van Holland, 2e deel, kolom 1583.

melden DIRK) had gekocht. De bedijking is waarschijnlijk geschied in 1436. Nieuw-Reierwaard werd bedijkt in 1441 [1]).

De beide laatste zijn op Palmzondag 1446 (2 April 1447) geïnundeerd, doch in hetzelfde jaar herdijkt [2]), waardoor zij nog waterstaatkundig één geheel uitmaken. Het zijn niet Oost- en West-IJselmonde, zooals de heer VAN HEURN zegt, die toen te zamen bedijkt zijn.

Voor de herdijking van Barendrecht en Karnisse werd 20 Dec. 1483 [3]) eene overeenkomst gesloten tusschen JAN VAN WASSENAAR, burggraaf van Leiden, heer van Oost-Barendrecht, JAKOB DAMISSEN, heer van West-Barendrecht en ELISABETH VAN LOON, vrouwe van Moerkerken en van Karnisse. Door MAXIMILIAAN en FILIPS DEN SCHOONE werd deze overeenkomst 14 Juni 1484 [4]) geapprobeerd.

Terwijl het dorp Ridderkerk na de herdijking reeds spoedig weder eene kerk bekwam, behoorde Barendrecht lang kerkelijk onder Heerjansdam. Het werd eerst in 1512 weder eene afzonderlijke parochie [5]). Karnisse eindelijk heeft het evenmin als Pendrecht en 's Graven Ambacht ooit weder tot eene parochie kunnen brengen.

In de lijst van VAN SOMEREN komen de volgende in of nabij de Riederwaard gelegen ambachten voor:

32. Rode.
33. Pendrecht.
34. Carnisse.
35. Portegale en 's Graven ambagt.
36. Barendregt.
37. IJselmonde.
38. Ryerambagt en Riederwaert.

In de rekeningen van den provisor van Zuid-Holland over 1328—1331 komen in de Riederwaard buiten de heerlijkheid Putten als kerkdorpen voor:

Berendrecht.
Riederkerke.
Karnisse.

De lijst van kerken der Utrechtsche Domfabriek van 1395 in het dekenschap Zuid-Holland behelst de volgende in de Riederwaard:

---

1) VAN DE WALL, Handvesten enz. van Dordrecht, blz. 541.
2) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 6e deel, blz. 89.
3) Groot Plakaatboek van Holland, 2e deel, kolom 1585.
4) Idem, idem, kolom 1587.
5) FRUIN, Informatie van 1514, blz. 598.

Roedem.
Riederkerck.
Carnesse.
Berendrecht.
Pendrecht.

Wij vinden alleen van Roden in 1401 eene opbrengst, de andere waren bij de ramp van 1375 overstroomd. Sedert 1423 komt, zonder twijfel abusievelijk, in plaats van Barendrecht eerst Carendrecht, en sedert 1445 Cathendrecht voor; dit laatste behoorde tot Putten.

Sedert 1423 vindt men, eveneens bij vergissing, in plaats van Riederkerk, Nyekerc. Bovendien komt in de lijsten van 1450 en volgende jaren Ryerkerck voor, dat van dien tijd af weder eene opbrengst gaf. Men heeft verzuimd, Nyekerc te schrappen, zoodat zij van dien tijd af steeds beide voorkomen, Nyekerc natuurlijk zonder ooit eene opbrengst te geven.

De dorpen Charlois en IJselmonde, ook in de Riederwaard omstreeks het midden der 15e eeuw opgekomen, behoorden onder het dekenschap Schieland. Ook Roon werd, toen het herwonnen werd, onder Schieland gebracht.

Wij vinden in de lijsten van 1395 tot en met 1443 IJselmonde onder Schieland gebracht, doch zonder opbrengst, in die over 1445 komt het voor de eerste maal met eene opbrengst voor.

HOOFDSTUK XLV.

De Zwijndrechtsche Waard.

Deze waard wordt reeds 3 Febr. 1028 [1]) genoemd. Men vindt in de 14e eeuw dikwijls gesproken van Zwijndrecht, maar daarmede wordt meestal de Zwijndrechtsche Waard bedoeld. Hoewel het tegenwoordige dorp van dien naam toen somtijds zoo heette, was zijn naam ook dikwijls het Veer.

In de Zwijndrechtsche Waard heeft voor de inundatie van 1322 een dorp Thiedradeskerken gelegen. Dit wordt als liggende aan

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 49

de Dubbel in 1101 [1]) genoemd. Het wordt gegeven aan de kerk van St. Jan te Utrecht, en deze kerk had in 1216 bezittingen aan de Waal en de Dubbel [2]), dus in de Zwijndrechtsche Waard. Het moet ter plaatse van Heerjansdam gelegen hebben.

De Zwijndrechtsche Waard zonder het land tusschen Dubbel en Devel wordt aangeduid in twee oorkonden van 25 Aug. 1323 [3]). Daar wordt door WILLEM III land gepacht, gelegen „binnen den „palen van Zwijndrecht, ende Heren Heyenland, ende in die lande „tuischen die Merwede ende die Dubbel, streckende an Beren-„drecht, ende tuyschen Riederwairt ende Dordrecht".

Heren Heyen land is Heerjansdam, dat eertijds Heinkercke heette [4]). Het komt 25 Juni 1282 [5]) als heerlijkheid van den heer van Brederode voor. SMITS en SCHOTEL falen, waar zij het voor Heinenoord verklaren [6]). Dit blijkt uit een brief van den Leidschen burggraaf van 25 Nov. 1368 [7]), waarbij hij JAN VAN ROZENDAAL beleent met Heren Heyenambacht, tot hetwelk o. a. behooren visscherijen *en sluizen* in de Waal. Nu kunnen in de Waal alleen sluizen bij Oostendam en bij Heerjansdam geweest zijn (ik houd het er voor, dat er alleen bij laatstgenoemde plaats waren, evenals nog thans), maar in elk geval waren er geene nabij Heinenoord. Het ambacht werd sedert Heerjansdam geheeten naar den nieuwen heer. VAN DER EYCK [8]) zegt, dat hij het bedijkt heeft. Is dit zoo, dan zal dit door hem gezamenlijk met den deken van St. Pieter geschied zijn.

De Merwede in de beide genoemde oorkonden van 1323 is de tegenwoordige Noord, en de Dubbel is de tegenwoordige Oude Maas van nabij den Dubbeldam tot Barendrecht, dat wil zeggen tot aan de grens van het ambacht Barendrecht, dat toen door de Waal begrensd werd.

Gelijk boven gezegd werd, inundeerde de Zwijndrechtsche Waard evenals zoovele andere landen in 1322. Deze inundatie had waarschijnlijk plaats door bovenwater, in het midden van den zomer. VAN GOUTHOEVEN [9]) vermeldt te dier tijd doorbraken van de Rijn-

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 61.
[2]) Idem, idem, blz. 145.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blzz. 323 en 324.
[4]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 52.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 202.
[6]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 63.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 237.
[8]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 52.
[9]) Kroniek, blz. 370.

dijken en een zware overstrooming van Rijnland. Dat de Utrechtsche geestelijken niet tot de herdijking in staat waren, was oorzaak van de boven aangehaalde verpachting aan WILLEM III van 25 Aug. 1323. Wij zien dien graaf twee jaren later (13 en 16 Mei 1325) [1]) met HENDRIK VAN BREDERODE over de te verrichten bedijking overeenkomen, en een geschil, dat zij hadden over het aandeel dat den graaf in Haren Heyen lande toekwam, aan de uitspraak van de heeren van Voorne en van de Lek opdragen.

Toch mocht het nog niet gelukken, de bedijking tot stand te brengen, en 14 Januari 1331 [2]) werd de Zwijndrechtsche Waard op nieuw door den graaf ter bedijking uitgegeven. Op zijne kosten zou de Waal afgedamd en de dijk over de schorren aan weerszijden daarvan aangelegd worden. Dus sloot de toen gemaakte nieuwe bedijking aan die van de Riederwaard aan, iets, hetgeen voor dien tijd niet het geval was. Ieder, die $^1/_{16}$ deel in de bedijking op zich nam, zou een ambacht krijgen. Van daar, dat zoovele ambachten in deze waard, zooals wij beneden zien zullen, naar personen genoemd zijn. De vroegere namen, behalve de Lind en Zwijndrecht, waren, nadat de waard 10 jaren verdronken was geweest, in onbruik geraakt. De afdamming van de Waal op twee plaatsen, den Heerjansdam en den dam naar de zijde van de Noord, was een belangrijk werk, hoewel niet zoo groot als het afdammen van de Maas te Maasdam. De doorgaande breedte der Waal langs de Zwijndrechtsche Waard was 100 à 150 Meter.

De herdijking kwam in 1332 tot stand. Dit is daaruit af te leiden, dat men op 4 Juni van dat jaar aan het moeilijkste werk, de afdamming der Waal op twee punten, bezig was, daar de graaf op dien datum [3]) een geschil besliste over de onderhoudskosten van den ouden dijk van de Riederwaard (d. i. het deel van dien dijk langs de Waal) *tusschen de twee Waaldammen*. Op 16 Aug. 1332 was dat werk echter nog niet gereed, daar de graaf toen nog [4]) zeide „In den eersten sullen wij den Wael doen dycken met onser „cost". Ook was den 19[en] d. a. v. de Zwijndrechtsche Waard nog slechts gedeeltelijk bedijkt [5]).

Een belangwekkend stuk is de uitspraak van WILLEM III van 8 April 1333 [6]). De Riederwaard had eene uitwateringsluis op

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 351.
[2]) Idem, idem, blz. 507.
[3]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 204.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 534.
[5]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 208.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 540.

de Waal, en die van Riede (d. i. Ridderkerk) wenschten nu nabij den dam aan de zijde van de Noord eene sluis in den ten vorigen jare gemaakten dijk van de Zwijndrechtsche Waard aan te leggen. Aan die van Riede wordt verder vergund, in geval reparatie aan de sluis noodig is, een vingerling, d. i. afdamming, te maken binnen en buiten „omme die sluysvliet te droegene". Er waren dus reeds middelen tot uitmaling, al was het slechts in het klein (b. v. tonmolens) bekend. Als de sluis „uytvloeghe", d. i. er uit vloog, of deuren daarvan braken, zou de schade door die van Riede gedragen worden, maar indien de dijk in de buurt, welks onderhoud bij die van Zwijndrecht was, doorbrak en daardoor ook deze sluis zich begaf, zouden de laatstgenoemden ook de sluis herstellen. Als eindelijk de Riederwaard inbrak, zoude de sluis van Riede, die in den ouden dijk lag en die dus reeds bestond voor den aanleg der afdammingen van de Waal) toegeslagen worden totdat de herdijking tot stand gekomen zou zijn.

In de rekening van Zuid-Holland van Jan Gillyszoon, loopende van 16 Oct. 1330 tot 13 Juli 1331 [1]), vinden wij in de (toen nog gevloeide) Zwijndrechtsche Waard visscherijen opgegeven in:

Scildemans-Ambocht (later geheeten Schildmans-Kinderen-Ambacht, thans een deel van Hendrik-Ido-Ambacht), Swindrecht, heren Berewouts clene ambocht, heren Berewouts ghemene ambocht en die Linde, dat Sonderlands was. Sonderland was een edelman, die ook in Aug. 1315 [2]) genoemd wordt als leverende een contingent van 28 man. Hij verkreeg de Lind 17 Maart 1291 [3]). In het voorlaatste hadden Hendrik Yen kinderen en Witman Godelden zone bezittingen.

Dit zijn met Heer Heyenland de eenige namen van ambachten, die men vindt vóór de herdijking. Uit den naam Swindrecht blijkt voldoende, dat het dorp van dien naam ook voor 1322 zoo heette.

Overigens heb ik omtrent de verdeeling van de Zwijndrechtsche Waard voor de herdijking van 1332 niets kunnen vinden.

Omtrent de verdeeling na dat jaar bestaan daarentegen zeer veel gegevens.

In de rekening van Zuid-Holland over 1385—1386 komt eene uitvoerige lijst van landen in de Zwijndrechtsche Waard voor, die

---

[1]) Hamaker, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blzz. 126 en 127.
[2]) Van den Bergh, Gedenkstukken, blz. 113.
[3]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 354.

het voordeel heeft, dat er een geographische volgorde in is in acht genomen, waardoor veel duisters hieromtrent opgeheven wordt. Wij zullen haar hieronder laten volgen.

Zwijndrecht in Scobbelants ambocht oft tfeer. De naam SCOBBELANT was die van een edelman. Deze wordt door GOUTHOEVEN [1]), en in navolging van hem door VAN DER EYCK [2]) verklaard, uit den huize Zevenbergen te zijn. Het schijnt mij niet onmogelijk, dat GOUTHOEVEN Swindrecht onduidelijk geschreven gezien heeft, en daaruit Sevenbergen gemaakt hebben. Ook in een rekening van Dordrecht over 1367 [3]) komt heer SCOBLANT VAN ZEVENBERGEN voor, doch ook dit is uitgegeven naar een afschrift der 17e eeuw, dus kan verkeerd gelezen zijn. SCOBBELANTS kleinzoon wordt op Onser Vrouwen dach assumptio (15 Aug.) 1365 [4]) SCOBBELANT VAN SWINDRECHT genoemd. Het blijkt daar, dat APER VAN ZWIJNDRECHT zijn vader was. En in een stuk van H. Sacramentsavond (14 Juni) 1346 [5]) wordt gesproken over „den lande van Swindrecht tegenover Dord„recht bij het veer in Aper Scobblants zoons ambocht". Dus zou hoogstens de vader van APER een jongere zoon uit het geslacht Zevenbergen moeten zijn. Doch dan zouden de heeren van Zwijndrecht zich eerder, evenals de Zevenbergens deden, van Strijen genoemd hebben.

SCOBBELANT was een der deelhebbers in de bedijking der Zwijndrechtsche Waard in 1332, en treedt 31 Maart 1341 en 23 Juli 1342 op als Zeeuwsch edelman [6]). Dit kan hij zijn geweest door huwelijk met eene Zeeuwsche.

Der Liever Hil. Hier is kort na de bedijking van 1322 door WILLEM VAN DUIVENVOORDE een kasteel, Develstein, gesticht, welks lotgevallen door SCHOTEL [7]) beschreven zijn. Volgens VAN BEVERWIJCK [8]) behoorde er onder al het land tusschen het Molenwater in het Zuiden en Oosten, den Molenweg in het Noorden en de Devel aan het dorp Heer Oudelands-Ambacht in het Westen.

Heer Develaers polre. Dit moet de tegenwoordige Develpolder, die bijna geheel door de Devel omsloten wordt, zijn.

---

[1]) Kroniek, blz. 147.
[2]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 56.
[3]) Bijdragen en mededeelingen van het Utrechtsch historisch genootschap, 14e deel, blz. 109.
[4]) Register IIII AELBRECHT, fol. 95.
[5]) Register E. L. 23, fol. 12 verso.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blzz. 648 en 659.
[7]) Geschied-, letter- en oudheidkundige ontspanningen, blz. 55 en vlgg.
[8]) 't Begin van Holland in Dordrecht, blz. 59.

Aps ende Jans van leyden ghemeyn volgherlant. Dit en de volgende volgerlanden waren buitendijksche terreinen, die zoo heetten naar het ambacht waartoe zij gerekend werden te behooren. Het schijnt, dat aan elk ambacht in de Zwijndrechtsche Waard eenig buitenland toebedeeld werd, en dat deze terreinen vooral lagen in het tegenwoordige Hendrik-Ido-Ambacht ten Noordoosten van den Vrouw-Geleeweg. Het bedijkte deel van dit terrein is bij de algemeene bedijking getrokken tengevolge van het charter van 17 Nov. 1435 [1]), waar de dijk beschreven wordt „streckende van der Nacht-„meren tot in den Diepen toe vander Merwede" (de Noord) ende „also langs tusschen dien diepe voorschreven, ende den Dyck van „Swindrecht totten cleynen Waldammen toe, diemen heet op desen „voorsz tijt Dappersdam". Dus heette de Oostendam toenmaals Dappersdam.

Willams ambocht van der lynde.

Jans ambocht van leyden.

Die Lynde.

Deze drie landen vormden te zamen de latere gemeenten de Goote en Kleine Lind.

Het Oudelants ambocht toestende tot damaes coenen soens lande.

Van damaes coenen soens land tot willam heylwighen soens lande.

Van Willaem heilwighen soens lande tot heren aernts ambocht.

Deze drie vormden te zamen Heer-Oudelands-Ambacht. Zij schijnen slechts korten tijd eigendom van een heer uit het geslacht Oudeland geweest te zijn. Pieter Oudeland vermeldt in een stuk van Dinsdag na St. Jan te midzomer (27 Juni) 1346 [2]), dat hij een ambacht in Zwijndrecht, hetwelk hij vroeger van Willem van Duivenvoorde gekocht had, verkoopt aan Jan van Rozendaal Jansz.

Het Oudelants volgherlant.

Aernts ambocht van scoenhout.

Van aernts ambocht van scoenhout tot peters lande van leyden.

Van peters lande van leyden tot horen danels hooftland.

Van heren danelshooftlande tot heren heyenlande toe.

De vier laatste vormden te zamen Kijfhoek. Hiermede hangt samen, dat Kijfhoek somtijds Daniëls, somtijds Arnolds Ambacht heette [3]).

Heer Heienland (d. i. Heerjansdam) komt niet in de opsomming voor. Het was, al werd het gezamenlijk met de Zwijndrechtsche

---

[1]) Van der Eyck, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 275.

[2]) Register XVIII, fol. 44 verso.

[3]) Van der Eyck, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 55.

Waard bedijkt, de bede niet verschuldigd, die voor het overige deel daarvan werd opgebracht. Dit zal in verband staan met het charter van 25 Nov. 1368 [1]).

In dit stuk lezen wij, dat dit ambacht wordt uitgegeven „mit „allen den ruuchten buten den drien dammen om Zwindrecht". Er waren vier dammen, nl. een aan elke zijde van de Waal en een aan elke zijde van de Devel. De reden, dat hier van drie dammen gesproken wordt, zal zijn, dat er slechts drie om Zwijndrecht, waarmede bedoeld wordt de Zwijndrechtsche Waard zonder Heer Heienland, lagen. De benedenste dam in de Waal lag toch tusschen laatstgenoemd ambacht en Barendrecht.

Heren danels ende aernts ghemeyn volgherlant.

Scroelshoeke tot barwouts lande van stapel toe.

Van barwouts lande tot heren aelwiins ambocht toe.

Deze beide laatste vormden te zamen Schrevelshoek.

Den groten nesse. Dit moet de Nespolder, later onder de gemeenten Groote en Kleine Lind gelegen, zijn.

Her aelwiins ambocht metter cleine nesken. Dit is Rijsoord; de Kleine Nes is een eiland in de Waal, dat later onder Rijsoord behoorde. Op 14 April 1333 [2]) gaf WILLEM III een zestiende deel van de Zwijndrechtsche Waard aan GERARD ALEWYNS ZOON, zijnen klerk. Op 8 Nov. 1334 [3]) gaf hij hem het recht, in zijn ambacht (niet in Zwijndrecht, zooals uit het opschrift bij NIBBELINK is af te leiden) eene kerk te stichten, en uit het charter van 12 Aug. 1336 [4]) blijkt, dat dit geschied is en is tevens de naam van GERARD's ambacht te zien. Omtrent dezen GERARD ALEWIJNSZ. zie men de mededeelingen van den heer BLOK [5]).

Her aelwiins volgherlant.

Her willams ambocht westeinde tot der huushoeve.

Vander huushoeve tot warenbouts lande van ratinghe toe.

Van warenbouts lande tot gielis lande van wielsnes toe.

Van Gielys lande tot heinrick yen ambocht toe.

De vier laatste vormen te zamen Sandelingen-Ambacht en het Zuidelijk deel van Schildmans-Kinderen-Ambacht.

Her willams volgherlant.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 237.

[2]) NIBBELINK, Handvesten betrekkelijk den Zwijndrechtschen Waard, blz. 22.

[3]) Idem, blz. 23. Het stuk van 5 Nov. 1336, aldaar, blz. 27, is hetzelfde, doch heeft een verkeerde dagteekening.

[4]) Idem, blz. 26.

[5]) Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 348 en vlgg.

Heinrick Yen ambocht.

Scildmans kinder ambocht tusschen die gote. Dit is waarschijnlijk het Noordelijk deel van Schildmans-Kinderen-Ambacht, daar wij boven reeds een terrein ontmoetten, dat aan Hendrik-Ido-Ambacht grensde.

Waelnes. Dit is een deel van Hendrik-Ido-Ambacht, dat toen buitendijks lag.

Scildmans Kinder volgherlant.

Alle die ghemeynte.

Van den weghe tot den spranghen toe.

Van den Spranghe tot den oudenlande toe.

Van daen voert totten groten develdam.

Hieruit zien wij, dat er een groote en een kleine Develdam was. De groote was waarschijnlijk die, welke niet ver van Groote Lind gelegen was, daar men in deze buurt veel buitenland had, daar de Nespolder boven reeds genoemd is, en het verdere buitenland in de buurt van den Develdam bij Kleine Lind onder Heer Heyenland gelegen was.

Bots hoeke.

Den butendyc altemael. Van den geheelen dijk verkreeg dus de graaf afzonderlijk inkomsten.

Uit alles blijkt, dat in deze lijst voor de binnendijksche landen streng eene geographische volgorde in acht is genomen, eerst gaande van Zwijndrecht tot aan Heerjansdam, daarna van Heer-Oudelands-Ambacht beginnende en rondgaande eerst langs de Devel, daarna langs de Waal, dat telkens na elk ambacht het bijbehoorend volgerland genoemd wordt, en dat ten laatste nog eenige buitendijksche landen, die niet als volgerland ingedeeld waren, worden genoemd.

De Zwijndrechtsche Waard vloeide evenals de Riederwaard op 6 Jan. 1375. ALBRECHT vernieuwde daarom bij brief van 8 Febr. 1375 [1]) een op 12 Nov. 1337 door zijn oom aan de Zwijndrechtsche Waard gegeven voorrechtsbrief. Sedert de in hetzelfde jaar tot stand gekomen herdijking is de Zwijndrechtsche Waard nog, gelijk uit de opgaaf in Hoofdstuk XXXIV blijkt, in 1530 overstroomd. Het had dus geen grond, dat in Juni 1731 [2]) „ongemeen statig" het feest gevierd werd, dat de Waard sedert 4 eeuwen niet overstroomd was.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 287. Deze en de volgende brief zijn in den hofstijl, als alle brieven van ALBRECHT en dus van een jaar minus een dag later dan VAN MIERIS opgeeft.

[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig woordenboek, 13e deel, blz. 434.

In de lijst van VAN SOMEREN vindt men de volgende ambachten in de Zwijndrechtsche Waard.

39. Swindrecht. Ik houd dit voor Meerdervoort, hetwelk somtijds als afzonderlijk ambacht voorkomt, ook onder den naam Molen-Ambacht [1], en dat nog in deze eeuw eene afzonderlijke gemeente was; het werd in 1855 met Zwijndrecht vereenigd.

40. Roeloff Dukinx ambagt. Dit is Strevelshoek. Op 11 Juni 1359 [2]) werd Scroelshoec aan Roelof Dukinc, Heren Gheryts zoon, overgegeven door den vorigen bezitter DIRK VAN OOSTERHOUT.

41. Sdekensambagt en Hr. Jansambagt van Rosendael. Dit is Heerjansdam, zooals blijkt uit een brief van 20 Juli 1368 [3]) in verband met een van 25 Nov. van dat jaar [4]). In eerstgenoemden wordt een twist tusschen den Leidschen burggraaf, wiens gemalin erfgenaam van de goederen van den deken van St. Pieter was, en JAN VAN ROZENDAAL beslist; bij den tweeden wordt dit land, dat vroeger behoord had aan den deken van St. Pieter te Utrecht, door den Leidschen burggraaf, wiens gemalin hier vroeger ambachtsvrouw geweest was, wordt uitgegeven aan JAN VAN ROZENDAAL, naar wien dit ambacht Heerjansdam genoemd is.

42. Rijsoorde.

43. Reimbouts ambagt. Dit moet Sandeling-Ambacht zijn.

44. Aernts ambagt uter Linde. Dit is de Lind, welks heer toen AREND heette. Hij stierf in 1380 [5]).

45. Henrick ambagt van Schoenhout. Hetzelfde als Hendrik-Ido-Ambacht, dat zoo heette naar HENDRIK SCHOONHOUT IDO'S ZOON, een Dordrechtsch poorter.

De Schoonhouten waren een bekend Dordsch geslacht. JAN SCHOONHOUT vermoordde in 1402 JAN VAN ARKEL, schout te Dordrecht [6]).

46. Hr. Oudelants ambagt.

47. Apersambagt in Zwindrecht. Dit moet het eigenlijke Zwijndrecht zijn. Wij vinden in een charter van H. Sacramentsavond (14 Juni) 1346 [7]) de bevestiging door MARGARETHA van de fundatie door WILLEM IV van eene kapel, te stellen in den lande

---

[1]) VAN DE WALL, Handvesten enz. van Dordrecht, blz. 1409.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 98.
[3]) Idem, idem, blz. 226.
[4]) Idem, idem, blz. 237.
[5]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 53.
[6]) AREND, Geschiedenis, 2e deel, 2e stuk, blz. 327.
[7]) Register E. L. 23, fol. 12 verso.

van Zwijndrecht tegenover Dordrecht bij het veer in Aper Scobblants zoons ambacht.

In de tweede lijst van VAN SOMEREN vindt men nog:

Jansambagt van Schoonhout. De heer van dit ambacht was een broeder van dien van N°. 45 der vorige lijst. Hij komt 18 Dec. 1332 [1]) voor als JAN YDEN zoon. Wij vinden in 1336 [2]) gesproken van een weg, gaande van Scoenhoutswail naar een dijk; deze weg begrensde den Develpolder. Daar Hendrik-Ido-Ambacht (d. i. het ambacht van HENDRIK SCHOONHOUT, zie genoemd N°. 45) niet in de nabijheid der Devel ligt, moet het het ambacht van JAN SCHOONHOUT zijn, dat hier bedoeld is. Het moet, als aan de Devel gelegen, echter ook in de Zwijndrechtsche Waard gelegen hebben, en is waarschijnlijk Kijfhoek.

In de Zwijndrechtsche Waard komen in de in Hoofdstuk XVIII genoemde lijst van 1469 voor:

Hendrick Yden Ambacht.

Rijsoirt.

Kiefhoeck.

Den Oostendam. Daar in andere lijsten dit ambacht niet voorkomt, en hier daarentegen Sandelingen-Ambacht niet te vinden is, moeten deze dezelfde zijn, en zou dit er op wijzen, dat de Oostendam door de Waal niet is aangelegd in het verlengde van den tegenwoordigen dijk der Zwijndrechtsche Waard, waar thans een dam door de Waal is, maar meer Zuidwestwaarts. Dit komt ook daarmede overeen, dat de landen benoordoosten den Vrouw-Geleeweg, gelijk wij boven zagen, buitenlanden waren.

Heer Jansdam.

Heer Oude lants ambacht.

Die cleynen dam. Hiermede is waarschijnlijk de Lind bedoeld, en is het zoo genoemd naar den dam, die aldaar over de Devel was gemaakt, welke dam van geringer lengte was dan die in de Devel nabij Heerjansdam.

Vpt Veer Heer Arents ambacht van Zwieten. Dat Zwijndrecht somtijds het Veer geheeten werd, zagen wij boven. In 1426 werd DIRK VAN ZWIETEN ARENDSZOON heer van Schobbelants Ambacht [3]). Zijn zoon heette eveneens AREND.

Ook hier is de Zwijndrechtsche Waard weder verdeeld in 8

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 537.

[2]) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 70.

[3]) VAN DER EYCK, Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 57.

ambachten, telkens hebben zij, gelijk uit vergelijking met vroegere opgaven kan blijken, andere namen.

In de Zwijndrechtsche Waard vindt men in de rekeningen van den provisor van Zuid-Holland over 1328—1331 geene dorpen vermeld: de waard was toen gevloeid.

In de lijst der Utrechtsche Domfabriek van 1395 vindt men:

Rijsoert.

Henric Yenkerc, d. i. Hendrik-Ido-Ambacht.

Heynkerc, d. i. Heerjansdam.

Oudelamskerc, d. i. Heer-Oudelands-Ambacht. Dit dorp wordt in de registers der 16e eeuw Heer-Olyss-Ambacht genoemd. Ook hier vindt men bovendien Oudeland, en dus is eenzelfde fout als betrekkelijk Riederkerk en Nyekerk gemaakt (zie Hoofdstuk XLIV).

Ecclesia Danielis, d. i. Kijfhoek.

En in de latere lijsten:

Sedert 1396 (nog niet in 1395) Doevelskerke, d. i. Groote Lind.

Sedert 1412 (nog niet in 1407) Kyfhoecke alias Danilis. Hier is ten derde male een fout gemaakt als boven is vermeld.

Sedert 1450 (nog niet in 1445) Tfeer, d. i. Zwijndrecht.

HOOFDSTUK XLVI.

Het graafschap Teisterbant en latere leenverbanden van Altena en Heusden.

De in de 14e eeuw bij Holland ingelijfde heerlijkheden Altena en Heusden hadden in de 10e eeuw tot het graafschap Teisterbant behoord.

WALGER, broeder van DIRK I, die 19 Jan. 916 [1]) en 928 [2]) voorkomt, was graaf van Teisterbant. Hij had 20 Apr. 950 [3]) twee opvolgers, zijn zoon RADBOD en zekeren HATTO, gehad.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 18.
[2]) Idem, idem, blz. 20.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 1e deel, blz. 43.

Eenige jaren later was ANSFRIED graaf van Teisterbant. Tijdens zijn leven, waarschijnlijk toen hij bisschop van Utrecht werd, werd HUNROG graaf van deze gouw. Deze komt o. a. als zoodanig 11 April 998 of 999 [1]) en 6 Febr. 1000 [2]) voor. Hij streed in 1006 [3]) tegen de Noormannen, terwijl hij in 1010 nog bij de begrafenis van ANSFRIED tegenwoordig was. KLEYN [4]) houdt hem voor HENDRIK, zoon van LAMBERT VAN LEUVEN. Zeker is het, dat hij een neef van ANSFRIED was. Deze HENDRIK werd echter in 1038 vermoord, en het graafschap Teisterbant was reeds 14 Juni 1027 [5]) door koning KOENRAAD II aan de kerk van Utrecht gegeven, hoewel dit op den duur geen gevolg heeft gehad.

Er komt 23 Maart 1053 [6]) nog een graaf GERARD in Teisterbant voor. Dit is waarschijnlijk een zoon geweest van een der beide broeders GERARD en RUTGER, die door den Duitschen keizer kort na den dood van den landvoogd MEGINGOS respectievelijk te Wassenberg en te Kleef geplaatst worden [7]). GERARD's bezit in Teisterbant is waarschijnlijk afkomstig van dat van BALDERIK, die er omstreeks het jaar 1000 groote bezittingen had.

Zuid-Holland werd door DIRK III veroverd. Hij steunde daarbij op het feit, dat zijn overoudoom WALGER (wiens geslacht met zijn zoon RADBOD uitstierf) graaf van Teisterbant geweest was. Heusden en Altena werden sedert door afzonderlijke heeren bezeten onder de graven van Kleef, die uit denzelfden stam waren als de eerste graven van Gelder.

Den naam Teisterbant vindt men nog genoemd 2 Nov. 1376 [8]), maar daar is hij overgegaan op een klein deel van Gelderland, beneden de Tielerwaard gelegen.

F. G. Baron VAN LYNDEN VAN HEMMEN [9]) acht een stuk van 1212 [10]), waarbij DIRK II VAN ALTENA met JAN I VAN HEUSDEN een verbond sluit, het bewijs, dat zij toen onafhankelijk waren. Uit het feit, dat dit verdrag mede bezegeld wordt door DIRK V, graaf van Kleef, zou eerder af te leiden zijn, dat er toen reeds een leenverband tot hem

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 45.
2) Mr. L. A. J. W. baron SLOET, Oorkondenboek van Gelder en Zutfen, blz. 121.
3) Idem, blz. 130.
4) Geschiedenis van Breda, blz. 49.
5) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 49.
6) SLOET, Oorkondenboek, blz. 166.
7) W. A. Rijksvrijheer VAN SPAEN, Historie van Gelderland, 1e deel, blz. 52.
8) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 24.
9) Twee brieven over de ridder-orde van St. Jacobs broederschap, blz. 139.
10) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 135.

bestond. Het is niet aan te nemen, dat de heeren van Altena en Heusden zich in de 11e of 12e eeuw onder de bescherming van den Kleefschen graaf gesteld hebben, daarvoor was dit graafschap te afgelegen. Zij konden, beiden leenmannen van dien graaf zijnde, zeer goed met zijne goedkeuring een of- en defensief verbond sluiten, dat hunne verhouding tot hem niet prejudiciëerde.

Ook met Holland bestond voor sommige goederen een leenverband, zie een stuk van 7 Mei 1230 [1]). Zeker is het echter, dat Altena en Heusden niet gerekend worden, tot Holland te behooren. Op 12 Febr. 1273 [2]) b. v. werd bepaald, dat er voor de schouwing van de gemeenschappelijke dijken zouden zijn 6 gezworenen uit het graafschap Holland, 4 uit Heusden en 2 uit Altena.

Onder den Utrechtschen bisschop Boudewijn, die van 1178 tot 1196 regeerde, werd een register van de leenmannen van den bisschoppelijken stoel opgesteld [3]), waarin o. a. voorkomt, dat de graaf van Teisterbant zijn land in leen heeft van den bisschop, en dat het daarom is, dat de graaf van Kleef dit heeft, dus wordt hier de Kleefsche graaf de leenvolger van dien van Teisterbant genoemd. Verder wordt nog gezegd zoowel van Altena als van Heusden, dat zij leenroerig zijn eerst aan den bisschop, daarna aan Kleef en daarna aan Holland. De bisschop gedraagt zich hier als getreden in de rechten der hertogen van Friesland, welk hertogdom het laatst in 839 [4]), in elk geval niet na 900 [5]) voorkomt. Op dezelfde wijze noemden zich de aartsbisschop van Keulen hertog van Westfalen en Angeren en de bisschop van Würzburg hertog van Frankenland.

In het laatst der 13e en de eerste helft der 14e eeuw zien wij den graaf van Kleef zich van zijn bezit in deze streken ontdoen, waarschijnlijk omdat het land te ver van zijne overige bezittingen gelegen was en het hem dus moeilijk zou vallen, zich in het bezit te handhaven. Het was den machtigen Willem III een welkome gelegenheid, zijn gebied naar deze zijde uit te breiden, en op 15 Nov. 1332 werd de suzereiniteit over Altena door Dirk VIII van Kleef aan hem verkocht [6]). Het schijnt, dat de stad en het gebied van Woudrichem in dezen koop niet begrepen waren. Zij werden 4 Nov. 1334 [7]) verkocht.

---

1) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 182.
2) Idem, idem, blz. 109.
3) Matthaeus, Analecta, 5e deel, blzz. 331—334.
4) Van den Bergh, Middel-Nederlandsche geographie, blz. 120.
5) Dr. J. Bolhuis van Zeeburgh, Kritiek der Friesche geschiedschrijving, blz. 5.
6) Van Mieris, Charterboek, 2e deel, blz. 536.
7) Muller, Regesta Hannonensia, blz. 228.

HOOFDSTUK XLVII.

De heerlijkheid Altena.

Dat de naam dezer heerlijkheid, zooals sommigen beweren, afkomstig zou zijn van dien van het graafschap Altena in Westfalen, hetwelk in de eerste helft der 13e eeuw met het graafschap Mark vereenigd werd, is, zooals VAN SPAEN [1]) aantoont, eene dwaling. De Kleefsche graaf, die veel later (in 1380) ook graaf van Mark werd, had in de 13e eeuw niets met die graafschappen te maken, de naamsovereenkomst is toevallig. Er zijn verscheidene andere Altena's in ons land zooals te Delft, bij Nijkerk, bij Valburg, bij Deventer en bij Maarsbergen. De naam beteekent waarschijnlijk hetzelfde als Houten, Holten enz., en was oorspronkelijk Haltna.

In eene opgave [2]) uit de 16e eeuw vinden wij als ambachten in Altena opgenoemd:

Den Banne ende die twee kersspel van Andel.
Ghiesen.
Ryswyck.
Die stede ende den banne van Woudrichem.
Sleewyck.
Die Werken.
Almkerck.
Emmechoven.
Weerthuysen.
Wtwyck.
Babilonienbroeck. Met dit laatste is hetgeen thans Hil heet, bedoeld: het dorp Babiloniënbroek behoorde tot de heerlijkheid Heusden.

Bovendien behoorden nog tot Altena het Monnikenland [3]), hetwelk tot Gelderland, en Loevestein, dat tot Holland gerekend werd.

De grens tusschen de thans tot ééne gemeente vereenigde ambachten Sleeuwijk en de Werken kan nagegaan worden uit de polders van dien naam. Dat dit de juiste grens was, wordt bevestigd door de grootte binnendijks, dus landwaarts van den in

---

[1]) Inleiding tot de historie van Gelderland, 3e deel, blz. 133.
[2]) Tafelen van de leenen van Althena no. 1 ofte het boeck met de gespen.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 391.

1461 gemaakten dijk van het Oude Land van Altena, die in eene „Besongie van PIETER DE BRUEL, raedt ende meester van den „requesten ordinaris ende advocaet-fiscael der K. Mt." van Mei 1542 [1]) wordt opgegeven:

Van de Werken 234 morgen.
„ Sleeuwijk 400 „

De meening, dat een heer GOEVELYN VAN RIJSWIJK in Altena een der ridders van FLORIS IV was [2]), is onjuist. De heeren van Rijswijk, edelen van de Hollandsche graven, waren dit van Rijswijk bij den Haag.

In Altena waren voor den St. Elisabethsvloed vele ambachten van geringen omvang. Men vindt 22 Juli 1327 [3]) behalve eenige der bovengenoemde vermeld: Muylwyck, Zandwyck, Huppen (dat is Uppel), Uithoven en de Nederscouwe. De beide laatste heb ik elders niet gevonden. De ambachten Zandwijk, Uppel, Honswijk en den Doorn, allen thans onder Almkerk, vinden wij op de kaart van TIRION [4]), terwijl daar Woudrichem is verdeeld in den Ouden en den Nieuwen Ban. Muilwijk en een ambacht, ook in Altena gelegen, Klootwijk geheeten, waren beide heerlijkheden van DANIËL VAN DE MERWEDE [5]).

In de 14e eeuw zijn deze kleine ambachten bij de grootere gevoegd, althans wij vinden in een stuk van 26 Mei 1403 [6]) vermeld, dat Muilwijk onder Almkerk, in een van 24 Febr. 1418 [7]), dat Klootwijk onder Uppel en in een van 10 April 1439 [8]), dat Honswijk onder Rijswijk behoorde. Het genoemde Honswijk was zijn oorsprong verschuldigd aan een Premonstratenser klooster, dat in de 12e eeuw gesticht werd [9]).

De dorpen Emmikhoven en Waardhuizen vormden evenals later, tot hunne vereeniging met Almkerk in 1879, te zamen één ambacht [10]). Emmikhoven, dat thans geen dorp meer is, had in de middeleeuwen eene kerk [11]). Hetzelfde was, gelijk beneden zal blijken, met de Werken het geval.

---

1) Fol. 19.
2) Tegenwoordige staat van Holland, 4e deel, blz. 310.
3) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 432.
4) Tegenwoordige staat van Holland, 4e deel, tegenover blz. 315.
5) SMITS en SCHOTEL, Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 125.
6) Register II AELBRECHT, fol. 26.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 462.
8) Register PHILIPPUS A, fol. 118 verso.
9) MOLL, Kerkgeschiedenis, 2e deel, 2e stuk, blz. 33,
10) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 95.
11) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 130.

Altena waterde gedeeltelijk uit op de Werkene en daardoor op de Merwede, de hoofduitwatering vormde evenwel de Alm, in welke de Eem, waarop ook een deel van Altena loosde, bij Eemskerk uitkwam. Andel en Giesen waterden uit op de Alm, zooals blijkt uit een charter van Allerheiligen-Avond (31 Oct.) 1388 [1]), waarin opruiming bevolen wordt van de korven en kubben, die de visschers in de Alm plaatsten en waardoor de uitwatering werd benadeeld.

Na de ramp van 18 Nov. 1421 lag het land van Altena aan de Westzijde voor het water der toen gevormde Biesbosch open, zoodat het water zich bij elken storm over dat land verspreidde. Bovendien was de dijk tusschen Woudrichem en Werkendam niet meer waterkeerend.

Een missale dreef bij den St. Elisabethsvloed van eene plaats aan de Alm naar Wijk [2]). Het zal, daar de kerk van Almkerk niet verdween, uit die van Nieuw-Almkerk afkomstig zijn.

Eerst in 1461 [3]) werd van Woudrichem langs Werkendam en Dussen naar Drongelen een nieuwe dijk aangelegd. De meer Westelijk gelegen dijk van het Nieuwe Land van Altena werd eerst in 1640 aangevangen [4]), nadat dit land tot omstreeks halverwege hoog- en laagwater was opgeslibd. De eerstgenoemde dijk sloot bij Drongelen aan den Noorder Maasdijk, die was blijven bestaan, aan. De laatstgenoemde sloot aan den eersten aan bij de Dussensche Sluis.

Wij vinden in de registers der Utrechtsche Domfabriek de volgende kerken in het land van Altena, allen behoorende tot het dekenschap Woudrichem:

Woudrichem.

Capella ibidem. Het is wellicht te Oudendijk, dat deze kapel stond. Van Heussen en Van Rijn [5]) houden deze kapel voor 's Greveldduin-Kapelle, dit lag echter, zooals in Hoofdstuk II gezien werd, in het bisdom Luik.

Ryswyc.

Ghiesen.

Andels.

Uytandels.

---

[1]) Register Oistervant, 2e gedeelte, fol. 9 verso.

[2]) Moll, Kerkgeschiedenis, 2e deel, 3e stuk, blz. 210.

[3]) Hingman, de Maas en de dijken van den Zuidhollandsche Waard in 1421, blz. 13.

[4]) Van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek, 1e deel, blz. 116.

[5]) Kerkelijke oudheden, 3e deel, blz. 581.

Vytwyc.
Werthusen.
Emmichoven.
Almkerc.
Werken.
Slewyc.

In 1423 geeft Sleeuwijk geen bijdrage meer, van 1450 tot en met 1467 vindt men achter dien naam: „submersa", op 1468 daarentegen: „submersa est, nunc recuperata". Daarentegen geven de kerken van Waardhuizen, Emmikhoven en de Werken, die in 1423 allen eene bijdrage opbrengen, in 1440 en volgende jaren niet meer. Waarschijnlijk is dit een gevolg van vermindering der bevolking. Later vindt men te Waardhuizen wel, te Emmikhoven en te de Werken geen kerk meer.

De kapel onder Woudrichem gaf na 1421 nimmer meer eenige opbrengst.

HOOFDSTUK XLVIII.

De heeren van Altena.

Niet geheel onwaarschijnlijk is het, dat de heeren van Altena afkomstig zijn uit het huis Salm, daar zij hetzelfde wapen, twee zalmen met den rug tegen elkander, voerden. Echter kan de oorsprong van dit wapen ook zijn, dat hunne inkomsten voor een groot deel uit zalmvisscherij voortkwamen.

De eerste bekende heer van Altena, DIRK I, komt voor van 1143 [1]) tot 1168. Van 1196 tot 21 Aug. 1200 komt BOUDEWIJN voor, wellicht is GOSWIN, die in 1178 genoemd wordt [2]), dezelfde. Van 3 Nov. 1200 tot 26 Juni 1241 vindt men DIRK II vermeld als heer van Altena. De GERARD VAN ALTENA, die in 1227 [3]) bij Koevorden sneuvelde, zal zijn broeder geweest zijn. Wij vinden DIRK II in 1235 als oom van WILLEM VAN HOORNE. Deze

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 80. Ook de verdere niet aangehaalde in idem.
[2]) SLOET, Oorkondenboek, blz. 342.
[3]) MATTHAEUS, Analecta, 5e deel, blz. 339.

WILLEM (II) was 7 Mei 1230 [1]) mederegent van Altena, althans hij en DIRK II zeggen daar, dat het hun gezamenlijk behoort. In Juni 1242 erfde WILLEM die heerlijkheid. Zijn vader WILLEM I was met eene zuster van DIRK II gehuwd. WILLEM II erfde van zijn vader ook de heerlijkheid Hoorne (eigenlijk Horn), waartoe de stad Weert behoorde, en die een smaldeel was van het graafschap Loon; de heeren van Hoorne waren uit het geslacht van Loon afkomstig.

WILLEM II komt van 1242 tot Oct. 1264 steeds alleen als heer van Altena voor. Zijn vader WILLEM I was nog in leven in 1244, daar hij op 31 Aug. van dat jaar [2]) voorkomt met zijn broeder ENGELBERT, en men treft elders herhaaldelijk ENGELBERT aan als broeder van WILLEM I, niet van WILLEM II. WILLEM II was gehuwd met HELWIDE, erfdochter van Wickerode in Gulik en Kranendonk en Eindhoven in Brabant.

Op 22 April 1265 was WILLEM II overleden. Hij werd opgevolgd: in Hoorne door zijn oudsten zoon WILLEM III, in Altena door zijn tweeden zoon DIRK III, in Wickerode, Kranendonk en Eindhoven door zijn derden zoon GERARD. DIRK III overleed tusschen 1 Aug. en 7 Nov. 1272, op laatstgenoemde dag was WILLEM III heer van Hoorne en Altena. Hij was gehuwd met SOPHIA VAN HEUSDEN, en was nog heer 4 April 1300, doch was overleden 28 Juni 1301; toen werd zijn tweede zoon GERARD I met een deel zijner goederen verlijd. De oudste zoon, WILLEM IV, volgde hem in Altena op, doch overleed voor 7 April 1306, en wel zonder rechten leenvolger na te laten [3]). GERARD I volgde WILLEM IV in Altena op. In de stukken noemt hij zich heer van Hoorne, Altena, Perweys en Herlaar. De beide laatste heerlijkheden lagen in Brabant.

Broeders van WILLEM IV en GERARD I waren ENGELBERT en DIRK, beiden geestelijken, die wij aantreffen den eerste als proost van St. Martinus te Utrecht van 1302 tot 1304 [4]), den tweede als zoodanig van 1304 tot 1311 [5]) en als proost van St. Salvator aldaar van 1293 tot 1311 [6]).

GERARD I zette 13 Maart 1330 [7]) zijn oudsten zoon WILLEM V

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 182.
[2]) SLOET, Oorkondenboek, blz. 656.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 53.
[4]) HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta, 3e deel, 1e stuk, blz. 148.
[5]) Idem, idem, blz. 149.
[6]) Idem, idem, blz. 190.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 185.

in zijne Hollandsche leenen. Intusschen komt WILLEM V reeds 2 Febr. 1323 [1]) en verder voor 1330 herhaaldelijk als heer van Altena voor. Op 18 Febr. 1331 was GERARD I overleden [2]). Hij was in eerste huwelijk met JOHANNA VAN LEUVEN, dochter van HENDRIK, heer van Gaasbeek, die in 1319 stierf, in tweede huwelijk met IRMENGARD, dochter van DIRK VII, graaf van Kleef, gehuwd.

WILLEM V is in Hoofdstuk XLII reeds vermeld. Bij MULLER vinden wij zijne huwelijksvoorwaarden tweemaal vermeld, op 4 of 6 Mei 1305 en op 21 Dec. 1315 [3]). De eerste datum is foutief. Hij werd in 1339, na het overlijden van BEATRIX, dochter van zijn oom JAN VAN LEUVEN, en vrouwe van Gaasbeek, heer van laatstgenoemde heerlijkheid.

Zijn zoon uit het eerste huwelijk, GERARD II, volgde hem in 1343 op, doch sneuvelde bij Staveren 26 Sept. 1345, en liet Hoorne en Altena na aan zijn oudsten halven broeder WILLEM VI, die het laatst voorkomt St. Lambrechtsdag (17 Sept.) 1356 [4]), terwijl 19 Sept. 1358 [5]) en later zijn broeder DIRK IV optreedt, die als zoodanig het laatst voorkomt des anderen dages na St. Agnieten dag 1366 (22 Jan. 1367) [6]). Laatstgenoemde gaf zijne heerlijkheden voor St. Jan Baptist te Midzomer (24 Juni) 1369 [7]) over aan WILLEM VII, zoon van WILLEM VI. Deze noemt zich op „des „heilichs cruus dach in der meye" (3 Mei) 1386 [8]) en later behalve heer van Hoorne en Altena nog heer van Curtessem. Ook reeds 30 Oct. 1385 [9]) zal hij dien titel gevoerd hebben; VAN OUDENHOVEN kon den naam niet ontcijferen.

WILLEM VII had een broeder, DIRK, die geestelijke werd. Hij was van 1376 tot zijn dood in 1402 bisschop van Osnabrück.

WILLEM VII sneuvelde 25 Oct. 1415 bij Azincourt. Hij heeft Altena niet tot aan zijn dood bezeten, want op Palmzondag 1387 (22 Maart 1388) [10]) was WILLEM VAN OOSTERVANT daarvan heer.

Volgens een charter, gedagteekend van „des donredages na sinte „pieter ende pouwels dach" (5 Juli) 1387 [11]) zou laatstgenoemde

---

[1]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 112.
[2]) Idem, blz. 194.
[3]) Idem, blzz. 13 en 61.
[4]) Register Oistervant, 1e gedeelte, fol. 7.
[5]) Register IIII AELBRECHT, fol. 21.
[6]) Register Oistervant, 2e gedeelte, fol. 11 verso.
[7]) Idem, idem, blz. 24.
[8]) Register IIII AELBRECHT, fol. 273.
[9]) VAN OUDENHOVEN, Beschrijving van Heusden, blz. 226.
[10]) Register IIII AELBRECHT, fol. 273 verso.
[11]) Idem, fol. 255.

het toen reeds geweest zijn, dit stemt evenwel niet overeen met een ander van Zaterdag na „onser vrouwen dach assumptio" (17 Aug.) 1387 [1]), volgens hetwelk WILLEM VII toen nog heer van Altena was. Denkelijk is het eerste stuk van een jaar te vroeg gedateerd.

Eenigen tijd na den moord op ALEID VAN POELGEEST vluchtte OOSTERVANT op het slot Altena nabij Almkerk, hetwelk in 1393 door zijn vader, hertog ALBRECHT, belegerd werd. Na ALBRECHT's dood 13 Dec. 1404 werd Altena bij Holland ingelijfd. Echter keerde 3 Aug. 1417 [2]) de heerschappij over Altena weder aan den zoon van den vroegeren heer, WILLEM VIII VAN HOORNE, terug. De reden, waarom JAKOBA de heerlijkheid, die zoo lang met de grafelijkheid vereenigd geweest was, teruggaf, zal wel zijn geweest, dat het noodig was, bij haar huwelijk met JAN IV VAN BRABANT de Brabantsche edelen gunstig voor haar te stemmen.

Bij de uitgifte van 1417 was Loevestein niet in de heerlijkheid begrepen, het bleef deel van de grafelijkheid uitmaken, en FILIPS VAN BOURGONDIË beloofde 11 Nov. 1425 [3]), dat Loevestein niet zou vervreemd of van Zuid-Holland gescheiden worden.

Omtrent de oudste geschiedenis van het slot Loevestein vinden wij eenige mededeelingen in de Geldersche Volksalmanakken over 1869—1874 [4]).

Met hetgeen daarin door Mr. F. N. M. EYCK VAN ZUILICHEM gezegd wordt, kan ik mij geheel, met wat de heer J. C. W. QUACK beweert, kan ik mij in geenen deele vereenigen. In het bijzonder het beweren van laatstgenoemden, dat de Waal vroeger bezuiden Loevestein om geloopen zou hebben, is bij zulk een machtigen stroom eene onmogelijkheid, ook wegens de zonderlinge bochten, waarin die rivier zich dan zou hebben moeten wringen. Ook hetgeen hij zegt omtrent het niet bestaan in de middeleeuwen van den Maastak langs Woudrichem is boven reeds wederlegd.

Hoewel aan de kaartjes, door VAN DAM VAN BRAKEL achter zijn werkje [5]) gevoegd en waarop eenige oude toestanden geteekend zijn, weinig waarde te hechten is, is toch zijne voorstelling over het algemeen juist. Het denkbeeld der benoeming van Loevestein

---

[1]) Register Oistervant, 2e gedeelte, fol. 40.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 414.

[3]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 498.

[4]) Jaargangen 1869, blz. 1, 1870, blz. 1, 1871, blz. 151, 1872, blzz. 144 en 163, en 1874, blzz. 142 en 147.

[5]) De oorsprong van Loevestein en Monnikenland.

naar de vrouw van GERARD VAN ALTENA, JOHANNA VAN LEUVEN [1]), is ongedwongen en overeenkomstig dergelijke benoemingen: eene sloot in de nabijheid, die Loevestein van het Monnikenland afscheidde, was naar hare moeder, ELISABETH VAN BEVEREN, genoemd.

Dat Monnikenland oorspronkelijk tot Altena behoorde, moet betwijfeld worden; het zal aan een klooster behoord hebben, en geruild zijn tegen eene andere bezitting. In 1402 [2]) werd LUDOLF, heer van Steinfurt, en in 1405 [3]) WILLEM VII VAN HOORNE, toen geen heer van Altena, er door den hertog Van Gelder mede beleend. In 1357 [4]) had het reeds aan den heer van Altena behoord.

WILLEM VIII overleed in 1433, zijn opvolger was JAKOB I, die 28 Sept. 1453 [5]) voorkomt als graaf van Hoorne, heer van Altena, Montigny en Curtessem. Hoorne was in 1450 een graafschap geworden. JAKOB I stierf in 1488, maar droeg reeds 25 Oct. 1469 [6]) Altena aan zijn zoon JAKOB II over en begaf zich in den geestelijken stand.

Altena kwam in 1590 aan de Staten van Holland.

HOOFDSTUK XLIX.

De heerlijkheid Heusden.

Van de Zuidoostelijkste landstreek van Holland, die slechts door Altena en een smal strookje der Zuidhollandsche Waard met dat graafschap samenhing, het land van Heusden, was het deel benoorden den thans bijna geheel verdroogden, toen ook door de Zuidhollandsche Waard gaanden Maastak in het begin der 13e eeuw evenals Altena een leen der Kleefsche graven, het deel bezuiden dien Maastak daarentegen een leen van Brabant.

---

[1]) Blz. 35.
[2]) VAN DAM VAN BRAKEL, De oorsprong van Loevestein en Monnikenland, blz. 18.
[3]) Idem, zelfde blz.
[4]) WAUTERS, Histoire des environs de Bruxelles, 1e deel, blzz. 137 en 138.
[5]) NIBBELINK, Handvesten betrekkelijk den Zwijndrechtschen Waard, blz. 103.
[6]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 140.

Deze heerlijkheid bestond in 1412 [1]) uit de stad van dien naam, de bezuiden de oude Maas gelegen ambachten Engelen, Vlymen, Hedickhuysen, Oudheusden (waaronder Elshout behoorde) en Baerdwyck, het gedeeltelijk benoorden, gedeeltelijk bezuiden genoemde rivier gelegen ambacht Herpt en de benoorden haar gelegen ambachten Heesbeen, Doveren, Ginderen, Dronghelen, Broeck (d. i. Babiloniënbroek), Aelborch, Veen en andere. Die andere zijn: Wijk, Meeuwen (in een schepenbrief in het archief van Dordrecht van 6 Maart 1367 [2]) Meduwen genoemd) en Eeten.

In zeer ouden tijd waren hier vele geestelijke bezittingen, zooals van de abdij van Werden omstreeks 983 [3]) in Aalburg en Heesbeen, van die van St. Truien 24 Mei 1107, 26 Juni 1108 en in 1131 [4]) in Aalburg en Babiloniënbroek, en van die van St. Jan te Luik 13 Mei 1147 [5]) in Engelen, Hedikhuizen en Heusden. Herpt verkreeg in 1148 [6]) een afzonderlijke kerk. Te Wijk was een klooster der Tempelieren [7]).

Ook het Premonstratenser klooster Bern benoorden de Maas (gesticht bij eene oorkonde van 1134 [8])) en de vrije heerlijkheid Baardwijk bezuiden die rivier behoorden in de 15e eeuw onder Heusden. Volgens een geschrift betrekkelijk de stichting van de abdij Bern [9]) heette het eiland, op hetwelk zij lag, Vrote. Misschien was aldaar dus een geul, die de beide Maasarmen verbond. Ook wordt daar [10]) gesproken van een edelman Kraft, die te Maasmond woonde. Dit Maasmond was hetgeen thans Heleind heet, gelijk blijkt uit een charter van Maandag na St. Jakob (29 Juli) 1364 [11]), waarin wordt gesproken van een land binnendijks „gheheten die mase andie helle gheleghen neven „maesmonde".

De abt van Bern werd in 1441 [12]) benoemd tot raad van Filips van Bourgondië, en werd wellicht daardoor tevens zijn leenman.

---

1) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 212.
2) No. 194 van het Register.
3) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blzz. 37 en 38.
4) Idem, idem, blzz. 63, 64 en 75.
5) Idem, idem, blz. 80.
6) Idem, idem, blz. 83.
7) Van Heussen en Van Rijn, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 93.
8) Sloet, Oorkondenboek, blz. 260.
9) Van Heussen en Van Rijn, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 383.
10) Idem, idem, zelfde blz.
11) Register IIII Aelbrecht, fol. 85 verso.
12) Register op het vervolg van Van Mieris, blz. 26.

Ook dit had denkelijk een waterstaatkundige reden, althans wij zien in twee stukken van 16 Mei 1446 [1]), dat die abt groote kosten gemaakt had tot behoud van de dijken van Heusden.

Op 29 Febr. 1408 [2]) werd Baardwijk door WILLEM VI in leen gegeven, het werd 10 Maart 1444 [3]) tot een onversterfelijk leen gemaakt. Baardwijk komt reeds voor in de rekening van DIRK VAN POLANEN, drossaard van Heusden, loopende van Dinsdag na St. Andries (3 Dec.) 1359 tot Woensdag op St. Katharina (25 Nov.) 1360, en behoorde dus toen ook reeds tot Heusden, maar het zal oorspronkelijk niet tot die heerlijkheid behoord hebben, gelijk uit zijne ligging duidelijk is.

Merkwaardig is het, dat het gehucht Gansooien, hoewel benoorden de Maas gelegen, tot Waalwijk en dus tot Brabant gerekend werd. Het zal in oude tijden een eiland in de Maas geweest zijn, en de geul aan de Noordzijde er van zal langzamerhand opgeslibd zijn. Dit wordt ook waarschijnlijk gemaakt, doordat men in de registers der kerken en kapellen in het bisdom Luik, van 1400 en later, bij de kerk van Waalwijk steeds eene kapel te Gansooien vermeld vindt.

Evenzoo behoorde een land bezuiden de Maas onder Herpt, hetwelk zelf benoorden die rivier lag. Dit land is zeker vroeger eveneens een eiland in de Maas geweest. Men vindt in een stuk van Sente Barbaren dag (4 Dec.) 1387 [4]) de uitgifte van 11 morgen onder Hedikhuizen en Herpt op de Luttelherptsche Weide. Hierdoor is de plaats bezuiden de Maas duidelijk bepaald, en tevens, dat de rivierarm, die in overouden tijd de grens had uitgemaakt, toen reeds ongeveer dichtgeslibd was.

Ook uit deze feiten is af te leiden, dat in deze streken zeer vroeg reeds eene eenigszins beschaafde bevolking, die den eigendom des lands reeds althans onder de verschillende gemeenten verdeeld had, aanwezig was. Wij vinden in een bericht uit 726 [5]), dat de Betuwe toen zeer sterk bevolkt was.

Dat zulks (geheel anders dan bij de zooveel lager liggende en door breede rivieren bespoelde meer Westelijk gelegen landen, maar juist gelijk bij de langs de duinen gelegen kuststreek, als Oost- en West-Voorne, Schouwen, Walcheren enz.) werkelijk het

---

[1]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 86.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 94.
[3]) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 34.
[4]) Register IIII AELBRECHT, fol. 264.
[5]) MOLL, Kerkgeschiedenis, 1e deel, blz. 125.

geval was, wordt duidelijk uit den van ongeveer 983 dagteekenenden blaffert der bezittingen van de abdij Werden in Westfalen [1]). Al de daarin, wat deze streken betreft, genoemde plaatsen zijn terug te vinden. Zij zijn: benoorden de Lek Haltnon (Houten) en Aiteron (Eiteren); in de Betuwe Burion (Buren), Gallinghem (Gellikum), Hannion (Herwijnen) en Malsnon (Geldermalsen en Buurmalsen, later zoo genoemd naar de landen, van welke zij deel uitmaakten); in Zuid-Holland bewesten de Betuwe: Lare (Leerdam), Arkloa (Arkel), Asporon (Asperen) en Attinghem (Kedichem); in de Bommelerwaard: Bomila (Bommel), Walli (Wel) en Alisti (Aalst); in Altena: Walderinghem (Woudrichem), en in Heusden: Alburg (Aalburg), Hasbenni (Heesbeen) en Ganderon (Genderen). Voor Hasibenna, dat naast Hasbenni voorkomt, zal gelezen moeten worden Husidenna (Heusden).

Al deze plaatsen lagen benoorden de Maas.

De in den Utrechtschen blaffert van omstreeks 960 [2]) voorkomende plaatsen Riswich, Haltna, Werken en Walricheshem beteekenen niet, zooals Smits en Schotel [3]) in navolging van Alting meenen, plaatsen in het land van Altena, maar zijn Rijswijk in de Betuwe, Houten, Werkhoven en Wierikke bij Woerden.

Een overblijfsel uit den tijd, dat Heusden tot Teisterbant behoorde, was wellicht het recht, dat de graaf de ingezetenen niet in oorlogen buiten het Heusdensche gebied mocht laten dienen [4]).

Het land aan de Oostzijde der in Hoofdstuk XVIII vermelde Zijdewinde werd, behalve door den Zuider Maasdijk, tegen overstrooming beschut door den Heidijk. Deze dijk was bestemd om het heiwater te keeren, dat zich, als de waterstand in de Maas hoog was, en dus de Dommel niet meer kon uitwateren, evenals thans rondom 's Hertogenbosch verzamelde. In eene oorkonde van 25 Jan. 1416 [5]) stelt hertog Willem VI orde op het onderhoud van dezen Heidijk, die volgens eene oorkonde van 13 Dec. 1415 [6]) door tweedracht der onderhoudsplichtigen slecht beheerd was. Reeds in de rekening van Dirk van Polanen, drossaard van Heusden, loopende van 3 Dec. 1359 tot 25 Nov. 1360, komt voor, dat hij „reet ten berghe" (naar Geertruidenberg) „om eene eendracht te maken „mitten zuythollanderen die heyde tot vlimen" (Vlijmen) „te dyken":

---

1) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blzz. 37 en 38.
2) Idem, idem, blzz. 23 en 24.
3) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 88.
4) Van Oudenhoven, Beschrijving van Heusden, blzz. 231 en 232.
5) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 361.
6) Idem, idem, blz. 359.

Hoe kon WILLEM VI de inwoners dier landen nu dwingen, den Heidijk behoorlijk op te maken? Hij zegt het aan het eind van het stuk: hij zal, als zij verder nalatig zijn „den geenen van henluyden, daer 't gebreck an waer, rechteuoort haeren waterganck, „die zij in den onsen hebben toedycken". Daar geen andere uitwatering dan op Hollandsch gebied voor deze landen mogelijk was, kon hij hen hiermede dwingen.

De Heidijk ging over den Kuuxen, d. i. Nieuwkuikschen dijk naar den Dronnenschen, d. i. Drunenschen dijk [1]). Uit het genoemde charter van 25 Jan. 1416 blijkt, dat hij liep door Waalwijk, dat deel uitmaakte van Brabant, Baardwijk, hetwelk vroeger eene afzonderlijke heerlijkheid uitmaakte, maar sedert eenigen tijd tot Heusden en dus tot Holland behoorde, Drunen, dat weder tot Brabant, Cuyck, d. i. Nieuw-Kuik, dat aan den bisschop van Luik leenroerig was, en Honsoirde (Onzenoord), hetwelk tot Holland behoorde, zooals blijkt uit een charter van 15 Jan. 1389 [2]), daar ALBRECHT er toen een slot met toren liet bouwen. De in dit charter genoemde WILLEM VAN KRONENBURG was slotvoogd van Heusden [3]).

Onzenoord werd na 1389 in leen gegeven. ARNOUD VAN WIJK was 1 Oct. 1447 heer van Nieuw-Kuik zoowel als van Onzenoord [4]).

Uit het boven gezegde blijkt, dat de Heidijk binnen den Maasdijk gelegen was. Hij zal op ongeveer een uur gaans bezuiden dien dijk, ongeveer evenwijdig daaraan geloopen hebben van nabij Onzenoord tot de grens tusschen Zuid-Holland en Waalwijk, waar hij naar het Zuiden zal omgebogen hebben, langs die grens loopende tot aan de hooge gronden onder Loon op Zand. Het deel, dat langs genoemde grens liep, was volgens de bovengenoemde oorkonde van 13 Dec. 1415 lang 275 roeden of ruim 1000 Meter.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 145.
[2]) Idem, 3e deel, blz. 516.
[3]) Idem, idem, blz. 634.
[4]) VAN OUDENHOVEN, Beschrijving van Heusden, blz. 252.

HOOFDSTUK L.

De beide Maastakken boven Heusden.

In een charter van 1 Febr. 1296 [1]) spreekt JAN III VAN HEUSDEN van het land, gaande van af de *Oude Maas* nederwaarts tot het land van Altena. Daar de Zuidelijke arm niet met Altena in aanraking kwam, moet de Maasarm, die zich bij Woudrichem met de Waal vereenigt, Nieuwe Maas geheeten hebben.

De stad Heusden lag aan den Noordelijken arm, doch werd krachtens een charter van 3 Nov. 1386 [2]) Zuidwaarts uitgebreid tot aan de Oude Maas. Dit zoowel als de naam Oude Maas, verschaft ons de zekerheid, dat de Noordelijke arm toen ook reeds bestond.

De heer VAN DALEN [3]) leidt uit dit charter en uit de mededeeling van MELIS STOKE, dat Zuid-Holland in 1287 inundeerde, of dat de vereeniging van Maas en Waal te Woudrichem tusschen 1286 en 1295 tot stand gekomen is. Dit is onbewezen. Veelmeer is het feit, dat het diploma van HENDRIK IV van 2 Mei 1064 spreekt van Sliedrecht als aan de Merwede gelegen, eene aanwijzing, dat reeds toen de Waal haar naam bovenwaarts die plaats in Merwede veranderde. Boven Sliedrecht kon zich geen andere rivier van eenige beteekenis dan een Maastak met de Waal vereenigen, en uit een en ander volgt, dat die tak in 1064 reeds bestond.

Een ander bewijs daarvoor is nog een charter van 1135 [4]), waarin voorkomt, dat Elste, d. i. Aalst in de Bommelerwaard (niet, zooals VAN DEN BERGH zegt, in het land van Heusden) door een stroomend water van Wijk gescheiden is. Met den graaf TERDERICUS (waarvoor THEODERICUS te lezen is) moet DIRK VI VAN HOLLAND bedoeld zijn en dus had deze hier toen nog bezittingen of rechten, zeker afkomstig uit den tijd, dat WALGER graaf van Teisterbant was. De toenmalige graaf van Kleef heette ARNOUD, en dus kan dit TERDERICUS niet zijn.

Ik meen nog verder te kunnen gaan met het bewijs, dat deze

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 426.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 453.
[3]) Vragen van den dag, 5e jaargang (1889), blz. 506.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 77.

Maastak in historische tijden steeds bestaan heeft. In een register van het klooster Lorsch of Lauresham wordt op 31 Aug, 772 [1]) Elisholz vermeld als te liggen „inter Renum et Masam". Sommigen houden dit voor Elshout onder Nieuw-Lekkerland. Dit is echter onmogelijk, daar de rivieren toen veel breeder waren dan thans, terwijl bovendien in die nabijheid toen geen rivier de Maas heette. Het moet het zooëven vermelde Aalst zijn, dat bedoeld is. Daar de Waal in den Romeinschen tijd Gallische Rijn heette, is het zeer wel denkbaar, dat die naam in de 8ᵉ eeuw nog niet geheel door Waal (dat hetzelfde beteekent) verdrongen was.

De villa Heusden wordt reeds 25 Aug. 772 [2]), als gelegen in Teisterbant, genoemd met den naam Hunsetti. Het wordt in 815 [3]) genoemd als te liggen aan de Maas, ook dit is een bewijs, dat de Nieuwe Maas toen reeds bestond, want het is eerst, gelijk wij zagen, in het laatst der 14ᵉ eeuw tot aan de Oude Maas uitgebreid.

Uit een en ander blijkt ook, dat de redeneering van QUACK [4]), dat de Nieuwe Maas eerst in 1421 is gegraven, uit de lucht gegrepen is.

Het kan bijna niet anders, of de latere Merwede van Gorinchem tot Oostendam heeft eens, evenals de rivier meer bovenwaarts en meer benedenwaarts, Waal geheeten, en de naam Merwede is vóór 1064 van het gedeelte tusschen Vlaardingen en Oostendam overgegaan op het hoogere gedeelte, toen deze gedeelten meer één geheel gingen uitmaken.

Tusschen 1270 en 1421 kan de Maas niet sterk achteruitgegaan zijn, daár er 7 Mei 1389 [5]) nog een tol aan die rivier te Almsvoet, en dus scheepvaart van eenige beteekenis was.

Door de ramp van 1421 werd ook geheel Heusden overstroomd. Daarbij veranderde de toestand ook voor de Oude Maas, den Maastak, die bezuiden Heusden stroomde. Dit was nu eene vrij korte verbinding tusschen de zee (want als zoodanig mag men het toenmalige Bergsche Veld bijna beschouwen) en de Boven-Maas boven Hedikhuizen.

Wat is de reden, dat deze rivier niet alleen niet verdiept is, hetgeen toch mogelijk was, doordat de weg voor het water naar

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1ᵉ deel, blz. 4.
2) Idem, idem, blz. 4.
3) Idem, idem, blz. 11.
4) Geldersche Volksalmanak voor 1871, blz. 173.
5) VAN MIERIS, Charterboek, 3ᵉ deel, blz. 521.

beneden zooveel korter was geworden, maar zelfs van een vrij groote rivier geworden is tot een kronkelend water van geringe beteekenis, als het Oude Maasje tusschen Hedikhuizen en Doeveren vóór de uitvoering der werken van den nieuwen Maasmond was? Mij dunkt, dit moet gelegen zijn aan het vele veen, dat uit het Bergsche Veld moet zijn uitgespoeld bij stormweder, dat meestal naar het Oosten gedreven zal zijn en zich daar moet hebben neergezet, evenals dit b. v. in het Nieuwe Meer nabij het Haarlemmermeer op vrij groote schaal plaats had [1]).

Van Doeveren af gerekend, bleef de rivier, ook nadat de tot Oude Maasje verminderde Oude Maas aldaar overdijkt was, naar de benedenzijde open, naar de bovenzijde aan weerszijden dicht, en daar is de rivier van Doeveren tot Drongelen zelfs bijna geheel verdwenen.

De Noorder Maasdijk was in 1421 van boven Heesbeen tot de Dussensche sluis blijven bestaan en door dezen dijk werden Heusden benoorden de Maas en het bovendeel van Altena niet alleen tegen opperwater maar ook tegen water, dat bij storm uit het Bergsche Veld opkwam, beschermd.

In een stuk van 29 Dec. 1436 [2]) wordt geklaagd over de schade, die Heusden lijdt van het zoute water.

Bij vier charters, allen van 16 Mei 1446 [3]), wordt orde gesteld op het onderhoud van de toen nieuw gemaakte dijken. Volgens een daarvan [4]) was de Heidijk toen doorgebroken bij Doeveren, terwijl tevens een sluis aldaar, door welke Vlijmen uitwaterde, was vernield. In een ander van die charters [5]) zegt Filips van Bourgondië, dat de bewoners meenen „voirtan hoir handen vanden „zelven dyck weder te trecken, ende hun des niet meer te be-„winden", doch beveelt hij als middel daartegen, den dijk over de stad Heusden en de dorpen te „stoelen ende smaldeylen". Ieder ambacht moest dus voortaan een deel onderhouden. Het zijn die benoorden de Oude Maas, alsmede Herpt en Hedikhuizen. Baardwijk, Drunen, Vlijmen en Engelen hadden geen schade van benedenwater. Hieruit blijkt tevens, dat de Oude Maas bij Hedikhuizen ook reeds was afgedamd, daar anders Herpt en Hedikhuizen niet genoemd zouden zijn.

---

[1]) Zie mijne Verhandeling over den omvang van het Haarlemmermeer voor de droogmaking, blzz. 26 en 96.

[2]) Register 2e Memoriale Rosa, fol. 128 verso.

[3]) Van Limburg Brouwer, Boergoensche charters, blz. 86.

[4]) Register Memoriale F, fol. 66.

[5]) Idem, fol. 66 verso.

De Heidijk is dunkt mij niettegenstaande dit edict van FILIPS toch vervallen.

Omtrent een dam, die aan het boveneind der Oude Maas bestaan moet hebben, vernemen wij uit de bescheiden, die overgebleven zijn, niets. Toch komt het mij met SMITS en SCHOTEL [1]) zeker voor, dat die rivier, zij het niet onmiddellijk tegelijk met de afdammingen van Maas en Dubbel aan het benedeneind der Zuidhollandsche Waard, dan toch vrij spoedig daarna ook aan de bovenzijde afgedamd is, en schijnt mij de reden, dat er geen bijzondere melding van gemaakt wordt, slechts daarin te liggen, dat er geen sluizen in dezen dam waren.

Van dezelfde meening is de heer A. A. BEEKMAN. Hij zegt [2]): „Of wel — en dit lijkt mij nog waarschijnlijker — dat dit ge„deelte van den ouden loop bij Hedikhuizen reeds geheel op „natuurlijke wijze van den arm, die naar Woudrichem liep, was „afgesloten geraakt, doordat de laatste, de „Nieuwe Maas", zooals „men hem in de middeleeuwen noemde, reeds al het water van „de rivier tot zich had getrokken en de oude loop aan den bovenmond „bij Hedikhuizen geheel verzand en toegeslibd was (vergelijk den „toestand van Neder-Rijn en Gelderschen IJsel in de 17e eeuw). „Dit zou tevens verklaren, waarom van een eigenlijken dam bij „Hedikhuizen in Oude stukken niets voorkomt.

„Trouwens van eene afdamming eener groote rivier in de 11e „of 12e eeuw zal met de geringe technische hulpmiddelen van „dien tijd wel geen sprake geweest zijn".

Ik houd het er voor, dat de afdamming, evenals die benedenwaarts, in de tweede helft der 13e eeuw heeft plaats gehad. Toen waren de hulpmiddelen voldoende voor dit werk. Dat de Oude Maas geheel verland zou kunnen zijn, acht ik onwaarschijnlijk, omdat zij den korsten weg naar zee vormde, en het water dus eer neiging gehad zal hebben om dezen weg te nemen dan dien langs de Nieuwe Maas, maar vooral ook om den bovenvermelden tol te Almsvoet, die in de 14e eeuw geregeld opbrengst gaf.

Bij hetgeen volgens den heer BEEKMAN pleit voor eene algeheele afdamming en overdijking der Oude Maas, kan het volgende gevoegd worden:

1°. De Oude Maas zou, als zij opengebleven ware, bij hoog opperwater veel water en eventueel ook veel ijs afgevoerd hebben,

---

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 50.

[2]) De verlegging van den Maasmond en de tegenwoordige stand van dat werk, in het Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, 13e jaargang, 1898, blz. 36.

en dit kon onmogelijk toegelaten worden. De constructie der sluizen (geheel van hout) zal nog wel niet zoo solied als tegenwoordig geweest zijn, en het ware voor de benedensluizen te verderfelijk geweest, door hen al het ijs, dat zich des winters in de Oude Maas vormde en tevens dat, hetwelk van de Boven-Maas daarop kwam, te laten afvoeren. En men kon ook in zulk een geval (van hoog opperwater gepaard met ijsgang) de benedensluizen niet dicht houden, daar dan de ruimte tusschen de beide Maasdijken zich ongeveer gelijk met den waterstand bij Hedikhuizen zou vullen, waardoor een doorbraak niet kon uitblijven, in het bijzonder daar de Oude Maasdijken, vergeleken met de Merwededijken en die langs de Woudrichemsche Maas, zeer laag waren. Zelfs de Linge, die toch niets dan kwel- en hemelwater, en geen opperwater had af te voeren, is in de middeleeuwen nimmer afgedamd geweest. Men zou, als dit iets mogelijks geweest ware, zulks zeker wel gedaan hebben, want het ware voor de Arkelsche landen een groot voordeel geweest, den dijk van Dalem tot Gorinchem te kunnen doortrekken.

2°. Het lag, nu de beide armen der Oude Maas aan de benedenzijde afgedamd waren, voor de hand, dit ook aan de bovenzijde te doen, want het onderhoud van een dijk, lang 800 Meter, waarvan hoogstens 150 Meter (waarschijnlijk minder) door de rivier gaande, was vrij wat goedkooper en minder gevaarlijk dan dat van twee dijken van groote lengte (te zamen ruim 100000 Meter).

3°. In een charter van 16 Mei 1396 [1]) vinden wij de mededeeling, dat de Maasdijk bij Woudrichem in den toen afgeloopen winter „ingegaen was end diep gewielt dair onse steden van „Dordrecht van sinte geerdenbergh ende onse gemeenlant van den „groten waerde zwaerlic bi bevloyt syn ende tlant noch onder „water staet". Dus was ook het deel bezuiden de Oude Maas door een doorbraak benoorden die rivier ondergeloopen. Dit nu was alleen mogelijk, wanneer de geheele Zuidhollandsche Waard in zoover één geheel vormde, dat de beide Oude-Maasdijken onmiddellijk bezweken waren, terwijl het inundatiewater niet in voldoende mate door de sluizen in den Beneden-Maasdam en den Dubbeldam geloosd had kunnen worden. Men kan zich voorstellen, dat de Noorder Oude Maasdijk bezweek, maar dat, wanneer deze dijken gewone, goed onderhouden dijken waren, die het water eener afvoerende rivier konden keeren (iets, hetwelk zij 120 jaar vroeger zeker

---

[1]) Register V Aelbrecht, fol. 212 verso.

deden), daarna ook de dijk aan de overzijde dier rivier zou zijn doorgebroken, is hoogst onwaarschijnlijk. Wel is dit zeer goed denkbaar, wanneer aan deze dijken in die 120 jaren, daar zij als binnendijken beschouwd werden, niets meer verricht was, en zij dus ingeklonken en misschien nog eenigszins verstoven waren.

4°. Uit een charter van 20 Oct. 1404 [1]) blijkt, dat Heesbeen en Herpt behoorden tot de dingbank te Hedikhuizen. De beide eerste dorpen lagen benoorden, het laatste bezuiden de Oude Maas. Als daarover geen dam lag, zou men met het oog op den overtocht der rivier bij ijsgang die dorpen zeker tot de dingbank te Genderen gebracht hebben.

5°. In verschillende charters betrekkelijk de heerlijkheid Heusden van vóór 1421 vindt men gesproken niet van twee dijken, een gaande van de grens met Altena opwaarts tot de Oude Maas en verder langs die rivier, en een tweede langs den linkeroever der Boven-Maas en der Oude Maas, maar steeds van één dijk, somtijds Hoofddijk, somtijds Hooge dijk en in tegenstelling hetzij met den Heidijk, die evenwijdig aan en bezuiden de Oude Maas liep, hetzij met de Zijdewinde zoo genoemd. Reeds in het charter van 12 Febr. 1273 [2]) en later in die van 3 Juni 1410 [3]) en 25 Jan. 1416 [4]) wordt slechts één hoofd- of hooge dijk genoemd.

Dat volgens de overeenkomst van 12 Febr. 1273 van wege de Zuidhollandsche Waard werkelijk schouw over den geheelen Heusdensche Maasdijk gevoerd werd, blijkt daaruit, dat in de rekening van Hugo Dukinc, dijkgraaf dier waard, loopende van 23 Nov. 1356 tot 20 Nov. 1357, verschillende boeten voorkomen, die hij „wan", d. i. die ten zijnen voordeele kwamen, met de St. Jansschouw te Vlijmen en Hedikhuizen, die bezuiden, en te Aalburg en Wijk, die benoorden de Oude Maas gelegen waren.

De scheepvaart door de Oude Maas moet van den tijd, dat de afdamming bij Hedikhuizen plaats had, tot lang na 1421 plaats gehad hebben door een kanaaltje bij Heusden, waarin eene schutsluis gelegen was. Dat dit laatste het geval was, vinden wij bewezen in een charter van 17 Aug. 1384 [5]), waarin van een Speye tot Heusden gesproken wordt. Als de Oude Maas niet afgedamd was, waarvoor ware dan te Heusden, dat tusschen de Oude en Nieuwe Maas lag, eene schutsluis aangelegd?

---

[1]) Van Mieris, Charterboek, 3e deel, blz. 793.
[2]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 108.
[3]) Van Mieris, Charterboek, 4e deel, blz. 144.
[4]) Idem, idem, blz. 360.
[5]) Van Oudenhoven, Beschrijving van Heusden, blz. 370.

Omtrent de afsluiting zij nog opgemerkt, dat SMITS en SCHOTEL [1]) zeggen, onder de papieren der heerlijkheid Emmikhoven een exemplaar der kaart van DIERT gezien te hebben, waarop de Oude Maas aan het boveneind afgesloten is geteekend. Hoewel dit geen bewijs is, dat dit werkelijk zoo was, is toch het feit, dat zij op de door VAN DE WALL gebruikte kaart van DIERT niet afgesloten geteekend is, evenmin het bewijs van het tegendeel.

In een charter zonder tijdsbepaling [2]) vindt men het ontwerp van een dijk, gaande van Andel over de Oude Maas naar Drunen. Deze dijk is nimmer tot stand gekomen. In een stuk van 11 Nov. 1509 [3]) wordt geklaagd, dat de diepte van de Oude Maas, loopende langs de Zuidzijde der stad Heusden, vermindert, en wordt aan die stad vergund om haar uit te diepen. Dit ware niet noodig geweest, wanneer de Oude Maas toen bij Doeveren afgedamd was. Na die afdamming was de Oude Maas tusschen dien dam en den Maasdam weder geheel een binnenwater, dat bijna niet meer verdroogde. In 1599 was de afdamming bij Doeveren er zeker reeds en was de verdere loop van den dijk alhier gelijk thans, blijkens eene kaart, aanwezig in het Rijksarchief [4]).

Heusden had in den Beneden-Maasdam verscheidene sluizen. Om die te bewaren, werden edellieden, die niet al te ver van dien dam woonden, aangesteld. Zoo vindt men in de rekening van WILLEM VAN DE MERWEDE, dijkgraaf der Zuidhollandsche Waard, loopende van 29 Maart 1367 tot 6 Febr. 1368, dat GERARD VAN POELGEEST (die heer van Godschalkoord was), in die van denzelfde loopende van 8 Febr. 1368 tot 2 Febr. 1369, dat APER UTER MILEN (heer van de Mijl) eene dier sluizen bewaarde.

HOOFDSTUK LI.

De heeren van Heusden.

VAN GOUTHOEVEN [5]) wil, dat ROBERT, uit het huis van den graaf van Kleef (anderen zeggen, dat hij een zoon van den graaf van

---

[1]) Beschrijving van Dordrecht, 1e deel, blz. 51.

[2]) VAN OUDENHOVEN, Beschrijving van Heusden, blz. 263.

[3]) Idem, blz. 290.

[4]) No. 1450 van den Inventaris.

[5]) Kroniek, blz. 145.

Teisterbant was) en overleden in 1057, de eerste heer van Heusden is geweest, en hij geeft een doorgaande lijst van heeren van Heusden van hem tot in de 14e eeuw. Deze en dergelijke lijsten hebben, zooals BUTKENS [1]) terecht zegt, geen grond.

De eerste heer van Heusden, wiens naams uit de stukken blijkt, is HERMAN, die in 1134 [2]) ter gelegenheid der stichting van het klooster Bern vermeld wordt. Daarop volgt JAN I (volgens VAN GOUTHOEVEN zou dit JAN VI zijn), die in 1203 [3]) genoemd wordt, en 18 Mei 1217 [4]) nog voorkomt met zijn zoon ARNOUD. Deze laatste komt als heer van Heusden voor van Maart 1225 [5]) tot 27 Mei 1235 [6]), zijn zoon JAN II van 25 April 1242 [7]) tot 14 Nov. 1270 [8]), toen hij in een oorlog tegen Keulen gesneuveld was. Des laatsten zoon en opvolger, JAN III, huwde MARGARETHA VAN KUIK. Hij was een der helden van den slag bij Woeringen (5 Juli 1288) evenals zijn broeder ARNOUD, een geestelijke.

De Hollandsche graaf FLORIS V verkreeg het leenheerschap van Heusden volgens de overlevering op slinksche wijze. JAN III droeg hem de stad Heusden met haar gebied 31 Mei 1290 op [9]), doch verklaarde 1 Febr. 1296 [10]), dat hij daartoe gedwongen was, maar dat hij werkelijk voor zijn geheele land benoorden de Maas leenman van den graaf van Kleef was. Hij beloofde 12 Juli 1300 [11]), graaf JAN II VAN HOLLAND niet te zullen benadeelen, mits deze hem geen leed deed. Hij werd omstreeks 1304 [12]) belegerd door JAN II, hertog van Brabant. Geen steun van Hollandsche zijde vindende, droeg hij Heusden aan den Brabantschen hertog op. Dat hij dezen steun niet ontving, lag zeker daaraan, dat hij, zoo niet een der moordenaars van FLORIS V, dan toch een der samenspanners tot het oplichten en naar Engeland vervoeren van „dèr keerlen God" was.

Hij overleed in het laatst van 1316. Op 13 Jan. 1317 [1])

[1]) Trophées de Brabant, 2e deel, blz. 151.
[2]) VAN HEUSDEN en VAN RIJN, Kerkelijke oudheden, 2e deel, blz. 382.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 510.
[4]) Idem, 1e deel, blz. 148.
[5]) Idem, idem, blz. 167.
[6]) Idem, idem, blz. 195.
[7]) SLOET, Oorkondenboek, blz. 631.
[8]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 90.
[9]) Idem, idem, blz. 311.
[10]) Idem, idem, blz. 425.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 13.
[12]) AREND, Algemeene geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 141.

beleende graaf DIRK VIII VAN KLEEF den zoon van JAN III, JAN IV (in bovengenoemde lijst JAN IX genoemd) met Heusden benoorden de Maas, en bovendien GERARD I VAN ALTENA en JAN VAN ELSHOUT ten behoeve van hem en van de zuster van den heer van Kranendonk. Deze zuster was JAN III's dochter SOPHIA, sedert 16 jaren weduwe van WILLEM III VAN HOORNE—ALTENA, wiens broeder GERARD, zooals wij in Hoofdstuk XLVIII zagen, heer van Kranendonk was. GERARD VAN ALTENA trad op voor de belangen van SOPHIA, JAN VAN ELSHOUT, die uit het geslacht Heusden was, voor die van JAN IV, die òf minderjarig, òf, gelijk Mr. J. VAN LENNEP en W. J. HOFDIJK [2]) vermoeden, zwak van geestvermogens was. Op 24 Febr. 1295 [3]) had de graaf van Kleef beloofd, dat hij WILLEM VAN HOORNE en SOPHIA, ingeval JAN III zonder mannelijk oor overleed, met Heusden zou beleenen. JAN IV was dus toen nog niet geboren, anders zou er wel melding van hem gemaakt zijn. Genoemde WILLEM moet WILLEM III geweest zijn, daar WILLEM IV voor 7 April 1306 [4]) zonder rechten leenvolger overleden was en aangezien graaf DIRK VIII VAN KLEEF 18 Febr. 1331 [5]) Heusden voor de helft gaf aan IRMENGARD, zijne zuster, weduwe van GERARD I VAN HOORNE, en voor de helft aan haren zoon DIRK VAN HOORNE. Beiden hadden hun recht op Heusden verkregen uit hoofde van genoemden GERARD I, den zoon van WILLEM III. Gedurende de minderjarigheid of de curatele van JAN IV maakten verschillende heeren aanspraak op de opvolging in de heerlijkheid Heusden. Vooreerst zijne bovengenoemde halve zuster SOPHIA. Zij was, waarschijnlijk eerst in 1317 (daar zij anders 13 Jan. van dat jaar niet als zuster van den heer van Kranendonk aangeduid zou zijn), in tweede huwelijk gehuwd met JAN VAN SAFFENBERG, die het toen eens was met WILLEM III VAN HOLLAND. Zij verkochten dien graaf 2 Febr. 1318 Heusden en ontvingen het daarna van hem in leen [6]), en om aan zijne eischen klem bij te zetten, werd door WILLEM III een heervaart naar Heusden beschreven [7]).

De graaf van Kleef erkende JAN en SOPHIA niet, doch gaf 25 Maart

---

[1]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 69.
[2]) Merkwaardige kasteelen in Nederland, 2e deel, blz. 16.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 411.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 53.
[5]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 194.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blzz. 191 en 192.
[7]) HAMAKER, De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland, 1e deel, blzz. 14 en 16.

1318 [1]) Heusden aan twee Brabantsche edelen, die namens den Brabantschen hertog optraden, en erkende bovendien 20 Juli 1318 [2]) dien hertog (als hertog van Lotharingen voor zijn leenheer, en bij scheidsrechterlijke uitspraak werd zulks door den graaf van Gulik 25 Sept. 1319 goedgekeurd [3]), dus gaf laatstgenoemde den graaf van Holland ongelijk. Dit vond zijn oorzaak daarin, dat, gelijk boven gezegd is, graaf JAN II VAN HOLLAND JAN III niet had weten te beschermen tegen JAN II VAN BRABANT, waarvan het gevolg was geweest, dat hij zijn goed aan den overwinnaar opdroeg. Echter was de zaak hiermede niet beslist, want twee jaren later (13 Oct. 1321 [4])) zien wij weder een scheidgericht van twee Hollandsche en twee Brabantsche edelen in het leven geroepen en hier treedt voor het eerst JAN IV, niet als bezitter, maar als pretendent voor het bezit van eenige ambachten der heerlijkheid Heusden op. Als bezitter van een deel der heerlijkheid Heusden vinden wij in het stuk van 1321 JAN VAN DRONGELEN, volgens VAN GOUTHOEVEN [5]) een broeder van JAN III. Zijne heerlijkheid Drongelen was een achterleen van Heusden, en hij had een gedeelte der heerlijkheid Heusden gekocht van den echtgenoot van SOPHIA, JAN VAN SAFFENBERG. De laatste had zeker iets zeer afkeurenswaardigs gedaan, want herhaaldelijk wordt hij van vrijgeleide uitgezonderd. JAN VAN DRONGELEN werd 12 Jan. 1332 [6]) door de arbiters uit zijne ambachten gezet, daar JAN VAN SAFFENBERG die volgens hen onrechtmatig bezeten had. De hertog van Brabant mocht daarmede beleenen wien hij wilde. JAN IV was echter bovendien volgens die uitspraak heervaart verschuldigd aan den Hollandschen graaf.

Er waren, zeker in verband met de slechte gezondheid van JAN IV, geruchten in omloop dat zijne zuster SOPHIA hem vergiftigen wilde, zij zuiverde zich 5 Mei 1329 van die verdenking [7]), doch 29 April 1330 was JAN IV overleden en droeg SOPHIA Heusden op, niet als in 1318 aan WILLEM III VAN HOLLAND, maar aan JAN III, hertog van Brabant [8]). Dit was echter niet naar den zin van den ouden leenheer, DIRK VIII VAN KLEEF, en deze gaf Heusden, zooals boven reeds werd vermeld, 18 Febr. 1331 aan

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 195.
[2]) Idem, idem, blz. 198.
[3]) Idem, idem, blz. 218.
[4]) Idem, idem, blzz. 261—263.
[5]) Kroniek, blz. 375.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 273.
[7]) Idem, idem, blz. 481.
[8]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 186.

de familie van Hoorne—Altena. Echter ging de helft van IRMENGARD in 1333 over op haren broeder JAN, heer van Lynn, broeder van DIRK VIII, daar deze 3 Aug. 1333 [1]) door DIRK met de helft van Heusden beleend werd.

Op 4 Mei 1334 [2]) vernemen wij nog nader, dat Heusden voor de helft aan de kinderen van Hoorne, voor de andere helft aan JAN VAN LYNN behoort. De leenheerschappij over eerstgenoemde helft werd toen door DIRK VIII aan WILLEM III VAN HOLLAND verkocht.

Op 31 Jan. 1335 [3]) deed SOPHIA VAN SAFFENBERG met hare kinderen afstand van alles, wat zij bezuiden de Maas van haren broeder JAN IV geërfd had, ten behoeve van den graaf van Gelder.

Op 10 Sept. 1339 [4]) ruilden de hertogen van Brabant en van Gelder die bezittingen tegen de stad Tiel en de ambachten Zandwijk en Herwaarden. Deze ruil was ook reeds bepaald in eene uitspraak van 2 Aug. 1334 [5]) van den Franschen koning FILIPS VI over een aantal geschilpunten tusschen beide vorsten. Daarin wordt gezegd, dat Heusden wegens den dood van JAN (IV) van Heusden aan Gelder is aanbestorven. Dus was de regeling van 31 Jan. 1335 vermoedelijk slechts het te niet doen van pretensiën.

De Hollandsche graven bleven echter steeds op het bezit van Heusden azen, en WILLEM V maakte gebruik van de moeilijkheden met Vlaanderen, waarin de Brabantsche hertogin JOHANNA zich in de eerste jaren van haar bestuur bevond, om bij overeenkomst van 29 Maart 1357 [6]) Heusden in vollen eigendom van haar te verkrijgen. Hij gaf 28 Aug. d. a. v. aan Heusden privilegiën en tolvrijheid [7]).

De Drongelens werden tevreden gesteld, doordat hij een hunner behalve Drongelen nog Eeten en Meeuwen in leen gaf, en een ander tot baljuw van Zuid-Holland aanstelde, onder voorwaarde,

---

[1]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 216.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 562.

[3]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 337.

[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 623.

[5]) Idem, idem, blz. 565.

[6]) BUTKENS, Trophées de Brabant, 1e deel, Preuves, blz. 473. Het door VAN MIERIS (Charterboek, 2e deel, blz. 867) vermelde jaartal 1356 is onjuist, daar JOHANNA en haar gemaal 13 Oct. 1356 nog te Heusden ontvangen werden (VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 5).

[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blzz. 27 en 28.

dat zij van alle aanspraak op de heerlijkheid Heusden afstand zouden doen. Deze landen behoorden 25 Nov. 1406 [1]) nog aan een heer van Drongelen.

Men vraagt zich af, wat de reden was, dat de Hollandsche graven reeds van af FLORIS V hun oog gevestigd hielden op Heusden, dat toch vrij ver uit de Hollandsche landen, en bekneld tusschen de machtige hertogdommen Gelder en Brabant lag. Die reden moet een waterstaatkundige zijn. Zij zagen in, dat een doorbraak in de dijken, die Heusden beschermden, ook de Groote Zuidhollandsche Waard met ondergang bedreigde, en het was voor hen dus op den duur noodig, heer van Heusden te zijn. Om dezelfde reden moesten zij ook Altena verwerven, terwijl daarentegen de Bommelerwaard hun veroveringslust nimmer heeft opgewekt [2]).

Sedert 1357 bleef de heerlijkheid Heusden met Holland vereenigd, en de stad Heusden komt b.v. 15 Mei 1393 [3]) onder de Hollandsche steden voor, terwijl zulks niet het geval is met den Briel, Gorinchem, Gouda en Schoonhoven.

De eerste kastelein, die door WILLEM V op het slot te Heusden aangesteld werd, wilde den ruwaard ALBRECHT in 1358 niet erkennen, maar hij werd in het begin van 1359 door hem tot rede gebracht. Ook was er in 1374 nog twist over de ambachten Engelen en Vlijmen, van welke de stad 's Hertogenbosch beweerde, dat zij tot de Meierij en dus tot Brabant behoorden, maar bij het vredesverdrag van 19 Aug. van dat jaar [4]) werd uitgemaakt, dat zij deel van Heusden en dus van Holland zouden blijven uitmaken.

HOOFDSTUK LII.

De Alblasserwaard.

De heerlijkheden Voorne, Putten, Strijen en Altena, die, gelijk wij boven zagen, in de grafelijkheidsrekeningen niet genoemd worden,

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 40.

[2]) Uitgezonderd in 1287, toen FLORIS V met den hertog van Brabant en den graaf van Kleef Gelderland reeds op het papier verdeeld had.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 594.

[4]) Idem, idem, blz. 295.

komen in de door Prof. FRUIN uitgegeven Enqueste van 1494 en Informatie van 1514 evenmin voor. Deze heerlijkheden behielden, hoewel toen alleen de laatste nog een afzonderlijken heer had, toch geheel afzonderlijke administratiën en contribueerden ook afzonderlijk.

In hetzelfde voorrecht deelde Dordrecht met het daaronder (zie Hoofdstuk XI) sedert 1494 ressorteerende baljuwschap Zuid-Holland, hoewel zij toch zijn opgenomen in de Informatie van 1514. Dit baljuwschap bestond uit het geheele latere Holland bezuiden de Nieuwe Maas en den IJsel, met uitzondering van de heerlijkheden Voorne, Putten, Strijen, Altena, Heusden en Arkel.

Het gedeelte van Zuid-Holland tusschen Lek, Merwede en Giesen was de Alblasserwaard. Het komt zoowel in 1331 [1]) als op 23 Juli 1383 [2]) voor onder den naam: het land tusschen Lek en Merwede. In een werk van de hand der heeren L. A. LANGEVELD en C. VERHEY [3]) komen omtrent de geschiedenis der dijken in deze streek belangrijke gegevens voor.

De dorpen in het land tusschen Lek en Merwede en in het meer Oostelijk gelegen deel van Holland zijn dezelfde als thans, alleen is Donkersloot verdwenen. Ook de grenzen der ambachten zijn niet of bijna niet veranderd. Deze streken zijn wel zeer dikwijls door watervloeden geteisterd, doch de inundatie duurde nimmer langer dan enkele jaren, en de dorpen, die meestal langs de dijken lagen, bleven steeds bewoond.

In de rekening van de bede in Zuid-Holland, vervallende 1 Oct. 1330 en 1 Mei 1331 [4]), komen slechts enkele ambachten in deze waard voor, en wel:

Smoeliaers Graveland. Dit heette naar de familie MOLENAAR, wier leden heer van verscheidene heerlijkheden waren.

Blaskens Graveland. Dit ambacht had zijnen naam van een edelman, genaamd BLASSEKIJN (verkleinwoord van Blasse of Blasius).

In beden ziden der Alblas.

Niewe Leckerland.

Screveland.

---

[1]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blzz. 150 en 151.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 401.

[3]) Statistieke opgaven en beschrijving van de Alblasserwaard met Arkel beneden de Zouwe, bekroonde verhandeling van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte, 1893.

[4]) HAMAKER. Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 127.

Brantwijc.

De handvest van 1 April 1277 [1]) is de eerste, uit welke eene doorgaande bedijking, echter slechts van een deel der Alblasserwaard, blijkt. De dijk liep volgens dat stuk vooreerst van Ameide naar Hornedamme, dat is een dam, die toen reeds in de Giesen gelegd was te Hoornaar. Over dit gedeelte vormde hij een binnendijk, die, gelijk vele andere binnendijken, Zijdewinde geheeten werd. De Ameyders Sydwende, waarvan in eene oorkonde van 11 April 1284 [2]) gesproken wordt, is de dijk, thans Zouwedijk geheeten, een naam, die blijkbaar eene verbastering van Zijdewinde is. Verder liep hij langs de Giesen en Merwede naar beneden tot een punt, dat niet genoemd wordt en tevens van Ameide de Lek langs tot den Donk, en verder langs de „Zijdewende". Het is niet moeilijk, de Noordelijke, Oostelijke en Zuidelijke gedeelten van dezen dijk hunne plaats aan te wijzen. De Westelijke dijk moet geloopen hebben langs de Westzijde van Matena, verder langs den Zijdeweg (waarin het woord Zijdewinde nog weder te vinden is), vervolgens langs de Zuidzijde van den Kortenbroekschen polder onder Streefkerk en verder langs de grens tusschen Streefkerk en Groot-Ammers naar laatstgenoemd dorp. Streefkerk behoorde er niet onder, anders kon de dijk niet gezegd worden langs den Donk te loopen. Dat de dijk aldus liep, is ook in overeenstemming daarmede, dat de grafelijke tollen op de Lek en de Merwede, die natuurlijk liefst aan bedijkte punten en niet aan uiterwaarden werden opgericht, gelegen waren te Ammerstol en te Niemandsvriend. Het laatste lag bij Baanhoek, aan het eind van een weg, nog de Tolsteeg genaamd.

Al was er overigens nog geen rondgaande bedijking, zoo waren toch reeds veel vroeger de streken daarbuiten bewoond, denkelijk waren het polders op zich zelf. Dit wordt bewezen, doordat men in 1105 [3]) gesproken vindt van pastoors van Papendrecht en van Herdingfelde.

Van de meeste heeren, genoemd in de oorkonde van 1 April 1277, weten wij de ambachten. Zij waren heer van de achter hunne namen genoemde ambachten:

Dirk van Herlaar, van Ameide (waaronder Tienhoven), Meerkerk en Bloemendaal.

---

[1]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 142.
[2]) Idem, idem, blz. 219.
[3]) Idem, 1e deel, blz. 61.

WILLEM VAN BREDERODE, van Mathena, Wijngairden, Wervelcamp, Cortegrave, Goudriaen, Slingsland (hieronder moet Neder-Slingeland verstaan worden) en Poedersynsambocht (Peursum), alsmede van de, niet onder de bedijking begrepen, ambachten Oud- en Nieuw-Hardingsveld en Papendrecht [1]). Waarschijnlijk wordt Giesen-Nieuwkerk, dat zonder twijfel ook aan den heer van Brederode behoorde en waarin zijn kasteel Giesenburg lag, hier bedoeld met Oud-Hardingsveld.

In het stuk van 1445 wordt Nieuw-Hardingsveld Giesenmonde genoemd.

Wervelcamp en Cortegrave worden in ander verband niet genoemd, alleen komt het laatste nog voor in een stuk van 23 Aug. 1264 [2]), waarbij JAN I VAN ARKEL en WILLEM VAN BREDERODE aan HENDRIK VAN ALBLAS, ten behoeve van zijn land Cortegrave, dat hij van WILLEM VAN BREDERODE in leen hield, eene uitwatering door hun land vergunnen.

Oppervlakkig zou men geneigd zijn, Cortegrave voor den Kortlandschen Polder, thans onder Alblasserdam, te houden, en dan aan te nemen, dat Blokweer Wervelcamp is, maar de aan het benedeneinde nog niet afgedamde Alblas was een te goede uitwatering voor Kortland, om het noodig te maken, een nieuwe te graven. HENDRIK VAN ALBLAS moet ergens meer bovenwaarts een ambacht van den heer van Brederode in achterleen gehad hebben.

Zoowel Wervelcamp als Cortegrave worden nog genoemd met de andere vroeger aan BREDERODE toekomende heerlijkheden als eigendom van AREND VAN GENT, FLORIS VAN KIJFHOEK en GODSCHALK OEM op 1 Dec. 1445 [3]). De laatstgenoemde heerlijkheid wordt er niet, gelijk WAGENAAR [4]) zegt, Cortengne genoemd. Mij dunkt, dat het eene Hofwegen en het andere de aan elkander grenzende ambachten Laag-Blokland en Ottoland is. Deze drie worden in FRUIN's Informatie van 1514 [5]) uitdrukkelijk met de andere boven genoemde onder de vrije heerlijkheden in de Alblasserwaard opgeteld, terwijl zij onder de opsomming van vrije ambachten op 1 Dec. 1445 niet genoemd worden.

Verder waren heer:

HENDRIK II VAN DE LEK, van de onder de bedijking begrepen

---

1) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blzz. 202 en 211.
2) Idem, idem, blz. 520.
3) 11e Memoriale Rosa, fol. 59 en vlgg.
4) Vaderlandsche historie, 4e deel, blz. 16.
5) Blzz. 555, 558 en 565.

ambachten Brandwijk en Gijbeland, het gedeeltelijk daaronder begrepen Streefkerk (namelijk voor zooveel betreft den Langbroekschen Polder), alsmede van het daaronder niet vallende Riederkerke, waaronder, zooals beneden besproken zal worden, Nieuw-Lekkerland verstaan moet worden. Hij hield Streefkerk en Nieuw-Lekkerland als achterleen van den heer van Arkel. Brandwijk en Gijbeland schijnen niet tot de heerlijkheid de Lek behoord te hebben. HENDRIKS zoon PETER verkocht die 21 Juli 1325 [1]).

OTTO VAN SLINGELAND, van Over-Slingeland. Hij was een neef van den heer van Arkel [2]).

JAN II VAN ARKEL, van Noordeloos en de Beemd, terwijl hij ook, gelijk boven gezegd is, in leen had Streefkerk en Nieuw-Lekkerland.

HUGO BOTTER, van de Groote Waard, onder hetwelk ook Bottersloot behoorde. De naam Bottersloot luidde oorspronkelijk Boterslo [3]).

ARNOUD VAN LIESVELD, van Gelkenes en Ammers-Graveland of Groot-Ammers.

GIJSBERT VAN LANGERAK, van dat ambacht.

WILLEM DE MOLENAAR, van Molenaars-Graveland of Molenaarsgraaf.

HERBOREN VAN DE MERWEDE, van het Westelijk deel van het tegenwoordige Sliedrecht.

THEYLINGS COLEKIJN (verkleinwoord van KOLIJN, gelijk reeds in Hoofdstuk XIII is gezegd, KOLIJN VAN TEILINGEN), VAN NYMANTSVRIEND, van dat ambacht, zijnde het middengedeelte van Sliedrecht.

WILLEM BLASSEKIJN, van Bleskens-Graveland of Bleskensgraaf.

Er blijven nu over Giesendam, Rubroek en het Oostelijk ambacht in Sliedrecht, die dus behoorden aan de verder nog in het stuk genoemde, allen buiten de Alblasserwaard te huis behoorende heeren ZWEDER VAN ABKOUDE, HERBAREN VAN DE LEDE en ZEGER VAN RIEDE. Het was hier als in Frankrijk: „nulle terre sans seigneur”.

Hier zijn alle binnen de bedoelde grenzen gelegen ambachten opgenoemd, die door J. VAN OUDENHOVEN [4]) vermeld worden.

Wij kunnen uit het bovenvermelde charter van 1 April 1277 met juistheid de grens door de Alblasserwaard van hetgeen toen tot Holland behoorde, afleiden. Er wordt toch bepaald, dat het

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 356.

[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 50.

[3]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 45.

[4]) Ingebroken Alblasserwaert in Zuyd-Hollandt, blz. 6.

bedijkte deel der Alblasserwaard 13 heemraden zal hebben, waarvan:

8 uit Zuid-Holland.
2 „ het land van den heer van Herlaar.
1 „ „ „ „ „ „ „ Arkel.
1 „ „ „ „ heer HUGO BOTTER.
1 „ „ „ „ den heer van Langerak.

Hieruit volgt als grens van Holland (waarschijnlijk in ouden tijd tevens de Westelijke grens van Teisterbant) eene lijn, gaande tusschen Langerak en Nieuwpoort, verder langs de West- en Zuidzijde van Langerak en vervolgens langs de Oostzijde van Goudriaan en Over-Slingeland, en eindelijk langs de Giesen. Daar, gelijk van elders blijkt, Giesen-Nieuwkerk en Hardingsveld tot Holland behoorden, liep de grens van de Giesen langs de Oostzijde van die ambachten naar de Merwede.

De heerlijkheid Langerak behoorde tijdens de Republiek tot Utrecht. Langerak was oorspronkelijk evenzeer als alle van Teisterbant afkomstige heerlijkheden, omdat dit geen graaf meer had, vrij van leenverband tot eenigen graaf, maar, denkelijk omdat hij ook benoorden de Lek Willige (later Willige-Langerak) bezat, stelde hij zich te eeniger tijd onder den bisschop en tot in deze eeuw bleef zijn land onder Utrecht behooren, terwijl zijne buren er eerst later toe zullen zijn overgegaan, zich onder den toen machtigeren graaf van Holland te stellen.

FLORIS V gaf de vesting Nieuwpoort, in 1283 [1]) aan GIJSBRECHT VAN LANGERAK en ARNOUD VAN LIESVELD in gemeenschappelijk bezit. Hieruit blijkt, dat Nieuwpoort geheel tot Holland behoorde.

Zij gaven 29 Apr. van dat jaar [2]) gezamenlijk eene handvest aan die stad. Voorvader van laatstgenoemden was HERBAREN VAN DEN BERCH, een broeder van JAN I VAN ARKEL. Hij had met WOUTER VAN LANGERAK reeds vroeger aan Nieuwpoort stadsrechten gegeven.

Niet in de bedijking waren begrepen Oud-Alblas en Alblasserdam, wier grenzen geheel als thans waren en die met groote nauwkeurigheid in een charter van 24 Sept. 1280 [3]), waarbij DIRK VAN TEILINGEN die ambachten aan NIKOLAAS VAN SOUBURG verkocht, worden aangegeven. De laatste of een zijner opvolgers stichtte onder Alblasserdam een kasteel, naar hunne Zeeuwsche heerlijkheid Souburg genoemd. De grenzen waren: eene hoeve Oostwaarts van het kasteel Scoenberch (het kasteel der heeren van de Lek onder

[1]) MATTHAEUS, De jure gladii, blz. 264.
[2]) Mr. A. TELTING, Oude rechten van Nieuwpoort, in Verslagen en mededeelingen der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 4e deel, blz. 20.
[3]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 171.

Nieuw-Lekkerland), langs de Sidewende (thans de Zijdekade), door Matena (d. i. Noord-Matena) tot den achterdike (thans Achterkade), deze volgende, alsmede de achterdike sloet, verder de Merwede (thans de Noord) tot Vriesenpolre (waarschijnlijk hetzelfde als Donkersloot), langs dien polder de Donkersloete uit tot den ouden Vervliete (een plaatselijke benaming nabij de plaats waar de Lek in de Merwede viel), verder een dijksloot tusschen Vrieland en Leckerland volgende en eindelijk de grens tusschen Blocware (den Blokweerpolder) en Alblais met Leckerland volgende tot aan den achterdijk van Streveland (Streefkerk). Wij zien hieruit, dat in dezen tijd deze geheele streek bewoond was, al was zij nog niet in de rondgaande bedijking begrepen. Telkens is er sprake van dijken en dijkslooten.

De polders Blocwere en Nesse, beide in ditzelfde terrein gelegen, worden genoemd in een charter van 14 Sept. 1280 [1]).

Omtrent de veranderingen, die de rivier de Noord in den loop der tijden heeft ondergaan, mag ik verwijzen naar een verhandeling van E. Olivier Dz. [2]). Deze schrijver zegt in navolging van Van der Eyck [3]), dat de polder Donkersloot (thans onder Ridderkerk gelegen) zoo heet naar eene sloot die hem afscheidde van Alblasserdam. Hieruit volgt, dat de kil van de Noord vroeger in sterk gebogen richting langs Ridderkerk geloopen heeft. Eene verbreeding van de Donkersloot tot de Noord is alleen te begrijpen uit de ramp van 1375, waardoor de geheele toestand in deze streken zich wijzigde en o. a. de Noord (toen Merwede geheeten) zich hier sterk verbreedde, waardoor de polder Donkersloot eerst tot een plaat van geringe oppervlakte verminderde, om later, nadat er weder vele inpolderingen in de Riederwaard hadden plaats gehad, toe te nemen en eindelijk aan de Riederwaard vast te groeien.

Olivier reproduceert eene kaart van omstreeks 1562, waarop eene breede doorgaande Merwede van boven Oostendam tot beneden Krimpen te zien is. Hij zegt, dat de Donkersloot zich voor 1562 tot die breede rivier verbreedde, maar tot goed verstand had hij er bij moeten voegen, dat de hoofdtak der Merwede vroeger reeds geloopen had langs den Ridderkerkschen oever. Ware dit niet het geval, de rivier van Krimpen tot Vlaardingen zou niet Merwede geheeten hebben evenals die tusschen Gorinchem en Krimpen. Ook is de gebogen richting van den dijk der Riederwaard bij Ridderkerk alleen mogelijk bij een daarlangs strekkende

---

[1]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 171.

[2]) Verhandelingen Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 1869—1870, blz. 89.

[3]) Beschrijving van Zuid-Holland, blz. 73.

gebogen richting eener machtige rivier, daar anders de bedijking wel rechtdoor getrokken zoude zijn in plaats van die sterke kromming te volgen.

Hoewel het mij niet onwaarschijnlijk voorkomt, dat de Donkersloot oorspronkelijk een smal water was, is hetgeen in eene oorkonde van 14 Mei 1408 [1]) wordt medegedeeld, dat men aarde voor de dijken der Alblasserwaard haalde uit den polder voor de Donkersloot, nog niet, zooals VAN OUDENHOVEN [2]) wil, een bewijs, dat zij zoo smal was, dat men er over kon springen met een polsstok. Tusschen de Krimpenerwaard en de Riederwaard heeft zonder twijfel steeds eene breede rivier geloopen, en toch werd 6 Jan. 1442 [3]) aan die van de Krimpenerwaard vergunning tot aardhaling voor de dijken dier waard uit de Riederwaard verleend.

VAN OUDENHOVEN [4]) deelt mede, dat Alblasserdam vroeger Waelsmonde heette. Hij heeft dit afgeleid uit een charter van 3 Juli 1318 [5]), waar Waelmonde als de grens van eene visscherij wordt genoemd. Ook Leckmonde wordt daar als zoodanig genoemd. Men zou, als Alblasserdam Waelmonde geheeten had, dit ook wel elders genoemd vinden. Dat deze beide monden hier als grenzen eener visscherij genoemd worden, versterkt het in Hoofdstuk XII omtrent Dordrechtsmonde gezegde. In elk geval zijn genoemd charter en het feit, dat Waelmonde een eindweegs beneden Dordrecht gelegen was, het bewijs, dat hier de Waal begon, en niet, gelijk VAN OUDENHOVEN [6]) meent, dat er geen gemeenschap tusschen de Merwede (thans Noord) — Waal en de Lek — Merwede (thans Nieuwe Maas) of hoogstens eene gemeenschap door een sloot geweest zou zijn.

In de lijsten van ambachten van 1365 en 1366, in Hoofdstuk XVIII vermeld, komen de volgende ambachten, in de Alblasserwaard of benoorden de Lek en Nieuwe Maas gelegen, voor.

In de eerste lijst:

2. Sliedregt in Heeren Cleys ambagt van der Merwede en Heeren Simonsambagt van Teylingen. Wij zagen in Hoofdstuk XIII, dat de eigendom der TEILINGENS ging van de kerk van Sliedrecht tot het ambacht Giesen. Deze eigendom moet zijn hetgeen later Naaldwijk heette, d. i. het Oostelijkste deel van de tegenwoordige ge-

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 100.
[2]) Oud en nieuw Dordrecht, blz. 68.
[3]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 66.
[4]) Oud en nieuw Dordrecht, blz. 46.
[5]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 77.
[6]) Oud en nieuw Dordrecht, blz. 67.

meente Sliedrecht. Daarentegen was, gelijk daar gezien is, het ambacht van den heer van de Merwede het Westelijkste deel van Sliedrecht.

3. Oversliedregt. Dit is, zooals in genoemd Hoofdstuk gebleken is, hetzelfde als Niemandsvriend.

Wij zien hier dus de drie ambachten, die de tegenwoordige gemeente Sliedrecht vormen, opgenoemd. Het middelste ambacht werd Over-Sliedrecht genoemd, omdat daarin de kerk lag, die tegenover de kerk van het Sliedrecht in de Zuidhollandsche Waard lag. Gelijk wij in Hoofdstuk XVIII zagen, komt dit laatste in de tweede lijst voor onder den naam Crayenstein. Het middengedeelte kwam uit de bezittingen der TEILINGENS, het Oostelijk deel uit die der Kraaiesteins door het huwelijk van 1370 aan het geslacht Naaldwijk. In de 15e eeuw en later vinden wij deze beide ambachten Lokhorst en Naaldwijk genoemd, naar twee sloten van die heeren. Het eerste was hetzelfde als Oud-Teilingen [1]), het lag onder Warmond [2]).

48. Papendregt.

49. Alblas, Alblasserdam en Blockwere.

50. Brandwijck.

51. Molenaersgrave.

52. Blaskijnsgrave.

53. Die Ghiesen. Dit is Giesen-Oudkerk.

54. Bergambagt.

55. Streefkerck.

56. Stollewijck.

57. Crimpen op die Merwede, op die Lecke en op den IJssel. Hieruit is ook af te leiden, dat de lijst, zooals zij daar ligt, eerst in de 17e eeuw is samengesteld, want Krimpen op de Merwede is hetzelfde als Krimpen op de Lek, hoewel het dan den eenen, dan den anderen naam had.

58. Capelle op die IJssel.

59. Berckwoude.

60. Oudekerck.

61. Hoffwegen.

De Nos. 48—53, 55 en 61 liggen in de Alblasser-, de Nos. 54, 56, 57, 59 en 60 in de Krimpenerwaard, No. 58 in Schieland.

---

[1]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 3e aflevering, blz. 95.

[2]) VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, 7e deel, blz. 406.

In de tweede lijst:

Hardich velt en Pedersens ambogt. Het laatste is Peursum.

Ghybelandt.

Hr. Jan moelnaers Ghiessen.

Giesen int land van Outena. De vermelding van dit dorp is bevreemdend, daar Altena reeds in de eerste lijst sub 7 genoemd is. Misschien moet het een der andere Giesens beteekenen, en is Outena eene schrijffout.

Wyngaerden.

Ammers.

Ottelandt.

Blocklandt.

Rubroeck.

Oude Leckerlandt en Leckerkercke.

Streveland.

Nieu Leckerlant en Leckerkercke.

Lekkerkerk was dus de naam der beide tegenover elkander gelegen dorpen bij het benedeneind der Lek, de naam Oud-Lekkerland is bij het eene, de naam Lekkerkerk bij het andere later verdwenen. Nieuw-Lekkerland wordt 8 Juli 1379 [1]) Nuwelek genoemd. De hier genoemde ambachten lagen (in de onderstelling, dat Giesen in de Alblasserwaard bedoeld is) allen in de Alblasser- of Krimpenerwaard.

In de rekeningen van den provisor van het dekenschap Zuid-Holland over 1328—1331 [2]) vindt men in de Alblasserwaard slechts:

Alblasserdamme.

Oude-Alblaes.

Overslidrecht.

Papendrecht.

Tot dit dekenschap behoorde bovendien in deze waard het dorp Donkersloot.

In de rekening van Jan Heer Gilleszoon loopende van 16 Oct. 1330 tot 12 Juli 1331 [3]), komt voor:

„Item ghegheven van vele quaetsdycs te maken in die Alblaes, „in Donkersloete, in Blocweer, int jaer 30, sente Martijns scouwe „over te comen ende eer tlant inbrac als die parthyen houden...

---

[1]) Van Mieris, Charterboek, 3e deel, blz. 355.

[2]) Muller, Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1e deel, blzz. 534 en 542.

[3]) Hamaker, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 150.

„13 ℔ 8 sc. Item den pape van Donkersloete van sinen jaergheldc. . . . . 30 sc." Dus had Donkersloot toen nog een pastoor.

HOOFDSTUK LIII.

De heeren van Brederode in betrekking tot de Alblasserwaard.

De machtigste heeren in de Alblasserwaard waren de heeren van Brederode. Hunne afstamming uit die van Teilingen is thans volkomen zeker. Daaromtrent is laatstelijk licht verspreid door de heeren J. Craandijk [1]) en Fruin [2]).

De stamvader der Brederodes is Dirk I, bijgenaamd Dapifer of Drossaat, d. i. spijsdrager, die een jongere broeder was van den van 1198 tot 1247 voorkomenden Willem, heer van Teilingen. Dirk I stierf in 1234, 1236 of, minder waarschijnlijk, na 1248 [3]). Zijn zoon Willem, heer van Brederode, komt voor van 6 Aug. 1244 [4]) tot 3 Mei 1283 [5]). Hij wordt 8 Febr. 1269 [6]) bloedverwant van den toenmaligen heer van Teilingen, Dirk, zoon van genoemden Willem, genoemd. Willem van Brederode stierf in 1285 [7]), en was gehuwd met Hildegonda, dochter van den heer van Voorne (waarschijnlijk Hendrik) en weduwe van Costijn van Renesse. Zij overleed 5 April 1302 [8]). Willem's zoon Dirk II was in 1288 bevelhebber van de zeemacht van Floris V, en onderwierp toen de West-Friezen voor hem. Hij was toen baljuw van Kennemerland. Daarna was hij echter in onmin met den graaf, die hem gevangen nam. Eene verzoening kwam 6 Febr. 1292 [9]) tot stand. Hij was een onbeduidend man, die onder den invloed van zijn halven broeder Jan van Renesse

¹) Fruin, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, 10e deel, blzz. 61 en vlgg.
²) Idem, idem, blzz. 78 en vlgg.
³) Idem, idem, blzz. 76 en 77.
⁴) Van den Bergh, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 216.
⁵) Idem, 2e deel, blz. 211.
⁶) Idem, idem, blz. 81.
⁷) Matthaeus, Analecta, 1e deel, blz. 625.
⁸) Van Wijn, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 105.
⁹) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 368.

en later van diens zoon stond [1]). In Oct. 1311 was hij veldoverste in het leger van den bisschop van Utrecht, ter verdediging van Vollenhove tegen de Stellingwervers. Hier wordt hij de Goedertierene genoemd [2]). Hij was gehuwd met MARIA, dochter van HENDRIK II VAN DE LEK. Zij stierf 1 April 1307 [3]), hij stierf, op reis zijnde, te Reims 16 Dec. 1318 [4]). Hieruit wordt terecht door den heer CRAANDIJK afgeleid, dat DIRK VAN BREDERODE, ridder, die 3 Febr. 1251 [5]), 24 en 25 Oct. 1268 [6]) voorkomt, niet dezelfde kan zijn; waarschijnlijk was de laatste een broeder van WILLEM. Neemt men dit aan, dan wordt van DIRK II het eerst melding gemaakt 16 Aug. 1288 [7]).

DIRK II had twee zonen, WILLEM en HENDRIK. De oudste zoon, WILLEM, was gehuwd noch met ELISABETH VAN LUXEMBURG, noch ook met KATHARINA VAN TEILINGEN, die VAN GOUTHOEVEN [8]) hem tot vrouwen geeft, maar met ELISABETH, dochter van DIRK LOEF, broeder van DIRK VII, graaf van Kleef. Voor de kennis van de samenstelling der genealogiën in de 15e en 16e eeuw is dit voorbeeld leerzaam. Men meende, dat eene erfdochter van Teilingen door huwelijk goederen aan de BREDERODES gebracht had, dus moest KATHARINA, die in het laatst der 13e en het begin der 14e eeuw als vrouwe van Teilingen voorkomt, gehuwd zijn met een BREDERODE. Daarvoor werd WILLEM uitgekozen. Maar nu zag men uit een charter, dat zijne vrouw ELISABETH heette. Dit werd dus zijne eerste vrouw. Men vond, dat KATHARINA VAN TEILINGEN eene nicht van keizer HENDRIK VII was (zij was een volle nicht van des keizers vader), dit werd overgebracht op ELISABETH en zoo kwam men er toe, ELISABETH tot dochter van WALRAM, heer van Ligny en oom van HENDRIK VII, te maken.

Nog bij STOKVIS [9]) komen twee erfdochters KATHARINA VAN DE LEK, respectievelijk overleden in 1327 en 1362, voor. Zij zouden uit de huizen Teilingen en Brederode zijn. De eerste is de in 1328 overledene KATHARINA VAN LUXEMBURG, de tweede is de na 30 Juni 1370 (zie Hoofdstuk XVII) overledene KATHARINA, en niet

---

1) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 10e deel, 3e aflevering, blzz. 13 en 22.
2) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 367.
3) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 105.
4) Idem, idem; blz. 137.
5) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 287.
6) Idem, 2e deel, blz. 79.
7) Idem, idem, blz. 279.
8) Kroniek, blz. 121.
9) Manuel, Tabel 22 van Hoofdstuk X.

de dochter van den in 1377 (werkelijk in 1378) overleden DIRK III VAN BREDERODE, maar van zijn in 1318 overleden grootvader.

WILLEM stierf voor zijn vader in 1316. Zijne weduwe kreeg als douairie o. a. Voshol bij Alfen [1]) en hertrouwde in 1322 met WILLEM V, heer van Hoorne en Altena. Eene kopie van een stuk, gedateerd van 10 April 1328 [2]), waarin een WILLEM VAN BREDERODE voorkomt, moet van veel later dagteekenen.

De tweede zoon, HENDRIK, volgde zijn vader op, hoewel zijn overleden broeder zonen nagelaten had; het recht van representatie was nog niet ingevoerd [3]). HENDRIK huwde in 1321 ISABELLA VAN HÉNIN, dochter van BOUDEWIJN, heer van Fontaines, en stierf tusschen 1345 en 27 Sept. 1350 [4]), waarschijnlijk voor 30 Jan. 1347 [5]) en niet, zooals À LEIDIS [6]) zegt, in 1321. Denkelijk heeft deze bij vergissing zijn huwelijksjaar voor zijn doodsjaar, en het laatste voor dat zijner gemalin genomen. Dan zou hij in 1346 zijn overleden. Hij schijnt in geldverlegenheid geweest te zijn, althans 24 Juli 1337 [7]) verpandde hij de heerlijkheid Brederode aan JAN I VAN POLANEN.

WILLEM, de zoon van DIRK II, had een zoon, DIRK III, die huwde met BEATRIX VAN VALKENBURG [8]) (hij was niet haar zoon, gelijk VAN WIJN [9]) zegt), en die deswege aanspraak maakte op die heerlijkheid, welke echter in 1364 [10]) (dus tijdens zijn leven) door den hertog van Brabant van zijne zonen werd afgekocht.

DIRK III komt het eerst voor 8 Sept. 1333 [11]) en werd ingevolge een beding van 18 Oct. 1333 [12]) de opvolger van zijn oom HENDRIK, behalve in twee ambachten nabij Haarlem, en behalve in al hetgeen in Zuid-Holland gelegen was. Toch verkreeg hij na HENDRIKS dood ook de uitgestrekte goederen in de Alblasserwaard.

Men ontmoet DIRK VAN BREDERODE 17 Maart 1350 [13]) als heer

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 179.
[2]) Vermeld bij MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 168.
[3]) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 59.
[4]) Idem, idem, blz. 149.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 704.
[6]) MATTHAEUS, Analecta, 1e deel, blz. 627.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 595.
[8]) Idem, idem, blz. 635.
[9]) Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 143.
[10]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 8e deel, fol. 148.
[11]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 217.
[12]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 552.
[13]) Idem, idem, blz. 773.

van Voshol. Volgens VAN GOUTHOEVEN [1]) zou DIRK II een derden zoon, DIRK, gehad hebben, die in 1346 zou zijn overleden. Overigens komt deze DIRK niet voor, dus is er alle waarschijnlijkheid, dat hij dezelfde als DIRK III is.

Op 4 Juli 1351 werd laatstgenoemde in den slag op de Maas bij Zwartewaal gevangen genomen door WILLEM V, zijn slot werd vanwege dien graaf belegerd en ingenomen en 23 Oct. 1351 [2]) werd met hem een verdrag gesloten, waarbij hij geslaakt werd, maar zijne bezittingen onder beheer van den graaf bleven. Op 24 Juli 1354 [3]) was hij weder gevangen op het slot Heemskerk, doch 13 Oct. 1354 [4]) werd hij voorwaardelijk in vrijheid gesteld, en 9 Febr. 1355 [5]) beleende de graaf hem weder met zijne heerlijkheden.

DIRK III vergunde 15 Aug. 1366 [6]) aan de heeren van Arkel, Herlaar en Slingeland om door Peursum en Neder-Slingeland uit te wateren. Hij treedt 22 Nov. 1369 [7]) op als heer van Hofwegen, Wijngaarden, Papendrecht en Matena. Ook van Hardingsveld en Giesen-Nieuwkerk ware zijne afstammelingen nog heer. WALRAVEN I deed daarvan 4 Juli 1409 [8]) en 14 April 1412 [9]) afstand.

DIRK III stierf na 7 April en voor 31 Juli 1378 [10]), zijn oudste zoon en opvolger REINOUD I, die met JOHANNA, erfdochter van Gennep (tot het graafschap Kleef behoorende) en de Eem (in de Zuidhollandsche Waard) huwde, en die reeds in 1358 baljuw van Kennemerland werd, behoorde in Gelderland tot de partij der Heekerens. MACHTELD, gravin van Blois, die aanspraak maakte op het hertogdom Gelderland, was hem 10000 oude schilden schuldig en verbond daarvoor 25 Mei 1377 [11]) de tollen te Lobit en Tiel en verschillende ambachten en sloten op de Veluwe. Zijn slot te Gennep werd in Oct. 1378 [12]) door WILLEM VAN GULIK, hertog van Gelder, belegerd en ingenomen.

Jongere zonen van DIRK III waren DIRK, WILLEM en WALRAVEN.

---

1) Kroniek, blz. 121.
2) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 156.
3) Idem, idem, blz. 180.
4) Idem, idem, blz. 202.
5) Idem, idem, blz. 233.
6) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 194.
7) Idem, idem, blz. 244.
8) Idem, 4e deel, blz. 123.
9) Idem, idem, blz. 199.
10) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 239.
11) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 48.
12) Idem, idem, blz. XXXVIII.

Laatstgenoemde DIRK was in 1381 in Vlaamschen dienst getreden [1].

WILLEM WILLEMSZOON, dus de kleinzoon van DIRK III, komt als heer eener heerlijkheid (welke is onbekend) in de Zuidhollandsche Waard, 7 Febr. 1377 [2], dus tijdens het leven zijns grootvaders, voor, zijn vader zal met eene erfdochter uit die waard gehuwd zijn. Ook komt hij als zoodanig voor 16 Mei 1379 [3] en 19 Juli 1417 [4]. In het stuk van 1377 wordt hij het allerlaatst genoemd, hij was toen zeer jong.

REINOUD I, die in 1390 overleed, liet 4 zonen na. De oudste, DIRK, werd in 1389 monnik, en dus werd de tweede, JAN, zijns vaders opvolger. Dezen JAN ontmoetten wij bij Putten en Strijen als echtgenoot der erfgenaam van Abkoude en Wijk bij Duurstede. Hij sneuvelde bij Azincourt 25 Oct. 1415.

De derde zoon van REINOUD I, WALRAVEN I, die in Juli 1401 door de Friezen zwaar gewond en gevangen genomen werd, doch kort daarna ontsnapte [5], en die zoo ongelukkig was, van 1402 tot 1406 [6] weder de gevangene van de Arkels te zijn, was in 1415 gedurende de afwezigheid van WILLEM VI met den heer van Kuilenburg met het bestuur van Holland en Zeeland belast [7]. Hij had, gelijk wij boven zagen, de heerlijkheden in de Alblasserwaard als zijn erfdeel ontvangen. In de daar gemelde charters van 1409 tot 1412 noemt hij zich nog heer *tot* Brederode, daar zijn broeder JAN toen de heerlijkheid nog schijnt gehad te hebben. Intusschen was deze JAN tegelijk met zijne gemalin voor 1407 in een klooster gegaan, en mislukte het hem toen, de goederen van zijne schoonmoeder machtig te worden.

WALRAVEN sneuvelde te Gorinchem 1 Dec. 1417, zijne gemalin JOHANNA, erfdochter van Vianen en Ameide, stierf in 1418. Zij hadden twee zonen, REINOUD II, die de heerlijkheden van zijn vader erfde, en GIJSBRECHT, die korten tijd (1455 tot 1456) als bisschop van Utrecht optrad. REINOUD II, die 2 jaren oud was, toen zijn vader sneuvelde, erfde geene heerlijkheden in de Alblasserwaard, daar zijn vader al die bezittingen verlaten of verkocht

---

[1]) AREND, Geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 298.
[2]) MEYLINK, Geschiedenis van Delfland, Bewijsstukken, blz. 374.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 352.
[4]) Idem, 4e deel, blz. 406.
[5]) VERWIJS, De oorlogen van hertog ALBRECHT met de Friezen, blz, CXXX.
[6]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. CIX.
[7]) AREND, Geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 454.

had. Hij kocht 17 Juni 1453 [1]) weder verschillende heerlijkheden in Holland. Zijn oudste zoon, WALRAVEN II, was gehuwd met de dochter van den heer van Borsele en Vere, zijn tweede zoon FRANS was de held van den Jonker-Fransen-oorlog. WALRAVEN II bracht het geslacht weder tot den ouden luister, zoo zelfs dat zijn zoon, die hem in 1531 opvolgde, den barensteel uit zijn wapen wegnam, waardoor hij te kennen gaf, de eigenlijk rechthebbende op het graafschap Holland te zijn. Bij een daaromtrent gevoerd proces was de uitspraak, dat hij als afstammeling van SIKKO, zoon van graaf ARNOUD, erkend werd, terwijl hem vergund werd, het wapen van Holland gebroken te voeren. Thans weten wij, dat deze uitspraak onjuist was, doch dat de eerste BREDERODE eerst ruim 2 eeuwen na den dood van SIKKO vermeld wordt.

De vierde zoon van REINOUD I, WILLEM, huwde in 1410 MARGARETHA, erfdochter van DANIËL V van de Merwede, die in 1403 overleden was. Hij verkreeg hierdoor de heerlijkheden Stein in het land van Valkenburg, en Poelwijk, Leiderambacht en eenige andere in de Tieselenswaard, die in 1424 aan LODEWIJK VAN PRAET, heer van Moerkerken, verkocht werden. Hij verkreeg 4 Dec. 1415 [2]) een aantal heerlijkheden in de Alblasserwaard, die zijn broeder WALRAVEN I had verlaten door er de spade in den dijk te steken, als Papendrecht, Wijngaarden, Ottoland, Slingeland, Goudriaan en Hofwegen. De beide eerste en het laatste werden echter 21 April 1421 [3]) aan AREND VAN GEND gegeven.

WILLEM was tot het laatst medestander van JAKOBA VAN BEIEREN. Hij stierf op hoogen leeftijd in 1451, maar hij kan niet reeds in 1366 schepen van Dordrecht zijn geweest, gelijk SMITS en SCHOTEL [4]) willen. Dit zal zijn oom WILLEM DIRKSZOON geweest zijn.

---

[1]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 107.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 496.
[3]) Register in Beieren IX, fol. 196 verso.
[4]) Beschrijving van Dordrecht, 2e deel, blz. 85.

HOOFDSTUK LIV.

De heeren van de Lek.

De ambachten, uit welke de heerlijkheid de Lek 27 April 1342 bestond, vinden wij opgenoemd bij VAN MIERIS [1]). Bezuiden de Lek waren het toen Riederkerke, Streveland, Brantwyc, Ghibenlant en Blaskensgrave.

De eerste heer van de Lek, in de charters vermeld, is FOLPERT, 27 Febr. 1168. Een tweede FOLPERT komt voor van 1219 [2]) tot 28 Mei 1247. Hij was 9 Aug. 1249 overleden en door zijn zoon HENDRIK I opgevolgd. Deze komt nog voor 23 Oct. 1268 en was 26 Oct. 1271 overleden. Zijn zoon HENDRIK II huwde in laatstgenoemd jaar JUTTE (JUDITH), dochter van het toenmalige hoofd der Zeeuwsche familie van BORSELE, oom van den bekenden WOLFERT.

HENDRIK II had in Gelder den tol op den Rijn te Smitshuizen, die in 1318 [3]) naar Emmerik verplaatst werd, in pacht. De bisschop van Utrecht legde hem wegens wanbetaling dezer pacht een interdict op, dat 9 April 1295 [4]) geschorst werd.

De dochter van HENDRIK II, MARIA, huwde DIRK II VAN BREDERODE. Dit is, zoover bekend, de eenige verwantschap tusschen de familiën van de Lek (die, welke in 1342 uitstierf) en Brederode.

Den zoon van HENDRIK II, PETER, dien hij naar zijn schoonvader genoemd had, vinden wij het eerst met HENDRIK, die daar tevens voor het laatst voorkomt, op 12 Juni 1305 [5]). Op 19 Sept. 1309 [6]) was HENDRIK overleden. Toen maakte PETER met zijn jongeren broeder GIJSBRECHT eene scheiding omtrent de ouderlijke erfenis.

PETER kan 26 Mei 1305 moeilijk reeds een meerderjarigen zoon gehad hebben. Het charter, waarin dit voorkomt [7]), is, naar mij de heer Mr. S. MULLER Fz. mededeelde, dan ook van 30

---

[1]) Charterboek, 2e deel, blz. 655.
[2]) SLOET, Oorkondenboek, blz. 460. De overige bij VAN DEN BERGH, Oorkondenboek.
[3]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 88.
[4]) VAN DEN BERGH, Charterboek, 2e deel, blz. 414.
[5]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 13.
[6]) Idem, blz. 30.
[7]) Idem, blz. 13.

jaren later (25 Mei 1335). Ook twee charters, bij VAN MIERIS gedagteekend van 11 Aug. 1305 [1]), en waarin PETER *heer* van de Lek genoemd wordt, zijn in werkelijkheid slechts gedeeltelijk van dien dag, het tweede zelfs bovendien voor een deel van 14 Aug. 1303. Het eerste deel van beide stukken moet zijn van 1322 of later, want als heer van Putten en Strijen komt er GUY VAN VLAANDEREN in voor, en HUGO VAN SOTTEGEM was nog echtgenoot van BEATRIX van Putten en Strijen op 30 April 1321.

PETER was niet, gelijk GOUTHOEVEN [2]) zegt, met eene dochter van den heer van Wassenaar, doch wel met eene spruit van eene zijlinie van dat geslacht gehuwd. Zij was de zuster van JAN I VAN POLANEN [3]). PETER komt na 13 Febr. 1331 nog slechts in enkele Hollandsche oorkonden voor. Dit zal daarmede in verband staan, dat hij door den Hollandschen graaf uit zijn land gezet is [4]). Waarschijnlijk staat dit weder in verband met de mededeeling, dat de heerlijkheid van HENDRIK VAN HAGESTEIN in 1331 door een krijgsmacht van graaf WILLEM III verwoest en onder twee edelen verdeeld werd. HENDRIK III, de zoon van PETER, was namelijk reeds op 25 Sept. 1324 gehuwd met MARGARETHA VAN HAGESTEIN [5]), en zal dus met HENDRIK VAN HAGESTEIN bedoeld zijn [6]). PETER trok zich terug naar Werth, een plaatsje bij Anholt, dat toen tot Gelder behoorde. Hij komt als Geldersch heer voor 1 Maart 1333 [7]), 27 Maart 1335 [8]) en 25 Sept. 1338 [9]), en wel als een der voornaamste edelen.

Hij overleed 26 Nov. 1338 [10]), zijn zoon HENDRIK III, dien wij het eerst aantreffen 6 April 1321 [11]), overleed kort voor 27 April 1342 [12]) zonder leenvolger. Volgens ZWEDER VAN KUILENBURG [13]) stierf hij in 1341. Hierbij kan de hofstijl gevolgd zijn. Hij was gehuwd met MARGARETHA JANSDOCHTER UTENGOIE, die tusschen 27 April 1331 en 17 Juli 1332 [14]) overleed.

---

[1]) Charterboek, 2e deel, blz. 48.
[2]) Kroniek, blz. 125.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 387.
[4]) Idem, 3e deel, blz. 768.
[5]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 132.
[6]) AREND, Geschiedenis des vaderlands, 2e deel, 2e stuk, blz. 67.
[7]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 304.
[8]) Idem, idem, blzz. 345 en 346.
[9]) Idem, idem, blz. 382.
[10]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 1e deel, fol. 271.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 251.
[12]) Idem, idem, blz. 655.
[13]) MATTHAEUS, Analecta, 3e deel, blz. 602.
[14]) Verslagen en mededeelingen der vereeniging tot uitgave der bronnen van het vaderlandsche recht, 3e deel, blz. 413.

HENDRIKS zuster JUTTA erfde de in Gelderland gelegen goederen. Zij overleed 1352 [1]), en was gehuwd met HUBERT VAN KUILENBURG.

De heerlijkheid de Lek was echter in 1342 vervallen aan WILLEM IV, die haar onmiddellijk aan JAN II VAN POLANEN verkocht. Diens vader, JAN I, had reeds 30 Maart 1326 [2]) de ambachten Krimpen aan de Lek, Krimpen aan den IJsel, Ouderkerk aan den IJsel en Zuidbroek van zijn zwager PETER VAN DE LEK voor 6 jaren in „pacht" ontvangen.

In het stuk van 27 April 1342, boven aangehaald, wordt ook Riederkerke genoemd. Daaronder moet Nieuw-Lekkerland verstaan worden. Vooral wordt dit waarschijnlijk, omdat de oudste zoon van JAN II 13 Mei 1390 [3]) Nieuw-Lekkerland als lijftocht aan zijne vrouw gaf, en hij het dus toen bezat, terwijl daarentegen Riederkerk in de Riederwaard 17 Dec. 1389 [4]) door den heer van Oosterhout, die er toen heer van was, ter bedijking werd overgedragen.

Is de naam van Nieuw-Lekkerland in ouden tijd Riederkerk geweest, dan wordt de aanduiding in het charter van 2 Mei 1064: „de Ryede juxta Merwede usque Slydrecht" duidelijk. Dit is dan de strook langs de geheele Noord en langs het benedendeel der Merwede. Ware het Riede aan de Westzijde der Noord bedoeld, dan zou niet gesproken kunnen zijn van een terrein langs de Merwede van daar tot Sliedrecht, tenzij men met Sliedrecht het Sliedrecht in de Zuidhollandsche Waard bedoeld zou hebben. Maar dan ware er weder strijd met de Zwijndrechtsche Waard en het land van Thuredrecht tot Werkenemunde, die dan beide tweemaal genoemd zouden zijn.

Tegen de aanwezigheid van twee Riedes aan weerszijden eener rivier kan geen bezwaar bestaan, als men let op de beide Lekkerkerken in de lijst van 1365 en 1366, boven vermeld, en op Sliedrecht en Over-Sliedrecht.

De heeren van Arkel en van Kuilenburg werden tijdens de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten beleend met de tot de heerlijkheid de Lek behoorende ambachten bezuiden de rivier van dien naam en wel de eerste 2 April 1351, de laatste 2 Mei 1355 [5]).

WILLEM V verzoende zich 5 Dec. 1356 [6]) weder met JAN II

---

[1]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 1e deel, blz. 271.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 387.
[3]) Idem, 3e deel, blz. 564.
[4]) Idem, idem, blz. 543.
[5]) VAN WIJN, Huiszittend leven, 2e deel, 1e stuk, blz. 229.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 11.

VAN POLANEN, doch de beide anderen behielden hunne aanspraken en het hierover ontstane geschil werd 19 Sept. 1358 [1]) door den naar de Hoekschen overhellenden ruwaard ALBRECHT ten voordeele van POLANEN beslist, voor het geval, dat de beide anderen niet binnen 6 dagen betere bewijsstukken voorbrachten. Die bewijsstukken werden door den heer van Arkel bijgebracht en 4 Juli 1359 [2]) werd door scheidsmannen bepaald, dat de ambachten bezuiden de Lek een leen van ARKEL, doch een achterleen van den heer van Polanen waren. Van de Kuilenburgsche aanspraken wordt daarin niet gerept, doch de heer van Kuilenburg noemde zich nog 12 Mei 1409 [3]) heer van de Lek. Hij had de Geldersche bezittingen der heeren van de Lek, waaronder de tol te Emmerik, het slot te Werth en twee hoven te Ewijk en Malburgen, 20 Nov. 1361 [4]) in zijn bezit.

HOOFDSTUK LV.

Uitwatering der Alblasserwaard. De Kinderdijk.

De voornaamste deelen van de Alblasserwaard, de Overwaard en de Nederwaard, wateren tegenwoordig beide aan den Elshout onder Nieuw-Lekkerland uit. Op de Overwaard watert ook een deel van het land van Arkel, en wel dat bewesten den Zouwedijk, uit.

Deze uitwateringen, geheel anders dan voor dien tijd, zijn allen in de 14e eeuw tot stand gekomen.

Afzonderlijke uitwatering hadden steeds en hebben nog: Streefkerk en Nieuw-Lekkerland.

In 1277 waterde een groot deel van de Overwaard evenals Arkel beneden de Zouwe uit op de Giesen en zoo op de Merwede, eenige landen, als Langerak en Ammers-Graveland, zullen op de Lek uitgewaterd hebben, terwijl de Nederwaard op de Alblas en zoo op het deel der Merwede, dat thans Noord heet, loosde.

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 56.
[2]) Idem, idem, blz. 101.
[3]) Idem, 4e deel, blz. 22.
[4]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. 171.

Reeds 30 Maart 1231 was de Giesen dicht bij haar benedeneind afgedamd, daar wij op dien datum van Gysendam gesproken vinden [1]). Echter moeten toen tevens een of meer sluizen in dien dam aanwezig geweest zijn om de afwatering niet te belemmeren.

De uitwateringssluis van de Nederwaard lag op de grens der ambachten Bleskensgraaf en Alblas; de dam door de Alblas, waarin die sluis lag, heette Vuilendam.

In drie stukken, volgens VAN MIERIS gedagteekend 28 Oct. 1320, 1 Jan. 1322 en 28 Maart 1323 [2]), geeft WILLEM III gelijkluidenden voorschriften omtrent verschillende waterstaatsbelangen van de Nederwaard. Daarin wordt bepaald, dat de Alblas tusschen den Vuilendam en den Alblasserdam door den dijkgraaf geschouwd zal worden, dat is door dien van de Alblasserwaard. Hoogstwaarschijnlijk zijn de beide eerste der genoemde handvesten van 28 Oct. 1322 en 1 Jan. 1323. WILLEM III zegt in alle drie, dat hij heeft aangezien „grote noede van vloeden, van diken, ende „anders meniegherhande onghevalle tuysken Maerwede ende Lecke „in onzen lande." Nu zijn in den zomer van 1322 verscheidene dijken in ons land doorgebroken, zoodat het niet onwaarschijnlijk is, dat de handvesten gegeven zijn om orde te stellen op hetgeen op waterstaatsgebied, willens of onwillens, verwaarloosd was. Het eerste had betrekking op de geheele Nederwaard, het tweede op Giesen-Oudkerk, het derde voegde Alblas, Blokweer (een deel van Alblasserdam) en Donkersloot (dat destijds nog aan den rechteroever van de Noord, toen Merwede, lag) daaraan toe. De vergrooting van de omringing der Alblasserwaard naar de Westzijde moet dus tusschen 1277 en 1322 hebben plaats gehad. Toen is derhalve ook de Kinderdijk aangelegd. Het schijnt mij toe, dat de uitlegging, die de heer J. J. VAN KERKWIJK aan den naam van dezen dijk geeft [3]), dat hij verschuldigd is aan de groote bedrevenheid, die in vroegere eeuwen de bewoners dezer streken hadden in het maken van dijken, zoo zelfs, dat de kinderen ook al dijken hielpen aanleggen, nog veel minder waarschijnlijkheid heeft dan de legende van het kind, dat er in 1421 zou zijn komen aandrijven. Dit laatste is op zich zelf zeer goed denkbaar, al is er weinig kans, dat een kind uit de Zuidhollandsche Waard aan den Kinderdijk is komen aandrijven. Maar Ridderkerk was kort te voren ook herdijkt en is bij dien vloed geïnundeerd en het kind kan van daar naar den Kinderdijk zijn gedreven.

---

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 185.

[2]) Charterboek, 2e deel, blzz. 244, 271 en 308.

[3]) Notulen Koninklijk Instituut van Ingeniers 1864—1865, blz. 67.

Eene betere verklaring van dezen naam schijnt mij echter die, dat de dijk is aangelegd tijdens de minderjarigheid van den heer, in wiens heerlijkheid de dijk gelegd werd, of dat die heerlijkheid kort daarna door minderjarigen bezeten werd. De naam is tegenwoordig ook uitgestrekt over een deel, onder Nieuw-Lekkerland behoorende, maar er was tusschen 1277 en 1394 geen minderjarige heer van de Lek. Het is dus duidelijk, dat het, indien mijne onderstelling de juiste is, de heer of de heeren van hetgeen thans Alblasserdam heet, moeten geweest zijn, die minderjarig waren tijdens of niet lang na den aanleg van den Kinderdijk. Nu zien wij in een stuk van 14 Mei 1408 [1]), dat Alblas, Alblasserdam, Molenaarsgraaf en Giesendam indertijd behoord hadden aan de *kinderen* van Giesen. Het ligt voor de hand, aan te nemen, dat aan hen de naam Kinderdijk ontleend is.

In 1365 of 1366 [2]) wordt gesproken van heer JAN MOELNAERS Ghiessen, deze heer was dus, behalve van Molenaarsgraaf, hetwelk aan een zijner familieleden zijn naam ontleende, en van Brandwijk en Gibeland, die hij gezamenlijk met WILLEM DEN MOLENAAR JANSZOON 21 Juli 1325 verkreeg [3]), ook heer van een deel van Giesen en dus behoorden de kinderen van Giesen ook tot het geslacht MOLENAAR. Dit is in overeenstemming daarmede, dat JAN DE MOLENAAR 13 Jan. 1306 [4]) met Giesen verlijd werd. Het in dit stuk tegelijk genoemde Poederooiens-Ambocht [5]) zal Peursum moeten zijn, dat ook elders (zie boven) Poedersynsambocht genoemd wordt.

Verder zien wij nog, dat TIELMAN DE MOLENAAR 1 Jan. 1322 (1323) [6]) heer was van Oud-Giesen, terwijl HENDRIK DE MOLENAAR 7 April 1344 [7]) als zoodanig voorkomt.

De familie MOLENAAR was een Dordsch geslacht. In 1299 was JAN, vader van bovengenoemden WILLEM, afgevaardigde van Dordrecht naar graaf JAN I [8]). Ook PIETER TIELMANS ZOON, daar genoemd, zal een MOLENAAR zijn. De in 1323 genoemde TIELMAN had een broeder JAN, die zegelaar was van graaf WILLEM IV [9]). Dit was de JAN ALLARDZOON, medeëigenaar van Brandwijk en Gibeland volgens genoemd stuk van 1325.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 99.

[2]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 357.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 356.

[4]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 16.

[5]) Volgens de Verbetering bij MULLER moet echter dit Poederoyens Ambacht vervallen.

[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 271.

[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 292.

[8]) STOKE, Rijmkroniek, 2e deel, blz. 90.

[9]) FRUIN, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, nieuwe reeks, 7e deel, blz. 74.

TIELMAN schijnt volgens een stuk van 30 Aug. 1345 [1]) geen kinderen gehad te hebben; zoowel zijne goederen als die van zijn broeder kwamen na hunnen dood aan de kinderen van JAN. Wanneer TIELMAN is overleden, is mij niet voorgekomen, JAN werd te Dordrecht door de Hoekschen in 1352 [2]) vermoord, het gevolg hiervan was, dat zijne moordenaars in de kerk en op het kerkhof werden afgemaakt, en daarvan, dat de bisschop Dordrecht onder interdict legde, hetwelk 4 jaren aanhield.

De kinderen van JAN waren 13 Mei 1369 [3]) reeds overleden of hadden de spade op den dijk gestoken; want de bovengenoemde ambachten werden toen door hertog ALBRECHT verkocht „om be„houdenisse des lands".

Dat ARNOUD VAN ARKEL, heer van Noordeloos, in 1366 heer van Oud-Alblas en Alblasserdam was, zooals VAN GOUTHOEVEN [4]) wil, kan niet juist zijn. Wel heeft een der heeren van Arkel, nl. JAN V, die ambachten eenigen tijd bezeten [5]). Uit het boven aangehaalde stuk van 14 Mei 1408, waarin ook Alblas en Alblasserdam genoemd worden, blijkt, dat JAN DE MOLENAAR's Giesen hetzelfde als Giesendam is, d. i. hetgeen thans de polder Giesen-Oude-Benedenkerk uitmaakt.

Het dorp Giesen-Oudkerk, in dezen polder en den polder Giesen-Bovenkerk gelegen, zal wel het belangrijkste in deze streek geweest zijn. Aldaar zal de jaarmarkt geweest zijn, welke zoo bekend was, dat er in 1329 [6]) betalingen op dien datum bepaald waren.

De heer van Langerak verkreeg 20 Oct. 1281 [7]) voor den polder van dien naam vergunning om mede uit te wateren „langhes der „Ghiesen ende dore den dam van Oltghiesen in die Merwede". Deze uitwatering is onder den naam Smoutjesvliet nog aanwezig.

Giesen-Nieuwkerk en Hardingsveld waren toen nog niet in de Alblasserwaard opgenomen. Dit geschiedde eerst ten gevolge van de algeheele verandering der uitwatering van de Overwaard in 1365 en 1366.

In eerstgenoemd jaar werd de Giesendam om de aldaar aanwezige sluizen doorgetrokken en in 1366 werd een uitwateringskanaal,

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 697.

[2]) KIST en MOLL, Kerkhistorisch archief, 3e deel, blz. 30.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 241.

[4]) Kroniek, blz. 134. Ook zijn zoon JAN komt 10 Oct. 1386 alleen als heer van Noordeloos voor.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 243.

[6]) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 136.

[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 193.

breed 60 à 70 Meter, gegraven van Ammers-Graveland naar den Elshout. De reden was, dat de Overwaard niet steeds droog gehouden kon worden en de ebben aan den Elshout veel lager afliepen dan aan den Giesendam. Dit verschil was toen ter tijd, toen al het Waal- en Maaswater langs Giesendam liep, nog belangrijk grooter dan thans. Ook de reeds bestaande boezemwateren van de Giesen tot Ammers werden verruimd.

Op een en ander hebben betrekking oorkonden van 22 Aug. en 30 Sept. 1365 en van 15 Aug. 1366 [1]).

Naar het gevoelen van WAGENAAR [2]) draagt de bedijking van Hardingsveld aan de Alblasserwaard, waardoor hier het winterbed zooveel smaller werd, en waardoor het hoog opperwater hooger steeg dan vroeger, de schuld van de doorbraak van 1421. Ik zou hierbij willen voegen de afdamming der Maas bij Hedikhuizen, waardoor voor het opperwater voor Waal en Maas van Woudrichem tot Werkendam slechts een smal winterbed beschikbaar was. Wij zagen intusschen in Hoofdstuk XX, dat de doorbraak door afkalving aan de landzijde moet hebben plaats gehad; de aandrang door hoog opperwater kan hierin echter ook zijn deel gehad hebben.

De Nederwaard, die, zooals wij zagen, eene van de Overwaard afgescheiden afwatering had, bekwam daarin omstreeks denzelfden tijd als laatstgenoemde verbetering. Bij handvest van 22 Nov. 1369 [3]) gaf ALBRECHT aan degenen, die uitwaterden te Alblasserdam alsmede aan den Vinkenpolder, die tot dien tijd afzonderlijk uitgewaterd had, maar thans in het waterschap opgenomen werd, vergunning tot het maken van eenen „waterganck uytten Alblas deur „Blockweer tot Nieuw-Leckerlant toe", dus dezelfde uitwatering die thans nog bestaat. Alle heeren in de Nederwaard worden opgenoemd. Zij waren heer:

De heer van Arkel (OTTO) van Ruybroeck.

De heer van Brederode (DIRK III) van Hofwegen, Wijngaarden, Papendrecht en Matena. Dat ook de bovenvermelde Vinkenpolder, die thans onder Alblasserdam gelegen is, tot de domeinen der BREDERODES behoorde, blijkt uit eene oorkonde van 21 Jan. 1387 [4]), waarbij REINOUD I VAN BREDERODE aan Papendrecht, Vinckenlandt en Matena eenige voorrechten geeft. Hoe komt het nu, dat Papendrecht en de Vinkenpolder thans niet meer met de Nederwaard, maar ieder afzonderlijk uitwateren? Hoogstwaarschijnlijk was de reden daarvan,

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blzz. 180, 181, 192, 194 en 195.
[2]) Vaderlandsche historie, 3e deel, blz. 453.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 244.
[4]) Idem, idem, blz. 456.

dat WALRAVEN I VAN BREDERODE in het begin der 15e eeuw hier de spade gestoken, d. i. het land geäbandonneerd had.

De heer van de Lek (JAN II VAN POLANEN) van Brantwijck, Gybelant, Blaskinsgrave en Nieuw-Lekkerland. Het laatste ambacht kwam slechts voor een gering deel onder de Nederwaard.

DANIËL IV VAN DE MERWEDE en JAN VAN BUREN te zamen van Blokland, een deel van Hofwegen nabij den Vuilendam, Giesen beneden de kerk (thans de Giesendamsche Polder) en Molenaarsgraaf.

Het heerschap van Alblas van dat ambacht. Met „heerschap" zijn de verschillende eigenaren, de kinderen MOLENAAR, bedoeld.

HERBAREN VAN LIESVELD, WILLEM VAN NAALDWIJK en JAN VAN DE MERWEDE FLORISZOON eindelijk van de 3 ambachten in Sliedrecht.

In welk een toestand de Alblasserwaard langzamerhand geraakte, eensdeels door inklinking, anderdeels door verhooging van de waterstanden in de rivieren de Lek en de Merwede, kan blijken uit het abandonneeren, in het begin der 15e eeuw, van een aantal heerlijkheden. Zoo de heer van Arkel, eenige jaren voor 1408, gelijk uit het meermalen genoemde charter van 14 Mei van dat jaar blijkt, Oud-Alblas, Alblasserdam, Molenaarsgraaf en Giesendam. Zoo WALRAVEN I VAN BREDERODE 16 April 1410 [1]) en 31 Juli 1413 [2]) Giesen-Oudkerk, dat de graaf toen aan WISSCHAART VAN HONSWIJK, en 4 Dec. 1415 [3]) Papendrecht, hetwelk hij toen aan WALRAVEN's broeder WILLEM in leen gaf. Dat WALRAVEN I achtereenvolgens zijne overige heerlijkheden in de Alblasserwaard aan AREND VAN GENT verkocht, was zeker mede het gevolg van het bijna voortdurend onder water staan der landen in dezen tijd. Hij gaf hem 14 April 1412 [4]) de dorpen Hardingsveld en Giesen-Nieuwkerk en de polders Giesendam, Mosyenbroek, d. i. de Muisbroeksche Polder en den polder tusschen Schaluinresloot en Giesenmonde over. Dit laatste is de polder Hardingsveld. Dus kwam Giesendam zoowel aan Arkel als aan Brederode toe. Echter blijkt uit een oorkonde van 8 Dec. 1382 [5]), dat zij ieder een deel van Giesendam (hier Giessen genoemd) in bezit hadden. Op 4 Dec. 1412 [6]) gaf WALRAVEN ook Ottoland en het huis Giesenburg aan denzelfden over. Hoe met het bovenstaande te rijmen is de brief van 4 Juli 1409 [7]),

---

1) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 138.
2) Idem, idem, blz. 243.
3) Idem, idem, blz. 356.
4) Idem, idem, blz. 199.
5) Idem, 3e deel, blz. 391.
6) Idem, 4e deel, blz. 222.
7) Idem, idem, blz. 123.

waarbij werd goedgekeurd, dat WALRAVEN al zijne landen en heerlijkheden tusschen de Lek en de Maas aan JAKOB VAN DER DUIN had overgegeven, is onbegrijpelijk; wellicht moet voor het woord Lek Merwede gelezen worden.

HOOFDSTUK LVI.

De heerlijkheid en de heeren van Arkel.

De belangrijkste heerlijkheid in het Oostelijk deel van het land tusschen Lek en Merwede was Arkel. Zij bestond uit de stad Gorinchem en de ambachten Arkel, Schelluinen, Hoornaar, Hoog-Blokland, Nieuwland, Leerbroek, Middelkoop (dit behoorde evenals thans kerkelijk onder Leerbroek [1])) en Kedichem en Oosterwijk. De beide laatste vormden één ambacht, hoewel zij elk een kerk hadden [2]).

Hoewel de heeren van Arkel noch de „edelste", noch de „oudste" onder de Hollandsche edelen waren, is hen toch de eer te beurt gevallen, dat verschillende personen eene geschiedenis van hun geslacht geschreven hebben. Een hunner is een ongenoemde, wiens werk tot titel heeft „De vita et rebus gestis Dominorum de Arkel „succincte narratio". Dit verhaal is uitgegeven door MATTHAEUS [3]). Het begint met HEYNEMANNUS, die in 992 gestorven zou zijn, en gaat van vader op zoon door, terwijl het geslacht zich reeds omstreeks 1100 in drie takken, van Arkel, van Asperen en Leerdam en van Bottersloot, Blokland en Spijk, verdeeld zou hebben. Uit de vele echte oorkonden blijkt van HEYNEMANNUS en de verdere daarin genoemden, FOPPO en JAN I tot en en met JAN VII, niets.

Een handschrift van een ander, uit de 16e eeuw, voert tot titel „Kronycke des lants van Arkel ende der steede van Gorcum" [4]).

Een derde uit het begin der 17e eeuw, eveneens handschrift, is van AERNDT KEMP JACOBSZ., en getiteld „Chronycke der Heeren

---

[1]) FRUIN, Informatie van 1514, blz. 424.
[2]) Idem, blz. 425.
[3]) Analecta, 5e deel, blz. 201 en vlgg.
[4]) Aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, No. 962 der handschriften

„van Arkell ende oirspronck ende voortganck van de stede van „Gorinchem" [1]).

Beiden gaan verder dan de anonymus van MATTHAEUS, want zij leiden [2]) den oorsprong der heeren van Arkel (die volgens den eerste vroeger VAN DER TOORN geheeten zouden hebben) af van eene afdeeling der Trojanen, die naar Pannonië trok. Een hunner aanvoerders, omstreeks 1000 voor onze jaartelling voorkomende, zou JOINCHUS, d. i. JAN, VAN ARKEL geweest zijn. In 346 na Christus trokken zij naar Frankrijk, enz. enz.

Naar het verhaal van AERNDT KEMP heeft zijn kleinzoon ABRAHAM KEMP in 1656 een werk uitgegeven, „Leven der doorluchtige „heeren van Arkel ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem". Hij laat althans alles, wat zijn voorganger omtrent de Trojanen meldt, vallen, „daar ADRIANUS JUNIUS die Trojaansche verhalen voor eene „klucht houdt". De daarop volgende verhalen echter, van af 378, neemt hij over zonder kritiek.

MOLL [3]) deelt mede, dat JAN VAN ARKEL DIRK III omstreeks 1030 naar het Oosten vergezelde. Dat DIRK III daar geweest is, is ontwijfelbaar, maar STOKE, dien MOLL aanhaalt, noemt geen ARKEL. De eerste, die hem noemt, is de vermelde anonymus. Hetzelfde is het geval met MOLL's mededeeling [4]), dat ARKELS den eersten kruistocht hebben bijgewoond. Ook dit is het eerst door den anonymus medegedeeld.

Sommige fabelen omtrent de ARKELS, BREDERODES en anderen uit de 11e en 12e eeuw zijn ontleend aan later vervaardigde tournooiboeken.

Uit den naam HEYNEMANNUS bij den anonymus van MATTHAEUS wordt door zijne navolgers de verwantschap met de vier Heemskinderen afgeleid. Merkwaardig is ook de mededeeling bij ABRAHAM KEMP [5]), dat een JAN VAN ARKEL, gedoopt in 418, met het land van Bar begiftigd werd, en Pierlepont stichtte. Dit vindt zijn oorsprong daarin, dat de laatste der ARKELS, die in 1428 stierf, gehuwd was met ELISABETH VAN BAR, erfdochter van Pierrepont. Hij vond wellicht eene vermelding van 1418, waar de eerste 1 uitgesleten was, en nu was hem dit een welkom bewijs voor de oudheid van het geslacht ARKEL.

---

[1]) Aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, No. 229 der handschriften.

[2]) Blz. 1 der eerste, blz. 133 der tweede kroniek.

[3]) Kerkgeschiedenis, 2e deel, 1e stuk, blz. 7.

[4]) Idem, idem, blz. 9.

[5]) Blz. 3.

De anonymus van MATTHAEUS deelt van alle heeren van Arkel mede, uit welke huizen zij hunne vrouwen genomen hebben, het waren voor die uit de 13e eeuw en vroeger natuurlijk machtige huizen, waarvan sommigen echter eerst later bloeiden. In zoover zijn zij denkelijk niet geheel uit de lucht gegrepen, dat de ARKELS in de 14e eeuw aan die huizen verwant waren. Wellicht heeft de ongenoemde schrijver eenvoudig de kwartieren van eenige ARKELS genomen en die namen gegeven aan de vrouwen der gefingeerde voorvaders. De bedoeling van dergelijke verhalen en combinatiën is in het algemeen om den trots eener rijke of invloedrijke familie te vleien of den roem van zijn land of stad hooger te doen klinken. Ook was het voor de Arkelsche heeren van hoog belang, toen zij zich vermaagschapten met grafelijke geslachten, het te doen voorkomen alsof hun stamboom even oud of zoo mogelijk ouder was.

Men leze over de wijze, waarop de genealogiën in dien tijd samengesteld werden, Dr. J. BOLHUIS VAN ZEEBURGH [1]).

ABRAHAM deelt mede [2]), dat hij zelf van ouden adel is, en dat zijne voorvaderen niet eenvoudig KEMP, maar DE KEMP heetten. Men vindt hiervan niets in het handschrift van zijn grootvader, maar hij zegt, nog een handschrift van dien grootvader gebruikt te hebben, het zal daarin dus voorkomen.

Waarschijnlijk waren die voorvaderen de officieele kampvechters in gerechtelijke tweegevechten [3]) en deze betrekking zal wel niet zoo geacht geweest zijn, dat de drager daarvan den adelstand deelachtig werd. Eerder houd ik het er voor, dat „de" hier het lidwoord beteekent.

De eerste heer, dien de oorkonden noemen, is JAN VIII van den anonymus, dien wij dan ook JAN I zullen noemen. Hij verschijnt het eerst in een charter van 17 Maart 1254 [4]), tegelijk met zijn broeder HERBAREN, heer van Monte, dat is Bergambacht.

Bij AERNDT KEMP komt [5]) eene opgaaf zijner 8 kwartieren voor, overgenomen van zijn graftombe, die toen nog te Gorinchem aanwezig was. De kwartieren zijn: Arkel, Vlaanderen, Loon, Buren, Virneburg, Luxemburg, Bentheim, Holland. In deze opgave kan iets waar zijn, daar men vindt, dat eene dochter van OTTO I, graaf van Bentheim (welke OTTO tusschen 1207 en 1213 overleed),

---

1) Kritiek der Friesche geschiedschrijving, blzz. 173 en 174.
2) Blz. 75.
3) BLOK, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen, blz. 35.
4) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 314.
5) Blz. 309.

met een graaf van Virneburg huwde [1]). Echter is het 8e kwartier in dat geval toch zeker verkeerd, daar deze OTTO met eene gravin van Arnsberg gehuwd was. Wel was hij de zoon van DIRK VI, graaf van Holland, zoodat hier na eene eeuw eene vergissing mogelijk is. Iets, wat ook doet vermoeden, dat er waarheid in de opgave schuilt, is de naam van JAN's echtgenoote, BERTHA VAN OCHTEN, uit een Geldersch geslacht van lageren rang. Ware alles fantasie, men had hiervan ook wel Vlaanderen, Luxemburg of iets dergelijks gemaakt. ABRAHAM KEMP [2]) tracht het eenigszins goed te maken, door BERTHA tot dochter van den *graaf* van Ochten te verheffen.

Wij lezen [3]), dat HUGO BUTTERMAN, een neef van den heer van Arkel, en wiens lichaamskracht ook zeer groot was, aanvoerder bij den slag van Kortrijk in 1302 was en kort na dien slag aan zijne wonden bezweek. Dit is echter onjuist. HUGO BUTER, die van 1247 [4]) tot 23 Juni 1277 [5]) voorkomt, was gehuwd met de vrouwe van Schoonhoven, die 3 Mei 1280 [6]) hertrouwd was met ZWEDER VAN ZUILEN. Zij had bij hem geen kinderen gehad, en na dien tijd komt geen BUTER meer voor.

Een oudere HUGO BUTER wordt in 1155 [7]) vermeld. De ongenoemde schrijver van het leven der heeren van Arkel vindt in deze vermelding een welkome gelegenheid om hem broeder van zijn JAN IV, die in 1143 gestorven zou zijn, te maken.

Het is zeker, dat de ARKELS voortgekomen zijn uit de heeren van de Lede, die ruim eene eeuw vroeger in de charters verschijnen. De heeren van de Lede voerden het wapen van Arkel met een lambel [8]). Het bezit der ARKELS te Gorinchem en omstreken kan te danken zijn aan een huwelijk met eene dochter van den graaf van Bentheim. BOUDEWIJN, graaf van Bentheim, zoon van een broeder van graaf FLORIS III, was 6 Dec. 1224 [9]) heer van Gorinchem, terwijl wij 23 Febr. 1282 [10]) een ARKEL (JAN II) als zoodanig het eerst vermeld vinden.

Ik zou meenen, dat de vader van JAN I VAN ARKEL de oudste

---

[1]) L. A. COHN, Stammtafeln zur Geschichte der Deutschen Staaten und der Niederlande, Tafel 218a.

[2]) Leven der heeren van Arkel en beschrijving van Gorinchem, blz. 40.

[3]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 357.

[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 241.

[5]) Idem, 2e deel, blz. 145.

[6]) Idem, idem, blz. 165.

[7]) Idem, 1e deel, blz. 85.

[8]) VAN SPAEN, Inleiding tot de historie van Gelderland, 3e deel, blz. 215.

[9]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 167.

[10]) Idem, 2e deel, blz. 197.

zoon was van den heer van de Lede (waarschijnlijk van HERBAREN II, zie Hoofdstuk LVIII), en dat hij, toen hij Arkel, Gorinchem en toebehooren verkreeg, de heerlijkheid de Lede aan zijn jongeren broeder overliet. Niet alleen uit het wapen, maar ook uit den bij beide geslachten voorkomenden naam HERBAREN is de verwantschap af te leiden.

De stichting van de stad Gorinchem door een JAN VAN ARKEL wordt door de kronieken tot den tijd van FLORIS IV [1]) (1222—1234) gebracht; daarbij zal voor JAN VAN ARKEL zijn te lezen BOUDEWIJN VAN BENTHEIM.

JAN I VAN ARKEL wordt het laatst vermeld 23 Aug. 1264 [2]). De anonymus van MATTHAEUS zegt, dat hij 15 Mei 1272 stierf. Dit is, wanneer hij geen afstand tijdens zijn leven heeft gedaan, onjuist. Zijn zoon en opvolger JAN II wordt reeds als heer van Arkel vermeld 24 Juli 1269 [3]), en sneuvelde 27 Maart 1297 bij Vronen. Hij wordt door STOKE [4]) „de getrouwe goede heer" genoemd.

Boven werden de ARKELS Hollandsche edelen genoemd, in werkelijkheid waren zij niet anders dan „ledigman" van den Hollandschen graaf, al droeg reeds JAN II VAN ARKEL op 18 April 1290 [5]) zijn burcht te Gorinchem aan FLORIS V op. Het was in dezen tijd, dat vele heeren hunne allodiën aan de graven verkochten om ze weder in leen te ontvangen [6]).

De broeder van JAN II, ARNOUD, werd heer van Noordeloos, en komt voor van 30 Dec. 1289 [7]) tot 28 Maart 1305 [8]).

JAN III VAN ARKEL, zoon en opvolger van JAN II, was gehuwd met KUNIGONDE VAN VIRNEBURG [9]). De ongenoemde schrijver zegt, dat hij huwde met ERMGARD, erfdochter van Voorne, KEMP maakt hiervan GIMGARD. Waarschijnlijk bracht de anonymus het hem onbekende Virneburg in verband met het dikwijls voorkomende: heer van Voorne, burggraaf. De naam ERMGARD is eveneens foutief en afkomstig van IRMENGARD, echtgenoote van den oudsten zoon van JAN III, JAN IV. In het jongste genealogische werk [10]) wordt

[1]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 308.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 520.
[3]) Idem, idem, blz. 83.
[4]) STOKE, Rijmkroniek, 2e deel, blz. 54.
[5]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 307.
[6]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, 1e deel, blz. 290.
[7]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 684.
[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 47.
[9]) Idem, idem, blz. 398.
[10]) DES TOMBE, Het geslacht van Renesse van den oorsprong tot 1430.

ERMGARD nog verkeerdelijk eene dochter van HENDRIK VAN VOORNE genoemd.

JAN III had twee broeders, HERBAREN en NIKOLAAS. De eerste wordt als zoodanig 28 Maart 1305 [1]) genoemd en had 7 Dec. 1317 [2]) bezittingen te Driel in de Bommelerwaard. Hij was heer van Slingeland. Er wordt in een stuk van 16 Sept. 1320 [3]) gesproken van land in Slingeland en de Groote Waard in Herbarensambacht. De Groote Waard is hier niet de Zuidhollandsche Waard, maar een aan Slingeland grenzende polder, thans onder Noordeloos gelegen. HERBAREN werd 5 Juni 1307 [4]) door zijn broeder JAN III met de Groote Waard en eenige andere landen beleend.

NIKOLAAS komt 7 Nov. 1334 [5]) voor als echtgenoot van ELISABETH VAN EMMIKHOVEN in Altena.

JAN IV wordt 27 Oct. 1321 [6]) JAN VAN DE LEDE genoemd, dus die heerlijkheid was toen aan de ARKELS gekomen.

Hetzelfde als met Leerdam geschiedde met Bergambacht, dat bij laatstgenoemde oorkonde na den dood van ARNOUD en diens zoon HERBAREN (afstammelingen van den boven reeds vermelden HERBAREN DE MONTE) door graaf WILLEM III aan den lateren JAN IV VAN ARKEL gegeven werd. De gemalin van JAN III verkreeg het vruchtgebruik van Bergambacht. Na haren dood verkreeg haar zoon JAN, later bisschop van Utrecht, dit vruchtgebruik. In een charter van 18 Juli 1330 [7]) komen de beide broeders als rechthebbenden op Bergambacht voor.

JAN IV erfde ook Arkel eenige jaren later bij den dood zijns vaders, volgens den anonymus gestorven in Vigilia nativitatis domini nostri (24 Dec.) 1324 [8]). Bij KEMP is dit geworden: op kerstnacht 1324 te twaalf uren.

JAN IV huwde IRMENGARD (niet, zooals VAN GOUTHOEVEN zegt, ELISABETH), dochter van OTTO, graaf van Kleef. Het is eerst sedert dit huwelijk, dat de ARKELS door de Hollandsche graven „onze „lieve neef" genoemd worden. Zij stierf niet, gelijk genoemde schrijver zegt, in 1342, maar 6 Aug. 1362 [9]). Hoe A. J. VAN

---

1) VAN MIERIS, Charterbock, 2e deel, blz. 500.
2) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 170.
3) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 89.
4) Idem, blz. 22.
5) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 569.
6) Idem, idem, blz. 265.
7) Idem, idem, blz. 500.
8) MATTHAEUS, Analecta, 5e deel, blz. 225.
9) Idem, idem, blz. 126.

DER AA [1]) er toe komt, aan JAN IV nog een tweede vrouw MABELIA, die hem ZWEDER VAN GAASBEEK, PUTTEN en STRIJEN geschonken zou hebben, te geven, is onbegrijpelijk.

JAN IV werd door graaf WILLEM IV 4 Jan. 1340 [2]) tot stadhouder van het bisdom Utrecht benoemd en bleef dit tot de benoeming van zijn broeder tot bisschop in 1342. Hij overleed volgens VAN GOUTHOEVEN 23 Febr. 1355, dit is echter onmogelijk, daar hij nog voorkomt in drie charters, een van 29 Mei en twee van 4 Juli 1359 [3]). Hij voerde in dat jaar oorlog met hertog ALBRECHT, bij eerstgenoemd stuk kwam eene verzoening tot stand, bij de laatstgenoemde stukken maakten de scheidslieden een aantal geschilpunten uit.

Daar zijn oudste zoon JAN overleden was (volgens VAN GOUTHOEVEN in 1352, volgens ABRAHAM KEMP 1 Aug. van dat jaar), werd JAN IV door zijn tweeden zoon OTTO opgevolgd. Deze komt als heer van Arkel het eerst voor in een stuk van 1 Mei 1360 [4]). Hij was door zijne moeder rechthebbende op het graafschap Kleef, doch dit werd door zijn neef ADOLF, broeder van den graaf van Mark, in bezit genomen. VAN GOUTHOEVEN merkt op, dat OTTO [5]), toen zijn grootvader, de graaf van Kleef, in 1311 stierf, geen recht daarop had, als zijnde dit een kwaad leen. Kleef kwam na genoemd jaar achtereenvolgens aan twee broeders van dien graaf, en de keizer kon het bij het uitsterven der mannelijke lijn in 1368 geven aan wien hij wilde. Intusschen had ARKEL er toen in zoover aanspraak op, dat zijne moeder de dochter was van een onderen zoon dan de moeder van genoemden ADOLF.

OTTO was gehuwd met ELISABETH, dochter van HENDRIK, graaf van Bar en JOLENTE VAN VLAANDEREN. Door de laatste was zij erfdochter van de heerlijkheid Pierrepont, benoordoosten Laon, in het graafschap Vermandois gelegen. Zeer onwaarschijnlijk is het verhaal [6]), dat, toen haar zoon haar ook van het slot Pierrepont had verdreven, zij daar, als melaatsche vrouw verkleed, wist binnen te komen, waarop zij haren krijgslieden een teeken gaf en deze de schildwacht overijlden en het slot heroverden. Melaatschen hield men denkelijk liefst buiten de burchten.

---

[1]) Biographisch woordenboek, 1e deel, blz. 357.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 627.
[3]) Idem, 3e deel, blzz. 94 en 101.
[4]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 9e deel, blz. 24 verso.
[5]) Eigenlijk zijne moeder, daar hij in 1311 nog niet geboren was.
[6]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 410.

Wij vinden als jongere broeders van OTTO bij den anonymus [1]) genoemd:

ARNOUD, heer van Zoelen, Avezaat en Noordeloos en advokaat van Alblas en Alblasserdam.

JAN, van 1342 tot 1364 bisschop van Utrecht en van 1364 tot zijn dood in 1378 bisschop van Luik.

ROBERT, heer van Berga, d. i. Bergambacht, en Asperen, en volgens GOUTHOEVEN bovendien van Stolwijk, Vlist en Hagestein. Hij was wat het wereldlijke betreft, beheerder van Utrecht voor zijn broeder tijdens diens afwezigheid in 1345. Op 1 Sept. 1346 [2]) heet hij heer van den Berge. Hij was toen verloofd met ALEID, dochter van OTTO II VAN ASPEREN, en heeft haar kort daarna gehuwd. Hij sneuvelde 21 Juli 1347 [3]) bij Walef, zoodat de mededeeling in een charter, bij VAN MIERIS gedagteekend van 19 Maart 1347 [4]), en waarin gesproken wordt van wijlen ROBERT VAN ARKEL, van 17 Maart 1348 moet zijn.

HERBAREN, heer van Slingeland en andere heerlijkheden. GOUTHOEVEN geeft voor die andere heerlijkheden Molenaarsgraaf en Bleskensgraaf, op, doch dit wordt van elders niet bevestigd.

WILLEM, heer van Lopik, jong gestorven.

Wij zagen boven, dat HERBAREN, heer van Slingeland, een broeder van JAN III en niet van OTTO was; hij had een zoon WILLEM, die 15 Aug. 1366 [5]) voorkomt. Van een HERBAREN VAN SLINGELAND blijkt in OTTO VAN ARKELS tijd niets. Ook de bisschop en ROBERT waren, gelijk door twee charters van 19 Juli 1340 [6]) en van 17 Juni 1363 [7]) bewezen wordt, geen broeders van OTTO, maar van JAN IV. Dit wordt ook bevestigd door het geboortejaar van bisschop JAN, dat 1314 [8]) is, terwijl JAN IV 25 April 1327 [9]) nog als schildknaap voorkomt. OTTO kan niet voor 1325 geboren zijn, daar zijn grootvader OTTO VAN KLEEF in Aug. 1308 huwde en IRMENGARD dus niet voor 1309 geboren kan zijn.

ARNOUD eindelijk, die 3 Juli 1350 [10]) voorkomt als heer van Noordeloos, was de zoon en opvolger van JAN I VAN NOORDELOOS,

---

[1]) MATTHAEUS, Analecta, 5e deel, blzz. 225 en 226.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 726.
[3]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. XXII.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 732.
[5]) Idem, idem, blz. 192.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 641.
[7]) Idem, 3e deel, blz. 150.
[8]) MOLL, Kerkgeschiedenis, 2e deel, 1e stuk, blz. 145.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 426.
[10]) Idem, idem, blz. 783.

die 6 Nov. 1319 [1]) genoemd wordt, en deze was weder de zoon van ARNOUD, broeder van JAN II VAN ARKEL. De zoon van ARNOUD II, JAN II VAN NOORDELOOS, komt 17 Maart 1348 [2]) voor als de aanstaande echtgenoot van ALEID, erfdochter van Asperen.

Een broeder van JAN I VAN NOORDELOOS was RICHARD, die 8 Aug. 1316 Tolleuzen in leen ontving [3]) en die 30 April 1321 overleden was [4]). ARNOUD II VAN NOORDELOOS was ook heer van Zoelen en Avezaat in Gelderland. Hij was in 1358 [5]) een der arbiters tusschen REINOUD III, hertog van Gelder en zijn broeder EDUARD, en werd 25 Mei 1361 door laatstgenoemden gevangen genomen, doch komt met zijn beide zonen JAN II en OTTO weder voor in een charter van 22 Febr. en 13 April 1362 [6]). Uit den voornaam van zijn tweeden zoon is af te leiden, dat ARNOUD II gehuwd was met de erfdochter van Zoelen, welks heer 29 Aug. 1337 [7]) OTTO heette. Hij noemt bisschop JAN zijn neef, en ook dit is een bewijs, dat hij geen broeder van OTTO VAN ARKEL kan zijn geweest, daar hij JAN dan oom zou genoemd hebben. ARNOUD II VAN NOORDELOOS had een broeder, JAN JANSZOON, die Zondag op St. Agnietenavond 1352 (20 Jan. 1353) [8]) met Strevelshoek in de Zwijndrechtsche Waard beleend werd.

ARNOUDS zoon JAN II vinden wij als Geldersch edelman 2 Nov. 1376 [9]), waar hij begrepen werd in den zoen over alles wat sedert 1371 tegen zijne tegenpartij was verricht. Op 10 Oct. 1386 [10]) komt hij nog als heer van Noordeloos voor. Hij werd toen „wit-„teloes, trouweloes, eerloes, ende meyneedich" verklaard.

De eenige broeders van OTTO, die dus van de door den anonymus genoemden overblijven, zijn de beide op jeugdigen leeftijd overledenen JAN en WILLEM. Eerstgenoemde, overleden voor zijn vader in 1352, komt in eene oorkonde van 23 Mei 1350 [11]) voor als schildknaap.

Het feit, dat behalve de in 1417 gesneuvelde WILLEM alle

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 225.
[2]) Idem, idem, blz. 732.
[3]) Idem, idem, blz. 174.
[4]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 95.
[5]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. 102—108.
[6]) KEMP, Leven der heeren van Arkel en beschrijving van Gorinchem, blzz. 90 en 91.
[7]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 362.
[8]) Register E L, fol. 26 verso.
[9]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 26.
[10]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 451.
[11]) Idem, idem, blz. 778.

oudste zonen van heeren van Arkel JAN heetten, geeft aanleiding, het waarschijnlijk te achten, dat JAN de oudste zoon was. Intusschen kan OTTO ook wel de oudste geweest zijn; het huwelijk van JAN IV met eene dochter van den graaf van Kleef was een zoo groote eer voor een ARKEL, dat het benoemen van den oudsten zoon naar den grootvader van moederszijde niet als iets ongewoons is te beschouwen. Zoo noemde ook JAN V VAN ARKEL zijn eenigen zoon naar het toenmalige hoofd der familie zijner vrouw.

OTTO stierf volgens den anonymus [1]) altera Annunciationis Beatae Mariae Virginis 1396 (26 Maart 1396 of 1397), volgens ABRAHAM KEMP op Paaschavond 1396. Dit laatste zou moeten zijn 1 April 1396, of, wanneer met den hofstijl gerekend is, 21 April 1397. Al die opgaven zijn echter onjuist, daar wij OTTO nog als heer van Arkel vermeld vinden 12 April 1396 [2]), terwijl JAN V met de goederen zijns vaders werd beleend op „des heilighs „crwsavont" (2 Mei) 1396 [3]).

JAN V was volgens VAN GOUTHOEVEN [4]) van 1391 tot 1401 rentmeester en thesaurier van Holland. VAN GOUTHOEVEN maakt hem elders [5]) stedehouder, ABRAHAM KEMP bovendien oppersten kanselier. In werkelijkheid is hij ruim een jaar rentmeester geweest, namelijk, tijdens het leven van zijn vader, van het laatst van 1392 tot het begin van 1394. De Arkelsche oorlog heeft een andere reden dan daarvoor door VAN GOUTHOEVEN en anderen opgegeven wordt, en wel den haat van den graaf van Oostervant (later WILLEM VI) tegen ARKEL als vervolger van de moordenaars van ALEID VAN POELGEEST [6]).

JAN V huwde 18 Oct. 1376 JOHANNA, zuster van WILLEM en REINOUD IV, achtereenvolgens hertogen van Gulik en Gelder en graven van Zutfen, wel een bewijs hoe hoog de macht en het aanzien der Arkels gestegen waren.

JAN V noemde zich behalve heer van Arkel en Pierrepont ook heer van Mechelen. Hij heeft laatstgenoemde heerlijkheid nimmer bezeten, daar de laatste vrouwe van Mechelen, MARGARETHA, dochter van REINOUD II, hertog van Gelder, die heerlijkheid in 1333 had verkocht aan den graaf van Vlaanderen. Haar jongste zuster MARIA

---

[1]) MATTHAEUS, Analecta, 5e deel, blz. 228.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 643.
[3]) Register V AELBRECHT, fol. 210.
[4]) Kroniek, blz. 413.
[5]) Idem, blz. 99.
[6]) AREND, Geschiedenis, 2e deel, 2e stuk, blz. 320. Vergelijk ook BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 2e deel, blz. 108.

was gehuwd met WILLEM VAN GULIK, vader van JOHANNA, die met JAN V gehuwd was. Van daar deze pretensie.

Eene andere heerlijkheid, die hem evenmin veel opgebracht zal hebben, bestond uit de eilanden Terschelling en Grind, die hij 3 Febr. 1399 [1]) van ALBRECHT in leen ontving.

De dochter van JAN V, MARIA, werd in Sept. 1406 door JAN, heer van Egmond, ontvoerd en huwde hem 24 Juni 1409 [2]).

De meeste ridders hadden een versterkt kasteel in hunne heerlijkheid, dit was bijna onvermijdelijk. Zooveel als de ARKELS de steenbakkers echter hebben laten verdienen, is in deze streken ongeëvenaard; de hoofden der familie bevestigden Gorinchem en Leerdam, terwijl JAN V later zelfs nog bij het leven van zijn vader OTTO het slot Hagestein [3]) bouwde, daarbij Gasperden, dat 11 Nov. 1382 [4]) van zijn vader stadsrechten ontving, ommuurde [5]) en te Everdingen een slot Everstein stichtte.

Daarentegen waren de heeren van de Lek en van Brederode althans in deze streken tevreden met hunne kasteelen Schoonenburg (onder Nieuw-Lekkerland) en Giesenburg (onder Giesen-Nieuwkerk).

Het bovengenoemde Everstein lag vlak aan de rivier de Lek, de heeren van Arkel hieven er een tol [6]).

Bekend is het, hoe Gorinchem en Arkel in 1401 door WILLEM VAN OOSTERVANT veroverd werden. ALBRECHT vergunde 11 Juni 1402 voor de hulp, hem in dezen oorlog verleend, aan Amsterdam, om daarvoor lijfrenten of erfelijke renten te verkoopen. Dat dit stuk het eerste zou zijn, waarin van lijfrenten wordt gesproken [7]), is niet geheel juist; deze wijze om zich geld te verschaffen, is reeds door WILLEM IV, dus voor 1345, ingevoerd [8]).

Bekend is het verder, hoe WILLEM VAN ARKEL de stad Gorinchem 2 Mei 1406 heroverde op WILLEM VI, hoe hij echter het slot niet kon bemachtigen, doch zich in Juni 1406 weder met zijn vader

---

[1]) VERWIJS, De oorlogen van hertog ALBRECHT met de Friezen, blz. 502.

[2]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden, 3e deel, blz. CXX.

[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 476.

[4]) Verslagen en mededeelingen der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 3e deel, blz. 300.

[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 436.

[6]) Prof. dr. P. J. BLOK, Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, blz. 35.

[7]) Bouwstoffen voor de geschiedenis van de levensverzekeringen en lijfrenten in Nederland, bijeengebracht door de Directie van de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente, gevestigd te Amsterdam, blz. 243.

[8]) BLOK, Eene Hollandsche stad uit de middeleeuwen, blz. 272.

verzoende, tegen den aan de Gorinchemers gezworen eed. Uit een door deze laatsten opgesteld stuk van 22 Juni 1407 [1]) blijkt wel, hoe weinig zij op hunne vroegere heeren gesteld waren. Na langen strijd werd op 3 Juni 1409, toen REINOUD IV VAN GELDER de ARKELS in den steek liet, het beheer van Arkel aan JAN VAN BEIEREN, bisschop van Luik, gegeven, en eindelijk kwam die heerlijkheid bij den vrede van 28 Juli 1412 tusschen WILLEM VI en den Gelderschen hertog voor goed aan Holland. Daarbij werd bepaald, dat JAN V als schadevergoeding de heerlijkheid Ooien van dien hertog zou ontvangen. Na den dood van WILLEM VI ontbrandde de strijd weder, doch WILLEM VAN ARKEL sneuvelde in den slag te Gorinchem 1 Dec. 1417. JAN V was door WILLEM VI in 1415 geheel wederrechtelijk, op Brabantsch gebied, gevangen genomen, was zelfs bij den zoen van 13 Febr. 1419 [2]) tusschen JAKOBA en haren oom JAN niet geslaakt (hij zat toen gevangen te Zevenbergen) en werd eerst in 1425 bevrijd. Hij overleed 25 Aug. 1428 te Gouda.

Volgens ABRAHAM KEMP [3]) had WILLEM, de eenige zoon van JAN V, in 1417 bijna JAKOBA VAN BEIEREN gehuwd, en was dit zelfs de wensch, door hertog WILLEM VI op zijn sterfbed geuit. Geen enkel ander geschiedschrijver weet er iets van en het was dan ook geheel tegen den geest van WILLEM VI, die zijn gansche leven de Kabeljauwschen zoo fel bestreden en vervolgd had, om op zijn sterfbed te wenschen, dat al datgene, waarvoor hij geleefd had, te niet gedaan zou worden. WILLEM VI had zich enkele maanden voor zijn dood verbonden om de beide ARKELS eeuwig uit het land te houden [4]), terwijl hij 24 Dec. 1416 [5]) hunne goederen als douairie voor zijne gemalin MARGARETHA VAN BOURGONDIË bestemd had, en het is zeker, dat hij, zijn einde voelende naderen, verlangde, dat zijne dochter JAN IV VAN BRABANT zou huwen [6]). Ook zette JAKOBA na den dood van haren vader (31 Mei 1417) zijne politiek tegen de Kabeljauwschen voort, de oorlog tegen den heer van Egmond, zwager en partijgenoot van JAN VAN ARKEL, duurde eveneens voort, zij hield den laatstgenoemde gevangen en verloofde zich niet met zijn zoon, maar met JAN VAN BRABANT. Dit laatste gebeurde einde Juli 1417 [7]), dus 2 maanden na WILLEM VI's dood.

---

1) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 69.
2) Idem, idem, blz. 521.
3) Blz. 201.
4) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 386.
5) Idem, idem, blz. 393.
6) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 2e deel, blz. 114.
7) Idem, idem, blz. 117.

Dat de geniale VON LÖHER [1]) hierin KEMP volgt, zal wel liggen aan zijne neiging tot het invlechten van aangrijpende tafereelen in de lotgevallen zijner beklagenswaardige heldin. Ook de geschiedenis van het in zee werpen van de Friesche monniken door JOHANNA VAN BRABANT, weduwe van WILLEM IV [2]) en die van het afsnijden van het tafellaken voor WILLEM VAN OOSTERVANT aan het Fransche hof [3]), door VON LÖHER met andere voorvallen in verband gebracht, zijn bewezen, onwaar te zijn, het eerste door Dr. R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK [4]), het tweede door VERWIJS [5]). Het tweede wordt zelfs door VON LÖHER, om niet tegen andere gegevens te strijden, willekeurig een jaar vroeger dan zijn bron het opgeeft, geplaatst.

Terwijl de heerlijkheid Arkel in 1412 in het graafschap Holland opgelost werd, waren eenige jongere takken van het geslacht nog lang na dien tijd heer van een aantal heerlijkheden in het land tusschen Lek en Merwede. Die heerlijkheden waren reeds lang van Arkel afgescheiden.

Evenals Arkel (waartoe de stad Gorinchem bleef behooren) werden Leerdam en een aantal andere heerlijkheden door WILLEM VI als douairie aan zijne gemalin beloofd. Zij verkreeg daarvoor na zijn dood echter andere goederen.

JAN VAN BEIEREN, die reeds heer van Voorne, Gooiland, Naarden, Weesp en Muiden was, werd door JAKOBA 20 Febr. 1419 [6]) heer van Arkel gemaakt en zijne weduwe ELISABETH erfde Arkel evenals Voorne 5 Jan. 1425. ELISABETH werd evenals uit Voorne in het begin van 1433 door FILIPS DEN GOEDE uit dit bezit gezet. Hij benoemde JAKOB VAN GAASBEEK in 1436 tot zijn slotvoogd, drossaard en rentmeester van de stad Gorinchem en het land van Arkel [7]). Later werd deze heer van Arkel en Gorinchem, want op 11 Oct. 1457 [8]) werden zij na zijn dood door den hertog beloofd aan zijn zoon KAREL DEN STOUTE, die ze in 1459 verkreeg en hen 20 Maart van dat jaar eene handvest gaf [9]). In 1467 werd Arkel met de grafelijkheid vereenigd.

In het edict van MAXIMILIAAN en FILIPS van 6 Mei 1495 [10]),

---

1) JACOBAEA VON BEIEREN, 1e deel, blz. 282.
2) 1e Deel, blzz. 72 en 145.
3) Idem, blz. 195.
4) Markerhoofd, in de Vrije Fries, Nieuwe reeks, 4e deel, blz. 101 en vlgg.
5) De oorlogen van hertog ALBRECHT met de Friezen, blzz. XVII—XXIV.
6) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 461.
7) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 1.
8) Idem, blz. 101.
9) Idem, blz. 104.
10) A. KLUIT, Geschiedenis der Hollandsche Staatsregeling, 5e deel, blz. 385.

waarbij o. a. het van MARIA VAN BOURGONDIË afgedwongen Groot Privilegie afgeschaft wordt, wordt bepaald, dat Arkel zoomin als Putten en Strijen ooit meer van de grafelijkheid gescheiden zullen worden, en dat hetzelfde het geval zal zijn o. a. met Voorne, als dit tot de grafelijkheid zal terugkeeren (iets dat in 1503 geschiedde). Tevens wordt bepaald, dat alle vervreemdingen, die bij onoplettendheid, ontijdig aanzoek van verzoekers enz. toch mochten geschieden, ongeldig zullen zijn.

HOOFDSTUK LVII.

De heeren van Heukelum en van Asperen.

Volgens VAN LYNDEN VAN HEMMEN [1]) was BERTHA, gemalin van GIJSBRECHT VAN IJSELSTEIN, die in 1298 op den burcht van haren gemaal gedurende een jaar een beleg uithield, een dochter van OTTO VAN HEUKELUM. Deze OTTO (I) moet de in twee stukken van 29 Oct. 1263 en 24 Juli 1269 [2]) vermelde OTTO VAN ARKEL, neef van JAN I, zijn, die heer van Slingeland werd en medeëigenaar van tienden in Oosterwijk en Heukelum was. Hij komt nog als heer van Heukelum voor 7 Nov. 1272 [3]). Zijn zoon en opvolger, OTTO II VAN HEUKELUM, komt als schildknaap voor 8 Sept. 1298 [4]) en 20 Oct. 1299 [5]). Op laatstgenoemden datum droeg hij het slot Wadenburg te Asperen aan den graaf van Holland op.

Er bestaat geen bewijs, dat OTTO II, gelijk VAN GOUTHOEVEN [6]) beweert, een broeder was van JAN IX (onzen JAN II) VAN ARKEL. OTTO II was misschien door zijne gemalin heer van Asperen, van hetwelk hij dus OTTO I behoort te heeten. Na zijn dood, die voor 16 Mei 1322 moet hebben plaats gehad, daar men op dien dag [7]) van OTTO VAN ASPEREN gesproken vindt, bekwam ARNOUD, denkelijk de oudste zoon, Heukelum, de tweede, OTTO II, Asperen.

---

[1]) Twee brieven over de ridderorde van St. Jacobs broederschap, 1e tabel, tegenover blz. 44.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blzz. 50 en 83.
[3]) Idem, idem, blz. 106.
[4]) Idem, idem, blz. 474.
[5]) Idem, idem, blz. 503.
[6]) Kroniek, blz. 175.
[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 106.

Een derde zoon was HERBAREN, die in 1333 overleed, en een zoon OTTO naliet [1]).

Oorspronkelijk werd Asperen [2]), en zeker ook Heukelum, tot de Tielerwaard gerekend. De grens met de heerlijkheden Arkel en de Lede was de Linge.

Uit een en ander blijkt, dat de mededeeling van den anonymen schrijver van het Leven der heeren van Arkel, dat Asperen werd uitgegeven aan GERARD, oomzegger van zijn JAN VI (die zou zijn overleden in 1176), en dat de eerste heer van Heukelum, OTTO, een broeder van JAN IX (onze JAN II) zou zijn, ongegrond is.

OTTO II VAN ASPEREN huwde ALEID, tweede bastaarddochter van GUY, bisschop van Utrecht [3]). Hij was een der 3 Hollandsche baanderheeren van WILLEM IV en sneuvelde 26 Sept. 1345 bij Staveren. Zijn naam was niet GUY, zooals hij door GOUTHOEVEN [4]) genoemd wordt. Hij kocht gezamenlijk met HUBERT VAN KUILENBURG de heerlijkheid Hagestein van WILLEM VAN DUIVENVOORDE. Zij deelden de heerlijkheid en daarbij verkreeg OTTO de ambachten Hagestein en het Waal, terwijl zij Jaarsveld gemeenschappelijk behielden. Op 22 April 1344 [5]) droeg hij Hagestein aan WILLEM IV op.

Het Waal (thans de gemeente Tul en 't Waal) verkreeg zijn broeder GERARD, de helft van Jaarsveld kwam aan den heer van Arkel, wiens zoon OTTO 27 Juli 1366 [6]) ook de andere helft verkreeg. Het overige bekwam OTTO II's dochter ALEID, die huwde met ROBERT VAN ARKEL, welke binnen een jaar na het huwelijk sneuvelde; zijne weduwe werd (zie vorig hoofdstuk) 17 Maart 1348 in huwelijk beloofd aan JAN II VAN NOORDELOOS. Waarschijnlijk is dit huwelijk evenwel niet doorgegaan, maar is zij kort daarna gehuwd met WALRAVEN VAN VALKENBURG, zoon van JAN, heer van Born en Sittard. Deze noemt zich 12 Febr. 1351 [7]) heer van Herpen en Asperen en, na zijns vaders dood, 24 April 1357 [8]) heer van Born, Sittard, Herpen en Asperen. Na ALEIDS overlijden kwam hare heerlijkheid aan hare zuster ELBURG, die 9 Mei 1366 [9]) gehuwd was met DIRK, zoon van JAN II VAN POLANEN. Zij hadden

---

[1]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. 72.
[2]) Idem, 1e deel, blz. 166.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 177.
[4]) Kroniek, blz. 381.
[5]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 682.
[6]) Idem, idem, blz. 192.
[7]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, blz. 49.
[8]) Idem, idem, blz. 93.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 187.

4 zonen, allen medeschuldigen aan den moord op ALEID VAN POELGEEST, als hoedanig zij 24 Oct. 1394 [1]) genoemd worden. ELBURG was toen door haar oudsten zoon opgevolgd. Toch werd Asperen na den dood van een hunner, JAN, kort na 1438, onder zijn twee zusters verdeeld, waardoor men later gesproken vindt van twee helften van Asperen. Het had deze bijzonderheid met Harmelen [2]) en Nieuwpoort gemeen.

Evenals de heeren van Arkel, Vianen en Leerdam waren die van Asperen en Heukelum oorspronkelijk „ledigmannen" van den Hollandschen graaf. Respectievelijk in 1461 en 1462 werd de toenmalige erfhertog KAREL DE STOUTE als stadhouder van Holland in de eene helft van Asperen en in Heukelum als heer gehuldigd [3]). Later ontvingen de heeren hunne goederen terug en sedert waren Asperen en Heukelum leenen van Holland.

De heeren van Asperen en Heukelum volgden het voorbeeld hunner neven van Arkel, en ommuurden de onbeduidende plaatsjes van dien naam, die sedert dien tijd ook op de kaarten en in de handboeken als steden voorkomen. De heer van Asperen bouwde bovendien de sloten Lingestein [4]) en Wadenburg [5]), de heer van Heukelum de sloten Merenburg [6]) en Leienstein [7]), hetzelfde, dat later Leienburg heette. Het laatste geraakte in het bezit van weder een jongeren tak.

HOOFDSTUK LVIII.

De heerlijkheid en de heeren van de Lede.

Tot Leerdam behoorden in de 15e eeuw en later de ambachten Schoonrewoerd en Akkooi, alsmede de heerlijkheid Spijk [8]), welke echter door Heukelum en Asperen daarvan gescheiden was.

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 617.
[2]) STOKE, Kroniek, 1e deel, blz. LXVII.
[3]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blzz. 473 en 474.
[4]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 487.
[5]) Idem, 3e deel, blz. 329.
[6]) Idem, 2e deel, blz. 489.
[7]) MULLER, Regesta Hannonensia, blz. 280.
[8]) Tegenwoordige staat van Holland, 4e deel, blz. 509.

Intusschen behoorde Akkooi blijkens een charter van 15 Juni 1386 [1]) aan den heer van Heukelum.

Het geslacht der heeren van Leerdam of de Lede (de laatste naam, waarschijnlijk die der er langs stroomende rivier, later in Linge (Langewater) veranderd, wordt nog teruggevonden in den polder Treffelee, d. i. het Recht van de Lede) komt eene eeuw voor de ARKELS voor.

In de charters vindt men, behalve 7 Oct. 1143 HERBAREN I, in 1207 en 1212 FOLPERT, op 26 Juni 1241 HERBAREN II, van 1247 tot 17 Maart 1254 JAN I, van 1 April 1277 tot 6 Mei 1293 HERBAREN III, en sedert 11 April 1284 [2]) JAN II VAN DE LEDE.

FOLPERT werd door WILLEM I op zijn kasteel te Asperen belegerd en dit door hem afgebroken [3]). JAN II was een partijgenoot van JAN VAN RENESSE, met wien hij 12 Oct. 1304 [4]) bij Beuzichem verdronk. Hij was dus tegenstander van de graven uit het Henegouwsche huis. Misschien werd de Lede reeds toen aan de ARKELS, die de naaste leenvolgers waren, gegeven, en staat daarmede in verband, dat ARNOUD VAN ARKEL 26 Maart 1306 [5]) het land, waar het slot Nyger Lede op stond, van het klooster van St. Paulus te Utrecht kocht.

Wij ontmoeten den zoon van JAN II VAN DE LEDE, NIKOLAAS, slechts eens, namelijk 23 Jan. 1319 [6]), toen door een scheidsgerecht bepaald werd, dat de graaf van Gelder hem eene schadevergoeding zou geven. Misschien heeft hij, uit Holland gebannen evenals de AMSTELS, zich als zij in Gelder neergezet.

Sedert 1321 is het zeker, dat de heerlijkheid de Lede een geheel met Arkel uitmaakte. Zij deelde in 1412 het lot van Arkel, maar werd door FILIPS DEN GOEDE in 1425 aan JAN V VAN ARKEL teruggegeven. Na diens dood in 1428 verviel de Lede, voortaan naar de daarin gelegen versterkte plaats Leerdam geheeten, echter weder aan de grafelijkheid. Op 12 April 1433 [7]) was het aan JAN VAN EGMOND verpand, doch beloofde FILIPS DE GOEDE het aan JAKOBA VAN BEIEREN, hij zou het van EGMOND lossen. Dit is echter niet geschied, want 8 Sept. 1434 [8]) verkreeg zij daarvoor

---

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 444.
[2]) Allen bij VAN DEN BERGH, Oorkondenboek.
[3]) VAN GOUTHOEVEN, Kroniek, blz. 301.
[4]) Idem, blz. 360.
[5]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 90.
[6]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 207.
[7]) Idem, 4e deel, blz. 1013.
[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 1049.

andere goederen, en EGMOND had het 6 Dec. 1444 [1]) nog in pandschap. KAREL DE STOUTE verkreeg Leerdam na 1459, doch voor 7 Febr. 1462 [2]). In 1467 werd het op nieuw met de grafelijkheid vereenigd, doch MARIA gaf het 16 Maart 1477 [3]) aan FREDERIK VAN EGMOND, tweeden zoon van WILLEM, die weder de tweede zoon van bovengenoemden JAN VAN EGMOND was. FREDERIK was ook heer van IJselstein en Buren.

Leerdam had met Vianen, Kuilenburg en enkele andere heerlijkheden gemeen, dat het ook gedurende de republiek onafhankelijk bleef. In 1795 werd Leerdam met de Bataafsche republiek vereenigd.

HOOFDSTUK LIX.

De heerlijkheid en de heeren van Vianen.

De heerlijkheid Vianen bestond oorspronkelijk uit de tegenwoordige gemeente van dien naam. Later werden Leksmond, waaronder Beneden- Hei- en Boeikop behoorde, er mede vereenigd.

De eerste heer van Vianen, wiens naam in echte stukken vermeld wordt, is HUBERT, die als zoodanig het eerst voorkomt in 1288, het laatst 3 Jan. 1317 [4]). In eerstgenoemd jaar [5]) wordt hij zoon van heer ZWEDER genoemd. Deze ZWEDER, die o. a. genoemd wordt 26 Nov. 1270 [6]) (het daar voorkomende Hussinchem moet zijn Bussinchem), had blijkens een stuk uit de tweede helft der 13e eeuw [7]) reeds een slot te Vianen. Ook wordt hij in een stuk van 1269 [8]) genoemd miles de Helsloet et de urbs vetus. Hij was de broeder van HUBERT, heer van Kuilenburg, had den titel *pincerna* (schenker) van den bisschop van Utrecht en was een jongere zoon

1) Register op het vervolg van VAN MIERIS, blz. 36.
2) Idem, blz. 111.
3) Idem, blz. 163.
4) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 3e deel, fol. 97 verso.
5) Idem, fol. 98.
6) SLOET, Oorkondenboek, blz. 895.
7) Idem, blz. 719.
8) Verslagen en mededeelingen der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e deel, blz. 110.

van STEVEN, heer van Beuzichem, wiens geslacht waarschijnlijk uit dat van Zuilen afkomstig is [1]). Bij eene oorkonde van 19 Oct. 1289 [2]) verpandde FLORIS V Vreeswijk aan HUBERT VAN VIANEN.

Op 18 Nov. 1313 [3]) had de graaf van Gelder hem Leksmond en Odijk (het laatste bij Utrecht gelegen) verpand. Odijk wordt bij eene beleening op H. Sakramentsdag (21 Juni) 1376 [4]) door JAN, graaf van Blois, die zich hier nog hertog van Gelder noemt, Odewijk genoemd.

Van ZWEDER, die in 1234 gesneuveld zou zijn, GIJSBERT en HUGO, door VAN GOUTHOEVEN [5]) vermeld als heeren van Vianen van omstreeks 1213 tot 1302, blijkt van elders niet. Ook is de HENDRIK, zoon van genoemden ZWEDER, door VAN GOUTHOEVEN als bisschop van Utrecht vermeld, uit de lucht gegrepen. De bisschop, die van 1250 tot 1267 regeerde, was HENDRIK VAN VIANDEN in Luxemburg. Ook bij MATTHAEUS [6]) komt HUGO niet voor.

HUBERT's oudsten zoon ZWEDER ontmoetten wij in Hoofdstuk XVII als de met schulden bezwaarde schoonvader van WILLEM VAN DUIVENVOORDE. Hij droeg 6 April 1333 [7]) met zijn neef HUBERT VAN KUILENBURG een aantal heerlijkheden aan den graaf van Holland op. In dezen tijd valt ook de definitieve afscheiding van Vianen van het bisdom Utrecht [8]).

ZWEDER overleed in den zomer van 1351, zijn jongere broeder werd 4 Aug. 1351 [9]) met Vianen beleend.

Dezen broeder, HENDRIK I, ontmoeten wij het eerst 15 Aug. 1326 [10]). Hij overleed kort na zijne beleening met Vianen, en zijn zoon GIJSBRECHT werd daarmede 24 Jan. 1352 [11]) beleend. Dus is de opgave van VAN GOUTHOEVEN [12]), dat HENDRIK in 1366 stierf, onjuist. GIJSBRECHT wordt in een stuk van 1339 [13]) het kind UTENGOJE genoemd. De heerlijkheid het Gooi bij Schalkwijk erfde

---

[1]) VAN SPAEN, Inleiding tot de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. 236.
[2]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 8e deel, blz. 334.
[3]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1e deel, blz. 148.
[4]) Register B. B. Bloys, fol. 163 verso.
[5]) Kroniek, blzz. 145 en 146.
[6]) De jure gladii, blz. 356 en vlgg.
[7]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 539.
[8]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 2e deel, blz. 162.
[9]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 808.
[10]) MULLER, De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1e deel, blz. 70. Uit dit stuk zien wij, dat HENDRIK, die steeds voor een zoon van ZWEDER gehouden is, zijn broeder was.
[11]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 808.
[12]) Kroniek, blz. 146.
[13]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 3e deel, blz. 100.

hij van zijne moeder KATHARINA. Hij wordt 22 Oct. 1355 [1]) met twee broeders, HUBERT en HENDRIK, genoemd. Hij komt 28 Aug. 1357 nog als schildknaap voor, doch wij vinden hem in 1353 reeds vermeld als in het bisschoppelijk gebied roovende en brandende [2]); er was trouwens een gelegenheid, b.v. een veldslag, noodig voor den ridderslag. Hij droeg zijne burcht, die er bij de vorige beleening zeker buiten gehouden was, 23 Sept. 1372 [3]) aan den graaf van Holland op. Dit zal daarmede in verband staan, dat de stad Utrecht bij Vreeswijk, van hetwelk boven gesproken werd, en dat nog altijd aan den heer van Vianen verpand was, met het oog op den door haar gegraven Vaartschen Rijn een kasteel Gildenburg gesticht had. Dit werd in 1373 ingenomen door ALBRECHT, doch daarna weder door den bisschop van Utrecht werd hernomen. Daardoor verloren de heeren van Vianen Vreeswijk voor goed [4]). Tegen eene schadeloosstelling, ook voor andere vijandelijke daden, zag ALBRECHT van zijn verzet tegen het oprichten van Gildenburg af [5]).

In de vroeger vermelde lijst van 1 Dec. 1446 komt Vianen als eene vrije Hollandsche heerlijkheid voor. Tijdens de republiek vinden wij Vianen echter steeds als eene heerlijkheid, die niets met dat graafschap gemeen had.

GIJSBRECHT stierf in 1391 [6]). Zijn oudste zoon, ZWEDER, komt met hem voor feria 2 post Nativitas Domini (29 Dec.) 1371 [7]), maar overleed voor zijn vader. De tweede zoon, HENDRIK II, was dus zijn opvolger. GIJSBRECHT's derde zoon, REINOUD, was in 1380 korten tijd tegenbisschop van Utrecht. Eindelijk was een vierde zoon JAN, heer van Beverwaard.

HENDRIK II komt 14 April 1383 [8]) voor als HENDRIK VAN VIANEN, heer van Ameyde. Hij was dus toen nog geen heer van eerstgenoemde heerlijkheid, maar had wel door zijne vrouw HEYLWICH (HELOÏSE) [9]), erfdochter van Herlaar, het beheer over Ameide.

Omtrent de heerlijkheid Ameide wordt de opvolging van heeren van af 1247 medegedeeld in de Verslagen en mededeelingen der

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 861.
[2]) AREND, Geschiedenis, 2e deel, 2e stuk, blz. 203.
[3]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 275.
[4]) FRUIN, Bijdragen, 3e reeks, 8e deel, blz. 334.
[5]) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 2e deel, blz. 96.
[6]) VAN SPAEN LA LECK, Genealogiën, 3e deel, blz. 100.
[7]) NIJHOFF, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 3e deel, blz. VI.
[8]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 399.
[9]) A. MATTHAEUS, De Nobilitate, blz. 246.

vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht [1]). DIRK, die voorkomt van 1298 tot 1335, gaf waarschijnlijk aan Ameide stadsrechten.

De erfdochter van HENDRIK II VAN VIANEN (die in 1418 overleed), JOHANNA, bracht Vianen door haar huwelijk met WALRAVEN I VAN BREDERODE aan dat geslacht. Haar oudste zoon REINOUD II werd na haar overlijden heer van Vianen. Het hield eerst in 1725 op, eenen afzonderlijken staat uit te maken.

Hoe de beide Oostwaarts van Vianen in het tegenwoordige Zuid-Holland gelegen ambachten na vele lotwisselingen aan JAN IV VAN ARKEL zijn gekomen, vinden wij verklaard bij MATTHAEUS [3]). Zij behoorden in 1406 en later: Hagestein tot Utrecht, Everdingen tot Kuilenburg. Onder Kuilenburg behoorde ook eene thans tot de gemeente Everdingen behoorende heerlijkheid Tienhoven, uitsluitend bestaande uit den polder van dien naam. Zij werd 25 Nov. 1377 [2]) door den heer van Buren aan den graaf van Holland opgedragen.

HOOFDSTUK LX.

Uitwatering van Holland beöosten de Alblasserwaard.

Omtrent den waterstaatkundigen toestand van het deel van Zuid-Holland ten Oosten van de Alblasserwaard zij het volgende opgemerkt.

De Betuwe heeft eene doorgaande helling van Oost naar West, en dus lag het deel van Zuid-Holland tusschen Lek en Merwede als het ware in een zak, die bij hooge waterstanden niet alleen onmiddellijk uit die rivieren water ontving, maar ook middellijk door de Betuwe. Al het water, dat in de Betuwe kwelde, vond zijn weg naar de Alblasserwaard.

Gelijk wij zagen, werd reeds in 1277 een dijk gelegd ter plaatse van den lateren Zouwedijk, en tevens een dijk langs de Noordzijde der Giesen.

---

[1]) 2e Deel, blzz. 10—13.
[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 336.
[3]) De jure gladii, blz. 187.

Volgens eene overlevering, die zeer veel waarschijnlijkheid heeft, liep de Linge in het begin der middeleeuwen van Spijk naar Hoornaar en vereenigde zij zich daar met de Giesen. Het is waarschijnlijk een der eerste heeren van Arkel (dus wellicht een BENTHEIM) geweest, die de uitwatering van den Arkelschen Dam naar het Zuiden heeft gegraven, en aan den nieuwen Lingemond ontstond Gorinchem. De heer van Arkel legde ter bescherming van zijne landen bewesten die nieuwe uitwatering een dijk aan, gaande van Gorinchem tot het Noordelijk uiteinde van den polder Arkel. Deze dijk heette evenals de boven besprokene van dat uiteinde tot Ameide, Zijdewinde. Zij worden genoemd in de charters van 28 Oct. 1373 [1]) en 23 Juli 1383 [2]). De Bazeldijk was slechts eene plaatselijke benaming voor het deel van den Zouwedijk tusschen Meerkerk en den polder Arkel, dat wellicht reeds voor den aanleg der beide andere einden dijk bestond. Dat de geheele dijk van Gorinchem tot Ameide Zijdewinde genoemd werd, blijkt uit het stuk van 1383. Somtijds wordt hij, zooals 11 April 1284 [3]), de Ameider, somtijds, zooals 22 Aug. 1365 [4]), de Meerkerker Zijdewinde genoemd.

De Linge was bij opperwater eene te machtige rivier om haar af te dammen, en dus werd het water, dat diende als boezem der landen, die later de Vijfheerenlanden zouden heeten, afgedamd aan den Arkelschen Dam. Deze dam werd tegelijk met de omringing der Vijfheerenlanden van daar tot Everdingen gemaakt ingevolge bovenvermeld charter van 1284. In dit stuk komt de heer van Arkel met de grondeigenaren overeen niet alleen over de uitwatering aan den Arkelschen Dam, maar ook over die bedijking. Vier heemraden zouden benoemd worden „van der Lecke", vier anderen „van den Langenwater" (de Linge). Het gebied der eerste vier wordt bepaald „van Ameyders Sydwende tot Everdingen oppen „Lecke dyck on an dien Dieffwech", dat der vier laatsten „dien „Dieffwech ter Lederdamme aent Langewater het Langewater neder „tot Arkell aen dien dycke". Verder is in het stuk sprake van eene uitwatering, die gemaakt zal worden van beneden de steeg te Everdingen tot Schoonrewoerd en tot Ameide, en vervolgens de „graft" uit tot in de Linge. Het zijn dus verscheidene water-

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 284.
[2]) Idem, idem, blz. 383.
[3]) Idem, idem, blz. 180.
[4]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 219.

gangen, wier aanleg hier bepaald wordt, de geheele waterstaatskundige toestand der Vijfheerenlanden wordt hier geregeld.

Waarschijnlijk zijn de overeengekomen werken hetzelfde en het volgende jaar aangelegd en werd dus tevens de Diefweg Diefdijk.

Ruim 25 jaren later bleken Everdingen en Zijderveld geen voldoende uitwatering meer te hebben. Bij brief van 1 Jan. 1313 [1]) gaf de heer van Arkel hun een vrijen watergang in de Zederik, door de sluis te Arkel, in de Linge en de Merwede. De watergang van Zijderveld naar de Zederik is nog aanwezig, het is de Huibert, zoo geheeten naar den toenmaligen heer van Vianen.

De Vijfheerenlanden waterden, gelijk wij boven zagen, in ouden tijd aan den Arkelschen Dam uit. Hun toestand, die hoe langer hoe slechter werd, gelijk met al dergelijke landen het geval is, deed hen naar eene vermeerdering van gelegenheid tot uitwatering uitzien. Zij vonden die te Ameide. De eigenaren der heerlijkheden, Otto van Arkel (tevens heer van Hagestein, waaronder ook Everdingen behoorde, en van Leerdam), Gijsbrecht van Vianen en Margaretha, jonkvrouwe van Ameide, ontvingen daartoe 28 Oct. 1373 [2]) vergunning van hertog Albrecht. De sluizen mochten gelegd worden „in der Zijdewinde" (d. i. in den Zouwedijk) „twisken „der nuer inlaghe, die si hebben, roerende aen den dam ter „Ameyden, ende den Lecken dyc". Dus kwamen de Vijfheerenlanden toen uit te wateren op de Alblasserwaard, en niet op de Lek. Later is deze uitwatering veranderd in eene op de Lek te Ameide. Opmerking verdient nog een beding in een stuk van 26 Juli 1412 [3]), dat de Linge door Gorinchem zal gaan „als si „van outs gegaen heeft". Gedurende den Arkelschen oorlog hadden de Hollanders de Linge afgedamd en omgelegd.

Het schijnt, dat de dijk, waarin de Arkelsche Dam lag, tevens in den oorlog doorgestoken of vervallen was, althans 16 Mei 1416 [4]) gaf Willem VI vergunning aan die van Arkel om den toestand zooals die na 1284 tot stand gebracht was, te herstellen.

Uit het zooëven genoemde stuk van 1373 blijkt, dat toen ter tijd deze landen drie heeren hadden. Tot Vianen behoorden, gelijk boven reeds gezegd is, ook Leksmond en Beneden-Hei- en -Boeikop, tot Ameide of Herlaar behoorde in de Vijfheerenlanden slechts een smalle strook langs den Zouwedijk van Ameide tot Meerkerk, als-

---

[1]) Muller, Regesta Hannonensia, blz. 49.

[2]) Van Mieris, Charterboek, 3e deel, blz. 284.

[3]) Idem, 4e deel, blz. 207.

[4]) Idem, idem, blz. 369.

mede de polder Kwakernaat. Al het overige behoorde aan den heer van Arkel. Na de verovering van Hagestein en Everstein door WILLEM VI en zijne bondgenooten werd dit bezit gesmaldeeld. Everdingen met Zijderveld, die tot dien tijd onder Hagestein hadden behoord, werden 31 Mei 1406 [1]) gegeven aan den heer van Kuilenburg, Hagestein zelf werd 23 Juni 1402 [2]) beloofd en 26 Dec. 1406 [3]) gegeven aan den bisschop van Utrecht, nadat deze gezworen had, dat die heerlijkheid hem van ouds toekwam.

De bisschop had ook elders over de Lek bezittingen. Zoo behoorde hem de heerlijkheid Langerak in de Alblasserwaard. Ook had hij het hooge gerecht te Ameide en de rivier de Lek voor die gemeente over hare volle breedte [4]).

Hoe Leerdam sedert 1425 weder van Arkel afgescheiden werd, zagen wij in Hoofdstuk LVIII.

In het vorige hoofdstuk zagen wij, dat Ameide toen met Vianen vereenigd was.

Derhalve was deze streek sedert 1425 onder vijf heeren, die van Vianen, Hagestein, Everdingen, Leerdam en Arkel. Van daar de naam. Als heer van Arkel trad de graaf van Holland op.

HOOFDSTUK LXI.

De grafelijke tollen op de rivieren.

Ons rest nog, iets mede te deelen omtrent de grafelijkheidstollen in de behandelde streek.

Van hoeveel belang deze waren voor de schatkist der graven, blijkt uit eene handvest van MAXIMILIAAN en FILIPS DEN SCHOONE van 6 Mei 1495 [5]), waar in § 6 gezegd wordt: „aangemerkt onze „domeinen en inkomsten grootendeels bestaan uit tolgerechtigheden.”

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 36.
[2]) Idem, 3e deel, blz. 764.
[3]) Idem, 4e deel, blz. 41.
[4]) Idem, 3e deel, blz. 727.
[5]) KLUIT, Hollandsche Staatsregeling, 5e deel, blz. 396.

Merkwaardig is het, dat zij drie eeuwen later, toen zij bij besluit van het Voorloopig Bewind van 10 Maart 1795 afgeschaft werden [1]), bleken slechts, *f* 27435,35 's jaars op te brengen.

Door de beschouwing der tollen verkrijgt men een inzicht in de belangrijkheid der rivieren als vaarweg, iets, waarmede in het algemeen hun belang in andere opzichten, b.v. als grensscheiding, gepaard zal zijn gegaan.

In het deel van het tegenwoordige Zuid-Holland benoorden de Lek en Nieuwe Maas waren in het algemeen slechts wateren van geringe beteekenis over, nadat de Rijn grootendeels verland was. Was in den Romeinschen tijd het vervoer te water naast dat te land zeer belangrijk, het schijnt later (vooral sedert den Karolingischen tijd) veel van zijne beteekenis verloren te hebben, met name in de 12ᵉ eeuw, anders zouden er niet zoovele dammen gemaakt zijn, waarvan wij de opsomming vinden in de verhandeling van den heer A. A. BEEKMAN [2]): de Hinderdam, de Leidsche Dam, de Hildam, de Bilderdam, de Zwadenburger Dam, de Basterdam, de dam aan den Overtoom bij Amsterdam. Bij deze dammen waren geen schutsluizen, bij enkele waren overtoomen, echter slechts voor schepen van geringe afmetingen. Ware er vervoer te water geweest, schutsluizen zouden zeker geëischt zijn, en hieruit is tevens af te leiden, dat die dammen moeten dagteekenen uit de 12ᵉ eeuw of vroeger, daar er althans in het midden der 13ᵉ eeuw, gelijk wij boven zagen, reeds schutsluizen waren. Uitwateringssluizen waren er te Oostende reeds in 1171 [3]).

In de groote rivieren in het door ons behandelde gedeelte des lands waren dergelijke geheel afsluitende dammen eene onmogelijkheid wegens de grootere afmetingen en den meerderen stroom. Daar was ook in de duistere tijden van 800 tot 1200 wel verkeer te water, zelfs van en naar zee; Duurstede, Tiel, Vlaardingen waren koopsteden.

Gelijk bekend is, waren volgens het Romeinsch recht de groote rivieren Rijks eigendom en dus de opbrengst der tollen voor den keizer. Langzamerhand wisten de graven hier en elders die opbrengst voor zich te verkrijgen. De Duitsche koningen behielden dit regaal meestal langer dan andere rechten; vooral sedert de 12ᵉ eeuw echter kwamen zij langzamerhand allen in handen der graven en

---

[1]) Waterwegen in Oud-Holland, in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, 2ᵉ Serie, deel XIV, blz. 396.

[2]) Waterwegen in Oud-Holland, blz. 365 en vlgg.

[3]) Annales des travaux publics de Belgique, 12ᵉ deel, blz. 272.

bisschoppen [1]). DIRK III was een der eersten, die hiertoe eene, welgeslaagde, poging aanwendde. Volgens KAPPEYNE VAN DE COPPELLO [2]) was de door hem ingestelde tol niet te Dordrecht maar bij Vlaardingen. Dit is echter niet waarschijnlijk (zie Hoofdstuk XII). Dordrecht was de plaats, waar verschillende waterwegen bij elkander kwamen en waar dus, zoodra de scheepvaart zich ontwikkelde, d. i. kort nadat de invallen der Noormannen achter den rug waren, de kans op ontvangsten uit een tol het grootst moesten zijn. Eerst later, toen de bewoning zich uitbreidde, denkelijk omstreeks het begin der 12e eeuw, zullen er tollen bijgekomen zijn.

In Juli 1220 [3]) werd de tol te Dordrecht met die stad en twee ambachten door graaf WILLEM I als huwelijksgift aan zijn tweede gemalin gegeven. Op 1 Mei 1282 [4]) werd deze tol door den graaf voor 4 jaren tegen 500 pond verpacht. In een stuk van 1 Maart 1289 [5]) gaf DIRK VAN WASSENAAR, die dezen tol ter leen hield, hem aan den graaf terug. Daar wordt hij *huelec tolne* genoemd, naar de hulken, een soort vaartuigen, die op Oost en West voeren [6]). Volgens een charter van 8 Sept. 1358 [7]) waren de namen der schepen, die over zee voeren, „cogge, ever en hulk".

Bovendien had de heer van Wassenaar, wiens geslacht volgens de bekende versregels het oudste onder de Hollandsche geslachten was, recht op een aandeel in den tol der schepen, die uit zee door de Maas naar Dordrecht voeren. Dit recht werd door FLORIS V op 23 April 1289 [8]) afgekocht.

De eerste tol na de Dordsche ontstond aan de Bernisse. Dit was de rivier, langs welke de vaart uit Vlaanderen naar de Hollandsche havens benoorden de (tegenwoordige) Nieuwe Maas (Vlaardingen, Delft, Leiden, Haarlem) plaats had, en Geervliet was zeker het punt waar de Bernisse het smalst was. Maar hij was ook bestemd om rechten te heffen van de schepen, die van en naar zee, ter communicatie hetzij met Engeland, hetzij met Brugge, Damme enz. voeren.

Deze tol, die evenals de Dordrechtsche in den aanvang wederrechtelijk door de Hollandsche graven werd geheven, werd door

---

1) BLOK, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 1e deel, blz. 156.
2) Hecmundensia, blzz. 35 en 72.
3) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 156.
4) Idem, 2e deel, blz. 200.
5) Idem, idem, blz. 284. Hetzelfde stuk komt aldaar met onjuisten datum voor op blz. 279.
6) FRUIN, Informatie van 1514, blz. 520.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 52.
8) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 296.

keizer FREDERIK BARBAROSSA in 1157 [1]) aan FLORIS III afgestaan. Wij lezen, dat de Hollandsche schepen de zee toen ter tijd onveilig maakten, en dat de Vlamingen door dezen tol zeer bezwaard werden. Na den oorlog tusschen den regent van Vlaanderen en FLORIS III in 1165 werd na een driejarige gevangenschap van laatstgenoemden 27 Febr. 1168 [2]) bepaald, dat voortaan geenerlei tollen door hem van Vlaamsche schepen geheven zouden worden. Eene bevestiging van den afstand van 1157 had 20 Oct. 1195 [3]) door keizer HENDRIK VI plaats. De Vlaamsche schippers bleven echter van de Hollandsche tollen vrijgesteld en dit werd bij de uitspraak van den hertog van Brabant van 15 Oct. 1256 [4]) bevestigd.

Te Geervliet werd door FILIPS DEN GOEDE behalve het tolgeld ook een hoofdgeld ingesteld [5]). Het diende tot bestrijding der kosten van herstel van een hoofd in de Bernisse aldaar.

Uit een charter van 17 Febr. 1250 [6]) blijkt, dat de graaf toen behalve die te Dordrecht en te Geervliet, vier tollen op de hoofdrivieren bezat, en wel, van het Noorden te beginnen: op den Hollandschen IJsel (die toen nog beneden Vreeswijk in open gemeenschap met de Lek was) te Moordrecht, op de Lek te Ammers (Ammerstol), op de Merwede te Niemandsvriend en op de Maas te Almsvoet. Hij gaf toen aan Dordrecht vrijdom van tol op die plaatsen voor sommige artikelen. Reeds eenigen tijd te voren, 12 Juli 1249 [7]), had hij aan zijne zuster MARGARETHA een aandeel in de opbrengst der tollen te Geervliet en Amberg (zonder twijfel Ammerstol, zooals ook door VAN DEN BERGH vermoed wordt; de tweede lettergreep staat in verband met Bergambacht, waaronder Ammerstol toen behoorde) als huwelijksgift geschonken. Na haren dood kocht JAN VAN HENEGOUWEN (later JAN II) in Aug. 1281 [8]) van haren echtgenoot ook de aandeelen, die zij uit deze tollen genoot.

Van den tol te Strienemonde, waar de Striene aan de Maas kwam, vindt men voor het eerst melding op 8 Sept. 1284, toen FLORIS V twee gelijkluidende brieven schreef [9]) aan WILLEM IV

---

[1]) J. MEYERUS, Commentarii sive annales rerum Flandricarum, fol. 46 verso.
[2]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 95.
[3]) Idem, idem, blz. 107.
[4]) Idem, 2e deel, blz. 6.
[5]) VAN LIMBURG BROUWER, Boergoensche charters, blz. 62 en 63.
[6]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 269.
[7]) Idem, idem, blz. 265.
[8]) Idem, 2e deel, blz. 192.
[9]) Idem, idem, blzz. 227 en 228.

van Strijen en aan den voogd van Nikolaas III van Putten, waarin hij hun verbiedt, wijn- en broodgeld te vorderen van de schippers, die varen voorbij zijne tollen, respectievelijk te Strienemonde en te Geervliet. In het gelijkluidende stuk omtrent Strienemonde, van 8 Sept. 1280 gedagteekend [1]), is het jaartal onjuist.

Dat deze tol eerst zoo laat genoemd wordt, kan toevallig zijn, doch is wellicht het gevolg daarvan, dat de Striene vroeger zóó breed was, dat er geen tol op gelegd kon worden, daar de schepen hem konden ontduiken.

In eene oorkonde van 25 Oct. 1252 [2]) komen drie der bovengenoemde zeven tollen voor, Ammers, Niemandsvriend en Geervliet, in eene van 31 Aug. 1273 [3]) die te Moordrecht.

In 1331 waren de tollen [4]) van den graaf (die te Iersekeroord in Zeeland niet mederekenende) te Ammers (Ammerstol), Niemansvriend, Gheervliet, Strienemonde, Ter Goude, Dubbelmonde, Sente Gheerdenberghe en Dordrecht. De tol te Moordrecht was dus toen naar Gouda, die te Almsvoet naar Dubbelmonde verplaatst, terwijl er een nieuwe tol was gelegd te Geertruidenberg in de Donge. De opbrengst der tollen te Ammers, Geervliet en Dordrecht was in 1331 de grootste, daarop volgden die te Niemandsvriend en Strienemonde, terwijl die te Gouda, Dubbelmonde en Geertruidenberg slechts weinig in vergelijking met de andere tollen opbrachten.

In de rekeningen van Zuid-Holland, loopende van 1 Oct. 1350 tot 9 Maart 1363, is dit geheel veranderd. Ammers is afgedaald tot denzelfden rang als Almsvoet (waar de tol van Dubbelmonde teruggekomen was). Niemandsvriend is na Geervliet de belangrijkste geworden. Dus had zich in dien tijd de Merwede ten koste van de Lek verbeterd. Wachten waren gelegd: tusschen 1331 en 1350 te Kreitenburg aan de Mark, die hier de grens met Brabant uitmaakte; en in 1356 te Niervaart.

Een merkwaardig paar tollen had keizer Lodewijk de Beier 29 Jan. 1332 [5]) aan zijn schoonvader Willem III toegestaan, namelijk tusschen Hezingen en Kuilenburg op de Lek en bij Woudrichem op de Maas en de Waal. De tollen werden voor tien jaren verleend. De heer van Kuilenburg was in dien tijd leenroerig aan den Hollandschen graaf [6]).

---

[1]) Van den Bergh, Oorkondenboek, 2e deel, blz. 170.
[2]) Idem, 1e deel, blz. 301.
[3]) Idem, 2e deel, blz. 113.
[4]) Hamaker, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blzz. 131—133.
[5]) Van Mieris, Charterboek, 2e deel, blz. 526.
[6]) Van den Bergh, Gedenkstukken, blz. 202.

De tol te Niemandsvriend werd Vrijdag na St. Andries (2 Dec.) 1356 [1]) voor goed overgebracht naar Woudrichem, waar hij reeds sedert 1 Oct. 1354 tijdelijk geplaatst was [2]).

Gedurende korten tijd is de tol te Geervliet naar Heenvliet verplaatst geweest, doch ALBRECHT bepaalde 9 Mei 1386 [3]), dat hij weder naar Geervliet teruggeplaatst zou worden, omdat hij van zijne steden en kooplieden vernomen had, dat de tol daar „nutter „ende oorbarliker" lag.

In Oct. 1415 [4]) vinden wij melding gemaakt van den grooten en den kleinen tol te Woudrichem. De groote tol is die in de Merwede, de kleine die in de Maas.

Op 15 Juni 1384 [5]) kwam de hertogin van Brabant tegen de heffing van deze tollen op. Een dezer beide tollen wordt 2 Juni 1418 [6]) door JAN VAN BEIEREN de „onrechte tol" genoemd. Hij belooft daar, haar te zullen afschaffen.

Ook de heer van Heusden hief reeds in Jan. 1251 [7]) een tol bij de stad van dien naam.

Dat dergelijke nagenoeg onafhankelijke heeren meer heffers van tolgelden waren, kan blijken uit een charter van 28 Juli 1336 [8]), waarin van een te Niervaart door den heer van Strijen geheven tol onder den naam „wedergeld" sprake is. Ook hief de heer van Arkel in de 14e eeuw tollen te Everstein (zie Hoofdstuk LVI) en te Gorinchem.

Op 7 Mei 1389 [9]) werden de tollen door ALBRECHT aan de stad Dordrecht verpacht. Die te Geertruidenberg was Westelijk, naar Niervaart verplaatst, terwijl die van Dubbelmonde weder terug naar Almsvoet was gebracht. Bovendien was er, terwijl de tol te Woudrichem behouden was, weder een te Niemandsvriend bijgekomen.

Eenigen tijd na 1389 werd de tol te Niemandsvriend naar Giesendam [10]) verplaatst.

JAN VAN BEIEREN verplaatste den tol te Ammers, welke voor

---

1) Register Oistervant, 2e gedeelte, fol. 7 verso.
2) Vergelijk de rekeningen van Zuid-Holland over 1353—1354 en 1354—1355.
3) Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 14 verso.
4) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 355.
5) Idem, 3e deel, blz. 414.
6) Register Voorne C, fol. 73 verso.
7) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 286.
8) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 580.
9) Idem, 3e deel, blz. 521.
10) Idem, 4e deel, blz. 377.

dien tijd naar Schoonhoven verplaatst was, 2 Jan. 1424 (toen die stad in handen zijner niet was) naar Slikkerveer [1], terwijl FILIPS DE GOEDE 30 Sept. 1426 [2]) bepaalde, dat de tol tijdelijk te Dordrecht of te Rotterdam betaald moest worden. Zij was 1 April 1431 (1432) [3]) zoowel als 4 Aug. 1435 [4]) weder te Schoonhoven.

Talrijk zijn de malen, dat men in charters vindt, dat uit de opbrengst der tollen sommen uitgekeerd zullen worden aan bepaalde personen en talloos zijn de vrijstellingen van tol, die aan de schippers uit vreemde of inheemsche steden verleend worden.

Wij vernemen in 1331 [5]) van ontvangsten wegens verbeurde tolboeten te Zilaerdshoeke en te Almsvoete, waar toen geen tollen waren. De reden daarvan ligt daarin, dat de tollenaars op nabijgelegen plaatsen ondertollen of wachten hadden, om de schippers te beletten, de tollen te omgaan langs nieuw gevormde vaarwaters [6]). Zoo zien wij 29 Aug. 1421 [7]) JAN VAN BEIEREN de plaatsing van een wacht van den Geervlietschen tol te Zwartewaal bevelen, zoowel te water als te land, omdat die tol omgaan werd door de van den Briel afkomstige schepen, door buiten om naar zee en het Goereesche Gat of een der Zeeuwsche gaten in te varen, terwijl de schepen niet voor den Briel bestemde waren, hunne ladingen te Abbenbroek losten en de goederen verder met wagens vervoerd werden. De weg van Abbenbroek naar den Briel liep over Heenvliet en Zwartewaal.

Op 25 April 1421 [8]) gaf JAN VAN BEIEREN den Geervlietschen tollenaar vergunning om in alle dorpen langs het strand wachten te stellen.

In de tusschen de Riederwaard en de Zwijndrechtsche Waard loopende Waal, die voor 1332 toch aan beide zijden open was, vindt men nimmer van een tol gesproken, hoewel de schipperij den Dordrechtschen tol gemakkelijk zou hebben kunnen ontduiken door daardoor te varen. Hieruit is af te leiden, dat deze Waal reeds vroeg te ondiep was voor de scheepvaart, of dat er althans aan een der monden eene ondiepte was, die scheepvaart van beteekenis ondoenlijk maakte.

1) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 702.
2) Idem, idem. blz. 865.
3) Register Voorne D, fol. 15.
4) Idem, fol. 15 verso.
5) HAMAKER, Rekeningen der grafelijkheid van Holland, 1e deel, blz. 135.
6) VAN DE WALL, Handvesten der stad Dordrecht, 1e deel, blz. 61.
7) VAN MIERIS, Charterboek, 4e deel, blz. 595.
8) Register Memoriale A. D. XXI in Beyeren, fol. 3 verso.

Zelfs nadat Holland reeds geheel vrijgevochten was, werden door de Spaansche regeering nog maatregelen omtrent de Hollandsche tollen genomen. Men vindt gewag gemaakt, dat in 1589 [1]) de Geervlietsche tol, omdat Gorinchem, waar die tol toen gedurende eenige jaren van 's konings wege geheven was, zich aan zijne gehoorzaamheid had onttrokken, naar 's Hertogenbosch verplaatst werd. Hij zal daar niet veel opgebracht hebben.

Merkwaardige posten in de Grafelijkheidsrekeningen van Holland [2]) zijn nog die van vervallen en boeten te Strienemonde, allen op een na wegens vechtpartijen. Strienemonde was alleen van belang wegens den daar geheven tol, en vanwege den graaf werd er de gewone politie uitgeoefend. Dit volgt ook uit eene oorkonde van 1 Nov. 1330 [3]), waarin graaf Willem III eenige privilegiën aan genoemd dorp geeft. Strienemonde komt in de registers der Utrechtsche Domfabriek geregeld voor, doch het heeft gedurende de jaren, van welke de rekeningen voorhanden zijn, nimmer eenige opbrengst gegeven. Het is zoo goed als zeker, dat het in 1421 verdwenen is, en toen is in deze streken de loop der stroomen tevens geheel gewijzigd. Doordat er tot vulling van de overstroomde Zuidhollandsche Waard bij vloed zooveel water noodig was, ontstond het breede en zeer diepe Hollandsch Diep, en daarvan was het gevolg neerzetting van den uitgeschuurden grond elders, waardoor o. a. de machtige Striene, die aan haar Zuidelijk uiteinde reeds bijna verdwenen was, ook meer Noordwaarts binnen eene eeuw geheel verslijmde.

In de rekening der Grafelijkheid van Holland, loopende van St. Jansdag nativitas te Midzomer (24 Juni) 1388 tot 24 Juni 1389, wordt nog eene opbrengst der tol te Strienemonde verantwoord. In latere jaren vond ik die niet meer, doch dit is geen bewijs, dat het niet nog eenigen tijd bestaan heeft, want de riviertollen werden, gelijk wij boven zagen, op 7 Mei 1389 aan Dordrecht verpacht en daardoor vinden wij er later slechts eene opbrengst in eens van vermeld. Alleen van die van Woudrichem en Gouda, die zeker niet in de verpachting begrepen waren, vinden wij later nog opbrengsten verantwoord.

Op de in het Dordrechtsch archief aanwezige kaart van Diert, die den toestand in 1565 aangeeft, en waarvan in Hoofdstuk XXV gesproken is, vindt men de Striene gestippeld, en aan de Oostzijde

---

[1]) Verslag omtrent 's Rijks oude archieven over 1894, blz. 329.
[2]) 1e Deel, blzz. 135 en 136.
[3]) Van Mieris, Charterboek, 2e deel, blz. 503.

daarvan „Striemonder gors", aan de Westzijde „Tollegors". Men zou dwalen, wanneer men de plaats, waar in 1565 het Striemonder Gors lag, aanmerkte als die van het dorp Strienemonde. Dit behoorde, zooals uit de Domregisters, waar het onder het dekenschap Zuid-Holland voorkomt, te zien is, tot het bisdom Utrecht en dus moet het Westwaarts de Striene of benoorden de Maas gelegen hebben. Het is de plaats van het Tollegors, waar Strienemonde moet gezocht worden. Dit komt ook overeen met de in Hoofdstuk XXXIII uit een charter van 3 April 1315 aangehaalde melding van een terrein, grootendeels omsloten door de heerlijkheid Putten, waarin Strienemonde, dat onmiddellijk aan den graaf toekwam, gelegen was.

De St. Elisabethsvloed had op de opbrengst der tollen grooten invloed, misschien niet de allereerste jaren, maar zeker na eenigen tijd, toen de schippers vaarwegen door de verdronken Zuidhollandsche Waard gevonden hadden, langs welke zij hen konden ontgaan. Zoo werd 28 Mei 1443 [1]) door FILIPS DEN GOEDE aan een tollenaar vergund, wachten wegens den Dordrechtschen tol te leggen op de Maas te Heusden, op de Dieze, op de Hont en op de (Ooster-) Schelde, „overmits dat die coopman den stroom nyet en gebruyckt „als hij van ouden tijden gewoonlijck heeft geweest te doen maer „heeft gesocht andere wegen die voortyts niet geplogen en zijn".

De Geervlietsche tol werd toen nog op eene andere wijze dan boven vermeld werd, ontdoken. De schepen, die uit Vlaanderen naar de Maassteden bestemd waren en vroeger slechts door de Bernisse of langs Strienemonde konden varen, hadden omstreeks het midden der 15e eeuw gelegenheid gevonden om te varen langs het Hollandsch Diep en langs een kil, die geschuurd was niet ver Oostwaarts van den dijk, waarop Sillaartshoek en Strijen lagen (welke kil later, gerectificeerd, de Dordsche Kil werd), verder langs de Oude Maas naar Vlaardingen; op dezen weg was geen enkele tol.

In een stuk van 17 Maart 1469 [2]) wordt gesproken van „den tollen die men opte Glede te wachten plach".

De plaats van de Glede vindt men op de kaart van HINGMAN. De naam van het gehucht de Wacht aan de Dordsche Kil is van deze wacht afkomstig.

De tol aan de Glede wordt door SMITS en SCHOTEL [3]) voor de-

[1]) VAN DE WALL, Handvesten van Dordrecht, blz. 544.
[2]) Idem, blz. 675.
[3]) Geschiedenis van Dordrecht, 1e deel, blz. 275.

zelfde als die van Strienemonde verklaard. Het is duidelijk, dat zulks onjuist is, de Glede was de naam van een stuk land, hetwelk na den St. Elisabethsvloed weder boven was gekomen, en het was verscheidene uren gaans van Strienemonde verwijderd (zie de kaart van HINGMAN). Eerst eenige jaren na 1421 kwam er aan de Glede een tol.

Evenals de tollen oorspronkelijk aan den keizer toekwamen, behoorde hem ook de visscherij in de rivieren. Het was toch duidelijk, dat den eigenaar eener rivier het uitsluitende recht toekwam, om zich de daarin bevindende visschen toe te eigenen. Ook het vischrecht werd echter door de keizers aan de graven en door deze weder aan hunne leenmannen uitgegeven.

Dikwijls was de grens van het ambacht tevens die der visscherij.

Zoo komen de grenzen van de visscherij in de Nieuwe Maas, geheeten de Mérode, nog thans overeen met die van de gemeente IJselmonde voordat daarvan gedeelten aan Rotterdam werden afgestaan; en wel: aan de benedenzijde het verlengde der Leuvehaven (een oude riviertak, die in 1427 [1]) Loeve heette); aan de bovenzijde de tegenwoordige grens van IJselmonde. Deze heerlijkheid heeft eenige jaren aan de graven van Mérode behoord. Beneden het verlengde der Leuve trof men aan den linkeroever der Nieuwe Maas (Merwede) de heerlijkheid Putten aan.

Er is in deze verhandeling zoo dikwijls van visscherijen sprake geweest, dat het onnoodig is, daarop verder terug te komen. Ik wil alleen nog een merkwaardig charter van 12 Maart 1341 [2]) aanhalen. Daarin beveelt graaf WILLEM IV aan die van Dordrecht, Rotterdam en Schiedam, om alle stalen uit de rivieren te verwijderen. Stalen zijn een soort vischtuigen, die nog steeds gebruikt worden. In een opstel van C. J. BOTTEMANNE [3]) wordt hunne werking duidelijk beschreven. Als redenen voor zijn verbod geeft de graaf op: ten eerste omdat de rivieren daardoor „vyscheloes" zouden worden, maar vooral, omdat zij zoo gevaarlijk voor de scheepvaart waren, en de graaf, zooals hij zegt, den plicht had, met het oog op de door hem geheven tollen, de stroomen open te houden.

---

[1]) J. H. W. UNGER en Mr. W. BEZEMER, De oudste rekeningen van Rotterdam, blz. 50.

[2]) VAN MIERIS, Charterboek, 2e deel, blz. 646.

[3]) Bevolking en ontvolking van het vischwater, in den Economist van 1872, blz. 601.

HOOFDSTUK LXII.

Besluit.

Aan het einde dezer verhandeling gekomen zijnde, wensch ik nog op te merken, hoe eene geschiedenis van de daarin besproken landen niet zonder kennis van den waterstaatkundigen toestand, niet alleen wat betreft de uitwatering, maar vooral wat betreft de bedijking is te begrijpen, en hoe de waterstaat door die geschiedenis is heengeweven. Zonder dijken is hier eene bevolking nagenoeg onmogelijk, maar de dijken brachten onmiddellijk tal van bezwaren en ongevallen mede. De toestand was en bleef steeds precair. Het was hier, gelijk FAUST zegt:

„Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
„Der täglich sie erobern musz.

. . . .

„Und so verbringt, umrungen von Gefahr,
„Hier Kindheit, Mann und Greis sein tüchtig Jahr".

En mocht MEPHISTOPHELES ook al zeggen:

„Du bist doch nur für uns bemüht
„Mit deinen Dämmen, deinen Buhnen;
„Denn du bereitest schon Neptunen,
„Dem Wasserteufel, groszen Schmaus",

men geraakte aan overstroomingen gewoon, en voor de veel grootere opbrengst der landen dan elders getroostte men zich den last van telken male herhaalde watersnooden. Op zulk eene catastrophe als die van 1421 was men echter niet bedacht, hoewel het aan waarschuwende stemmen niet ontbroken heeft. Door de stukken van den door VON LÖHER (en zeker, althans wat betreft de eerste helft zijner regeering, terecht) gerehabiliteerden hertog ALBRECHT is als het ware de angst, die hem bezielde voor zulk een ramp, heengeweven.

Gelukkig, die tijden zijn voorbij. Tegenwoordig zijn doorbraken, hoewel bij een samenloop van noodlottige omstandigheden in sommige deelen van ons land nog mogelijk, toch een zeldzaamheid en zij zullen dit hoe langer hoe meer worden, dank zij de vooral in de laatste tientallen van jaren uitgevoerde verhooging en verzwaring

der dijken, en niet minder dank zij de in dien tijd uitgevoerde stelselmatige verbetering der rivieren.

Op de bij deze verhandeling behoorende kaart Plaat III [1]) is de toestand van 1300 aangegeven. Dat jaar is gekozen, omdat toen de afdammingen der Maas en Dubbel gereed waren en daarentegen de vervening in de Zuidelijke gedeelten der heerlijkheden Voorne, Putten en Strijen nog in vollen gang was, en men toch reeds vrij voldoende gegevens heeft om den toestand althans in hoofdzaak te reconstruëeren.

Ik mag niet eindigen zonder mijn besten dank gebracht te hebben aan de heeren Jhr. mr. TH. H. F. VAN RIEMSDIJK, algemeen Rijks-archivaris, Mr. S. MULLER Fz., Rijksarchivaris te Utrecht, Mr. J. C. OVERVOORDE, archivaris van Dordrecht, Jhr. D. RUTGERS VAN ROZENBURG, secretaris van den Hoogen Raad van Adel, L. D. PETIT, conservator aan de bibliotheek der Leidsche universiteit en F. CALAND, adjunct-commies bij het Rijks-archief, voor de vele welwillende hulp, mij bij de samenstelling dezer verhandeling verleend.

Eindelijk heb ik zeer veel te danken aan wijlen Prof. dr. R. FRUIN, die de goedheid heeft gehad, de verhandeling na te zien en zijne aanmerkingen daarop mede te deelen.

---

[1]) Op Plaat IV komt eene verkleining dezer plaat voor, zonder den tegenwoordigen toestand.

INHOUD.

KAARTEN.

Plaat

I. Kopie op 1/6 van een deel der kaart N°. 810 uit het Dordrechtsch archief, voorstellende een deel van Zuidholland, door CORNELIS SCHILDER in 1537 geteekend.

II. Kopie op 1/4 der kaart N°. 5 van portefeuille N°. 11 uit de verzameling BODEL NIJENHUIS, voorstellende het Bergsche Veld, door PIETER SLUITER in 1560 geteekend.

III. Kaart van Zuidholland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in 1300, waarop in rood de tegenwoordige toestand is aangegeven.

IV. Verkleining van Plaat III zonder den tegenwoordigen toestand.

Verbeteringen.

Blz. 17, regel 8 v. o. Staat hem, lees den graaf.

„ 18, onderste noot. Vooraan toevoegen: [2]).

„ 20, regel 7 v. o. Na [1]) toevoegen: Hetzelfde blijkt uit een charter van 25 Aug. 985 [1]).

„ 22, regel 1 v. o. Achter vervaardigd toevoegen: als den toestand voor de overstrooming van 1421 aangevende.

„ 28, regel 16. Staat J. A. Leidis, lees J. À Leidis.

[1]) VAN DEN BERGH, Oorkondenboek, 1e deel, blz. 40.

Blz. 34, regel 3 v. o. Staat GOEDEN, lees GOEDE.
„ „ 4 „ „ IV, „ V.
„ 41, „ 13 „ voorzetting, lees voortzetting.
„ 44, „ 18 „ arbovem, „ arborem.
„ 2 „ „ leent, lees leend.
„ 46, noot [2]). Na Idem, inlasschen idem,.
„ 54, „ [4]). Staat Memorial, lees Memoriale.
„ 64, „ 5. Staat KLEYN, Geschiedenis van Breda, lees Mr. A. G. KLEYN, Geschiedenis van het land en de heeren van Breda.
„ 66, noot [5]). Staat BUTKENS, lees F. C. BUTKENS.
„ 71, „ [11]). „ VAN GOOR, Beschrijving van Breda, lees F. E. VAN GOOR, Beschrijving der stadt en lande van Breda.
„ 78, regel 2. Staat behoort, lees behoord.
„ 84, regel 15 v. o. Staat Toudeland.... ambacht, lees Toudeland.... ambagt.
„ 93, regel 9 v. o. Staat VII, lees XLV.
noot. Staat Register, lees Registers.
„ 101, regel 13. Staat Hoofdstuk XXI, lees Hoofdstuk XXI*a*.
„ 102, „ 3 v. o. Staat ofter, lees after.
„ 104, „ 1. Staat te (Vreeswijk), lees (te Vreeswijk).
„ 106, „ 3. Het woord eindelijk schrappen.
„ 3 v. o. Staat (plaats, lees plaats.
„ 110, „ 3 „ Tusschen het en benedenste inlasschen het.
„ 120, „ 8 „ Staat C. VAN ALKEMADE, lees K. VAN ALKEMADE.
regel 2 v. o. Toevoegen: Hetzelfde is het geval in een charter van 15 Mei 1393 [1]).
„ 125, regel 4 v. o. Tusschen zijn en in inlasschen van Nieuwerkerk tot Vlaardingen.
„ 137, regel 11. Staat B. BOERS, lees R. BOERS.
„ 140, „ 1. „ werde, lees werden.
„ 16. Tusschen dat en de inlasschen, toen.
„ 143, „ 18. Staat daarna, lees daarin.
„ 146, „ 18, blz. 168, regels 10 en 18, blz 174, regel 20 en blz. 176, regels 18 en 21. Staat Van, lees van.
regel 7 v. o. Staat van, lees aan.
„ 152, „ 8. Staat ALRRECHT, lees ALBRECHT.

[1]) VAN MIERIS, Charterboek, 3e deel, blz. 594.

Blz. 158, regel 2 v. o. Staat tstrvenemonde, lees tstryenemonde.
„ 162, „ 1 v. o. Het woord zijn schrappen.
„ 168, „ 8. Staat Catendrecht, lees Catendrech.
„ 170, „ 3. Tusschen Het en stuk inlasschen: in het vorige hoofdstuk aangehaalde.
regel 20. Staat geïnnundeerd, lees geïnundeerd.
„ 171, „ 5. Bij (1394) behoort de noot: Register Putten en Strijen met houten borden, fol. 135.
regel 22. Staat waar in, lees waarin.
„ 25. De komma achter ontleent schrappen.
„ 177, „ noot [6]). Na Idem, inlasschen idem,.
„ 205, regel 19. Staat II, lees III.
„ 206, „ 4 „ Rieder, lees Riede.
„ 214, „ 15 „ Waal), „ Waal,.
„ 216, „ 13 „ Oostendam, lees de Waal aan de Noordoostzijde afsluitende dam.
„ 218, regel 9 v. o. Staat op, lees omstreeks.
„ 220, „ 13. Staat Kijfhoek, lees het deel van Kijfhoek, dat niet aan den heer van de Merwede behoorde.
„ 222, regel 16 en blz. 223, regel 9. Staat worden, lees werden.
regel 19. Na daarbij inlasschen wellicht.
„ 223, regel 16. Tusschen heeft en van inlasschen gehad.
„ 245, „ 3. „ Lotharingen en voor inlasschen).
„ 252, „ 15 v. o. De komma achter Nieuwpoort schrappen.
„ 260, „ 17. Staat ware, lees waren.
„ 296, „ 3 „ slechts, lees , slechts.
„ 297, „ 3 v. o. Tusschen Damme en enz. inlasschen Calais,.
Plaat II. In het opschrift tusschen portefeuille en N° inlasschen 5,.
„ III. De grens van Putten moet bewesten Middelharnis loopen.

Verder zijn eenige fouten in deze plaat op Plaat IV verbeterd.

den Engel

Slied

grwen VIII°
mergen

Craeyestam
oft Ewoudat
III° mergen

Maese

Segers

Dubbel.
IX° X

Lager Zwalu

…enhuis, voorstellende het Bergsche Veld,

Plaat II.

Lith. Gebrs. J. & H. v. Langenhuysen, Den Haag.

GEDRUKT BIJ
JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN
HAARLEM